

EPIDEMIJE IN ZDRAVSTVO

Zgodovinski pogled

Uredila
Katarina Keber

EPIDEMIJE IN ZDRAVSTVO
Zgodovinski pogled

EPIDEMIJE IN ZDRAVSTVO: Zgodovinski pogled

Uredila Katarina Keber

©2024 ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Založba ZRC

Recenzentki Kornelija Ajlec, Monika Kropelj Telban
Posamezni prispevki Urška Bratož, Robert Devetak, Dunja Dobaja, Filip Draženović, Matjaž Grahornik, Vanja Kočevlar, Miha Kosi, Iva Milovan Delić, Nikola Ostojčić, Mija Oter Gorenčič, Hrvoje Petrić, Petra Svoljšak, Mojca Šorn, Blaž Štangelj
Strokovni pregled Matjaž Bizjak, Bojan Godeša, Boris Golec, Sašo Jerše, Ana Cergol Paradiž, Renato Podbersič, Meta Remec, Irena Selišnik
Tehnični pregled Katarina Keber, Matjaž Grahornik
Jezikovni pregled Rok Janežič
Jezikovni pregled angleških povzetkov Manca Gašperšič
Oblikovanje in prelom Nina Semolič

Izdajatelj ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Zanj Petra Svoljšak
Založnik Založba ZRC
Zanjo Oto Luthar
Glavni urednik založbe Aleš Pogačnik

Tisk Collegium Graphicum, d. o. o.
Naklada 300 izvodov
Prva izdaja, prvi natis
Ljubljana, 2024

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so posebej navedeni drugačni pogoji rabe) prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610508090>

Izid knjige je podprla Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Izšla je v okviru raziskovalnega projekta Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja (J6-3122), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Slika na naslovnici: Hinko Smrekar: Kuga, 1917

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

ISBN 978-961-05-0808-3
COBISS.SI-ID 189603075

COBISS.SI-ID 189609475
ISBN 978-961-05-0809-0 (PDF)

EPIDEMIJE IN ZDRAVSTVO

Zgodovinski pogled

Uredila
Katarina Keber

ZRC SAZU

Kazalo

PREDGOVOR

MIHA KOSI: Špitali na Slovenskem v srednjem veku	9
MIJA OTER GORENČIČ: Kužne slike v srednjeveškem stenskem slikarstvu Slovenije	75
VANJA KOČEVAR: Kužna epidemija med letoma 1623 in 1627 na Kranjskem na podlagi stanovskega registraturnega protokola	131
MATJAŽ GRAHORNIK: Epidemija kuge na Štajerskem v letih 1679 in 1680.	155
HRVOJE PETRIČ, NIKOLA OSTOJČIČ: Ekohistorijski aspekti sanitarnog kordona u Vojnoj krajini.	185
FILIP DRAŽENOVIC: Metafora telesa in bolezni v Neu- entdeckte Staats-Klugheit Franza Alberta Pelzhofferja	203
URŠKA BRATOŽ: Epidemija in ostareli: Kolera in domet oskrbe v Avstrijskem Primorju	219
ROBERT DEVETAK: Boj proti pelagri na Goriškem in Gradiškem v obdobju Avstro-Ogrske	233
PETRA SVOLJŠAK: Begunstvo in zdravstvo – izziva prve svetovne vojne: primer Avstro-Ogrske	259
IVA MILOVAN DELIČ: Marasmo senile u Puli 1910. i 1915.: mortalitet nasuprot mobiditeta	281
MOJCA ŠORN: »Človek pravzaprav ne umrje več, kar zgrudi se in ga ni« Zdravstvene razmere v Ljubljani med prvo svetovno vojno in neposredno po njej	305
DUNJA DOBAJA: Prisotnost malarije v Sloveniji v obdobju med svetovnima vojnama	327
BLAŽ ŠTANGELJ: Začetki in značilnosti Slovenske centralne vojno partizanske bolnice (SCVPB)	349

Predgovor

Epidemije so ena od stalnic v človeški zgodovini. Različne nalezljive bolezni so že v najstarejših obdobjih človeške zgodovine povzročale množična obolevanja in umiranja, vendar je te bolezni za starejša obdobja brez ohranjenih materialnih ostankov in slabo ohranjenih arhivskih virov še vedno težko identificirati. Uveljavljeni generični izraz za vse kužne epidemije srednjega in novega veka je ostala kuga, čeprav bakterija *Yersinia pestis*, ki povzroča bubonsko kugo, še zdaleč ni bila vedno krivec za epidemične množične smrti. To bakterijo, ki je v 14. stoletju zakrivila tudi epidemijo kuge – črne smrti, sta leta 1894 med epidemijo v Hongkongu istočasno, a neodvisno drug od drugega, odkrila švicarsko-francoski bakteriolog Alexandre Yersin in japonski zdravnik in bakteriolog Kitasato Shibasaburo.

Če so epidemije po eni strani v vseh obdobjih v družbi povzročale zdravstvene krize, ki so jim zaradi spremenjene demografske slike in proti-epidemičnih ukrepov oblasti pogosto sledile tudi socialne in ekonomske krize, pa se je po drugi strani zaradi množičnega obolevanja in umiranja postopno povečevalo zavedanje o pomenu sistemske organizacije zdravstva v najširšem pomenu. Vzporedno z uvajanjem ukrepov oblasti za omejitev širjenja bolezni, kot so bile zapore meja (*cordon sanitaire*), karantena in izolacija bolnikov v lazareti, so se razvijala tudi medicinska prizadevanja po zdravljenju bolnih in predvsem ugotavljanje načina prenosa posameznih bolezni med ljudmi ter iskanje samih povzročiteljev bolezni. Državni zdravstveni ukrepi so bili omejeni na čas trajanja epidemij vse do osemdesetih let 19. stoletja, ko se je z začetkom vzpona bakteriologije in nastopa t. i. epidemiološke tranzicije, število smrti zaradi nalezljivih bolezni v Evropi začelo zmanjševati, življenjska doba ljudi pa podaljševati. Tudi v Habsburški monarhiji so bile epidemije tisti dejavnik, ki je najmočneje vplival na državno intervencijo na področju zdravstva. Začelo se je s prvim zdravstvenim zakonom leta 1770, poimenovanim - *Generalsanitätsnormativum*, ki je veljal za vso monarhijo, in je nastal v okviru zdravstvene reforme vladarice Marije Terezije. Poleg predpisov glede urejanja velikega protikužnega sanitarnega kordona na območju Vojne krajine na meji monarhije z Osmanskim cesarstvom, je natančno določal tudi delovanje zdravstvenih

komisij pri deželnih vladah ter izobrazbo in dolžnosti takratnih zdravstvenih poklicev – zdravnikov, ranocelnikov, lekarnarjev in babic.

Zanimanje za pretekle epidemije je v zadnjem času znova močno naraslo zaradi sodobne izkušnje pandemije bolezni covid-19, ki je po vsem svetu spremenila tudi pogled na zgodovinske pandemije in zdravstvene krize. Z doživetjem oz. lastno izkušnjo v sodobni pandemiji nedvomno bolje razumemo kompleksnost raziskovanja preteklih izbruhov nalezljivih bolezni. Vendar pa je covid-19 le zadnji od vzrokov za povečano zanimanje in refleksijo o zgodovinskih epidemijah, saj so pred njim to vlogo odigrali vsaj že pandemija gripe leta 2009 in stota obletnica pandemije španske gripe leta 2018.

Tudi pričujočo monografijo lahko vsaj deloma razumemo kot odziv slovenskega zgodovinopisja na pandemijo covida-19, ko se je pozornost vsaj za nekaj časa usmerila v raziskave epidemij in zdravstva. V 13 poglavjih štirinajst zgodovinarjev in zgodovinarok ter umetnostna zgodovinarica obravnava različne vidike epidemij, nalezljivih bolezni in razvoj zdravstva v obdobjih med srednjim vekom in 20. stoletjem na območju današnje Slovenije in v delu Hrvaške. V posameznih poglavjih najdemo na novo raziskane vsebine, kot so npr. kužne epidemije v 17. stoletju na Kranjskem in Štajerskem, obravnavo kužnih slik v srednjeveškem stenskem slikarstvu Slovenije, okoljsko-zgodovinske poglede na sanitarni kordon v Vojni krajini, položaj ostarelih med epidemijami kolere v 19. stoletju ter pojav malarije med obema svetovnima vojnoma. Poleg epidemij so v posameznih poglavjih obravnavane tudi tematike iz zgodovine zdravstva in bolezni, kot so npr. sploh prvič v slovenskem zgodovinopisju celostno obravnavani srednjeveški špitali in bolezen pelagra na Goriškem in Gradiškem v času Avstro-Ogrske. V več poglavjih so predstavljene zdravstvene razmere v času vojn, in sicer med prvo svetovno vojno med begunci v Avstro-Ogrski in v mestu Ljubljana, starostna oslabelost kot vzrok smrti v Pulju med letoma 1910 in 1915 ter organizacija partizanskega zdravstva s poudarkom na Slovenski centralno vojni partizanski bolnici med drugo svetovno vojno. Nenazadnje sta bolezen in telo obravnavana tudi kot metafora v poglavju o predmoderni politični misli kranjskega plemiča Franza Alberta Pelzhofferja z začetka 18. stoletja.

V knjigi zbrani teksti na novo vrednotijo dosedanje razumevanje epidemij v slovenskem zgodovinopisju, večplastno dopolnjujejo in izboljšujejo poznavanje tematik iz perspektive socialne zgodovine medicine, nekateri pa zaradi povsem novih spoznanj in pristopov vzpostavljajo nova izhodišča za prihodnje zgodovinske raziskave epidemij in zdravstva.

Katarina Keber

Špitali na Slovenskem v srednjem veku*

Uvod

Ko je cesar Maksimilijan decembra 1518 v Linzu umiral, je v svojem testamentu namenil in natančno določil sredstva za ustanovitev devetih novih špitalov v cesarstvu: v Antwerpnu v Flandriji, v Breisachu ob Renu v avstrijskih Prednjih deželah, v Augsburgu, Innsbrucku, Linzu, na Dunaju, v Gradcu, Šentvidu na Koroškem in v Ljubljani. Očetovo voljo je šele proti koncu življenja izpolnil njegov naslednik, kralj Ferdinand, ki je, začevši z letom 1552, ustanovil celo vrsto novih špitalov.¹ Med njimi je bil tudi leta 1553 v Ljubljani ustanovljeni tako imenovani cesarski oz. dvorni špital (*Kaiserliches- oz. Hofspital*).²

Dve stoletji prej, aprila 1328, je nemška kraljica Elizabeta, po rodu Aragonka, žena Habsburžana Friderika Lepega, izstavila svoj testament, v katerem je sredstva namenila številnim obstoječim institucijam.³ Gre za pravi katalog cerkvenih ustanov in mestnih špitalov – od Königsfeldna v današnji Švici preko vseh habsburških dežel do vključno Kranjske. V listini je naštetih več kot 90 samostanov, 23 špitalov in tri zavetišča za gobavce. Med samostani so tudi Žiče, Studenice, Marenberk, Mekinje, dominikanci na Ptuj, minoriti na Ptuj, v Mariboru, Celju in Ljubljani ter ljubljanski avguštinci.

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052) in raziskovalnih projektov *Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja* (J6-3122) ter *Umetnostna dediščina grofov Celjskih* (J6-4622), ki jih sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost (ARIS) iz državnega proračuna.

¹ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 83–84.

² Viri o ustanavljanju dvornega špitala pri Sv. Jakobu v Ljubljani iz let 1553–1559 v ARS, AS 1, Vicedomski arhiv, I/21, L-XXXV. Gl. Smole, *Vicedomski urad*, str. 232–237.

³ Eden od izvodov originalne listine je ohranjen v arhivu dunajskih minoritov, dostopen on-line na <https://www.monasterium.net/mom/AT-AWMK/WienOFMConv/48/charter>. Objava v *Urkunden-Buch des Landes ob der Enns* V, št. 511, str. 509–513. Prim. Weiß, *Das Städtewesen*, str. 208.

Izjemno pomembna je navedba mestnih špitalov v Ljubljani, Mariboru in na Ptuj. Prvi je sicer z viri izpričan že dve leti prej, za ptujski in mariborski špital pa je to prva zgodovinska omemba, tako da gre za nov drobec k poznavanju tako urbane zgodovine naših mest kot njihove socialne oz. zdravstvene problematike.⁴

Iz obeh navedenih virov sta razvidni dve temeljni značilnosti v zvezi s srednjeveškimi špitale: na eni strani skrb tedanjih elit za oskrbo pomoči potrebnih in na drugi strani religiozni moment – dobrotelost je bila v skladu s krščansko moralno ena temeljnih vrednot, ki je vodila v zveličanje in prinašala dušni blagor.⁵

Kaj so sploh bili špitale? Njihovo proučevanje je v zadnjih treh desetletjih v pravem razcvetu, skupna ugotovitev večine raziskovalcev pa je, da je nemogoče oblikovati enoznačno definicijo. Špital – *hospitale* – je skozi stoletja pomenil različne ustanove tako po nastanku, funkcijah in lokaciji kot načinu uprave; s časom se je lahko spreminjal tudi značaj vsake ustanove posebej.⁶ Vsem špitalom je skupno predvsem to, da so bili multifunkcionalni, namenjeni oskrbi različnih ranljivih skupin: revnih, bolnih, ostarelih, brezdomcev, sirot in najdenčkov, nosečnic, vdov, duševno bolnih, romarjev in drugih popotnikov. V prvi vrsti je šlo za karitativne ustanove najširšega spektra.⁷ Lažje je opredeliti, kaj špitale v srednjem in zgodnjem novem veku niso bili. Niso bili bolnišnice v sodobnem smislu! Zdravljenje oz. oskrba bolnikov je bila le ena od različnih dejavnosti, ki so jo – pogosto le v manjši meri – izvajali v špitalih.⁸ Posebna institucija so bila v tem pogledu zavetišča za gobavce, ki so imela tudi posebno ime (*leprosorium*, *Siechenhaus*) in jih niso uvrščali med špitale.⁹ Že škof Jakob de Vitry, ki je v začetku 13. stoletja deloval tako v Sveti deželi kot v Rimu in Liegu v današnji Belgiji, okrog leta 1220 v delu *Historia Occidentalis* govori o *hospitalibus pauperum et domibus leprosorium*.¹⁰

⁴ ... hintz Marcpurh Minnern prudern dreu phunt, dem Spital ain phunt ... hintz Pethaw den Minnern prudern dreu phunt, den Predigern dreu phunt, dem Spital ain phunt ... Hintz Laybach den Minnern prudern dreu phunt, den Augustinern zwai phunt, dem Spital ain phunt ... Kot v op. 3.

⁵ Auge, »ne pauperes«, str. 83–84, 91–95; Pauly, *Peregrinorum*, str. 217–218; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 312–313; Vanja, *Offene Fragen*, str. 21–22; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 771–773; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 207.

⁶ Pauly, *Peregrinorum*, str. 11–18; Vanja, *Offene Fragen*, str. 19–21; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 302–304; Drossbach, Touati, Frank, *Einführung*, str. 12–13; Matheus, *Einleitung*, str. VIII–X; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 175–176; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 267.

⁷ Vanja, *Offene Fragen*, str. 32–36; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 306–307, 312; Pauly, *Peregrinorum*, str. 11, 223 sl., 250–251; Matheus, *Einleitung*, str. X; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 170–171; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 177; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 771.

⁸ Vanja, *Offene Fragen*, str. 23–25; Bulst, *Zur Geschichte*, str. 304, 308–309; Pauly, *Peregrinorum*, str. 251; Matheus, *Einleitung*, str. X–XI; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 178; Majorossy, *Szende, Hospitals*, str. 430.

⁹ Pauly, *Peregrinorum*, str. 224; Vanja, *Offene Fragen*, str. 37.

¹⁰ Citat po Pauly, *Peregrinorum*, str. 18.

Jasno loči med špitali za reveže in hišami za gobave, v katerih ni šlo za zdravljenje te neozdravljive bolezni, temveč za izoliranje bolnikov od ostale skupnosti in lajšanje njihovih tegob.¹¹

Oblike organizirane pomoči kakorkoli ogroženim so bile, temelječ še na antičnih tradicijah, prisotne že celoten zgodnji srednji vek, npr. v langobardskem kraljestvu v Italiji in frankovski državi. Tovrstne ustanove pod imenom *xenodochium* (kasneje *hospitale*) so bile vezane prvenstveno na samostane in sedeže škofij.¹² Že po reguli benediktinskega reda iz 6. stoletja je bila oskrba tujcev (*supervenientes hospites*), revnih in romarjev (*pauperum et peregrinorum*) tako rekoč dolžnost samostanskih skupnosti. S frankovsko samostansko reformo pod cesarjem Ludvikom Pobožnim leta 817 pa je benediktinska regula postala norma in je za več stoletij oblikovala ustroj samostanov po Evropi, tudi glede karitativne dejavnosti.¹³ Ta je bila v veliki meri namenjena mimoidočim, potujočim, tujcem, zlasti pa revnim (*pauperum*), ki so potrebovali zavetje in živež. Zato se je tudi poimenovanje za te ustanove – *xenodochium* oz. *hospitale* – razvilo iz grške oz. latinske oznake za tujca (gr. *xenos*, lat. *hospes*). V tem pogledu je zelo zgovoren citat iz pisma Alkuina, ki je deloval na dvoru Karla Velikega, iz leta 796, v katerem je enačil oba izraza: *xenodochia, id est hospitalia ... in quibus sit cotidiana pauperum et peregrinorum susceptio*.¹⁴ *Xenodochium* in *hospitale* sta postala sinonima za špital in sta se uporabljala – tudi v našem prostoru – še globoko v visokem srednjem veku.

Omenjeni citat kaže še na eno značilnost, ki jo lahko opazimo do 13. stoletja. Špitali niso ločevali med različnimi ranljivimi skupinami, namenjeni so bili tako revnim in kakorkoli onemoglim kot vsem mimoidočim oz. potujočim. Pri tem je termin *peregrinus* pomenil na splošno potujočega, iz kakršnegakoli razloga, lahko je bil romar ali kaj drugega. Šele stoletja kasneje se je izraz zožil na pravega romarja.¹⁵ Tudi pri nas se je za špital uveljavila običajna oznaka *hospitale pauperum et peregrinorum*, kot bomo videli. Druga pomembna značilnost špitalov je bila, da so bili do 12. ali 13. stoletja skoraj izključno v pristojnosti cerkvenih ustanov, samostanov in škofij.¹⁶

¹¹ O leprozorijih gl. str. 58.

¹² Szabó, *Xenodochia*, str. 64–71; Boshof, *Armenfürsorge*, str. 153–162; Schmugge, *Zu den Anfängen*, str. 38–39; Peyer, *Von der Gastfreundschaft*, str. 116–126; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 772–773; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 267.

¹³ *Die Benediktusregel*, poglavje 53, str. 192–196 (*De hospitibus suscipiendis*); Peyer, *Von der Gastfreundschaft*, str. 120–122; Boshof, *Armenfürsorge*, str. 168–170; Schmugge, *Zu den Anfängen*, str. 39–40; Windemuth, *das Hospital*, str. 27–29; Auge, »ne pauperes«, str. 106–107; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 771; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 207.

¹⁴ Boshof, *Armenfürsorge*, str. 162; Szabó, *Xenodochia*, str. 73; Pauly, *Peregrinorum*, str. 230.

¹⁵ Pauly, *Peregrinorum*, str. 238 (op. 125); Szabó, *Xenodochia*, str. 62, 73.

¹⁶ Boshof, *Armenfürsorge*, str. 172–174; Pauly, *Peregrinorum*, str. 231–234; Peyer, *Von der Gastfreundschaft*, str. 122–126; Windemuth, *das Hospital*, str. 37, 44; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 207.

Slovensko ozemlje in sosednje dežele

Špitali pod imenom *sinodochia* se na ozemlju oglejskega patriarhata omenjajo leta 1040 v listini kralja Henrika III., s katero je patriarhu Poponu potrdil vse posesti in donacije svojih predhodnikov.¹⁷ Iz konteksta je razvidno, da so bile te ustanove običajni del ustroja tedanje družbe tudi na severovzhodu Italije in obenem v lasti (upravi) patriarha kot cerkvene instance. Njihov obstoj v tem prostoru lahko glede na poznan razvoj drugod v Italiji in v jedru frankovske države domnevamo že dosti bolj zgodaj. 12. stoletje pa je čas, ko se začnejo konkretne vesti o posameznih špitalih pojavljati tudi na ozemlju današnje Slovenije in sosednjih vzhodnoalpskih dežel, kar sovпада s podobnim razvojem v avstrijskem in južnonemškem prostoru.¹⁸ Prvotno je šlo zlasti za cerkvene ustanove tako pri samostanih kot v urbanih središčih.

Oglejski patriarh Ulrik I. je v začetku 12. stoletja ustanovil špitala (*hospitale*) v Ogleju in Kluzah (Chiusaforte) v soteski reke Bele, na tranzitni poti med Furlanijo in Koroško, ter ju podelil v upravo leta 1119 ustanovljenemu benediktinskemu samostanu Možac.¹⁹ Že tu naletimo na dvojnost v značaju tedanjih špitalov, ki so lahko pomenili urbano ustanovo (Oglej) ali zavetišče za popotnike na nevarnih in odročnih odsekih pomembnejših cest. Kmalu zatem, okrog leta 1131, je oglejski arhidiakon Ulrik iz družine grofov Ortenburških ustanovil špital sv. Egidija ob cesti pred Oglejem (današnji San Zili), leta 1211 že imenovan »stari špital« (*hospitale vetus sancti Egidii in Levata*), ki je bil kasneje poverjen v upravo benediktincem iz Rožaca.²⁰ Najkasneje v 13. stoletju sta bila špitala vzpostavljena tudi pri matičnih samostanih tako v Možacu²¹ kot Rožacu.²²

Salzburški nadškof Konrad I. je približno v istem času, okrog leta 1121, v Brežah (Friesach), ki so bile eno zgodnejših urbanih središč na Koroškem in obenem na pomembni tranzitni cesti, v dobro revnih (*pauperes*) ustanovil *xenodochium*, kjer naj bi

¹⁷ MGH DD H III, št. 16; *Gradivo* IV, št. 104.

¹⁸ Just, Weigl, *Spitäler*, str. 151–152; Simon-Muscheid, *Spitäler*, 231–232.

¹⁹ ... *hospitale quod est ad Clusam et hospitale quod est Aquilegie utrobique ab eodem patriarcha ordinatum et constructum* ... *Die älteren Urkunden des Klosters Moggio*, št. U2, U8. Gl. še študijo o ustanovitvi samostana Možac, prav tam, str. 35 sl.

²⁰ Leta 1211 je bila neka donacija namenjena *hospitali veteri quod vocatur sanctus Egidius*. Leta 1498, ko je bil že v razvalinah, je omenjena njegova lega pred Oglejem: *apud ecclesiam antiquam ruinatam S. Egidii extra Civitatem Aquileie*. *Urkunden und memorialquellen*, št. 94; Venuti, *Hospitali veteri*, str. 183–191; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 157, 289, 414.

²¹ Prvič je omenjen v seznamu papeškega davka za križarsko vojno leta 1247: *redditus monasterii Mosacensis ... cum hospitalibus*. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga A, str. 432.

²² Leta 1285 je omenjen samostanski novi hospic (*hospicium quod dicitur Domus noua*), kar nakazuje obstoj že starejše identične ustanove. MDC V, št. 633. Samostan je imel tudi infirmarij, naveden v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga B, str. 453.

vsem prišlekem (*advenientium*) lajšali pomanjkanje. Posvečen je bil Mariji Magdaleni in poverjen v upravo benediktincem iz Admonta. V ustanovni listini je ista institucija omenjena še s terminoma *hospitale* oz. *domus pauperum*, kar dokazuje istovetnost različnih poimenovanj.²³ V listini papeža Inocenca III. iz leta 1200 je breški *hospitale* omenjen kot ustanova, kjer je tako revnim kot romarjem oz. tujcem zagotovljena dobrodelna oskrba.²⁴ Kot kaže več ohranjenih virov iz 12. stoletja, je špital v Brežah že tedaj poleg revnih in tujcev oskrboval ostarele meščane in sirote, kar je lep primer multifunkcionalnosti tovrstne institucije.²⁵ Leta 1203 ga je salzburški nadškof Eberhard II. poveril v upravo nemškemu viteškemu redu, iz njega pa se je razvila edina komenda tega reda na Koroškem.²⁶

Eden najstarejših na Koroškem in z viri najbolje dokumentiran špital je nastal v škofijskem središču v Krki. Prva omemba že obstoječe institucije je iz let okrog 1136–37, ko je oglejski patriarh kapitlju v Krki podelil mestno parcelo v Ogleju ter ga oprostil plačila mitnine v Klužah za blago, ki bi ga tovorili za dobro krških kanonikov in tamkajšnji špital za reveže (*hospitale pauperum*).²⁷ V letih 1171 in 1202 je omenjen špitalski upravitelj – *hospitalarius*, kar je bila funkcija enega od kanonikov, medtem ko je bil drugi pod nazivom *magister hospitum* zadolžen za premožnejše obiskovalce.²⁸ Krški špital je bil v administrativnem smislu poseben urad in je imel v urbarju krškega kapitlja iz leta 1285 navedene lastne dohodke oz. postavko (*Officina hospitalis*).²⁹

V cistercijskem samostanu Vetrinj pri Celovcu, ustanovljenem leta 1142, je bil že pred koncem 12. stoletja vzpostavljen špital. Močno spodbudo je dobil leta 1203, ko je štajerski vojvoda Leopold VI. potrdil darovanje svojega ministeriala z Leonstaina, ki je za redno oskrbo dvanajstih revežev v samostanu s hrano in obleko daroval šestnajst hub.³⁰ Špital je kmalu dobil podporo tako salzburškega nadškofa kot papeža Honorija III. V papeževem privilegiju o potrditvi in zaščiti iz leta 1220 je že omenjen špitalski

²³ ... *xenodochium construximus Friesach, ubi advenientium pro possibilitate inopia relevaretur* ... MDC III, št. 564; UBSt I, št. 178; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 775.

²⁴ ... *exhibere pauperibus et peregrinis obsequia caritatis ... hospitale quod ... receptioni hospitum et pauperum sustentioni fuerat ordinatum*. MDC III, št. 1498.

²⁵ Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 775.

²⁶ Donacijo je leta 1213 potrdil papež Inocenc III. MDC IV/1, št. 1692. Gl. Kosi, *Cruciferi*, str. 310, z viri in literaturo.

²⁷ MDC I, št. 84; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 780.

²⁸ MDC I, št. 269, 319, 392; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 780. Delitev karitativne ustanove na del za revnejše in del za premožnejše goste je bila pogosta že v frankovski dobi v 9. stoletju. Gl. Pauly, *Peregrinorum*, str. 232–233; Boshof, *Armenfürsorge*, str. 170.

²⁹ *Gurker Urbare*, str. 71.

³⁰ ... *in hospitali quod construxerunt, duodecim pauperibus competenter victum ac vestitum idem cenobite perpetuo providerent* ... MDC IV/1, št. 1556.

upravitelj – *magister hospitalis in Victringe*.³¹ V letih 1236 in 1253 je samostan in špital obdaroval tudi koroški vojvoda Bernard Spanheim s sinovi – del darovane posesti je bil izrecno namenjen za oskrbo revežev v špitalu (*in usus pauperum predicti hospitalis*).³² Z lego v bližini ceste proti prelazu Ljubelj je vetrinjski špital nedvomno imel tudi vlogo oskrbovanja popotnikov, kot jo je opravljal na nekaterih svojih izpostavah.³³

Leta 1185 je v listini štajerskega vojvode Otokarja IV. špital (*hospitale*) izpričan v kartuziji Žiče, ustanovi njegovega očeta Otokarja III. (ustanovljena 1151).³⁴ Šlo je za današnji Špitalič z Marijino cerkvijo, kjer je prvotno stal tako imenovani »spodnji samostan« za brate laike z gospodarskimi poslopi. Tu so, za razliko od areala klavzure, lahko sprejemali in oskrbovali tujce. O delovanju špitala nimamo podatkov, domnevamo pa lahko, da je bil v uporabi do 15. stoletja, ko je bil »spodnji samostan« opuščen.³⁵ Ob obisku Paola Santonina leta 1487 njegovo delovanje ni več omenjeno, vendar je bila kapela sv. Marije leta 1485 še vedno imenovana »v špitalu« (*capella gloriose virginis Marie in hospitali nuncupata*).³⁶

Nekaj desetletij za omembo žičkega špitala je bil špital ustanovljen tudi v 20 kilometrov oddaljenih Studenicah. Tu gre za zanimiv proces – razvoj samostana iz prvotno kot špital zasnovane skupnosti, ki jo je pred letom 1237 ustanovila Zofija Rogaška in tudi sama vstopila vanjo. Leta 1237 je že obstoječo ustanovo, kjer je njena sestra Zofija ustanovila cerkev in špital (*ad locum illum ubi ... ecclesiam et domum hospitalem fundaverit*), s precejšnjo posestjo 20 hub obdarila Rihca Kunšperška. Donacija je bila namenjena tamkajšnjim »prebivalcem« (*choabitoribus illius loci*) in je šlo očitno za delujočo ustanovo.³⁷ Nedvomno lahko tu prepoznamo za to dobo značilen primer špitala, ki je deloval na temelju laične skupnosti (bratovščine), pogosto mešane moško-ženske, ki je skrbela za pomoči potrebne.³⁸ Do konca 13. stoletja so se tovrstne skupnosti povsod klerikalizirale – podeljene so bile v upravo cerkvenim institucijam ali morale prevzeti redovna pravila določenega reda in se tako preobrazile v redovno ustanovo.³⁹ Pri Studenicah se je prvotni špital do leta 1245 oblikoval v skupnost redovnic, ki ji je patriarh Bertold Andeški – imenuje jo *nova plantatio (nova fundatio)* – za podporo

³¹ MDC IV/1, št. 1819, 1846.

³² MDC IV/1, št. 2117, 2554.

³³ Gl. str. 23, 26.

³⁴ UBSt I, št. 644.

³⁵ Mlinarič, *Kartuziji*, str. 409.

³⁶ Mlinarič, *Kartuziji*, str. 212.

³⁷ UBSt II, št. 363; Mlinarič, *Studeniški*, str. 13–14.

³⁸ Auge, »ne pauperes«, str. 108–114; Sydow, *Spital und Stadt*, str. 176–177; Schneider, *Die Hospitäler*, str. 64; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 239; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 153.

³⁹ Auge, »ne pauperes«, str. 113; Schneider, *Die Hospitäler*, str. 64–65; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 152, 169.

podelil župnijo Slivnica z vsemi dohodki in pravicami.⁴⁰ Naslednje leto je vsem, ki bi podprli novo ustanovo, kjer redovnice dnevno služijo Bogu (*in quo moniales ... quotidie famulantur*), zagotovil 40 dni odpustkov. Ob tem je zanimivo patriarhovo priporočilo vernikom, naj sprejmejo poslance omenjene skupnosti (*nuncios*), ki bodo prišli prosit za miloščino oz. dobrodelne prispevke (*pias elemosynas et gratuita charitatis subsidia*).⁴¹ Čeprav naj bi šlo za prispevke za podporo redovnic (*ad monalium sustentationem*), se miloščina (*elemosyna*) običajno nanaša na podporo revežem,⁴² zato ni izključeno, da so redovnice pod vodstvom Zofije Rogaške še nadalje opravljale špitalsko karitativno delo. Na to bi kazalo tudi patriarhovo izrecno določilo iz leta 1249, da je treba iz dohodkov pridružene župnije v Slivnici po možnostih pomagati revežem (*miseris pauperum pro posse subueniat*).⁴³ Ob teh ugotovitvah ni odveč poudariti, da je cerkveno pravo špitale visokega srednjega veka obravnavalo kot monastične institucije, zato je potrebno v tem smislu razumeti tudi terminologijo listin oglejskega patriarha.⁴⁴ V Studenicah naj bi se prvotna skupnost domnevno oblikovala po vzoru reda magdalenk in do srede stoletja prerasla v redovno ustanovo.⁴⁵ V potrditvi patriarha Bertolda in listini Henrika Rogaškega je leta 1249 prvič izrecno imenovana samostan (*claustrum* oz. *cenobium*),⁴⁶ čeprav se je šele leta 1251 uradno pridružila dominikanskemu redu.⁴⁷ Članice skupnosti so v zgodnjih virih omenjene kot »sestre« (*sorores*), iz patriarhove potrditve iz leta 1249 pa izvemo še nekaj bistvenega: poleg njih so v skupnosti bivali »sobratje družine« (*confratres familiamque*), ki so jim bili kaplani ustanove dolžni nuditi pokop in druge zakramente.⁴⁸ Po mojem mnenju imamo pred seboj v našem prostoru edinstven primer tako imenovanega »bratovščinskega špitala« (Bruderschaftliches Hospital), prvotno laično zasnovane špitalske skupnosti z ženskimi in moškimi člani, ki se je razmeroma hitro preobrazila v pravo redovno ustanovo. Studenice so bile – kot mnoge druge karitativne ustanove tega časa – zgodaj deležne obdaritve regionalnega plemstva, med drugim štajerskega vojvode Friderika II. Babenberskega, ki jim je pred

⁴⁰ UBSt II, št. 461.

⁴¹ UBSt III, št. 3.

⁴² Identično formulo kot pri Studenicah najdemo v listini papeža Honorija III. za špital na Semmeringu iz leta 1224. Papež je za dokončanje špitla (*hospitale ad opus pauperum*) spodbujal štajerske vernike, naj darujejo miloščino: *pias helemosinas et grata ei caritatis subsidia*. Hagender, Quoniam, str. 55–58.

⁴³ UBSt III, št. 59.

⁴⁴ Gl. Auge, »ne pauperes«, str. 107.

⁴⁵ Mlinarič, *Studeniški*, str. 19–20.

⁴⁶ UBSt III, št. 49, 59; Mlinarič, *Studeniški*, str. 22.

⁴⁷ UBSt III, št. 87; Mlinarič, *Studeniški*, str. 20–21.

⁴⁸ UBSt III, št. 59. Te *confratres* gotovo niso bili dominikanci, kot je menil Mlinarič, saj so redovnice šele leta 1251 izrazile željo po priključitvi dominikanskemu redu. Prim. Mlinarič, *Studeniški*, str. 22.

letom 1246 podelil dvanajst kmetij.⁴⁹ O špitalu kasneje sicer nimamo več vesti, vendar bi lahko na nadaljevanje njegove tradicije kazala omemba Paola Santonina iz leta 1487, ki je zapisal, da imajo v Studenicah »prav udobne sobe za goste« (*cenobium hospitium habet percommoda*).⁵⁰ Glede na lego lahko domnevamo, da je bil prvotni špital prvenstveno namenjen popotnikom na eni od prometnih povezav med Posavinjem in Podravjem.

Na podobno zasnovano skupnost kot pri Studenicah bi kazalo tudi nekaj fragmentarnih, a zgovornih virov o praktično neznanem špitalu sv. Marije v Pečnici (Petschnitzen) v Rožu na Koroškem. Prvič je omenjen okrog leta 1192 kot *Hospitale sancte Marie Pecniz* oz. *Hospitale de Bekeneiz* v seznamu cerkvenih ustanov, ki so plačevale pristojbino rimski stolici.⁵¹ Ustanovila sta ga A(I)ram z gradu Ras in žena, kot je razvidno iz listine papeža Innocenca III., ki je maja 1204 potrdil, da sta ustanovitelja *Hospitale de Bekeniz* prepustila v upravo nemškemu viteškemu redu.⁵² Papeževa potrditev je bila naslovljena na mojstra in brate v špitalu (*Magistro et fratribus hospitalis de Bekeneiz*), lokacijo ustanove pa dodatno potrjuje listina Rudolfa z Rasa iz leta 1202, v kateri med pričami nastopa Ušalk, *confrater hospitalis sancte Marie de Rasia*.⁵³ Očitno je šlo za kratkotrajno laično karitativno ustanovo, v kateri so delovali sobratje (*confratres*), kot jih kasneje zasledimo v Studenicah. Že zgodaj je bila prepuščena v upravo cerkvenemu redu (križnikom) in žal o njej ni drugih ohranjenih podatkov.⁵⁴

Nenavadno je, da za Stično, pred letom 1136 ustanovljeno najstarejšo in najpremožnejšo cisterco na Slovenskem, v srednjeveških virih nimamo neposredno izpričanega špitala, čeprav je samostan ležal tik ob pomembni tranzitni cesti iz Ljubljane proti Zagrebu. Vendar to v evropskem merilu ni nikakršna izjema.⁵⁵ V Stični je leta 1230 prvič omenjen oskrbnik samostanske bolnišnice (*infirmarius*), ki pa je bila nedvomno interna ustanova za redovnike.⁵⁶ Vendar tudi v stiškem samostanu oskrbovanje revežev in tujcev ni izključeno, na kar kaže več virov. Leta 1260 je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim cisterci podelil posest v bližini, ker so na njegovo prošnjo v samostanu

⁴⁹ UBSt III, št. 59; Mlinarič, *Studeniški*, str. 22.

⁵⁰ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 68; *Itinerario*, str. 230.

⁵¹ *Gradivo* IV, št. 819.

⁵² *Hospitale de Bekeniz, ab A. de Rase et H. uxore ipsius, fundatoribus eius, hospitali Teutonicorum sancte Marie in Ierusalem concessum ... Die Register Innocenz' III.*, št. 64.

⁵³ UBSt II, št. 48. Franc Kos je lokacijo Pecniz oz. Bekeneiz povezoval s krajema Pečnica in Šmartin zahodno od Rožeka na Koroškem. *Gradivo* IV, št. 819 (op. 1).

⁵⁴ Nemški viteški red je v prvih desetletjih 13. stoletja intenzivno pridobival v upravo številne že obstoječe špitale, leta 1202 tudi v Boznu na Tirolskem in 1203 v Brežah na Koroškem. Za razliko od breškega pa o špitalu v Rožu nimamo kasneje nobenih podatkov; red ga je verjetno kmalu ukinil, kot se je dogajalo tudi z drugimi redovnimi špitale. Gl. Militzer, *Die Rolle*, str. 230, 232.

⁵⁵ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 212–214.

⁵⁶ *Documenta patriarchalia*, št. S20.

vzdrževali njegovega človeka Markvarda (*qui sustinet claustrum in Sittich*). Obenem je vojvoda želel, da se iz tega daru poveča miloščina za tamkajšnje prejemnike (*eleemosynarum ipsorum praebenda*), ki je bila do tedaj prvenstveno v siru.⁵⁷ Na osnovi tega lahko sklepamo vsaj na omejene možnosti bivanja tujcev v Stični, nedvomno pa je samostan redno oskrboval reveže z miloščino. Drugi indic se morda skriva v nazivu oz. službi samostanskega *portarius*a, redovnika, ki je skrbel za samostansko porto oz. vhod. Prvič je omenjen leta 1274 poleg drugih uradov konventa, kot so infirmarius, kletar, komornik idr.⁵⁸ Šlo je za pomembno funkcijo, saj se v virih včasih pojavlja takoj za opatom oz. priorjem.⁵⁹ Po analogijah s številnimi samostani po Evropi vemo, da so – zlasti v zgodnejši dobi – pri samostanski porti sprejemali tujce in delili miloščino.⁶⁰ Leta 1254 je bila posvečena posebna kapela sv. Pavla »pri vhodu za laike na porti Stične«.⁶¹ Leta 1329 pa sta bili vratarju in kapeli (*dem portner vnd sand Pauls khappel an der porten zu Sittich*) prodani kmetiji, s katerih dohodki naj bi upravljali le *portarius* in njegovi nasledniki.⁶² Omenjena kapela – tudi arheološko dokumentirana – z lastno dotacijo je bila verjetno namenjena obiskovalcem in je bila morda opremljena tudi s preprostimi prostori za njihovo oskrbo oz. namestitev.⁶³ Delovanje špitala v Stični je po do sedaj poznanih virih nesporno dokazano šele tik pred ukinitvijo v 18. stoletju, ko so oskrbovali 14 revežev in jih tudi zdravili.⁶⁴ Vendar lahko domnevamo že precej daljšo tradicijo te dejavnosti, kot je bila izpričana npr. v sestrski cisterci Vetrinji, kjer so leta 1482 oskrbovali »revne v špitalu« (*pauperes in hospitali*).⁶⁵

Špitali so izpričani še pri drugih benediktinskih in cistercijanskih samostanih ter avguštinskih regularnih kanonikih (kolegiatnih kapitljih) v okoliških deželah. V

⁵⁷ ... in alleviationem hominis, qui nostrarum precum interventu sustinet claustrum in Sittich, in sustentationem Marquardi, quem ibidem locavimus ... volentes per haec subsidia eleemosynarum ipsorum praebenda, quae in caseo tenuis est, ut augeatur. UBKr II, št. 269. To je podoben primer sprejemanja »prebendarjev« v oskrbo samostanov, kot ga v istem času zasledimo v zahodnoevropskih deželah. Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 258–259.

⁵⁸ ... prior, celerarius, subcelerarius, supprior, infirmarius, portarius, camerarius. ARS AS 1063, sig. 22 (1274 II 16).

⁵⁹ Npr. CKSL 1329 IV 24; 1329 VI 1.

⁶⁰ Pauly, *Peregrinorum*, str. 232–233.

⁶¹ ... consecrata est capella Sancti Pauli ad ingressum secularium in porta Sittich ... Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 106.

⁶² CKSL 1329 IV 16; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 135–136.

⁶³ Gl. Oter Gorenčič, *Deformis formositas*, str. 216.

⁶⁴ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 801; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 27.

⁶⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 26.

štajerski cisterci Rein pri Gradcu ok. leta 1200;⁶⁶ v kolegiatnem kapitlju Seckau 1197,⁶⁷ pri benediktincih v Admontu pred 1150,⁶⁸ v Št. Pavlu leta 1249⁶⁹ in v St. Lambrechtu ok. 1225⁷⁰ ter v kolegiatnem kapitlju Dobrla vas (Eberndorf) v Podjuni pred 1251. Spodbudo zadnjemu je dal oglejski patriarh Bertold Andeški, ki je za zgraditev špitala in oskrbo revežev namenil desetine iz župnije Šmihel pri Pliberku: *ad constructionem hospitalis et sustentationem pauperum degentium in eodem*.⁷¹

Oglejski patriarh Bertold Andeški se je skupaj z drugimi predstavniki svoje družine izkazal kot eden najdejavnejših knezov 13. stoletja pri organiziranju karitativnih ustanov v tem delu cesarstva. Leta 1233 je potrdil ustanovo svojega brata, bamberskega škofa Ekberta, ki je v Beljaku pred mestnim obzidjem ustanovil špital sv. Katarine za sprejem potujočih, romarjev ter bolnih: *hospitale Villaci extra muros construi in quo transeuntes recipiantur, peregrini hospitantur, infirmi pro modo paupertatis procurantur*.⁷² Leta 1280 ga je njegov naslednik, škof Bertold, poveril v upravo premonstratencem iz Grebinja, prav tako ustanovi Ekberta Andeškega.⁷³ Pri beljaškem špitalu v obravnavanem prostoru prvič naletimo na omembo, da je določena karitativna institucija oskrbovala tudi bolne (*infirmi*). Podobna formulacija se pojavlja že leta 1193 v papeški potrditvi novega špitala pod prelazom Pyhrn, ki ga je nekaj let prej ustanovil bamberski škof Oton II., ravno tako član družine Andeških.⁷⁴ Leta 1260 takšno formulacijo najdemo v listini za štajersko cisterco Rein, kjer je tamkajšnji špital prejel dohodke, da bi se v njem lahko »revni, bolni in slabotni čim bolj oskrbeli s hrano in vsem potrebnim« (*ad*

⁶⁶ Ok. leta 1200 je prvič omenjen špitalski oskrbnik (*hospitalarius*). Sredi 13. stoletja pa je že obstajala cela paleta samostanskih uradnikov, med drugim *portarius*, *magister hospitum*, *hospitalarius* in *infirmarius*. UBSt II, št. 37, 391; UBSt III, št. 234.

⁶⁷ Burkhard Cmureški je okrog leta 1150 samostanu, ki je bil še v gradnji, med drugim podelil dohodke za špital (*ad hospitale*). Passauski škof Wolfger pa je med letoma 1191 in 1197 posvetil kapelo sv. Jakoba v že obstoječem špitalu (*capellam sancti Jacobi in hospitali pauperum*). UBSt I, št. 286; UBSt II, št. 22.

⁶⁸ V admontskem tradicijskem kodeksu so že okrog leta 1150 navedene donacije za špital (*bona que specialiter hospitali deseruiunt*). Darovnica salzburskega nadškofa je bila leta 1168 namenjena *ad hospitale pauperum Admuntensium*. UBSt I, št. 338, 505.

⁶⁹ Leta 1249 je govor o lokaciji, kjer je nekoč stal špital (*in quo olim situm fuit hospitale*), leta 1283 pa sta omenjena oskrbnika špitala in infirmarija (*infirmarius*; *hospitalarius*). MDC IV/1, št. 2396; MDC V, št. 543; MDC VI, št. 186.

⁷⁰ Ok. 1225 in 1226 je prvič omenjen oskrbnik špitala (*hospitalarius*). UBSt II, št. 231, 237.

⁷¹ KLA, AUR, 1397 VI 16; *Urkunden-Regesten Eberndorf*, št. XLI. Listina dostopna on-line: http://images.monasterium.net/img/AT-KLA/418/KLA_418-B_A4458_13970616_r.JPG. Kot je razvidno iz dokumenta, je špital deloval še leta 1397, ko je oglejski patriarh Anton urejeval zadeve glede njegove uprave. Gl. Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 778.

⁷² MDC IV/1, št. 2079; Neumann, *Das Heiliggeist-Bürgerspital*, str. 124.

⁷³ MDC V, št. 431; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 776–777.

⁷⁴ ... *nooum hospitale ... in quo pauperibus et infirmis caritatis solacia ministrantur*. Objava pri Pritz, *Geschichte*, str. 302.

usus hospitalis ... ut ibidem possint pauperibus, infirmis et debilibus necessaria ministrari).⁷⁵ Vendar moramo biti pri tovrstnih navedbah previdni, saj je termin lahko pomenil tudi na splošno onemogle in ne nujno bolnike.⁷⁶

V prvi polovici 13. stoletja se *infirmi* v špitalskih dokumentih tudi drugod po Evropi začnejo pogostejše omenjati poleg revnih in popotnikov.⁷⁷ Vendar so pri samostanih bolnike redko sprejemali v oskrbo. Običajno je šlo za dve ustanovi – špital za oskrbo zunanjih gostov, potrebnih pomoči, ter notranji *infirmarium* za bolne redovnike.⁷⁸ Nedvomno je bilo tako v že omenjenih primerih Stične,⁷⁹ Reina, Št. Pavla,⁸⁰ Vetrinja⁸¹ in Rožaca.⁸² Takšne interne bolnišnice se tudi pri samostanih v severozahodni Evropi začno pojavljati šele po letu 1100 in niso bile pravilo.⁸³ Zelo zanimiv je primer benediktincev v Gornjem Gradu. V literaturi se večkrat omenja, da so imeli tudi špital, ki pa mi ga ni uspelo najti v nobenem viru.⁸⁴ Je pa v virih jasno izpričan *infirmarius*, saj se je leta 1308 opat Wulfing zavezal, da brez pristanka kapitlja ne bo nastavljal samostanskih uradnikov, med katerimi je bil *infirmarius* (*hospitalarius* ni omenjen).⁸⁵ Samostanski infirmarij omenja tudi urbar konventa iz leta 1426, v katerem so navedeni njegovi dohodki.⁸⁶ Če bi domnevali, da je šlo v tem primeru le za bolnišnično oskrbo samostanskih bratov, to postavlja pod vprašaj vira iz leta 1275. Samostan je pridobil posest pri svoji župniji v Škalah pri Velenju, s pridržkom, da se tam noben subdiakon ali diakon ne bo smel ukvarjati z nego bolnikov (*curam debeat gerere infirmorum*), razen v največji nuji.⁸⁷ Če je bolnišnična oskrba omenjena pri pridruženih župniji, jo z veliko verjetnostjo lahko domnevamo tudi pri matičnem samostanu.

Tudi pri škofiji v Krki na Koroškem lahko poleg izpričane klasične špitalske oskrbe domnevamo oskrbo bolnih. V letih 1317 in 1321 so bile namreč podeljene pravice do

⁷⁵ UBSt III, št. 289.

⁷⁶ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 236–237, 250–251.

⁷⁷ Pauly, *Peregrinorum*, str. 237.

⁷⁸ Pauly, *Peregrinorum*, str. 234–235.

⁷⁹ Gl. op. 56.

⁸⁰ Gl. op. 66 in 69.

⁸¹ Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 779.

⁸² Gl. op. 22.

⁸³ V študiji 148 samostanov med rekama Maas in Ren so bili infirmariji ugotovljeni le v 37 primerih (eni četrtini); vsi so nastali po letu 1100. Pauly, *Peregrinorum*, str. 234.

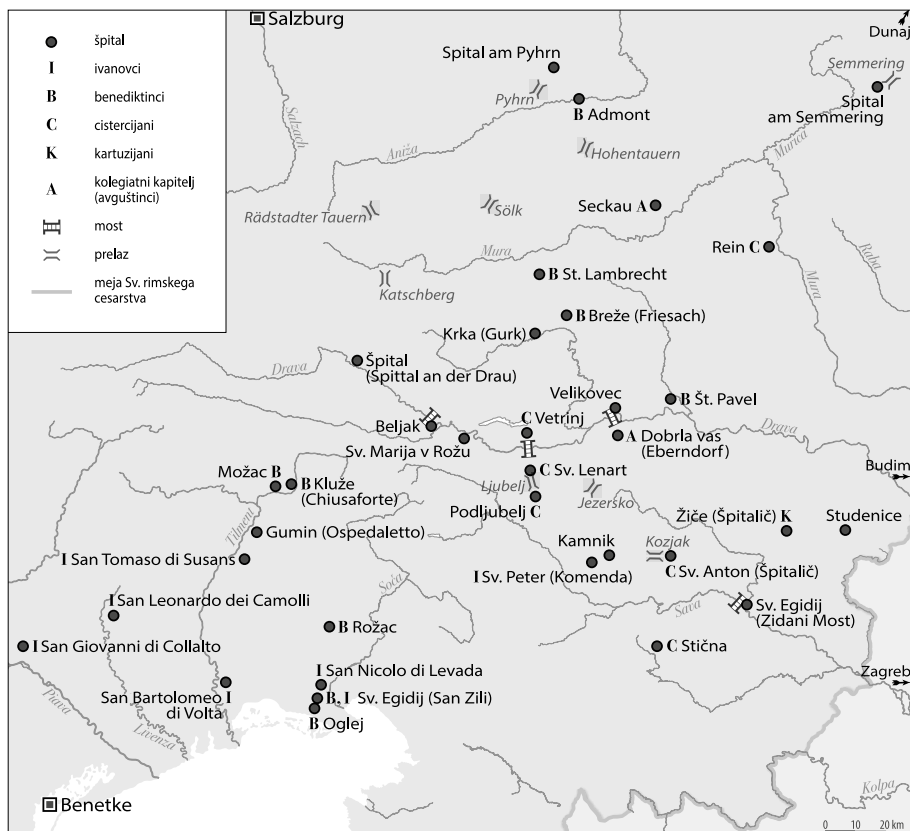
⁸⁴ Gl. Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 253; Mlinarič, Meščanski špital, str. 14.

⁸⁵ RSt I, št. 6; Wichner, *Beiträge*, str. 48.

⁸⁶ Orožen, *Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 234.

⁸⁷ ... nullus subdiaconus vel diaconus in plebe memorata de Schelach curam debeat gerere infirmorum, nisi summa necessitate cogente. UBSt IV, št. 564, 565.

odpuškov vsem obiskovalcem kapele sv. Marije pri tamkajšnjem infirmariju.⁸⁸ Očitno je šlo za zunanje obiskovalce in ne interno institucijo krškega kapitlja, zato lahko tudi tu upravičeno domnevamo bolnišnično dejavnost.

Karta 1: Špitali na jugovzhodu cesarstva v 12. in 13. stoletju.

⁸⁸ ... capellam beate Marie virginis gloriose apud infirmariam in Gurka ... (1317 VIII 14); ... apud domus infirmarie in Gurka (1321 V 20). Listini v ADG, Archiv des Gurker Domkapitles, dostopni on-line: <https://www.monasterium.net/mom/AT-ADG/AGDK/M-28/charter>; <https://www.monasterium.net/mom/AT-ADG/AGDK/M-29/charter>.

Špitali v prometni infrastrukturi

Geografska razporeditev do sedaj orisanih špitalov lepo kaže njihovo lego ob glavnih tranzitnih cestah, ki so prečile Vzhodne Alpe, zato ne preseneča redno omenjanje potujočih oz. romarjev kot oskrbovancev. Jasno je razvidno, da so bili špitali, nastali od 11. do 13. stoletja, tesno vpeti v prometno infrastrukturo tistega časa, v kateri so samostani odigrali ključno vlogo. Vendar ni šlo le za institucije pri matičnih samostanih, temveč so nekateri upravljali tudi dislocirane postojanke z izrazito prometno funkcijo. Še posebej pomembna je bila vloga špitalov na naravno nevarnih, izpostavljenih območjih, ki so pomenila hudo tveganje za popotnike, zlasti v visokogorju, nevarnih soteskah, na težavnih prehodih čez reke ali v obsežnih močvirjih. Tu je bila njihova naloga neredko povezana z vzdrževanjem prometne infrastrukture, npr. poti in mostov. Glavno obdobje ustanavljanja špitalov (hospicев) na prometno pomembnih točkah je bil čas med 11. in 13. stoletjem, ki sovпада z razvojem teh institucij pri nas.⁸⁹

Na obravnavanem območju je po pomenu izrazito prednjačila glavna pot iz Benetk in drugih severnojadranskih pristanišč (Oglej, Latisana idr.) skozi Vzhodne Alpe proti Dunaju, ob kateri je ležala cela vrsta špitalov (Oglej, sv. Egidij, Rožac, Možac, Kluže, Beljak, Breže, St. Lambrecht, Seckau, Semmering idr.). Ta povezava je bila zvezana tudi z romarskim prometom proti Sveti deželi, ki so ga omogočala omenjena pristanišča, zlasti Benetke.⁹⁰ Konec 12. in v začetku 13. stoletja se je število špitalskih ustanov ob teh prometnih povezavah v Furlaniji in Benečiji še povečalo, pri čemer je pomembno vlogo odigral križarski viteški red ivanovcev (špitalarjev), ki je že s svojim značajem jamčil za varnost in zaščito. Kot izpričuje listina iz leta 1199, so tedaj že obstajali novi špitali ivanovcev San Tomaso di Susans (pri Maianu), San Leonardo dei Camolli (pri Sacilu), San Bartolomeo di Volta (pri Ronchis pred Latisano) in San Giovanni di Collalto pri Susegani.⁹¹ V 13. stoletju sta se ob cestah v Furlaniji temu sklopu pridružila še dva nova: sv. Duha pri Guminu (današnji Ospedaletto, pred 1247)⁹² ter sv. Nikolaja ob cesti pred Oglejem (tudi ta je bil kasneje predan ivanovcem).

⁸⁹ Schmugge, *Zu den Anfängen*, str. 44–47; Pauly, *Peregrinorum*, str. 63–66, 212. Za ozemlje Švice in nekdanje Švabske gl. Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 239–240; za Tirolsko Schneider, *Die Hospitäler*, str. 64–65.

⁹⁰ Schmugge, *Zu den Anfängen*, str. 59–60.

⁹¹ Gl. Kosi, *Cruciferi*, str. 317, z viri in literaturo.

⁹² Omenjen je v seznamu papeškega davka za križarsko vojno leta 1247 (*hospitale Clemonense*) ter v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296: *Hospitale Sancti Spiritus de Glemona*. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloge, str. 431, 433, 454.

Ustanavljanje špitala sv. Nikolaja pri današnji Villa Vicentina pred Oglejem (*hospitale sancti Nicolai in Levata*)⁹³ je lepo dokumentirano in zanimivo tudi zaradi namena ustanoviteljev oz. njegove funkcije. Že pred letom 1211 ga je ustanovil oglejski patriarh Wolfger, ker je bila tamkajšnja cesta težko prehodna zaradi obsežnih močvirij in roparjev, ki so prežali na potnike, namenjene v Oglej, ter jih ropali in morili.⁹⁴ Špital je bil izrecno ustanovljen »za varnost potujočih« (*ad viatorum securitatem*), obenem pa mu je bilo poverjeno vzdrževanje ceste (*ad strate custodiam*). Patriarh Bertold Andeški ga je leta 1249 prepustil v upravo redu ivanovcev, kar je bila nedvomno dobra garancija za varnost ceste in njeno oskrbo.⁹⁵ Tudi starejši špital sv. Egidija pred Oglejem je v 13. stoletju prišel v upravo ivanovcev, ki so tako v Furlaniji vodili skupno kar pet špitalskih ustanov.⁹⁶ Takšna koncentracija redovnih špitalov je nenavadna in bolj izjema kot pravilo. Čeprav sta se po običajnem prepričanju oba križarska viteška redova – ivanovci in nemški viteški red – intenzivno ukvarjala s špitalsko dejavnostjo, viri tega ne potrjujejo, tako da je bilo veliko redovnih hiš po Evropi brez špitalov.⁹⁷ Kljub temu ga konec 13. stoletja zasledimo tudi pri eni od treh redovnih hiš ivanovcev na ozemlju današnje Slovenije – pri cerkvi sv. Petra v Komendi na Gorenjskem, kjer je izpričan v papeškem desetinskem seznamu leta 1296 (*hospitale sancti Petri*).⁹⁸ Za ostale redovne hiše tako ivanovcev kot nemškega viteškega reda pri nas o karitativni dejavnosti v srednjeveških virih ne najdemo nobenega drugega indica.⁹⁹

Poleg furlanskih špitalov imamo primer zgodnje ustanove za popotnike tudi neposredno s slovenskega ozemlja, nanaša pa se na glavno srednjeveško povezavo Koroške in Kranjske čez prelaz Ljubelj.¹⁰⁰ Ta pot je bila celoten srednji vek in še kasneje za potujoče izjemno zahtevna. Paolo Santonino, ki je prečil prelaz leta 1486, omenja, da je bila zelo naporna in nevarna (*laboriosissimus et discriminus*), kakršne ni do tedaj še nikoli izkusil.¹⁰¹ Vitalno vlogo pri oskrbi te poti na severni strani prelaza je imel že od

⁹³ Prvič je omenjen v dveh virih leta 1211. Venuti, *Hospitali veteri*, str. 183–187.

⁹⁴ ... *hospitale novum fundavit prope stratam Aquilegiae ... quae ... apta latronibus et praedonibus, qui frequenter ibi latitabant ibique transeuntes homines Aquilegiam venientes et inde redeuntes spoliabant et interficiebant ... hospitale ad viatorum securitatem et pacem, necnon ad strate custodiam ibidem erexit ...* Kosi, *Cruciferi*, str. 318 (op. 120).

⁹⁵ Z viri in literaturo Kosi, *Cruciferi*, str. 317–318.

⁹⁶ Papeški desetinski seznam iz leta 1296: ... *predicta hospitalia sunt S. Iohannis Ierosolimitani*. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga B, str. 442.

⁹⁷ Po začetnem zagonu v prvi polovici 13. stoletja je zanimanje za karitativno oskrbo pri obeh redovih splahnelo, tako da sta veliko špitalov prepustila drugim institucijam ali jih celo ukinila. O ivanovcih Miltzer, *Die Rolle*, str. 213–223, o nemškem viteškem redu prav tam, str. 224–238.

⁹⁸ Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga B, str. 466. O nastanku komende gl. Kosi, *Cruciferi*, str. 315–316.

⁹⁹ O redovnih hišah obeh redov na Slovenskem Kosi, *Cruciferi*, str. 309–318.

¹⁰⁰ O tej poti gl. Kosi, *Potujoči*, str. 253–257.

¹⁰¹ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 43–44; *Itinerario*, str. 189.

začetka 13. stoletja samostan Vetrinj. Špital za reveže je vzdrževal pri samem samostanu, med letoma 1220 in 1224 pa je dobil v upravo še most čez Dravo pri Humperku na poti proti Ljubelju. Most so samostanu podelili gospodje Humperški in ga obdarovali s posestjo, da bi tam lahko imeli »prost prehod tako revni kot bogati, tujci in domačini« (*ut omnibus tam pauperibus quam divitibus, tam alienis quam indigenis liber pateat transitus*). Samostan ga je bil dolžan vzdrževati in po potrebi popravljati (*pons reparatur*), okrog leta 1224 pa je za ta namen kmetijo daroval koroški vojvoda Bernard in most vzel v svojo zaščito.¹⁰²

Že leta 1207 je istrski mejni grof Henrik Andeški Vetrinju prepustil cerkev sv. Lenarta na severni strani prelaza z vsem pripadajočim (*ecclesiam beati Leonardi cum attinenciis*).¹⁰³ Že obstoječa kapela na samem, 200 metrov pod prelazom, je bila nedvomno prvenstveno namenjena popotnikom. Oglejski patriarh Bertold, Henrikov brat, je leta 1239 za ohranjanje spomina (*memoria*) nase, brata in prednike samostanu potrdil Henrikovo donacijo in mu prepustil še patronatsko pravico nad cerkvico sv. Lenarta. Zato je bil samostan dolžan pri njej tedensko darovati mašo, eden samostanskih bratov pa je moral tam redno bivati ter mimoidočim revežem in romarjem (*pauperibus et peregrinis*) nuditi »gostoljubje hospica« (*hospicii beneficium*): ogenj, slamo (prenočišče) in toplo sobo.¹⁰⁴ Zelo značilno je določilo, da mora samostan iz lastnih sredstev vzdrževati poti čez prelaz ter popravljati mostove (*vie supra dicti montis Leuvel scilicet parari et pontes refici*).¹⁰⁵ Očitno je šlo za pravi gorski špital oz. hospic (Passhospital),¹⁰⁶ kot sta že v drugi polovici 12. stoletja nastala pod prelazoma Semmering in Pyhrn na poteh čez severne Alpe v Avstrijo. Prvega je leta 1160 ustanovil štajerski mejni grof Otokar III.,¹⁰⁷ pirnskega pa leta 1190 bamberski škof Oton II., predstavnik družine

¹⁰² MDC IV/1, št. 1809, 1810.

¹⁰³ MDC IV/1, št. 1598; Kosi, *Potujoči*, str. 200–201.

¹⁰⁴ Podobno določilo najdemo leta 1160 v ustanovni listini za špital na Semmeringu, ki je moral mimoidočim (*in usum pretereuntium*) nuditi zavetišče, ležišče in ogenj (*tectum, stratum, focum*). UBSt I, št. 406, 732.

¹⁰⁵ ... frater de conventu ... debeat ecclesiam demorari in exhibitione ignis straminis et stupe calide transeuntibus pauperibus et peregrinis omni tempore hospicii beneficium inpensurus ... et vie supra dicti montis Leuvel scilicet parari et pontes refici iuxta necessitatem transeuntium debeant ... MDC IV/1, št. 2184; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 95. Prim. Szabó, *Xenodochia*, str. 76.

¹⁰⁶ V nemški literaturi se za špitale na prelazih in v težko prehodnih soteskah pogosto uporablja izraz hospic (nem. Hospiz), ki ga – sicer redko – zasledimo tudi v virih (*hospitium*). Vendar je bila tudi za takšne institucije najpogostejša oznaka *hospitale*. Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 239, (op. 35); Schneider, *Die Hospitäler*, str. 61.

¹⁰⁷ V potrditvi salzburškega nadškofa iz leta 1161 je razviden namen ustanove: *ut generale sit receptaculum peregrinantium et cunctorum illac transeuntium*. UBSt I, št. 406, 458; Appelt, *Die Anfänge*, str. 3–13. Obdarovala sta ga tudi koroški vojvoda Bernard Spanheim in njegov sin Ulrik III. MDC IV/2, št. 2820.

Andeških.¹⁰⁸ Iz kasnejše listine salzburškega nadškofa za semerinški špital je leta 1220 lepo razviden namen tovrstnih ustanov – ne le oskrba revnih popotnikov, temveč tudi skrb za varnost in vzdrževanje prometne infrastrukture. Izrecno je rečeno, naj bi z novo ustanovo v tamkajšnjem nenaseljenem gozdu ukinili »gnezdo razbojnikov« ter »iz tovarniške steze ustvarili javno cesto«.¹⁰⁹ Hospic pri sv. Lenartu na Ljubelju je nedvomno deloval še v 14. stoletju, saj je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski leta 1330 Vetrinju podelil gozd med karavanškim slemenom in malim Ljubeljem z obvezo, da njegov duhovnik vedno biva pri kapeli ter ogroženim in oskrbe potrebnim popotnikom dnevno (!) daruje mašo in deli zakramente.¹¹⁰ Na osnovi tega je cerkvena dobila celo pravi romarski značaj. Paolo Santonino je leta 1487 zapisal, da k njej veliko vernikov prihaja zaradi čudežev, ki se tam godijo na Lenartovo priprošnjo.¹¹¹

Na južni strani Ljubelja je podobno vlogo kot vetrinjski samostan imela cisterca Stična. Leta 1261 ji je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim potrdil darovanje »trga Ljubelj« z vso pripadajočo posestjo, z izrecnim namenom, da bodo tam sprejemali reveže (*forum scilicet Ljubelino pro receptione pauperum*).¹¹² Donacijo je leta 1268 podkrepil z desetninami od vseh novih krčevin (*novalia*) ob vznožju prelaza (*ad introitum montium Lübel dicti*).¹¹³ Formulacija in lega pod prelazom ne dopuščata dvoma, da imamo tudi tu opraviti s karitativno institucijo v obliki popotnega hospica.¹¹⁴ Šlo je za donacijo, ki jo je vojvoda že prej izpeljal v imenu svoje žene Agnes Andeške, o čemer naj bi obstajala posebna listina, ki pa žal ni ohranjena. Iz tega lahko sklepamo, da je bila ustanova del ženinene posestnega sklopa in je šlo izvirno za ustanovitev Andeških.¹¹⁵ Morda lahko tudi tu domnevamo laično špitalsko skupnost, ki se je kasneje s podelitvijo samostanu klerikalizirala. Okrog tega nukleusa – nedvomno s sakralnim objektom – se je ob dejavnostih za oskrbo popotnikov do srede 13. stoletja očitno razvila ne-agrarna naselbina (*forum*), prednica kasnejšega Tržiča. Domnevno je stala na lokaciji današnjega Podljubelja, po izročilu – ki ga potrjujejo novejšje geološke analize – pa jo

¹⁰⁸ Osnovno dotacijo novemu špitalu je z 10 kmetijami prispeval škofov nečak, meranski vojvoda Bertold IV. Andeški. O zgodovini špitala z objavo virov Pritz, Zur Geschichte, str. 241–328. Gl. še monografijo Krawarik, *Dorf im Gebirge*.

¹⁰⁹ ... *ut ibi spelunca latronum cessaret, et ex semita publica via fieret* ... UBSt I, št. 406.

¹¹⁰ MDC IX, št. 391.

¹¹¹ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 46; *Itinerario*, str. 191.

¹¹² UBKr II, št. 278.

¹¹³ UBKr II, št. 390.

¹¹⁴ Identično formulacijo *pro receptionem pauperum* (*ad receptionem pauperum*) najdemo pri špitalih v Neustiftu pri Briksnu ter pri Santa Maria in Münstertal na Tirolskem. Schneider, *Die Hospitäler*, str. 68, 75.

¹¹⁵ Bizjak, *Razvoj*, str. 364.

je uničil skalnat podor s pobočja Košute.¹¹⁶ Prestavljena je bila na ugodnejšo lokacijo ob sotočju Bistrice in Mošenika ter je prvič izpričana kot »Novi trg Podljubelj« leta 1337, ko se omenja njegov prebivalec Herbrih *de Poglubelle de Mercato nouo*.¹¹⁷ Leta 1383 je prek župnika posredno omenjena tudi župnijska cerkev »v Tržiču pod Ljubeljem« (*pfarrer ze Newenmärchtlein vnder dem Lewbel*).¹¹⁸ Stiški samostan je celotno območje pod prelazom z župnijsko cerkvijo Marijinega oznanjenja, kapelama sv. Ane in sv. Katarine ter trgom Tržič posedoval do leta 1399, ko je vse skupaj prepustil avstrijskemu vojvodi Viljemu v zameno za drugo posest na Dolenjskem.¹¹⁹ Stoletje kasneje (1492) je cesar Friderik III. trgu z večstoletno tradicijo še formalno podelil trške pravice.¹²⁰ Ni dvoma, da je stiški samostan v skladu s prvotno darovnico – vsaj v zgodnejšem obdobju – tu oskrboval popotnike z vsem nujnim, kot Vetrinj na severni strani.

Tu imamo primer razvoja urbane naselbine na osnovi prvotne špitalske ustanove, kot jih zasledimo tudi drugod v Alpah.¹²¹ Najbližja analogija je razvoj Špitala ob Dravi na Koroškem, ki je iz prvotnega špitala s kapelo (1191) do leta 1241 že prerasel v trg (*Hospitale forum*), kot bomo videli v nadaljevanju. Soroden primer lahko vidimo v razvoju Sterzinga na južni strani prelaza Brenner na Tirolskem, kjer sta Hugo s Taufersa in žena Adelhajda z Eppana leta 1241 poleg že obstoječega starejšega špitala in cerkve ustanovila špital sv. Duha za oskrbo revežev (*ut ubi pauperes Christi ammodo recipiantur et sustententur caritativae*), tirolski grof Albert pa ga je dodatno obdaril z lesom za kurjavo »revežem in romarjem, ki jih bodo tam sprejemali«. ¹²² Ustanovo je upravljala skupnost »bratov in sester«, ki jim je briksenski škof Egno leta 1241 podelil regulo avguštincev. Vanjo sta vstopila tudi oba ustanovitelja, po moževi smrti pa jo je Adelhajda Epanska leta 1254 prepustila v upravo nemškemu viteškemu redu.¹²³ Intenziven promet preko Brennerja je omogočil razvoj urbane naselbine, kjer so grofje Goriško-Tirolski pobirali mitnino, okrog leta 1280 pa je od Majnhardta II. dobila tudi obzidje.¹²⁴

¹¹⁶ Zorn, Mrak, Skalni podor, str. 349–360; Schumi, Ueber den Untergang, str. 215–219.

¹¹⁷ GZL V, št. 63; Bizjak, Razvoj, str. 364.

¹¹⁸ ARS AS 1063, sig. 5332 (1383 VII 12).

¹¹⁹ ... ihr rechten, die sy habent gehabt an der Kkirchen zu den Neumärckhtlein unter den Loibl in Crain mit sambt den zwei Capellen zu S. Anna und S. Catharein, die dazu gehören, und auch mit dem Markht daselbst zu Neumärckhtlein mit aller zugehörung. Fidler, *Austria sacra* IV/7, str. 342–344; Höfler, O prvih cerkvah, str. 230–231.

¹²⁰ Golec, Trške pravice, str. 440–444.

¹²¹ Schneider, Die Hospitäler, str. 65; Just, Weigl, Spitäler, str. 152.

¹²² ... ut pauperes et peregrini ibidem recipiendi habeant copiam ignis ad refocilandum se per calorem eiusdem ignis et paleam sufficientem ad repausationem corporum suorum. Brixner Urkunden II, št. 603; Huter, Die Anfänge, str. 203–204.

¹²³ Huter, Die Anfänge, str. 204.

¹²⁴ Schneider, Die Hospitäler, str. 84.

Pri Ljubelju gre za klasično oskrbo težko prehodnega gorskega prelaza s strani cerkvenih institucij, kot se je v tem času vzpostavljala na vseh glavnih alpskih prelazih (Veliki in Mali sv. Bernard, Mont-Cenis, St. Gotthard, Lukmanier, Septimer, Splügenpaß, Bernina, Reschenpaß, Brenner, Semmering, Pyhrn), v Apeninih in Pirenejih, pa tudi v sredogorjih severozahodne Evrope (Jura, Vogezi, Ardeni, Eifel, Taunus).¹²⁵ Samostan Vetrinj je na Slovenskem vzdrževal še eno tovrstno institucijo, morda najrepresntativnejši primer popotnega hospica pri nas – špital sv. Antona na Kozjem hrbtu v Tuhinjski dolini (današnji Špitalič). Ležal je pod prelazom Kozjak (665 m), približno na tretjini poti med Kamnikom in Celjem, na najpomembnejši srednjeveški tranzitni cesti na Slovenskem, ki je povezovala Ogrsko z Italijo (Benetkami).¹²⁶ Pred letom 1228 ga je ustanovil mejni grof Henrik Andeški ter ga oskrbel z osnovno dotacijo posesti, kar je po njegovi smrti leta 1229 potrdil njegov brat, meranski vojvoda in burgundski palatinski grof Oton VII.¹²⁷ Špital je leta 1229 že obstajal, vojvoda pa mu je (*idem hospitali*) natančno določil meje posesti ter mu med drugim podelil desetine od svojih ter od vinogradov kamniških meščanov (*civium Steynensium*). V naslednjih desetletjih so ustanovo »knežje« obdarovali vsi vodilni politični akterji tistega časa. Leta 1232 je avstrijski vojvoda Friderik II. Babenberški, ki je leto prej osebno obiskal Kamnik in nedvomno tudi omenjeni špital,¹²⁸ ustanovo izvil izpod sodne pristojnosti svojih uradnikov, razen glede krvnega sodstva.¹²⁹ Leta 1243 je patriarh Bertold Andeški potrdil ustanovitev ter donacije svojih bratov Henrika in Otona.¹³⁰ Leta 1252 je koroški vojvoda Ulrik III. ustanovi podelil podoben privilegij glede sodne imunitete kot njegov babenberški predhodnik.¹³¹ Ne nazadnje je leta 1261 špital obdaril tudi Gebhard Žovneški, prednik grofov Celjskih.¹³² Dokument iz leta 1251 lepo formulira osnovni namen tuhinjskega špitala – da bi samostanski bratje v hospicu prizadevno

¹²⁵ Schmugge, Zu den Anfängen, str. 44–46; Schneider, Die Hospitäler, str. 65–76; Szabó, Xenodochia, str. 76–77; Pauly, *Peregrinorum*, str. 53–60.

¹²⁶ O tej cesti gl. Kosi, *Potujoči*, str. 207–224.

¹²⁷ ... nos Otto dei gratia dux Meranensis comes palatinus Burgundie ... terminos et dotem hospitali sancti Antonii in Pokkesruke et omnem donationem a dilecto fratre nostro Heinricho marchioni Hystrie pie memorie eidem domui donatam confirmavimus ... MDC IV/1, št. 1960; Mlinarič, Posest, str. 113–114; Kosi, *Potujoči*, str. 201. Originalna listina v KLA, AUR, dostopna on-line: https://www.monasterium.net/mom/AT-KLA/AUR/AT-KLA_418-B-A_58_St/charter.

¹²⁸ Maja 1241 je Konrad Žovneški izstavil listino v času, ko je v Kamniku bival vojvoda Friderik Babenberški (*existente tunc in Stain domino Frederico illustri duce Austrie*). *Turjaška knjiga listin I*, št. 2.

¹²⁹ MDC IV/2, št. 2245.

¹³⁰ UBKr II, št. 121.

¹³¹ MDC IV/1, št. 2506, 2607, 2647.

¹³² MDC IV/1, št. 2749.

skrbeli za revne popotnike (*pauperibus transeuntibus*).¹³³ Špital sv. Antona se kot delujoč nazadnje omenja leta 1333 (*hospitale beati Antonii in Bukzrukk*).¹³⁴ Koliko časa je še opravljal prvotno funkcijo, ni znano. Kasneje je postal zgolj zemljiško gospostvo vetrinjskega samostana, za katerega je od konca 15. stoletja ohranjena serija urbarjev (1488, 1497, 1515, 1524).¹³⁵

Med špitalskimi ustanovami na Slovenskem ne moremo mimo še enega zelo specifičnega primera. Leta 1224 je avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberški pri kapeli sv. Egidija zgradil kamniti most čez Savo v Zidanem Mostu ter ga obdaruil s privilegiji in posestjo za vzdrževanje.¹³⁶ Postavljen je bil v soteski ob težavnem prehodu čez reko, na glavni povezavi Celjske kotline s spodnjim Posavjem in dalje Zagrebom.¹³⁷ Ob izstavitvi zadevne listine – žal ni ohranjena v originalu – je bila v spremstvu vojvode elita regionalnega plemstva, med njimi Žovneški, Vojniški, Rogoški, Konjiški, Cmureški in Dravograjski, kar jasno kaže na pomen ustanove in dogodka. Šlo je za edinstveno tovrstno gradnjo na Slovenskem, za knezovo pobožno in dobrodelno dejanje v duhu tedanje dobe, nedvomno zvezano z ogromnimi stroški. Leta 1226 je patriarh Bertold Andeški kapelo pri mostu (*capellam sancti Egidii in Ponte*) izvil izpod oblasti župnika v Laškem ter dovolil, da ji podarijo desetino od stotih kmetij. Ti dohodki so bili izrecno namenjeni za vzdrževanje kaplana, ki naj bi stalno bival pri kapeli (*cottidianam residentiam*), ter za reveže, ki bi tam prečili most (*ac pauperum inde transeuntium*).¹³⁸ Leta 1230 je ustanovo s posestjo »onstran mostu« izdatno obdaruil še vojvoda Leopold VI.¹³⁹ Čeprav špital v teh virih ni izrecno omenjen, je šlo za podobno ustanovo kot pri mnogih prelazih, npr. pri že omenjeni kapeli sv. Lenarta na Ljubelju. Tovrstni špitali ob mostovih po Evropi so v literaturi celo opredeljeni kot poseben tip – »Brückenhospitäl«.¹⁴⁰ Kapela v Zidanem Mostu je imela velik pomen. V začetku 15. stoletja je nastavljanje tamkajšnjih kaplanov iz vrst uglednih klerikov potrjeval sam papež. Leta 1423 je kaplan Petrus de Luna papeža Martina V. obvestil o stanju poslopij pri kapeli (*structuris et edificiiis*), ki bi jih bilo treba obnoviti, za kar naj bi poskrbel celjski grof Friderik II. Papež je posledično grofu v

¹³³ ... ut pauperibus transeuntibus in dicto hospitali per fratres prescripti cenobii sollicitate provideatur ... MDC IV/1, št. 2461.

¹³⁴ LNŠAL I, št. 100.

¹³⁵ Mlinarič, Posest, str. 113–118.

¹³⁶ ... confert singulares immunitates lapideo ponti, quem supra Savum prope ecclesias s. Aegidii construxit ... BUB II, št. 248.

¹³⁷ Kosi, Potujoči, str. 258.

¹³⁸ ZAC, rok. 0006_00024, f. 4, 5; Mlinarič, Kartuziji, str. 228; Kosi, Potujoči, str. 185.

¹³⁹ ... contulimus ecclesie beati Egidii sollempni donatione predium, quod situm est trans Pontem ... ZAC, rokopis 0006_00004, str. 27; BUB II, št. 282.

¹⁴⁰ Schmutge, Zu den Anfängen, str. 46–47; Pauly, Peregrinorum, str. 392–393.

ta namen podelil patronatske pravice nad kapelo.¹⁴¹ Peter de Luna – v viru imenovan *rector* – je papežu omenjeno peticijo poslal skupaj z *universorum censuariorum capelle Sancti Egidii*.¹⁴² Kdo so bili *censuarii* kapele? Rektor je bil eden običajnih izrazov tudi za predstojnike karitativnih ustanov. Ali bi v tem primeru lahko šlo za člane špitalske skupnosti, osebje pri omenjeni kapeli? Morda za pobiralce prispevkov za tamkajšnje karitativne dejavnosti? Iz navedenega lahko sklepamo najmanj to, da je šlo za kapelo s kompleksom zgradb posebnega pomena, nad katerimi je bdel sam papež. Morda so še vedno služile prvotnemu namenu oskrbe potujočih. Kapela z vsemi pripadajočimi dohodki je bila leta 1434 inkorporirana kartuziji Jurklošter,¹⁴³ ki je morda nadaljevala to dejavnost. Glede na vizitacijo iz leta 1569 je kartuzija tedaj v kapeli pri mostu (*an der stainen pruckhen ist ain Cappeln bey St. Egidy*) še vedno redno vzdrževala kaplana.¹⁴⁴

Pri nastanku Špitala (Spittal) ob Dravi na Koroškem gre za še en primer specifičnega razvoja srednjeveške špitalske ustanove, ki ima določene vzporednice z nastankom stiškega trga v Podljubelju (Tržiču). Okrog leta 1191 sta grofa Herman in Oton Ortenburška na svoji posesti v bližini matičnega gradu Ortenburg ustanovila kapelo in špital (*capellam cum hospitali*) ter ju obdarila s posestjo, z izrecnim namenom oskrbe revežev (*ad usus pauperum*). Ustanovo je istega leta potrdil in vzel v zaščito salzburški nadškof Adalbert, jo izvzel iz pripadajoče župnije ter ji podelil pogrebno pravico.¹⁴⁵ Šlo je za zasebno ustanovo – lastniško cerkev s špitalom –, ki ni bila poverjena v upravo nobeni cerkveni instituciji. Način in okoliščine so zelo podobne nastanku špitala v Studenicah – domnevamo lahko obstoj prvotno laične špitalske skupnosti (bratovščine). Šlo je za tipičen popotni hospic za oskrbo potujočih na glavni poti proti gorskim prelazom (Katschberg), na križišču cest in ob prehodu čez reko (Lieser).¹⁴⁶ Dejavnost špitalov je bila načeloma neprofitna in neekonomska in ni sodila med tako imenovane »mestotvorne« funkcije, ki bi spodbujale in omogočale razvoj urbane naselbine. Običajno so se šele sekundarno priključili centralnim funkcijam urbanega središča.¹⁴⁷ V nekaterih primerih pa je bila špitalska ustanova kljub vsemu iniciativno jedro urbanega razvoja in ravno koroški Špital je takšna izjema. Izredno ugodna prometna lega je že v nekaj desetletjih omogočila, da se je okrog ustanove

¹⁴¹ ZAC, rokopis 0006_00004, str. 31–32; Mlinarič, *Kartuziji*, str. 228–229.

¹⁴² ... pro parte dilectorum filiorum Petri rectoris et universorum censuariorum capelle Sancti Egidii site prope pontem fluminis Sauune et villam Ratschach ... ZAC, rokopis 0006_00004, str. 31.

¹⁴³ Mlinarič, *Kartuziji*, str. 228–229; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 355–356.

¹⁴⁴ Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 417.

¹⁴⁵ MDC III, št. 1381; Meyer, *Die Geschichte*, str. 8–10; Türk, *Das »Spittel«*, str. 408–410; Sheutz, *Weiβ, Spital als Lebensform I*, str. 157.

¹⁴⁶ Meyer, *Die Geschichte*, str. 50–52.

¹⁴⁷ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 66–73.

razvilo jedro nove tržne naselbine. Že leta 1239 je bil v Špitalu sedež ortenburškega ministeriala (*Levtoldo de Hospitali*),¹⁴⁸ 1242 pa je naselje prvič izrecno označeno kot »trg Špital ob reki Lieser« (*apud Hospitale forum iuxta aquam Liser dictam*), kjer so grofje pobirali tudi mitnino.¹⁴⁹ Vzporednica s sočasnim trgom Ljubelj (*forum Lubelinum*) ali Sterzingom na Tirolskem je očitna.¹⁵⁰ Glede funkcije naselja je še posebej zgovoren kontekst listine iz leta 1242. Koroški vojvoda Bernard je proti denarni odškodnini dosegel izpustitev Friderika iz Grebinja iz ujetništva grofa Ortenburškega, za kar je moralo jamčiti nekaj uglednih predstavnikov koroškega plemstva. Dva med njimi sta se zavezala, da se bosta v primeru neplačila odškodnine napotila v trg Špital in tam živela na lastne stroške do vrnitve dolga.¹⁵¹ Nekaj drugih naj bi šlo z isto obvezo v vojvodsko mesto Št. Vid. Šlo je za pravni običaj, imenovan »obstagij« (*obstagium*), ki je bil vezan na gostišča v urbanih središčih.¹⁵² Na osnovi tega lahko sklepamo, da se je poleg prvotnega špitala že v nekaj desetletjih razvila zgodnjearbana naselbina, ki je premogla tudi komercialna gostišča za tujce. Iz špitalske kapele je nastala trška župnijska cerkev sv. Marije, leta 1317 omenjena kot *ecclesia Hospitalis in cometia comitis de Ortenburch*.¹⁵³ Podobno se je verjetno iz neke stiške kapele v 14. stoletju razvila župnijska cerkev v Tržiču, kot smo že videli. O samem ortenburškem špitalu, njegovi dejavnosti in organizaciji nimamo podatkov. Očitno pa je deloval še v začetku 16. stoletja, saj je iz leta 1511 ohranjen njegov urbar.¹⁵⁴ Na staro špitalsko tradicijo kaže tudi dejstvo, da je Gabriel von Salamanca – novi lastnik grofije Ortenburg (od 1524) – pred letom 1539 zunaj trga velikopotezno zasnoval novi špital.¹⁵⁵ Trg Špital se je – zlasti na osnovi svoje prometne funkcije – razvil v pomembno koroško urbano naselbino. Med letoma 1418 in 1456 je bil pod oblastjo grofov Celjskih in grof Ulrik II. mu je leta 1441 potrdil obsežen privilegij o trških pravicah.¹⁵⁶

Ustanavljanje in uprava špitalov sta bila še globoko v 13. stoletje izrazito v domeni Cerkve, kot pričajo skoraj vsi omenjeni primeri. Ustanavljali so jih v prvi vrsti škofje in samostani, v primerih laičnih ustanoviteljev pa so bili običajno poverjeni v upravo

¹⁴⁸ MDC IV/1, št. 2175. Leta 1263 je v delilni pogodbi med grofoma Ortenburškima v Spittalu omenjen tudi stolp (*turris apud Ospitale*). MDC IV/2, št. 2805.

¹⁴⁹ MDC II, št. 563; MDC IV/2, št. 2805 (*turris apud Ospitale cum foro et omnibus attinentiis preter mutam*). Meyer, *Die Geschichte*, str. 11, 50.

¹⁵⁰ Gl. str. 25.

¹⁵¹ ... *pro centum marcis sub conditione priori fideiussores extiterunt apud Hospitale forum iuxta aquam Liser dictam illo termino intraturi, exinde, nisi persolvant, nullatenus egressuri*. MDC II, št. 563.

¹⁵² Prim. Kosi, *Potujoči*, str. 202.

¹⁵³ MDC VIII, št. 356, 399; Meyer, *Die Geschichte*, str. 8–10; Sheutz, Weiß, *Spital als Lebensform I*, str. 157.

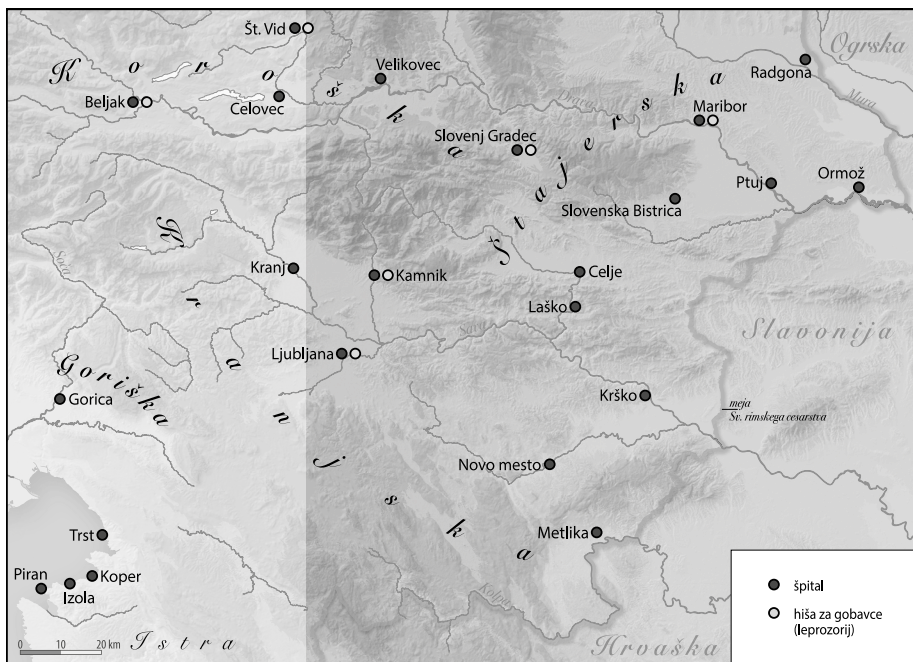
¹⁵⁴ Meyer, *Die Geschichte*, str. 11.

¹⁵⁵ Meyer, *Die Geschichte*, str. 9–13; Sheutz, Weiß, *Spital als Lebensform I*, str. 157.

¹⁵⁶ MDC XI, št. 186; Meyer, *Die Geschichte*, str. 48–54.

cerkvenim institucijam, zlasti samostanom.¹⁵⁷ Izjemna študija na primeru 528 srednjeveških špitalov med rekama Maas in Ren je glede časa nastanka (prve omembe) pokazala, da je bil prvi vrhunec ustanavljanja evropskih špitalov konec 12. stoletja (ok. 1180), v prvih desetletjih 13. stoletja (ok. 1210–1220) in v tretji četrtini 13. stoletja (1250–1270), ko je bil tudi absolutni vrhunec celotnega obdobja. Na čas od leta 1180 do sredine 14. stoletja oziroma izbruha velike kuge odpade kar polovica prvih omemb špitalov (52 %), čeprav se trend z zmanjšano mero nadaljuje do konca 15. stoletja (34 %).¹⁵⁸ Veliki »bum« tega obdobja se jasno odraža tudi v razvoju karitativnih ustanov pri nas in v sosednjih deželah.

Z nekaterimi obravnavanimi primeri smo delno že posegli v novo fazo v zgodovini evropskih špitalov, izrazito vezano na urbane naselbine, pri čemer so cerkvene institucije vedno bolj izgubljale nekdanjo vlogo. V tem pogledu je bilo najplodovitejše obdobje v Evropi med letom 1180 in sredo 14. stoletja.¹⁵⁹

Karta 2: Meščanski špitali in leprozoriji od 13. do 15. stoletja.

¹⁵⁷ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 212–214.

¹⁵⁸ Pauly, *Peregrinorum*, str. 41–46, 66.

¹⁵⁹ Pauly, *Peregrinorum*, str. 66–67, 214.

Špitali v urbanih naselbinah

Urbanizacija, ki se je v 12.–13. stoletju razmahnila po Evropi, je tudi v razvoju špitalov pomenila popolnoma novo, izredno dinamično fazo. Nastajanje številnih novih in povečevanje obstoječih mest je za srednjeveško družbo ustvarjalo nove življenjske okoliščine in izzive. Če je bila revščina na podeželju manj očitna in lažje obvladljiva, je v mestih z veliko koncentracijo prebivalstva, gostoto pozidave in socialno razslojenostjo postala vseprisotna in izstopajoča. Množično nastajanje mestnih špitalov po vsej Evropi je bilo odgovor na tovrstne probleme in poskus lajšanja socialnih stisk urbane populacije.¹⁶⁰ Ta proces je bil obenem dvotiren – šlo je za masovno ustanavljanje novih mestnih špitalov kot temeljnih celic urbane socialne oskrbe ter za prevzemanje že obstoječih starejših institucij – do tedaj v domeni Cerkve – v pristojnost mestnih komun. Za ta proces se je v strokovni literaturi uveljavil izraz »komunalizacija« špitalov, a je bil kljub vsemu še vedno najtesneje povezan z religioznimi motivi. Najintenzivneje se je v številnih evropskih regijah začel sredi 13. stoletja in trajal do velike kuge stoletje kasneje.¹⁶¹

Iz prehodnega časa med starejšim obdobjem in novo fazo komunalizacije imamo iz našega prostora ohranjen izreden vir, ki priča o začetkih meščanskega špitala v Kamniku. Patriarh Bertold Andeški je leta 1232 potrdil zgraditev nove cerkve Sv. Marije pri špitalu v Kamniku, zunaj obzidja, pred mestnimi vrati proti Mengšu, ki sta ga v spomin in za dušo umrlega brata Henrika († 1228) ustanovila z vojvodo Otonom Meranskim in obdarila s posestjo.¹⁶² Cerkev je zgradil »Kristusu vdani« Mecelinus – gotovo kamniški meščan –, patriarh pa jo je iz podružnične povzdignil v kamniško župnijsko cerkev in jo dodatno obdaril. V listini se špital omenja kot *domus infirmorum*, *domus pauperum* in kot *hospitale*, dohodki pripadajoče cerkve pa so bili izrecno namenjeni pomoči revežem (*ad subsidium pauperum*). Izraz *infirmi* tu nedvomno ne pomeni bolnikov in ni šlo za bolnišnico, temveč za onemogle reveže. V nadaljevanju dokumenta se dosledno imenujejo *pauperi*. Špital je očitno že deloval, imel je pripadajočo posest za vzdrževanje, upravitelja (*procurator pauperum*) ter

¹⁶⁰ Pauly, *Peregrinorum*, str. 216–222; Windemuth, *Das Hospital*, str. 88–89; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 176; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 207.

¹⁶¹ Sydow, *Spital und Stadt*, str. 178; Pauly, *Peregrinorum*, str. 154–160, 208–212; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 231–232; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 157–159; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 428–429; Svobodný, *Die Spitäler*, str. 358; Windemuth, *Das Hospital*, str. 90–95; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 176–177; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 208.

¹⁶² ... *ecclesiam sancte Mariae apud Stayn ... ad subsidium domus infirmorum nostro et fratris nostri Ottonis, illustris ducis Meraniae ... accedente iuvamine, dote ed fundo a nobis ... sibi ad hanc novellam plantationem assignatis ... Documenta patriarchalia*, št. P20. Slovenski prevod pri Otorepec, Listina, str. 23–32.

pravice in svoboščine (*iura et libertates*), ki jih je s privilegijem že potrdil avstrijski vojvoda Friderik II., tedanji novi gospod Kamnika.¹⁶³ V času še vedno močnega vpliva Cerkve na špitalske institucije ne preseneča določilo, naj bo oskrbnik špitala (*procurator pauperum*) zanesljiv in pošten konverz (laični brat), izvoljen (*devote electus*) iz samostanov Gornji Grad, Stična ali Vetrinj.¹⁶⁴ Ta naj preudarno razpolaga z dohodki in posestjo ter iz njih oskrbuje reveže (*debet pauperibus, qui deinde procurari possint, humiliter erogare*). Izrecno so omenjeni oblačila in živež (*vestes et victualia*), namenjeni revežem, vse ostale dotacije kakršne koli vrednosti pa naj bi složno delili med župnikom in prokuratorjem (oz. reveži). Župnik in ustanovitelji (Andeški) so si pridržali pravico do prezentacije duhovnika pri špitalski cerkvi ter prokuratorja špitala oz. njune zamenjave v primeru zlorab. Župniku ali njegovemu namestniku so dali v uporabo hišo poleg cerkve s pripadajočim, razen sadovnjaka, vrta in zemljišča proti vodi, kar je bilo namenjeno oskrbovancem špitala.

Ta izjemni dokument, ki v širšem obravnavanem prostoru iz tega časa nima primerjave, omogoča neprecenljiv vpogled v ustanovitev, strukturo in organizacijo zgodnjega mestnega špitala. Kamniški špital je bil tako v celinskem delu slovenskega ozemlja najstarejši te vrste in je le dve desetletji mlajši od babenberskega na Dunaju, ki je bil prav tako ustanovljen zunaj obzidja (*in suburbio Wiennensi*).¹⁶⁵ Po položaju sodeč je bil kamniški špital poleg meščanov gotovo namenjen tudi mimoidočim popotnikom, kot smo že videli v primeru špitala pred obzidjem Beljaka (1233), kar je bila splošna značilnost zgodnjih urbanih ustanov tega časa.¹⁶⁶ Izredno zanimiv in značilen je tudi podatek, da je poleg knežjih ustanoviteljev kot pomemben dobrotnik – soustanovitelj – kmalu nastopil laik, verjetno meščan Mezelinus. Na ustanovitelje iz vrst urbanega prebivalstva od tega časa dalje naletimo vedno pogosteje. Še zgodnejši od kamniškega je v tem pogledu primer Pirana, kar ob vplivih mediteranske urbane družbe in bližnje Italije ni presenetljivo. Leta 1222 sta meščan Dominik in žena Piliča štirim piranskim ženskam prodala pol svoje hiše z delom vrta in pripadajočega zemljišča, z izrecnim namenom, da se tu ustanovi špital »v

¹⁶³ ... omnia etiam iura et libertates a nobis et fratre nostro Ottone duce Meraniae eidem domui pauperum concessas et postea per privilegium ducis Austrie illustris confirmatas confirmando roboramus. Prav tam. Vojvoda Friderik II. Babenberški je bil leto prej osebno v Kamniku. Gl. op. 128.

¹⁶⁴ Funkcija špitalskih upraviteljev v urbanih naselbinah je bila v zgodnejši dobi pogosto poverjena predstavnikom pomembnejših samostanov. Celo v dunajskem meščanskem špitalu je bil še v letih 1315–1317 špitalski mojster brat iz cisterce Heiligenkreuz. Gl. Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 20, 111.

¹⁶⁵ BUB I, št. 179; BUB II, št. 346, 414; Csendes, Opll, *Wien*, str. 21, 259.

¹⁶⁶ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 252; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 182.

čas Bogu in revežem» (*debet fieri ospitalem onore Dei et pauperum in perpetuum*).¹⁶⁷ To je bil začetek piranskega špitala sv. Petra, ki je omenjen v notarskem zapisu iz leta 1301 – *ospitalle Sancti Petri*.¹⁶⁸

Za celinska mesta zelo zgođen je tudi špital v Velikovcu, izpričan dobri dve desetletji za kamniškimi in zanimiv z več vidikov. Velikovec je bil poleg Šentvida in Celovca eno treh glavnih urbanih središč vojvod Spanheimov na Koroškem.¹⁶⁹ Razvijal se je v veliki meri na osnovi trgovine in prometa s Kranjsko – že vojvoda Bernard je leta 1217 zgradil nov most čez Dravo pod mestom.¹⁷⁰ Kot je razvidno iz listine iz leta 1256, je njegov naslednik Ulrik III. redu eremitov sv. Viljema (viljemitom)¹⁷¹ podelil neko posest pri Slovenj Gradcu. Ker pa je papež red istega leta ukinitel oz. vključil med avguštince-eremite, ki jim je bila tovrstna posest prepovedana, jim je vojvoda za nadomestilo podaril špital v Velikovcu (*hospitale apud Völkenmarkt*), ustanovo svojega velikovškega meščana Janeza »Infirmusa« (*Ioannis Infirmis civis nostri*), ki ga je ta predhodno ustanovil na lastni posesti.¹⁷² Špital je leta 1256 očitno že deloval, saj sta v listini kot priči navedena *Bruno de Hospitali*, verjetno član ustanove, ter njen ustanovitelj Janez (*dicti loci fundator*). V obravnavanem prostoru je to po mojem vedenju poleg Pirana najzgodnejši primer individualne pobude iz meščanskih vrst pri ustanavljanju špitalov. Tudi v zahodni Evropi se redki tovrstni primeri pojavljajo šele v 12. stoletju in nato v 13. doživijo velik porast.¹⁷³ Velikovški špital je bil šele s posredovanjem vojvode Ulrika prenesen v upravo cerkvenega reda. Glede na prometni položaj mesta je gotovo delno služil tudi tranzitnemu prometu.

Kamniški špital je vzporedno z razcvetom mesta nedvomno deloval kontinuirano od ustanovitve dalje, čeprav do konca 13. stoletja o tem nimamo podatkov. Šele od leta 1291, ko je oglejski patriarh reševal spor med duhovnikom Alhardom, upraviteljem kamniškega špitala (*rectorem hospitalis in Stayn*), ter gospodi z Limberka glede desetini

¹⁶⁷ *Chartularium Piranense*, št. 71. Za napotek na ta vir se zahvaljujem dr. Darji Mihelič. Podobni primeri, da so posamezniki za ustanovitev špitala darovali hišo in majhno pripadajočo posest, so bili značilni tudi za špitale v dalmatinskih mestih. Gl. Neralić, *Late Medieval Hospitals*, str. 272; Szende, »Sag mir«, str. 139.

¹⁶⁸ *Piranska notarska knjiga IV*, št. 3, str. 56. V piranskem statutu sta pod letom 1504 omenjena dva izvoljena »prokuratorja revežev« (*procuratores pauperum*). Najverjetneje je šlo za upravitelja špitala. Gl. *Statut piranskega komuna II*, str. 470–171.

¹⁶⁹ O zgodnjem razvoju mesta Kosi, Začetki, str. 144–145.

¹⁷⁰ MDC IV/ 1, št. 1748; Kosi, *Potujoči*, str. 182, o cesti na Kranjsko str. 253–257.

¹⁷¹ Viljemiti so bili prisotni tudi v Muti v Dravski dolini, kot potrjuje listina iz leta 1271: ... *fratribus Wilhalmitis ad sanctum Iohannem residentibus*. UBSt IV, št. 418. Kasneje je bil samostan pridružen redu avguštincev-eremitov. Gl. Skitek, *Avguštinski samostan*, str. 33–35.

¹⁷² ... *cum consensu Ioannis Infirmi civis nostri hospitale apud Völkenmarkt quod dictus Ioannes in sua proprietate posuit et fundavit, donavimus cum suis pertinentiis seu omnibus attinentiis ipsi hospitali pro elemosynis deputatis* ... MDC IV/1, št. 2639; Tropper, *Hospitalstiftungen*, str. 777.

¹⁷³ Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 214–215.

v Tuhinjski dolini, se viri začnejo gostiti in so zgovornejši.¹⁷⁴ V listinah se omenjajo špitalski upravitelj (*rector hospitalis, hospitalarius, spitaler, phleger des spitals*), zapuščine in prodaje posesti s strani meščanov špitalu in podobno.¹⁷⁵ V slovenskih celinskih mestih je bil dolgo edina ustanova te vrste in je očitno starejši od ljubljanskega. Čeprav je Ljubljana v 13. stoletju po pomenu in velikosti že bistveno presegala Kamnik, se ljubljanski mestni špital prvič posredno omenja šele leta 1326, ko je v neki listini pričal njegov oskrbnik (*phleger des spytales ze Laybach*),¹⁷⁶ kar je primerljivo tudi s štajersko prestolnico Gradec.¹⁷⁷ Zanimivo je, da je kamniški špital zelo verjetno starejši tudi od špitala v Innsbrucku, tirolskem središču istih gospodov (Andeških), pri katerem lahko iščemo mnogo vzporednic urbanemu razvoju Kamnika.¹⁷⁸ Tam je bil špital sv. Duha s podporo tedanjih deželnih knezov Goriško-Tirolskih ustanovljen leta 1307 na podobnem položaju pred mestnimi vrati kot v Kamniku. Vendar naj bi šlo domnevno za razširitev že starejšega Marijinega špitala (isti patrocinijski kot v Kamniku).¹⁷⁹

Iz zgornjih izjavanj je jasno razvidno, kako velik vpliv je pri ustanavljanju karitativnih ustanov še globoko v 13. stoletje pripadal tedanjim posvetnim in cerkvenim elitam, na jugovzhodu cesarstva zlasti Otokarjem, Babenberžanom, Andeškim, Spanheimom, Goriškim oz. Goriško-Tirolskim in kasneje Habsburžanom, oglejskim patriarhom in salzburškim nadškofom. Najprestižnejši delež na Slovenskem gre v tem pogledu nedvomno družini grofov Andeških (vojvod Meranskih). V takšni ali drugačni vlogi – kot cerkveni knezi, zemljiški gospodje oz. deželni knezi ali kot soproga kneza/vojvodinja – so imeli bistveno vlogo pri zasnovi ali zgodnji podpori najmanj desetih špitalov: v Kamniku, pri sv. Antonu v Tuhinjski dolini, v Podljubelju, pri sv. Lenartu pod Ljubeljem, v Beljaku, v Dobrli vasi, pri sv. Egidiju v Zidanem Mostu, v Studenicah, v San Nikolo di Levata v Furlaniji in na prelazu Pyhrn. Pri tem ne gre zanemariti evropske vpetosti te elitne rodbine cesarstva v prvi polovici 13. stoletja, ki je imela najtesnejše rodbinske vezi s cesarskim (Staufovci), francoskim in ogrskim dvorom, sinove na knežjih položajih in škofovskih stolicah ter v kratkem kar dve kanonizirani predstavnici: sv. Elizabeto in sv. Hedviko.¹⁸⁰ V kontekstu špitalov je pomembna zlasti Elizabeta, hči Gertrude Andeške in ogrskega kralja Andreja II., ki je po smrti moža, deželnega grofa Turingije, ustanovila znameniti špital v Marburgu an der Lahn in po

¹⁷⁴ LNŠAL I, št. 48.

¹⁷⁵ LNŠAL I, št. 59, 65, 70, 73, 116, 142, 144, 195.

¹⁷⁶ GZL I, št. 23.

¹⁷⁷ V Gradcu se mestni špital sv. Duha prvič omenja leta 1320. RŠt II, št. 1239, 1242.

¹⁷⁸ Gl. Kosi, Začetki, str. 148.

¹⁷⁹ Schneider, Die Hospitäler, str. 83.

¹⁸⁰ O rodbini gl. Schütz, Die Familie der Andechs-Meranier, str. 37–111.

svoji zgodnji smrti (1231) ter kanonizaciji (1235) postala simbol krščanske dobrotelčnosti.¹⁸¹ Patriarh Bertold je vneto gojil nečakinjin kult. Tako je že pred letom 1251 v Slovenj Gradcu posvetil njeno prvo cerkev na Slovenskem in eno zgodnejših v cesarstvu.¹⁸² Tudi te okoliščine so gotovo prispevale k njegovi izjemni dejavnosti na področju karitativnih ustanov. Upoštevamo lahko tudi dejstvo, da so andeške posesti z urbanimi središči segale od palatinske grofije Burgundije preko Frankovske, Bavarske, Tirolske in Koroške do Kranjske. Imeli so nešteto vzorov iz drugih delov Evrope, od koder so lahko ideje in trende – tudi na področju špitalov – prenašali v naš prostor. Podobno ozadje lahko domnevamo tudi pri dejavnostih drugih že omenjenih rodbin. Na temeljih ustanov in osnovnih dotacij teh elit se je nadalje razvijala – sicer v novih in spremenjenih okoliščinah – marsikatera že starejša špitalska ustanova v obravnavanem prostoru.

Tabela 1: Meščanski špitali (13. do 16. stoletje).

	prva omemba	patrocinij kapele	ustanovitelj	prva omemba upravitelja
Piran/Pirano	1222	sv. Peter	meščan	<i>procuratores pauperum</i> 1504
Kamnik/Stein	1232	sv. Marija	vojvode Andeški-Meranski	<i>procurator pauperum</i> 1232 <i>rector hospitalis</i> 1291 <i>phleger</i> 1312 <i>spitalmaister</i> 1455
Koper/Capodistria	1262	sv. Nazarij	mestna občina	<i>rector hospitalis; prior</i> 1262 <i>procuratores hospitalis; prior</i> 1423
Trst/Trieste ¹⁸³		sv. Just		
Šentvid/St. Veit ¹⁸⁴	1325	sv. Martin in Elizabeta		<i>spitaler; phleger</i> 1325 <i>spitalmaister</i> 1464
Ljubljana/Laibach	1326	sv. Marija (od 16. st. sv. Elizabeta)	mestna občina ?	<i>phleger des spytale</i> 1326 <i>rector hospitalis</i> 1449 <i>spitalmaister</i> 1455
Ptuj/Pettau	(1315) 1328	sv. Duh	gospodje Ptujski	<i>spitalmeister</i> 1391
Maribor/Marburg	1328	sv. Duh	mestna občina ?	<i>verweser</i> 1349 <i>phleger</i> 1380 <i>spitalmaister</i> 1430
Kranj/Krainburg	1337	sv. Leonard in Anton	meščan	<i>spytoler</i> 1404 <i>ambtman</i> 1460 <i>spitalmaister</i> 1483
Celje/Cilli	1364	sv. Duh	grofje Celjski	<i>spitalmaister</i> 1364

¹⁸¹ Weiß, *Das Städtewesen*, str. 213. Gl. zbornik *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche* (1983).

¹⁸² Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 140.

¹⁸³ Tržaški špital sv. Justa je omenjen na več mestih statuta iz leta 1421; o času ustanovitve nimam podatkov. Gl. *Statuti di Trieste*, str. 33, 49, 100, 101, 114, 297. Za ta napotek zahvala dr. Darji Mihelič.

¹⁸⁴ HKA, Urkunden, 1325 X 6; MDC VIII, št. 814; KLA, AUR, 1464 VII 2; Weiß, »... schlechter als ein Hund«, str. 188.

Gorica/Görz/ Gorizia ¹⁸⁵	1376	sv. Marija		
Celovec/ Klagenfurt ¹⁸⁶	(1335) 1381	sv. Duh	mestna občina ?	
Beljak/Villach ¹⁸⁷	1394	sv. Duh	mestna občina ?	<i>spitalmayster</i> 1450
Velikovec/ Völkermarkt ¹⁸⁸	1398	sv. Jakob	mestna občina ?	<i>spitalmeister</i> 1402
Izola/Isola ¹⁸⁹	14. stoletje	sv. Maver		<i>procuratores et yconomi hospitalis</i> 1417
Slovenj Gradec/ Windischgraz	(1417) 1419	sv. Duh	plemič (Janez iz Loke)	<i>spitalmayster</i> 1429
Ormož/Friedau	1420	sv. Elizabeta		
Radgona/ Radkersburg ¹⁹⁰	1421	sv. Duh		
Novo mesto/ Rudolfswerd/ Neustadt	1427	sv. Marija	meščan	
Laško/Tüffer	1448	sv. Marija	plemič (Hans Meusenreuter)	<i>spitalmaister</i> 1448
Krško/Gurkfeld	pred 1454	sv. Duh	duhovnik (Mert iz Laškega)	
Slovenska Bistrica/ Windischfeistritz	1466	sv. Duh	meščan	
Metlika/Möttling	1493		plemič (Andrej Hohenwarter)	<i>spitalmaister</i> 1493
Škofja Loka/ Bischoflack ¹⁹¹	1547		duhovnik (Nikolaj Škofič)	

¹⁸⁵ Špital sv. Marije v Gorici izvira iz časa grofov Goriških in je bil prvič omenjen leta 1376: *in villa Goriciae ante ospitale Sanctae Mariae*. V 16.–17. stoletju je bil namenjen izključno ženskam. Pillon, Camera, str. 74, 76; Morelli, *Istoria I*, str. 164. V Državnem arhivu v Gorici je ohranjen špitalski urbar za leta 1515–1597. Za vse te podatke se najlepše zahvaljujem kolegici dr. Nevi Makuc.

¹⁸⁶ Lobenwein, *Institutionelle Fürsorge*, str. 345–346; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 146–148.

¹⁸⁷ Neumann, *Das Heiliggeist-Bürgerspital*, str. 124–125, 137, 166, 168; MDC X, št. 1008.

¹⁸⁸ Tropper, *Zur Geschichte*, str. 121–122; Weiß, »... schlechter als ein Hund«, str. 187–188.

¹⁸⁹ Cerkev sv. Mavra v Izoli s špitalom je omenjena v izolskem statutu (k letu 1417): *camerarii sancti Mauri, tamquam procuratores et yconomi dicti hospitalis*. Gl. *Statut izolskega komuna*, str. 403–404. Špital je nedvomno starejši; čas ustanovitve mi ni znan.

¹⁹⁰ Weiß, *Das Spital*, str. 102–109; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 208–209.

¹⁹¹ Špital v Škofji Loki je leta 1547 ustanovil duhovnik Nikolaj Škofič, maja istega leta pa so ustanovo potrdili sodnik, svet in občina Škofje Loke. Originalna listina v ARS, AS 1063, sig. 1405 (1547 V 25).

Tabela kronološko prikazuje razvoj urbanih špitalov na Slovenskem. Kljub temu, da so podatki zelo fragmentarni, je mogoče razbrati nekatere razvojne trende. V 13. in tudi 14. stoletju med ustanovitelji še vedno zasledimo močne plemiške rodbine, zlasti mestne gospode določene urbane naselbine (Andeški, Ptujski, Celjski), nato začno prevladovati posamezni meščani oz. mestna občina. Tudi uprava mestnih špitalov je bila ponekod še dolgo v domeni cerkvenih institucij, kasneje pa je povsod v celoti prešla v pristojnost posvetnih mestnih oblasti.¹⁹² Ta proces lahko spremljamo na primeru kamniškega špitala, kjer je bilo v ustanovni listini iz leta 1232 določeno, naj bo prokurator konverz iz samostana Gornji Grad, Stična ali Vetrinjš.¹⁹³ Najkasneje do konca 13. stoletja vez s samostani izgine. Med letoma 1291 in 1313 kot upravitelj kamniškega špitala nastopa duhovnik Alhard, vikar župnijske/špitalske cerkve sv. Marije.¹⁹⁴ Tu še ni mogoče zaslediti povezave z mestnimi oblastmi, edino z mestnim gospodom, vojvodo Henrikom Goriško-Tirolskim, ki je špital leta 1313 vzel pod svojo zaščito.¹⁹⁵ Še leta 1356 je bil rektor kamniškega špitala duhovnik Nikolaj (*sacerdos Nicolai, rector hospitalis de Stayn*), ki mu je vojvoda Albreht II. potrdil listino svojega predhodnika.¹⁹⁶ Morda bi lahko Nikolaja Kukenbergerja, ki je leta 1364 kot oskrbnik kamniškega špitala (*phleger des spital ze Stain*) pričal v listini za samostan Mekinje, že imeli za prvega laika na tej funkciji.¹⁹⁷ Nesporno pa je bil leta 1397 kamniški špital dokončno »komunaliziran« in podrejen mestni občini oz. mestnemu svetu. Merkel Stuppel se je tega leta glede hube, ki jo je podaril špitalu, pogajal z meščanom Lovrom, zlatarjem, ki je bil oskrbnik špitala (*phleger dez spitals*), ter z mestnim svetom (*den czwelf gesworn da selbs*).¹⁹⁸ Špital je postal v vseh pogledih sestavni del mestnega organizma. Leta 1426 sta meščan Kostibol in žena svoji dve mesnici v Kamniku prodala špitalu in mestnemu svetu, posest in špital pa sta bila izrecno zaščiteni po pravu mesta Kamnik (*nach statt recht ze Stain*).¹⁹⁹ Poleg špitala je mesto premoglo še eno karitativno ustanovo. Leta 1495 je omenjena hiša za gobave oz. leprozorij (*das sunder Siechenhäusel*), ki je ležala zunaj mesta ob deželni cesti pri Nevljah.²⁰⁰ Kamnik se tako poleg Ljubljane, Maribora,

¹⁹² O tem procesu gl. Pauly, *Peregrinorum*, str. 217–222.

¹⁹³ Gl. str. 32.

¹⁹⁴ LNŠAL I, št. 48, 59, 65, 70; Schumi, *Urkunden und Regesten*, št. 10, str. 245. Združitev funkcij špitalskega kaplana in upravitelja v eni osebi je bila v zgodnejši dobi precej običajna. Za Spodnjo Avstrijo prim. Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 270.

¹⁹⁵ LNŠAL I, št. 73.

¹⁹⁶ LNŠAL I, št. 142.

¹⁹⁷ CKSL, 1364 III 17.

¹⁹⁸ LNŠAL I, št. 214.

¹⁹⁹ LNŠAL I, št. 274.

²⁰⁰ Radics, *Geschichte*, str. 9.

Slovenj Gradca, Beljaka in Št. Vida uvršča v redko skupino mest, ki so imela tudi takšno specializirano ustanovo.²⁰¹

Za razliko od razvoja v Kamniku, kjer je prvotni špital iz cerkvene uprave v celoti prišel v mestno pristojnost, je ponekod prišlo do obratnega razvoja. Špital pred obzidjem Beljaka, ustanova bamberskega škofa Bertolda Andeškega iz leta 1233,²⁰² očitno prvotno laično zasnovana, je bil leta 1280 predan samostanu premonstratencev v Grebinju.²⁰³ Zanimiva je utemeljitev, češ da bo špital, v katerem so tedaj oskrbovali dvanajst onemoglih (*languentium*), popolnoma uničen, če ne bo prišel v upravo diskretnih in preudarnih oseb, živečih sprejemljivo in po redovnih pravilih. Podobno je bil špital v Velikovcu, ustanova meščana Johanna Infirmitas, leta 1256 klerikaliziran in predan viljemitom oz. avguštincem-eremitom, kot smo videli.²⁰⁴ Tako v Beljaku kot Velikovcu so bili v 14. stoletju ustanovljeni novi meščanski špitali v pristojnosti mestnih oblasti.²⁰⁵ Beljaški špital sv. Duha je leta 1486 omenil Paolo Santonino, ki je zapisal, da ga upravlja mestna občina in da je v njem veliko revežev (*in quo multi sunt pauperes*), a sprejemajo tudi tujce oz. romarje, ki se zatečejo tja (*peregrinis eo divertentibus*).²⁰⁶

Za prvi »čisti« komunalni špital v slovenskih mestih lahko imamo špital sv. Nazarija v Kopru (*hospitalem Mansionem*), ki ga je znotraj obzidja, takoj za Mudinimi vrati, leta 1262 ustanovila mestna občina (*Consules, et Consilium, et Commune Universum Civitatis Justinopolis*). Koprski škof Konrad je ustanovo še istega leta oprostil vseh dajatev in obveznosti do koprskeske cerkve. Mestnim oblastem je potrdil pravico do svobodne izvolitve in nastavitve upravitelja špitala (*priorem, sive ipsius loci rectorem*), sebi pa pridržal pravico njegove potrditve.²⁰⁷ Kasneje je bilo nastavljanje špitalskih uradnikov – glede na koprski statut iz leta 1423 – v pristojnosti mestnega podestaja. Ta je vsako leto izbral dva prokuratorja špitala (*procuratores hospitalis*) z enoletnim mandatom ter neposrednega upravitelja ustanove (*prior*), ki ga je potrjeval veliki svet. Prior je bil plačan uradnik, podrejen in odgovoren prokuratorjema, katerima je moral vsak mesec posredovati v pregled poročilo o stanju špitalskega premoženja. Za pomoč v špitalu je imel plačano služkinjo (*peddissequa*), za duhovno oskrbo pa je bil posebej nastavljen špitalski duhovnik.²⁰⁸ Koprski špital je bil

²⁰¹ O leprozorijih gl. str. 58–60.

²⁰² Gl. op. 72.

²⁰³ MDC V, št. 431; Tropper, Hospitalstiftungen, str. 776–777.

²⁰⁴ Gl. op. 172.

²⁰⁵ Neumann, Das Heiliggeist-Bürgerspital, str. 124; Tropper, Zur Geschichte, str. 121.

²⁰⁶ *Est insuper in eo oppido hospitale S. Spiritus quod per ipsam Comunitatem gubernatur, in quo multi sunt pauperes, quibus pietatis opera porriguntur quemadmodum et peregrinis eo divertentibus*. Itinerario, str. 197–198; Santonino, Popotni dnevniki, str. 50–51.

²⁰⁷ CDI II, št. 327; Bonin, Ubožne ustanove, str. 8.

²⁰⁸ Statut koprškega komuna, str. 117–118.

tipična urbana multifunkcionalna ustanova, v 16. stoletju pa so tam oskrbovali reveže, tujce, bolnike in najdenčke. Že pred letom 1359 je Koper dobil še en špital – sv. Marka (*hospitale Sancti Marci*),²⁰⁹ namenjen prvenstveno ženskam, ki ga je ustanovil Benečan Marko Trivisano. V 16. stoletju naj bi v njem vzdrževali osem revnih žensk.²¹⁰

V celinskih mestih lahko kot najzgodnejše tipične meščanske špitale izpostavimo ustanove v Ljubljani, na Ptujju ter v Mariboru; vsi trije so omenjeni v oporoki kraljice Elizabete leta 1328.²¹¹ Špital v Ljubljani je prvič dokazan leta 1326, ko je omenjen njegov upravitelj – *phleger des spytales ze Laybach*.²¹² To funkcijo je opravljal Frenkel, morda identičen z dolgoletnim mestnim sodnikom Frankutom.²¹³ Da je bil na takšnem položaju ugleden in zanesljiv meščan, običajno član mestnega sveta, je bila povsod uveljavljena praksa.²¹⁴ Leto kasneje je omenjena parcela poleg mostu in špitale – *di hofstat bi der pruk bi dem spital ze Laibach*. Vojvoda Henrik Goriško-Tirolski jo je podelil v doživljenjski užitek meščanki Trauti in njeni hčeri, po njuni smrti pa naj bi pripadla špitalu.²¹⁵ Iz teh navedb je jasno, da je bil ljubljanski špital tedaj že uveljavljena institucija, ki so jo upravljali po vzoru drugih mest, in je bil – ne nazadnje – poznan tudi na habsburškem dvoru.²¹⁶ Glede na pomen Ljubljane kot glavnega mesta Kranjske ga gotovo lahko domnevamo že v 13. stoletju. Stal je v bližini mostu, znotraj obzidja, takoj za glavnimi (Špitalskimi) mestnimi vrati in na glavni mestni vpadnici. Imel je podoben položaj kot ptujski in koprski špital.²¹⁷

Zelo verjetno je bil ljubljanski špital – ali vsaj njegova kapela – že izvirno ustanova mestne komune, kar lahko sklepamo na osnovi listine iz leta 1446. Tedaj sta mestni sodnik in svet oglejskega patriarha obvestila, da so po smrti dotedanjega špitalskega kaplana sami izvolili novega, in sicer glede na patronatsko pravico, ki jim že od nekdaj (*ab antiquis temporibus*) pripada pri kapeli »njihovega špitale« (*nostri hospitalis in Laibaco*).²¹⁸ Čeprav se v literaturi dosledno navaja kot špital sv. Elizabete, omenjena listina in drugi

²⁰⁹ Statut koprškega komuna, str. 119.

²¹⁰ Bonin, Ubožne ustanove, str. 9–11.

²¹¹ Gl. op. 3.

²¹² GZL I, št. 23.

²¹³ Gl. GZL I, št. 6; GZL X, št. 14.

²¹⁴ Just, Weigl, Spitäler, str. 162–163, 174–175; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 215–217; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 434; Simon-Muscheid, Spitäler, str. 245.

²¹⁵ GZL I, št. 28.

²¹⁶ To se ujema s prvimi omembami meščanskih špitalov v štajerskem Gradcu (1320) in vojvodski prestolnici Koroške v Št. Vidu (1325). Za Gradec gl. RSt II, št. 1239; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 182–183; za Št. Vid zgoraj op. 184.

²¹⁷ Meščanski špitale so običajno stali ob glavni mestni vpadnici, pred obzidjem ali za njim, v bližini mestnih vrat in pogosto mostu. Gl. Pauly, *Peregrinorum*, str. 388–397; Sydow, Kirchen, str. 111–113.

²¹⁸ ... *Cum jus patronatus capelle beate et intemerate uirginis Marie nostri hospitalis in Laibaco ad nos ab antiquis temporibus dinoscitur pertinere*. GZL VII, št. 80.

viri 15. stoletja dokazujejo, da je bila kapela prvotno posvečena devici Mariji.²¹⁹ Leta 1449 je upravitelj špitala Pavel Retter označen kot *rector hospitalis sancte Marie Virginis in Laybaco*.²²⁰ Po mojem vedenju je šele konec 16. stoletja prvič izpričan nov patrocinij sv. Elizabete.²²¹ Sredi 15. stoletja je bil špitalski mojster Matko Videc, član mestnega sveta in eden najbogatejših ljubljanskih meščanov, ki je pred letom 1468 zgradil novo špitalsko kapelo in v oporoki zapustil volilo za večno dnevno mašo oskrbovancem špitala.²²² V njem so v času turških vpadov okrog leta 1472 oskrbovali tudi vojne sirote iz okoliških krajev, ki so jim Turki starše odpeljali v sužnost.²²³ O premoženju špitala v 16. stoletju pričata ohranjena urbarja iz let 1568 in 1596.²²⁴

Na Ptuj, poleg Ljubljane najpomembnejšem mestu v celinskem delu slovenskega ozemlja, je špital prvič dokazan v testamentu kraljice Elizabete leta 1328 (*hintz Pettau ... dem Spital*).²²⁵ Glede na danes izgubljeno listino sta ga leta 1315 ustanovila gospoda Ptujška.²²⁶ Da je res ustanova Ptujskih, je razvidno tudi iz potrditve mestnega statuta s strani salzburškega nadškofa leta 1513: *zu Pettaw ain spital, gestiftt unnd gewidennt von den herren von Pettaw*. Izgubljena ustanovna listina je leta 1513 izrecno omenjena, saj naj bi jo v imenu špitala hranila mestni sodnik in svet.²²⁷ Gotovo je bil špital že od vsega začetka v pristojnosti mestne občine. V mestnem statutu iz leta 1376 se nanj nanašata dva člena – v primeru kršitev pravil glede peke kruha in transporta vina skozi mesto je bilo določeno, naj sodnik in pristojni proizvode zaplenijo in izročijo revežem ter bolnim v špitalu (*den armen lewten in daz spittal senden; in das spittal den siechen nemen*).²²⁸ V letih 1391 in 1428

²¹⁹ Marijin patrocinij je prvotno nosil tudi dunajski meščanski špital. Gl. Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 112. Avtorica ugotavlja, da je bil v špitalih pomembnejših mest patrocinij sv. Marije pogosto bolj priljubljen od sv. Duha.

²²⁰ ARS, AS 1063, sig. 4887 (1449 VIII 5). Leta 1460 je omenjen kot kaplan *gloriose virginis Marie capelle hospitalis Laybacensis opidi*. GZL X, št. 74.

²²¹ Še leta 1518 so župan, sodnik in svet prezentirali svojega kandidata na mesto kaplana špitalske kapele Matere Božje. LNŠAL II, št. 55. Šele leta 1598 je v dnevniških zapisih škofa Tomaža Hrena dokončno potrjena sprememba patrocinija: *Labaci ... ex Hospitalis ciuici S. Elisabethae*. Žnidaršič Golec, Meščani, str. 255 (fotografija vira).

²²² *Mathes Widecz burger vnd ycz des rats der stat ze Labach vnd die zeit spitalmaister des spitals daselbes*. GZL VI, št. 4, 30, 33.

²²³ *... pueri et infantes in hospitale sancte Marie de Laybaco per ipsius rectores pietatis intuitu ad nutriendum fuerint suscepti a villis et locis circumvicinis per immanissimos Turcos combustis, eversis et desolatis, quorum parentes ab eisdem christiane gentis inimicis in durissimam servitutum misere fuerint abducti*. Žnidaršič Golec, Podelitev, str. 285–286 (objava listine s prevodom).

²²⁴ Žnidaršič Golec, Meščani, str. 252.

²²⁵ Gl. op. 3.

²²⁶ Saria, *Pettau*, str. 43; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 208–209; Klasinc, Meščanski špital, str. 172. To naj bi bila Ulrik in Bernard Ptujška, ki pa ju med poznanimi člani družine v tem obdobju ni mogoče zaslediti.

²²⁷ *... zu Pettaw ain spital, gestiftt unnd gewidennt von den herren von Pettaw ... derselben brieflich urkund auch richter unnd rat zu des spital hannden beyhennding haben*. Statut mesta Ptuja 1513, str. 68–69. Slovenski prevod pasusa je tu popolnoma napačen. Prim. Quellen, str. 788.

²²⁸ Statut mesta Ptuj 1376, str. 148–149, 167–168.

je pristojnost mestnega sveta tudi nedvoumno dokumentirana. Mestni sodnik, svet in špitalski mojster so leta 1391 v interesu špitala izpeljali zamenjavo neke nepremičnine v mestu, leta 1428 pa so sodnik, svet, mestna občina in špitalski mojster sklenili dogovor s pridigarjem Alexandrom iz Metlike, ki je revnim in bolnim v špitalu sv. Duha podaril 60 goldinarjev.²²⁹ V statutu iz leta 1513 je izrecno določilo, da poslovanje špitala vodita sodnik in mestni svet, ki za neposredno upravo nastavljata sposobnega špitalskega mojstra ali oskrbnika (*tawglichen spitalmeister oder schaffer*), ta pa jima o svojem poslovanju polaga letne obračune.²³⁰

Kot pri Ptujju za prvi dokaz o obstoju špitala v Mariboru velja testament kraljice Elizabete iz leta 1328, v katerem je poleg mariborskih minoritov obdarovala špital (*hintz Marcpurch ... dem Spital*).²³¹ Čeprav je Jože Mlinarič pred desetletji dvomil o tem, da bi špital tedaj že obstajal,²³² je listina nedvoumna.²³³ Drugi dokument iz leta 1348, ohranjen le v regestu iz 18. stoletja, ki ga je Mlinarič imel za ustanovno listino mariborskega špitala, pa se dejansko nanaša na drugo ustanovo. Tega leta sta pisar Matej in žena, ugledna mariborska meščana, darovala vinograd v Kamnici pred mestom skupaj s hišo z namenom, da se iz preše naredi *Sich-Hauss*, iz kleti pa kapelo.²³⁴ V tem primeru je šlo za ustanovitev hiše za gobavce,²³⁵ ki je – kot pri številnih drugih mestih – vedno stala v določeni oddaljenosti od mesta in ob glavni cesti.²³⁶ Kasnejši dokument iz leta 1360 kaže, da je bila donacija v Kamnici namenjena mestni špitalski kapeli za vsakdanjo mašo – torej je špital s kapelo leta 1348 že obstajal.²³⁷ Neizpodbitno potrjen je tudi leto kasneje (1349), ko mu je bila prodana njiva, ležeča med drugimi špitalskimi njivami v predmestju; omenjena sta upravitelj (*spittals verweser*) in špitalska cerkev.²³⁸ Pred sabo imamo že popolnoma organizirano ustanovo, kar je težko uskladiti z interpretacijo listine iz leta 1348 o šele nameravani ustanovitvi. Mestni pisar Matej je leta 1358 izkazan kot upravitelj špitala (*verweser des spitals ze Marcpurch*) in fundator špitalske kapele.²³⁹ Očitno je bil sredi stoletja ključna oseba pri razvoju mestnega špitala, ki je bil morda že od začetka čista

²²⁹ Quellen, str. 300, 361 (1391 II 19; 1428 IX 29).

²³⁰ ... sullen richter unnd rate dem spital ainen tawglichen spitalmeister oder schaffer setzenn, der in järlichen von seiner verwaltung aufrichtig rayttung thut. Statut mesta Ptujja 1513, str. 68–69.

²³¹ Gl. op. 3.

²³² Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 254.

²³³ Prim. Weiß, Das Städtewesen, str. 208.

²³⁴ GZM IV, št. 48; Quellen, str. 173 (1348 XI 24).

²³⁵ Weiß, Das Städtewesen, str. 210–211.

²³⁶ Siechenhaus = leprosorium. Gl. Windemuth, Das Hospital, str. 113; Weiß, Das Städtewesen, str. 211.

²³⁷ GZM IV, št. 91. Iz tega bi lahko sklepali, da je bila tudi načrtovana hiša za gobavce pod upravo mestnega špitala.

²³⁸ GZM IV, št. 51, 52.

²³⁹ GZM IV, št. 79, 81, 91; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 255.

občinska ustanova. Leta 1360 je ključar župnijske cerkve špitalu prodal njive »po nasvetu mestnega sodnika in sveta«, ²⁴⁰ leta 1378 pa je pristojnost mestnih organov nad špitalom popolnoma jasna. Sodnik, svet in celotna občina so špital sv. Duha (*daz spital ze dem heiligen gaist ze Marchburg*) z vso posestjo podelili v upravo »zasebnemu podjetniku« Hansu *der briester*, sinu menjalca (denarja?) Jacoba *wechslerja*. Ta se je zavezal, da bo, če meščani ne bodo zadovoljni, vse skupaj brez ugovora vrnil občini. ²⁴¹ Iz naslednjih let imamo več imen špitalskih upraviteljev/oskrbnikov (*pfleger*), ki so bili iz vrst uglednih meščanov, npr. mestni sodnik Henrik Kozirep (1380) in mesar Lovrenc (1389). ²⁴² V drugi polovici 15. stoletja sta skupaj delovala kar dva špitalska mojstra (*Spitalmaistern*), oba meščana. ²⁴³

Pri špitalih v večjih in gospodarsko pomembnejših mestih je šlo verjetno že od vsega začetka za neposredno pristojnost mestnih organov nad ustanovo, morda celo za ustanovitev s strani mestne občine. Kot pri Ljubljani bi to lahko veljalo zlasti pri Mariboru, kjer sta leta 1489 sodnik in mestni svet izrecno imenovana kot ustanovitelja špitala (*stifft herren*). ²⁴⁴ Ponekod pa so kot pobudniki nove ustanove nastopali premožni in vplivni meščani. Špital v Kranju izven obzidja (*extra portam de Craynburga*), ob kapeli sv. Antona in Lenarta, je leta 1337 ustanovil Fric iz Kranja, najverjetneje meščan, in za vzdrževanje hirajočih revežev (*pauperum ibi degencium*) namenil dve kmetiji. Oglejski patriarh Bertrand je ustanovo potrdil ter ustanovitelju na njegovo prošnjo potrdil patronatsko pravico nad špitalsko kapelo. ²⁴⁵ Leta 1404 je bil kranjski špital sv. Lenarta in Antona (*spytol zu Chrainburg da der heilig her sand Linhart vnd sand Antoni rastend*) več kot očitno v pristojnosti mestnega sveta in občine. Vdova Jedert je ustanovi podarila kovačnico pred mestom z namenom, da z njenimi dohodki vse leto skrbijo za razsvetljavo oskrbovancev. S kovačnico naj bi v imenu špitala upravljala mestni svet in občina (*zwelff gesworen vnd die gemayn zu Chrainburch*). ²⁴⁶ V listini je omenjen tudi špitalski upravitelj (*spytoler*), ki ima pol stoletja kasneje naziv *ambtman*. ²⁴⁷ Tudi patronat nad špitalsko kapelo, ki je bil še leta 1415 v rokah naslednikov ustanovitelja, je prešel v pristojnost mestnih organov. Leta 1483 so sodnik, svet in občina Kranja pisno določili pravice, dolžnosti in dohodke špitalskega kaplana ter razmejitev pristojnosti s kranjskim župnikom. Kaplan je moral

²⁴⁰ GZM IV, št. 90.

²⁴¹ GZM V, št. 27.

²⁴² GZM V, št. 32, 57.

²⁴³ GZM IX, št. 44.

²⁴⁴ ... richter vnd ratte daselbst als stifft herren vnd vormünde desselbigen spitals ... GZM X, št. 1.

²⁴⁵ ... de novo ad subventionem pauperum et miserabilum personarum construere hospitale ... pro substantiatione pauperum ibi degencium duos mansos de proprio patrimonio tuo hospitali construendo et capelle iam dicte intendis consignare ... GAV, št. 807.

²⁴⁶ ARS, AS 1063, sig. 372 (1404 VI 30).

²⁴⁷ ... Paul Sparrer die zeit ambtman des heiligen heren sannd Lienharts des spitals zu Kreinburgk ... ARS, AS 1063, sig. 679 (1460 III 17).

redno bivati pri kapeli in opravljati cerkveno službo, brez dovoljenja je ni smel zapustiti ali zamenjati, pravico do njegove prezentacije (*das lateynisch haisset jus patronatus*) si je pridržal sodnik z mestnim svetom, njegova potrditev pa je pripadla kranjskemu župniku. V listini je omenjena tudi donacija dohodkov špitalskemu mojstru Lenartu Furbasu in bratom v špitalu (*spitalmaister vnd all gebrueder des spitals zu Krainburg*).²⁴⁸ Ta podatek dodatno osvetljuje listina iz leta 1485, ko je bilo mojstru Lenartu »in bratom omenjene bratovščine« (*gebrueder der selben gemelten bruederschaft*) prodano pol kmetije.²⁴⁹ Kranjski špital je očitno deloval v obliki špitalske bratovščine, ki je običajno povezovala tako osebe špitala kot oskrbovance.²⁵⁰ Enako organizacijo je imel v istem času tudi špital v Slovenski Bistrici.²⁵¹

Špitala v Slovenj Gradcu sicer ni ustanovil meščan, temveč Janez iz Loke, upravnik slovenjegraškega gospostva, domnevno iz Škofje Loke priseljeni in izredno premožni mož nižjega plemiškega porekla.²⁵² Ustanova je leta 1417 že obstajala, saj sta dva meščana špitalu (*auf das spital hie ze Windischgretz*), stoječem poleg cerkve sv. Elizabete v središču mesta, prodala kopališče.²⁵³ Janez iz Loke je decembra 1419 izstavil ustanovno listino, v kateri je jasno zapisano, da je špital sam ustanovil in zgradil (*erhebt vnd gepawt*) ter izredno bogato obdaril s posestjo in dohodki.²⁵⁴ Dosmrtno si je pridržal pravico nad darovano posestjo, iz katere naj bi oskrbovali reveže v špitalu (*die armen lewt drinne versorgen vnd verbesen*), po njegovi smrti pa naj bi vse pripadlo ustanovi. Že v ustanovni listini je špital poveril v pristojnost mesta. Sodnik in mestni svet naj bi izbrala primerne človeka (*frumen erbern mann*), ki bo po njunem nasvetu upravljal s špitalom in jima polagal letni obračun (*Jerlich Raitung*). Dve leti kasneje je ustanovo dodatno obdaril, ker prvotna dotacija ni zadoščala za kaplana in »reveže, ki živijo v špitalu in jih bodo tam še v bodoče sprejeli«. ²⁵⁵ V začetku so cerkveni obredi potekali v sosednji cerkvi sv. Elizabete, do leta 1428 pa je bila verjetno že pozidana nova špitalska kapela sv. Duha, saj se tedaj špital prvič imenuje *spittal dem heiligen geyst ze Windischgrätz*.²⁵⁶

²⁴⁸ ARS, AS 1063, sig. 846 (1483 IX 16). Špitalski mojster Lenart Furbas je bil član mestnega sveta, kot kaže listina iz leta 1497. LNŠAL I, št. 507.

²⁴⁹ ARS, AS 1063, sig. 853 (1485 VIII 14).

²⁵⁰ Prim. Just, Weigl, Spitäler, str. 168–169; Auge, »ne pauperes«, str. 108–114.

²⁵¹ Gl. str. 45.

²⁵² Mlinarič, Slovenjgraški, str. 317–319; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 212; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 230.

²⁵³ PAM, Zbirka listin, 1417 III 7; Zbirka listin 1246–1865, št. 63.

²⁵⁴ PAM, Zbirka listin, 1419 XII 21; Zbirka listin 1246–1865, št. 70.

²⁵⁵ ... chapplan der darzu erwelt würdt vnd die armen lewt die yezn in demselben Spital sein und noch hinfür darin chomen wurden ... PAM, Zbirka listin, 1421 II 7; Zbirka listin 1246–1865, št. 72.

²⁵⁶ PAM, Zbirka listin, 1428 VIII 10; Zbirka listin 1246–1865, št. 82; Mlinarič, Slovenjgraški, str. 322.

Špitalski mojster – slovenjegraški meščan Erazem – je prvič omenjen leta 1429.²⁵⁷ Zanimivo je, da je mesto pred ustanovitvijo meščanskega špitala očitno že premoglo posebno ustanovo za gobavce.²⁵⁸ Leta 1419 je namreč Janez iz Loke kupil mlin, ki je ležal »pri gobavcih« (*pey dem Sundersiechen gelegen*).²⁵⁹ Poleg Ljubljane, Kamnika in Maribora je bil Slovenj Gradec tako eno od štirih slovenskih mest, pri katerih imamo izpričano tovrstno institucijo za gobave.²⁶⁰

Približno istočasno kot v Slovenj Gradcu se v virih pojavi špital sv. Elizabete v Ormožu. Leta 1420 je oskrbnik ormoškega gospodstva za vzdrževanje redne maše v tamkajšnjem špitalu (*in dem Spital zu Fridaw*) komendi nemškega viteškega reda v Veliki Nedelji, pod katero je sodila ormoška cerkev, podelil posest v Hermancih.²⁶¹ Leta 1443 pa je salzburški nadškof Friderik obiskovalcem cerkve sv. Elizabete v Ormožu ter tistim, ki bi prispevali za gradnjo in opremo špitala (*pro fabrica et ornamentis eiusdem hospitalis*), podelil 40 dni odpustkov.²⁶² Pristojni cerkveni ordinariji so s podobnimi dejanji pogosto skušali podpirati ustanovitev oz. začetni zagon urbanih karitativnih ustanov.²⁶³ V primeru Novega mesta sta ravno peticija meščanov za podelitev odpustkov in tozadevna listina oglejskega patriarha prvi dokaz o obstoju špitala sv. Marije. Leta 1427 sta pristojni župnik v Mirni Peči in mestna občina (*universitas oppidanum in Rudolfswerde*) zaprosila za podelitev odpustkov kapeli in špitalu v Novem mestu (*pro capella et hospitale pauperum*).²⁶⁴ Naslednje leto je patriarh Ludvik vsem obiskovalcem in tistim, ki bi darovali za vzdrževanje »bolnih in hirajočih v špitalu« (*pro sustentationem informorum in dicto hospitali degentium*) ter za druge potrebe ustanove, podelil 40 dni odpustkov na kar 23 cerkvenih praznikov.²⁶⁵ Zelo verjetno je šlo za novo ustanovo, ki je bila že izvorno v pristojnosti mesta, ustanovitelj pa je bil očitno eden od meščanov, kajti patronat nad špitalsko kapelo je še leta 1476 pripadal meščanu Martinu Czige (*ciuis dicti loci et patroni cappellanie hospitalis sancte Marie uirginis fundate ibidem*).²⁶⁶

²⁵⁷ ... der Erber Erasem purger ze Windischgracz die zeit Spitalmayster. PAM, Zbirka listin, 1429 III 12; Zbirka listin 1246–1865, št. 85.

²⁵⁸ V manjših mestih so hiše za gobavce neredko obstajale že pred ustanovitvijo meščanskega špitala. Prim. Windemuth, *Das Hospital*, str. 121; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 211; Schneider, *Die Hospitäler*, str. 65.

²⁵⁹ PAM, Zbirka listin, 1419 IV 20; Zbirka listin 1246–1865, št. 67.

²⁶⁰ Gl. v nadaljevanju, str. 58–60.

²⁶¹ DOZA, Urkunden, 1420 I 19, listina dostopna on-line: <https://www.monasterium.net/mom/AT-DOZA/Urkunden/3083/charter>; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 213–214; Klasinc, Ubožni špital, str. 153.

²⁶² Klasinc, Ubožni špital, str. 153; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 214.

²⁶³ Prim. Auge, »ne pauperes«, str. 104.

²⁶⁴ RG IV, št. 01854 (1427 IV 14).

²⁶⁵ ... hospitale beatissime virginis Marie in opido Rudolfswerd ... a cristi fidelibus congruis frequentetur ... pro sustentationem informorum in dicto hospitali degentium ... NŠAL, KapNM, 1428 V 21; KANM, št. 43.

²⁶⁶ AAU ACAU, Acta Curiae, Busta 328, fol. 111'–113; Poročilo o evidentiranju, str. 90.

Zanimiva je tudi karitativna ustanova v Slovenski Bistrici, ki sta jo okrog leta 1466 ustanovila in izdatno obdarila meščana Hans Landmann in žena.²⁶⁷ Zgrajena naj bi bila ob starejši, že obstoječi cerkvi sv. Duha izven obzidja.²⁶⁸ Vendar o tem za sedaj ni dokazov, tako da je šlo – glede na tipičen špitalski patrocinij – verjetneje za novo kapelo, zgrajeno po ustanovitvi špitala. Ustanova je očitno zaživela v obliki bratovščinskega špitala, podobno kot v Kranju, o čemer priča pismo oglejskega patriarha iz leta 1478, naslovljeno na Janeza Tandlerja, »kaplana bratovščine in špitala v Bistrici« (*cappelano fraternitatis seu hospitale in feustriz*).²⁶⁹ Po prevladujočem mnenju naj bi pripadal Veliki Marijini bratovščini na Dravskem polju, vendar je bil verjetneje samostojna ustanova.²⁷⁰ V omenjenem patriarhovem pismu je namreč govor o pritožbi bistriškega župnika zoper aktivnosti špitalskega kaplana, pri čemer o Marijini bratovščini ni niti besede. Bistriški špital je kontinuirano deloval v 16. stoletju, saj se leta 1511 omenja njegov mlin nad mestnim kopališčem (*Spitalsmühle*).²⁷¹

Poleg špitalov, ki so izhajali iz kroga urbane populacije – posameznih meščanov ali mestnih občin –, moramo omeniti še specifičen primer grofov Celjskih in posameznikov iz njihove klientele. Celjski špital zunaj mesta (*daz spital vor Cily gelegen*) sta pred letom 1359 ustanovila in izdatno obdarila grof Friderik I. in žena Diemut Walseeska, potrditvev in ustanovno listino pa sta leta 1364 izstavila njuna sinova Ulrik in Herman.²⁷² V listini so zelo podrobno specificirana določila glede nove ustanove. Dobila je sodno imuniteto, razen glede smrtne kazni, in bila izvzeta iz kakršne koli pristojnosti celjskih uradnikov. Neposredno vodenje špitala je bilo poverjeno špitalskemu mojstru iz laičnih vrst (*Spitalermeister*), v primeru sporov pa so bili pristojni sami grofje Celjski kot zaščitniki špitala. Grofa sta špital v dosmrtno upravo podelila Vigandu iz Pliberka, ki naj bi zvesto in preudarno – po volji ustanoviteljev – skrbel za cerkev in potrebe oskrbovancev (*der kirchen vnd den siechen daz ier notdurft ist*). Grofje so si pridržali pravico, da

²⁶⁷ ... alle und jede Grundstücken so nach 1466 von Hannsen Landmann und Elisabeth dessen Ehefrauen zu aufricht und erhaltung einen Spittalls in der Kayl. Königl. und Landsfürstlichen Stadt Windisch Feistritz gestiftet und gewidmet ... Cesarjeva instrukcija iz leta 1747 v StLA, Fond Windischfeistritz, Herrschaft und Stadt, Karton 1, Heft 6; Koropec, Svet, str. 102; Koropec, Mesto, str. 72.

²⁶⁸ Koropec, Svet, str. 100, 102; Šerbelj, *Bistriški grad*, str. 18.

²⁶⁹ AAU, ACAU, Acta Curiae, Busta 329, fol. 286 (1478 IV 10). Za ta podatek in kopijo vira se najlepše zahvaljujem kolegici dr. Miji Oter Gorenčič, za transkripcijo pa dr. Jaki Banfiju.

²⁷⁰ Velika Marijina bratovščina je imela v Slovenski Bistrici svojo kapelo sv. Ane in pri njej pravico prezentacije kaplana. Gl. Mija Oter Gorenčič, Grofje Celjski, str. 29; *Itinerario*, str. 251. Špital s svojo bratovščino pa je bil prej kone ločena, samostojna institucija. Glede na meni poznane vire se njegova kapela sv. Duha ne omenja v povezavi z Marijino bratovščino.

²⁷¹ Weiß, *Das Städtewesen*, str. 214; *Quellen*, str. 779 (1511 XII 21).

²⁷² ARS, AS 1063, sig. 4211 (1364 VI 24); Weiß, *Das Städtewesen*, str. 209. V listini so kot dar Celjskih omenjeni hube, polja, domci, vinogradi, vrtovi, travniki idr. Svojo donacijo naj bi s posebno listino dodal tudi Vigand iz Pliberka, a žal ni ohranjena.

po njegovi smrti sami nastavijo novega upravitelja »v dobro in korist špitala in revežev, ki prebivajo v njem« (*dem spitall vnd den armen leuten dye darinne sind ze nucz vnd ze frum*). Vsakokratni upravitelj jim je moral letno polagati obračune o upravljanju (*alle jar jerichlich dye nucze dauon vns ... verraiten*). Župnik – tedanji celjski pisar Henrik – je dal dovoljenje, da se špitalska kapela izvzame iz župnije, in ji podelil pogrebno pravico za vse, ki bi v špitalu umrli ali želeli biti tu pokopani. Kapela je očitno že stala in je bila, kot kažejo kasnejši viri, posvečena sv. Duhu. Grofje Celjski so tako v svojem rezidenčnem Celju ustanovili sodobno organizirano karitativno institucijo po vzoru številnih mest v habsburških deželah. Že od srede stoletja so imeli svojo palačo na Dunaju, v neposredni bližini dvora, in tako obilo zgledov pri treh dunajskih špitalih, ki so tedaj še ležali pred obzidjem zunaj mesta,²⁷³ enako kot kasneje celjski. Ali je špital v Celju še v času grofov prišel v pristojnost mesta, ni podatkov; grof Friderik II. ga še leta 1448 imenuje »naš špital« (*vnser spital zu Cilli*).²⁷⁴ Leta 1459 je cesar Friderik III. na prošnjo sodnika, sveta in mestne občine Celja dovolil, da se špital sv. Duha (*das spital des heiligen Geists daselbs zu Cili vor der stat gelegen*) preseli v mesto znotraj obzidja in da si meščani sami izbirajo špitalskega upravitelja, ki jim bo redno polagal obračune. Za zgraditev novega špitala sta svojo hišo ponudila tedanji špitalski mojster Konrad Lampl in njegov brat, cesar pa je odredil, naj bo posvečen sv. Maksimiljanu (to se očitno ni zgodilo).²⁷⁵ Leta 1481 je prvič omenjen špitalski mojster novega špitala znotraj obzidanega mesta – *des newn spitals daselbs zu Cili in der stat gelegen*.²⁷⁶

Vzoru svojih gospodov Celjskih je sledil njihov dolgoletni kancler Hans Meusenreuter z ženo,²⁷⁷ ki je pred smrtjo ok. leta 1443 ustanovil špital v trgu Laško in ga bogato obdaroval s kmetijami, vinogradi, desetino, domci in dvema mlinoma. Leta 1448 je že delujočo ustanovo na prošnjo kaplana in obenem špitalskega mojstra, tržanov in celotne trške občine za »vzdrževanje revnih« (*zu aufhaltung armer lewt*) v obliki ustanovnega pisma potrdil celjski grof Friderik II. in jo še sam obdaruil.²⁷⁸ Špital naj bi na svoji posesti užival svoboščine, tudi na področju sodstva, kot jih je imel špital v Celju (*gerechtkaitt ... als vnser spital zu Cili*). Leta 1462 je ustanovno listino potrdil tudi cesar Friderik III.²⁷⁹ Špital je bil posvečen sv. Mariji, kot kaže listina iz leta 1483, naslovljena na špitalskega kaplana:

²⁷³ Najstarejši babenbergski (1209) je imel patrocinijski sv. Duha, kasnejši meščanski špital pred Koroškimi vrati (1253/57) pa je bil posvečen Mariji oz. Vsem Svetim. Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 279–280; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 13–15, 110; Csendes, Opll, *Wien*, str. 259–260.

²⁷⁴ Gl. op. 259.

²⁷⁵ StLA, AUR, št. 6740c, 6769b; Weiß, *Das Städtewesen*, str. 214; *Quellen*, str. 490, 493 (1459 V 1; 1459 XI 11).

²⁷⁶ StLA, AUR, št. 7865a; *Quellen*, str. 637 (1481 I 27).

²⁷⁷ O njem Banfi, *Klientela*, str. 124–125, 208, 211.

²⁷⁸ ARS, AS 1063, sig. 6015 (1448 XII 23); Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 224.

²⁷⁹ StLA, AUR, št. 6917a (1462 VII 11); *Regesten Kaiser Friderichs III.*, št. 277.

capellano hospitalis beate Marie de Lasca.²⁸⁰ Zanimivo je, da je bil špitalski mojster tradicionalno – tudi še v 16. stoletju – obenem kaplan špitalske kapele, torej klerik.²⁸¹ Laško je imelo dolgo špitalsko tradicijo, staremu trškemu špitalu pa se je leta 1695 pridružil še gosposki špital na gradu.²⁸²

Med (so)ustanovitelje špitalov se je zapisal še Mert, župnik v Krškem, morda identičen z Mertom, kanclerjem celjskega grofa Friderika II. v letih 1441–1446.²⁸³ Bil je vpliven klerik, v letih 1447–1451 tudi na položaju predstojnika bratovščine sv. Trojice v Novem mestu.²⁸⁴ O ustanovitvi in donatorjih špitala izvemo iz listine cesarja Friderika III., ki je leta 1478 potrdil donacije svojih predhodnikov. Po njej je celjski grof Friderik II. Mertu, tedanjemu župniku v Krškem, prepustil parcelo poleg pokopališča za ustanovitev špitala ter vas *am Rain* s šestimi hubami.²⁸⁵ Ustanovo je kasneje s pusto vasjo *zu sannd Vlrich* dotirala tudi grofica Katarina Branković, vdova grofa Ulrika II., župnik Mert pa je dodal polja, travnike in desetine. Cesar je potrdil daritve v korist »špitala in pomoči potrebnih revežev v njem« (*dasselb Spital vnd die armen durfftigen daselbs*). Špitalska cerkev naj bi bila po Valvasorjevem poročilu ustanova krških meščanov, zgrajena na mestu nekdanje sedlarske delavnice in posvečena sv. Duhu (*die Kirche des H. Geistes im hospital ... in der Stadt Gurckfeld*).²⁸⁶

Funkcije, organizacija in uprava meščanskih špitalov

Za razliko od starejših špitalov odprtega tipa pri samostanih in na pomembnih cestah so mestni špitali od 13. stoletja dalje postajali prvenstveno interne institucije, namenjene trajnejši oskrbi zlasti nižjih slojev urbane populacije in le izjemoma kratkotrajni oskrbi slučajnih mimoidočih.²⁸⁷

Kaj so v funkcionalnem smislu pomenili urbani špitali? To je lepo formulirano v viru iz švabskega Tübingena iz leta 1291, kjer naj bi v ustanovo sprejemali revne, lačne in

²⁸⁰ Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 70–71.

²⁸¹ Leta 1535 je omenjen *capplan vnd Spitalmaister zu Tiffer*. Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 69.

²⁸² Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 224–225.

²⁸³ O njem Banfi, *Klientela*, str. 164, 202, 209, 211.

²⁸⁴ KANM, št. 63, 70.

²⁸⁵ ... weilent Graue Friderich von Cili ain hofstat ze nagst an den freythof in vnsrer Stat Gurckfeld gelegen seiner lehenschafft so ettwein Mertt pharrer daselbs zu ainem Spital geben geaigent ... ARS, AS 1063, sig. 6015 (1478 I 26).

²⁸⁶ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 744.

²⁸⁷ Pauly, *Peregrinorum*, str. 249–250; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 250; Windemuth, *Das Hospital*, str. 100–101; Aderbauer, *Das landstädtische Spital*, str. 154; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 269.

žejne, tujce, bolne, nosečnice in najdenčke ter jim nudili šest del božjega usmiljenja.²⁸⁸ Sicer pa so tovrstne formulacije o namenu oz. ciljnih skupinah običajno zelo splošne in nedoločne.²⁸⁹ Najobičajnejša je donacija določene posesti ali dohodkov *armen leuten in dem Spital*, torej revežem, pod čemer je treba razumeti vse pomoči potrebne. Kamniški špital je leta 1232 omenjen kot *domus infirmorum*, v nadaljevanju pa sta navedeni pomoč revežem (*pauperibus*) ter njihova oskrba z živežem in oblačili; o bolnih ali zdravljenju ni besede.²⁹⁰ Stoletje kasnejši vir (1336) je že bolj jasen – kamniškemu špitalu so letno darovali 26 veder vina iz vinogradov pri Hmeljniku na Dolenjskem, ki je bilo namenjeno »bolnim« (*den siechen*), za kar naj bi poskrbel špitalski upravitelj oz. oskrbnik bolnih (*der spitaler der der siechen phleger ist*).²⁹¹ Leta 1359 so v istem špitalu omenjeni *arme siechen*, revni bolniki.²⁹² Ta termin bi lahko označeval bolne, ni pa nujno. Lahko je šlo tudi za izčrpane oz. onemogle reveže.²⁹³ V špitalu sv. Katarine pred obzidjem Beljaka so leta 1280 oskrbovali dvanajst onemoglih (*languentium*),²⁹⁴ kranjski špital pa je bil leta 1337 ustanovljen *pro sustentatione pauperum ibi degencium*, za oskrbo tam hirajočih revežev.²⁹⁵ V ustanovni listini za celjski špital je leta 1364 govor o »bolnih« (*siechen*), ki so bivali v špitalu, in o pokopališču, ki je bilo namenjeno *sychen die in dem spytall sterbent*, bolnim oz. onemoglim, ki bi tam umrli.²⁹⁶ Obdarovanje špitala v Slovenj Gradcu leta 1421 je bilo namenjeno revežem, ki so v njem bivali: *armen lewt die yeczcn in demselben Spital sein vnd noch hinfur darin chomen werden*.²⁹⁷ V ustanovni listini za metliški špital, ki ga je leta 1493 ustanovil Andrej Hohenwarter, pa je določeno, da je namenjen vzdrževanju sedmih revežev (*armer Menschen*).²⁹⁸ V nadaljevanju je še natančneje opredeljeno, da gre za *aushaltung und nahrung* oz. *speissen, givanten und aushalten* – hrano, obleko in bivališče; o zdravljenju ni besede. Z večjo verjetnostjo lahko oskrbo bolnih domnevamo leta 1401 v Mariboru, kjer so v špitalu skrbeli za številne onemogle in bolne (*languentium et infirmorum multitudinem*), miloščina pa je

²⁸⁸ ... in hospitali predicto pauperes confluentes recipiuntur, esurientes et sitientes plenius resitiuntur, hospites colliguntur, infirmi visitantur, pauperes mulieres in puerperio existentes benignius procurantur, inventi quoque pueri usque ad annos discretionis affectuosius nutriuntur et sex opera misericordie adimplentur. Württembergisches Urkundenbuch Online, Band IX, št. 4057 (<https://www.wubonline.de/wubpdf.php?fs=true&id=5000>). Prim. Pauly, *Peregrinorum*, str. 223.

²⁸⁹ Gl. primere iz severozahodne Evrope pri Pauly, *Peregrinorum*, str. 250.

²⁹⁰ Gl. str. 31.

²⁹¹ NŠAL, ZL, 1336 XII 6.

²⁹² LNŠAL I, št. 144 (1359 XI 21).

²⁹³ Prim. Scheutz, Weiß, *Spitäler*, str. 206.

²⁹⁴ MDC V, št. 431.

²⁹⁵ GAV, št. 807.

²⁹⁶ ARS, AS 1063, sig. 4211 (1364 VI 24).

²⁹⁷ PAM, Zbirka listin, 1421 II 7; Mlinarič, *Zbirka listin*, št. 72.

²⁹⁸ ... siben frumer armer Menschen ... darinn zu halten gewidmet und gestift. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 386.

bila namenjena *infirmis hominibus ibidem degentibus* – bolnim, ki so tam hirali.²⁹⁹ V koprskem špitalu sv. Nazarija so glede na statut iz leta 1423 imeli plačano služkinjo za »obiskovanje« bolnih in revežev (*ad uisitandum infirmos et pauperes*).³⁰⁰ Sprejemanje bolnikov v špital pa je izrecno omenjeno tudi v Škofji Loki, kjer je duhovnik Nikolaj Škofič leta 1547 družinsko hišo daroval *zur einer herberg vnndt spitall der armen ellennden krankhen personen*, za špital revnim slabotnim (in) bolnim osebam.³⁰¹

Viri iz slovenskih meščanskih špitalov na splošno ne omogočajo sklepa o zdravstveni dejavnosti, je pa vsaj v nekaterih primerih verjetna. Nedvomno je šlo tudi pri nas za multifunkcionalne karitativne institucije, namenjene najširšemu spektru pomoči potrebnih. Prvotno so v prvi vrsti pokrivala oskrbo s hrano in oblačili ter nudile zavetišče, po potrebi pa tudi lajšale tegobe bolnih revežev. Ne moremo pa govoriti o pravem zdravljenju, kar je bilo ugotovljeno tudi za druge evropske dežele.³⁰² Bogatejši sloji so se običajno zdravili doma, z osebnimi oz. plačanimi zdravniki.³⁰³ Delovanje pravih zdravnikov je tudi za zahodnoevropske špitale izpričano – razen redkih izjem – šele od 15. in zlasti 16. stoletja dalje. Celotne velike metropole cesarstva, kot npr. Augsburg, Köln, Ulm in Dunaj, so imele v 15. stoletju sicer redno plačanega mestnega zdravnika in ranocelnika, ki pa sta le občasno in po potrebi zdravila oskrbovance v špitalih. Prvi stalno nastavljen špitalski zdravnik, ki je v ustanovi bival, je bil ugotovljen pri špitalu sv. Duha v Nürnbergu za leto 1468, drugje je to postala praksa šele v 16. stoletju.³⁰⁴ Na Dunaju je bil v meščanskem špitalu od leta 1470 stalno nastavljen ranocelnik, pravi šolani zdravnik pa šele od leta 1602.³⁰⁵ Najzgodnejši nedvoumni dokaz o medicinski dejavnosti pri nas se nanaša na Koper, kjer so po poročilu iz leta 1580 v špitalu sv. Nazarija plačevali zdravnika in »kirurga« (ranocelnika), ki sta zdravila reveže.³⁰⁶ V ljubljanskem dvornem špitalu pa sta po špitalskem redu iz leta 1559 podobne dolžnosti opravljala kar mestni padar (*pader* – kopališki mojster) in brivec (*palbierer*). Padar je moral oskrbovancem špitala enkrat mesečno pripraviti temeljito kopanje,³⁰⁷ »po potrebi in ko bo poklican«, pa revežem ob bolezni nuditi potrebno pomoč »s puščanjem krvi

²⁹⁹ GZM V, št. 81.

³⁰⁰ Statut koprskega komuna, str. 118.

³⁰¹ ARS, AS 1063, sig. 1405 (1547 V 25).

³⁰² Prim. Jankrift, Medizin, str. 166–167; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 178–194; Pauly, Peregrinorum, str. 251, 266, 268.

³⁰³ Pauly, Peregrinorum, str. 266; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 430; Jankrift, Medizin, str. 155.

³⁰⁴ Jankrift, Medizin, str. 155–160; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 194; Pauly, Peregrinorum, str. 270–271; Pichlkastner, Vom Physikus, str. 53.

³⁰⁵ Pichlkastner, Vom Physikus, str. 53–54.

³⁰⁶ Bonin, Ubožne ustanove, str. 10.

³⁰⁷ V mariborskem špitalu so imeli od leta 1427 pravico do kopanja vsakih 14 dni. Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 257, 266.

ali svetovanjem in podporo« (*mit aderslassen oder sonnstes treulichen rath unnd beistand*). Za to je dobil pavšalno letno plačilo, medtem ko je bil za zdravila, mazila in obveze (*erzney, salben oder phlaster*) plačan posebej.³⁰⁸ Koprski špital je tudi lep primer multifunkcionalnosti, saj so v njem v 15. in 16. stoletju oskrbovali tako domače reveže obeh spolov kot tujce, bolnike, najdenčke in celo slaboumne.³⁰⁹ Po drugi strani je bilo za dvorni špital v Ljubljani leta 1559 izrecno določeno, da slaboumnih ne sme sprejemati, enako kot obolelih s kužnimi boleznimi, gobavostjo, sifilisom ali drugimi vrstami, »ki se imenujejo nalezljive bolezni« (*die man contagiose morbos nent*).³¹⁰ Že omenjeni vir za ljubljanski meščanski špital iz leta 1472 priča o tem, da so vanj tedaj sprejemali številne sirote obeh spolov iz okoliških krajev, ki so jih tega leta opustošili Turki.³¹¹ Ali to kaže tudi na redno sprejemanje najdenčkov oz. sirot ali le na enkratno krizno situacijo, je težko presoditi.³¹²

V poznem srednjem veku se je po Evropi značaj meščanskih špitalov začel spreminjati. Iz ustanov za revnejše sloje (Armenhospital) so se začeli delno preobraziti v »prebendarske hiše« (Pfründnerhaus) – domove za dosmrtno preskrbo ostarelih meščanov proti plačilu. Ustanove so se običajno tudi v fizičnem smislu razdelile glede na vrsto oskrbovancev (neredko po nadstropjih), a so kljub vsemu vsaj delno ostajale multifunkcionalne in namenjene tudi revnejši populaciji.³¹³ Pojav je značilen zlasti za večja mesta in je kljub fragmentarnosti virov opazen tudi pri nas. V 15. in 16. stoletju imamo nekaj primerov iz mariborskega špitala in ni razloga za dvom, da je bilo podobno v Ljubljani in drugih večjih središčih. Leta 1488 je mariborska meščanka Katarina dobila sobo in oskrbo v špitalu kot prebendarica (*als ein pfruentnerin*), po njeni smrti naslednje leto pa so se sorodniki odpovedali premoženju, ki ga je za to zapustila ustanovi.³¹⁴ Iz leta 1507 je ohranjena pogodba Agate Spielfelder in špitalskega mojstra, po kateri je v mariborskem špitalu dobila dosmrtno bivališče, za to pa naj bi

³⁰⁸ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 423.

³⁰⁹ Bonin, Ubožne ustanove, str. 10.

³¹⁰ *Item die personen, so mit der pestilenz, aussaz, franzosen oder andern khranckheiten, die man contagiose morbos nent, beladen, des gleichen die, so unsinig sein, sollen in gemelt spital nit eingenomen ...* Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 424.

³¹¹ Gl. op. 223.

³¹² Tudi pri zahodnoevropskih špitalih je oskrbovanje sirot in najdenčkov razmeroma redko izrecno omenjeno. Pauly, *Peregrinorum*, str. 276–278.

³¹³ Pauly, *Peregrinorum*, str. 252–265; Just, Weigl, *Spitäler*, str. 168–171; Szende, »Sag mir«, str. 139; Simon-Muscheid, *Spitäler*, str. 248–249; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 21, 97–102; Aderbauer, *Das landstädtische Spital*, str. 154–155; Windemuth, *Das Hospital*, str. 100, 103–106; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 177; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 220–221; Nowotny, *Die ehemaligen*, str. 269–270.

³¹⁴ GZM X, št. 1; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 257.

ustanovi po njeni smrti pripadla določena posest.³¹⁵ V špitalskem redu za dvorni špital v Ljubljani so leta 1559 omenjeni tudi »revni prebendarji« (*die armen phruendtner*), kar nedvomno dokazuje prisotnost te kategorije oskrbovancev.³¹⁶ Število prebendarjev je bilo marsikdaj omejeno glede na število ostalih revežev – v primeru Judenburga na šest plemičev in šest meščanov.³¹⁷

Glede kapacitete meščanskih špitalov so med urbanimi središči velike razlike. Pri velikih evropskih mestih so lahko imeli več kot 200 in celo do 400 oskrbovancev, povprečno število pa naj bi bilo okrog 40 oz. 40–60.³¹⁸ Majhna slovenska mesta so premogla razmeroma omejene špitalske kapacitete, kot kaže nekaj ohranjenih podatkov. Mariborski špital, eden večjih pri nas, je po špitalskem redu iz leta 1598 oskrboval 24 revežev.³¹⁹ V Slovenj Gradcu naj bi prvotno v 15. stoletju skrbeli za 16 (oz. 12) revnih meščanov, tako žensk kot moških.³²⁰ Špital v Metliki pa je bil po ustanovni listini iz leta 1493 namenjen le sedmim revežem.³²¹ Navedene številke se približno ujemajo s podatki za številna manjša mesta v Avstriji, na Bavarskem in Frankovskem ter za špitale na Ogrskem v 15. stoletju, kjer je bilo število oskrbovancev običajno od 12 do 24.³²² Za Ljubljano imamo natančne podatke šele iz 17. in 18. stoletja. Leta 1638 so v meščanskem špitalu oskrbovali 22–27 oseb, leta 1754 je bilo v njem skupaj z osebjem 30 prebivalcev, leta 1767 pa so oskrbovali 24 odraslih in 16 sirot.³²³ A v mestu je poleg meščanskega špitala od srede 16. stoletja deloval še cesarski (dvorni oz. *Hofšpital*),³²⁴ v katerem je bilo leta 1633 okrog 24 revežev, leta 1767 pa 22 moških in osem žensk.³²⁵ Za primerjavo, dunajski dvorni špital iz istega časa je bil organiziran za 100 oskrbovancev,³²⁶ v meščanskem špitalu so okrog leta 1530 oskrbovali 200 oseb,³²⁷ leta 1684 pa že 728.³²⁸ V salzburškem meščanskem špitalu je bilo v 17. stoletju 70–90 oskrbovancev,³²⁹ v špitalu v Gradcu je leta 1513 bivalo 20 moških in

³¹⁵ Weiss, *Das Städtewesen*, str. 221; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 257.

³¹⁶ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 422.

³¹⁷ Just, Weigl, Spitäler, str. 170.

³¹⁸ Just, Weigl, Spitäler, str. 172; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 32; Knefelkamp, Stadt und Spital, str. 25; Stunz, Hospitäl, str. 133; Svobodný, Die Spitäler, str. 373–374.

³¹⁹ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 259, 264.

³²⁰ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 230.

³²¹ Gl. op. 298.

³²² Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 190, 204; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 432; Windemuth, *Das Hospital*, str. 100; Nowotny, Die ehemaligen, str. 269.

³²³ Vrhovec, Meščanski špital, str. 56; *Ljubljanske družine v 18. stoletju*, str. 89–90; Hitzinger, Statischisches, str. 111.

³²⁴ O ustanovitvi gl. str. 9.

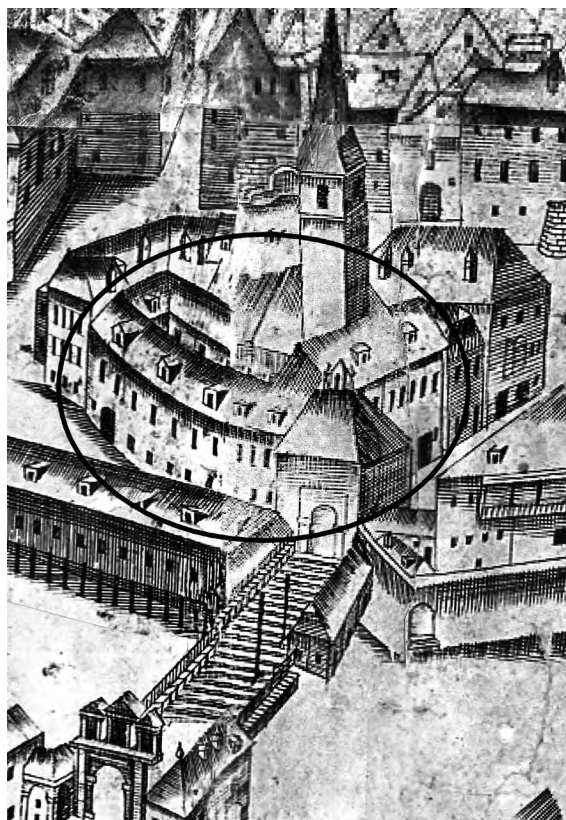
³²⁵ Vrhovec, Meščanski špital, str. 56; Scheutz, Weiß, Die Spitalordnung, str. 303.

³²⁶ Scheutz, Spital und Verwaltungsorganisation, str. 30.

³²⁷ Pichlkastner, Vom Physikus, str. 49.

³²⁸ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 282.

³²⁹ Scheutz, Spital und Verwaltungsorganisation, str. 31.

Slika 1: Ljubljanski meščanski špital s cerkvijo sv. Elizabete ok. leta 1665 (Ljubljana iz ptičje perspektive, detajl; Hrvatski državni arhiv Zagreb, Valvasorjeva zbirka Nadbiskupije zagrebačke, zvezek XVII, list 339, 340).

40 žensk, novi meščanski špital v Celovcu iz 16. stoletja pa je bil namenjen 80 osebam (okrog leta 1600 so dejansko oskrbovali že sto ljudi obeh spolov).³³⁰

Meščanski špitali so zlasti z donacijami lastnih meščanov hitro pridobivali posesti, tako nepremičnine v mestu kot na podeželju, s pomočjo katerih naj bi vzdrževali svoje dejavnosti. Razvoju je mogoče lepo slediti pri mariborskem špitalu, ki je od srede 14. stoletja z donacijami v kratkem pridobil precejšnjo posest in dohodke: parcele oz. hiše v mestu, kmetije v okolici, dva mlina na Dravi in kopališče, vrtove, njive, vinograde, razne količine vina, dohodke od krušne stojnice idr.³³¹ Špital v Slovenj Gradcu je že z ustanovno listino leta 1419 in darovnico iz 1421 pridobil kar 43 kmetij, dva mlina, vrtove, večje količine vina, dohodke mesarske stojnice in celo hišo v Slovenskih Konjicah.³³²

³³⁰ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 147–148, 183.

³³¹ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 256–258, 268.

³³² Mlinarič, Slovenjgraški, str. 320–322.

Ljubljanski meščanski špital pa je do začetka 18. stoletja posedoval kar 165 kmetij v 42 vaseh okrog mesta.³³³ Špitali so v okviru mestnih organizmov postali avtonomne institucije, samostojne »pravne osebe«. Že v ustanovnem dokumentu kamniškega špitala iz leta 1232 so omenjene pravice in svoboščine (*iura et libertates*), ki so jih potrdili mestni gospodje – grofje Andeški in vojvoda Friderik Babenberški.³³⁴ S komunalizacijo špitalov po Evropi v 14. stoletju so vse pristojnosti nad ustanovo prešle na mestne organe in povsod se je uveljavil podoben način uprave, kot ga zasledimo tudi pri naših špitalih. V večjih mestih sta za upravljanje špitalov običajno skrbela dva pooblaščenca, lahko celo več. Oskrbnik ali upravitelj (*Pfleger*) je bil višja instanca, izvolil in postavil ga je mestni svet. Ukvarjal se je s pravnimi zadevami, posestjo, financami in sprejemanjem prebendarjev, mestni upravi pa je bil dolžan polagati obračune o stanju špitala. Obenem je nadzoroval špitalskega mojstra (*Spitalmaister*), ki je neposredno vodil špital in osebje, imel pregled nad oskrbovanci ter običajno skupaj z ženo živel v ustanovi.³³⁵ V manjših mestih je po navadi zadoščala ena oseba pod nazivom mojstra ali upravitelja (*rector, Pfleger, Spitalmaister*), voljena za določen mandat in odgovorna mestnemu svetu.³³⁶ To velja tudi za večino naših špitalskih ustanov, izjeme so le Maribor, Ljubljana in Koper. V Mariboru imamo v letih 1479, 1520 in kasneje izpričana po dva špitalska mojstra. Po špitalskem redu iz leta 1598 je bil eden *obrister spitalmeister*, drugi, podrejeni, pa *hauss vatter*, ki je z ženo bival v špitalu in ga neposredno upravljal.³³⁷ Tudi Ljubljana je imela višjega in nižjega špitalskega mojstra,³³⁸ v Kopru pa je po statutu iz leta 1423 podesta nastavljal po dva prokuratorja, ki jima je bil podrejen neposredni upravitelj špitala pod nazivom prior.³³⁹ Očitno gre za sistem, primerljiv z ustanovami v drugih deželah.

Špitalske funkcije so prinašale ugled, na te položaje pa so običajno nastavljali ugledne meščane s samostojnim poklicem iz vrst članov mestnega sveta. V Mariboru v 14. in 15. stoletju med njimi najdemo mestnega pisarja, sodnika, mesarja, tesarskega mojstra, krznarja in čevljarja.³⁴⁰ V Slovenj Gradcu so bili v 15. stoletju špitalski mojstri kar trikrat obenem mestni sodniki,³⁴¹ v Ljubljani pa je bil okrog leta 1455 špitalski mojster večkratni mestni sodnik in eden najbogatejših meščanov Matko Videc, ki je ob

³³³ Vrhovec, Meščanski špital, str. 12.

³³⁴ Gl. str. 31–32.

³³⁵ Just, Weigl, Spitaler, str. 162–163, 174–175; Scheutz, Weiß, Spitaler, str. 197–198; Windemuth, *Das Hospital*, str. 90, 95–99; Knepfelpkamp, Über die Pflege, str. 178; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 434; Nowotny, Die ehemaligen, str. 270.

³³⁶ Just, Weigl, Spitaler, str. 175; Windemuth, *Das Hospital*, str. 97.

³³⁷ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 262–264.

³³⁸ Vrhovec, Meščanski špital, str. 28; Otorepec, Matko Videc, str. 9.

³³⁹ Gl. str. 38.

³⁴⁰ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 262.

³⁴¹ Mlinarič, Slovenjgraški, str. 325.

smrti leta 1467 ustanovo bogato obdaroval.³⁴² Špitalskega mojstra so v Ljubljani volili za eno leto izmed članov notranjega sveta – enako kot mestnega sodnika in župana –, in sicer na novega leta dan, poleg njega pa je bil v zunanjem svetu izvoljen še njemu podrejeni *Unterspitalmeister*, ki je neposredno upravljal ustanovo in v njej prebival.³⁴³ Poleg vodilnih funkcij je imel vsak špital – glede na velikost – nekaj služnega osebja za vsakdanja opravila: služkinje, hlapce, kuharice, kletarja, ljudi za neposredno nego revežev oz. bolnih idr.³⁴⁴ Novi dvorni špital v Ljubljani je po špitalskem redu iz leta 1559 poleg špitalskega mojstra in njegove žene zaposloval kaplana, hlapca (*hauß khnecht*) s pomočnikom (*ain pueh*), kuharico in dve služkinji (*diern*), ki sta morali »revežem pomagati dan in noč, prati, postiljati, pometati« ter pomagati v kuhinji.³⁴⁵ Špitali v velikih mestih so imeli že ob koncu srednjega veka izjemno veliko osebja – dunajski meščanski špital je okrog leta 1430 poleg vodilnih zaposloval še 42 oseb, med njimi šest duhovnikov, učitelja in pisarja. Špital v Dunajskem Novem mestu je imel v 17. in 18. stoletju pri 50 oskrbovancih več kot 16 zaposlenih oseb.³⁴⁶

Proti koncu srednjega veka so številni špitali po Evropi začeli dobivati tako imenovane »špitalske rede« (*Spitalordnungen*), ki so kot izjemen večplasten vir prišli v fokus zgodovinskih raziskav šele v zadnjem času.³⁴⁷ Ti teksti normativnega značaja se začno pri špitalih pomembnejših mest sporadično pojavljati že od 13. stoletja dalje (Eichstätt, Regensburg, München, Nürnberg idr.), od 15./16. stoletja pa postanejo običajni tudi pri karitativnih institucijah manjših urbanih naselbin. V duhu pravnega reguliranja vseh področij javnega življenja, zlasti v okviru mestnih komun, so tako tudi špitali dobivali zelo podrobne predpise glede funkcioniranja, ki so določali pravila življenja in delovanja tako za zaposlene kot za oskrbovance. Posegali so na področje vsakdanjega življenja (glede oblačil, dnevnega urnika v ustanovi, obveznosti glede verskih obredov, obravnave v primeru bolezni in smrti, dedovanja premoženja preminulih, sankcij ob kršenju pravil idr.), hierarhije zaposlenih in njihovih odgovornosti; določali so pravila o medsebojnih odnosih oskrbovancev, reševanju sporov, načinih upravljanja ustanove, nadzoru, polaganju obračunov idr.³⁴⁸

³⁴² Otorepec, Matko Videc, str. 9–10; GZL VI, št. 4.

³⁴³ Vrhovec, Meščanski špital, str. 28.

³⁴⁴ Just, Weigl, Spitaler, str. 176; Simon-Muscheid, Spitaler, str. 245; Majorossy, Szende, Hospitals, str. 434–435; Windemuth, *Das Hospital*, str. 99; Knefelkamp, Über die Pflege, str. 178; Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 264.

³⁴⁵ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 2, str. 421–423.

³⁴⁶ Scheutz, *Spital und Verwaltungsorganisation*, str. 30–31.

³⁴⁷ Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 327–329; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 40–57.

³⁴⁸ Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 329–335; Scheutz, Weiß, *Spitaler*, str. 199–200; Weiß, »...schlechter als ein Hund«, str. 190–194; Drossbach, *Hospitalstatuten*, str. 41–54.

Paradoksalno je, da imamo na Slovenskem najzgodnejšo omembo statuta ravno ob ustanovitvi najmanjšega meščanskega špitala, in sicer v Metliki leta 1493. V ustanovni listini je Andrej Hohenwarter omenil, da je izstavil *Statut*, zapisan na pergamentu in opremljen z njegovim pečatom, ter ga skupaj z ustanovno listino poveril v skrb mestnemu sodniku in svetu, a žal ni ohranjen. Revni oskrbovanci naj bi se »s predanostjo ravnali po njem« (*die armen Leuth in dem Spital alle sollen sich auch nach den Inhalt einer Statut ... mit Andacht sich halten und verbringen*).³⁴⁹ Je pa zato ohranjen toliko izčrpnější špitalski red novega dvornega špitala v Ljubljani, ki ga je leta 1559 izstavil cesar Ferdinand I. (*Instruction und ordnung unnsers neuen spitals ... in unnsrer statt Laibach*). Nastal je v kontekstu cele serije novih dvornih špitalov, katerih redi so zato tekstovno medsebojno soodvisni (prvi je bil dunajski 1551, sledijo Wels 1554, Innsbruck 1556, Ljubljana 1559, Gradec 1561 idr.). Spisali so jih predstavniki vlade po volji cesarja Ferdinanda ter po italijanskih in španskih vzorih.³⁵⁰ Ta izjemni vir, ki s svojimi 43 člani posega tako rekoč na vsa področja življenja in organizacije špitalske ustanove v Ljubljani, je bil do sedaj v slovenskem zgodovinopisju po mojem vedenju popolnoma neopažen.³⁵¹ V uvodu je zapisano, da je bil novi špital namenjen »za tolažbo, pomoč in oskrbo pomoči potrebnih revežev mesta Ljubljana«, špitalski red pa je določal, »kako se urejajo vse stvari v špitalu in kako naj se vzdržujejo revni oskrbovanci«.³⁵² Vir plastično izrisuje organizacijo vsakdanjega življenja, vse dejavnosti v špitalu (vključno s prehrano, oskrbo bolnikov, verskimi obredi in določili glede pokopa), zaposleno osebje, njegovo hierarhijo, pristojnosti in dolžnosti, pravila življenja oskrbovancev, vključno s prepovedmi in kaznimi idr. V tem pogledu lahko vsaj do določene mere služi kot model delovanja starejših meščanskih špitalov na Slovenskem, katerih redi niso ohranjeni. Podoben, a manj izčrpen red je nadvojvoda Ferdinand II. leta 1598 izstavil za meščanski špital v Mariboru (*Instruction vnnnd Ordnung des spitals in vnserer stadt Marchburg*).³⁵³

Kljub komunalizaciji mestnih špitalov v poznem srednjem veku so ostali najtesneje povezani s Cerkvijo in so zato imeli tudi svoje mesto v okviru cerkvenega prava.³⁵⁴ Vsakdanje življenje v špitalu je bilo prepleteno z verskimi obredi, ki so bili

³⁴⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 387–388.

³⁵⁰ Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 46–47; Scheutz, Weiß, *Die Spitalordnung*, str. 335–336.

³⁵¹ Ohranjen je na Dunaju v Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Gedenkbuch 84, fol. 173–181'. Objava v Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 2*, št. 6, str. 420–427.

³⁵² ... zu trossst, hilff und underhaltung der armen notdurfftigen personen in unnsrer statt Laibach ... wie und was gestalt in ernentem spital alle sachen gehandelt unnd die armen leuth unndterhalten werden sollen. Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 2*, str. 420.

³⁵³ Ohranjen je v Arhivu krške škofije v Celovcu (Diözesanarchiv Gurk), fond župnije Maribor, fasc. II. Citat po Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 264.

³⁵⁴ Izčrpno Auge, »ne pauperes«, str. 77–123, zlasti 96–106; Windemuth, *Das Hospital*, str. 95.

za oskrbovance obvezni. V tem pogledu je bil pomemben zlasti moment ohranjanja spomina na ustanovitelja (*memoria*), ki so ga bili v molitvah dolžni dnevno vzdrževati oskrbovanci špitala in je bil ne nazadnje do konca srednjega veka eden najpomembnejših motivov ustanavljanja in obdarovanja špitalov.³⁵⁵ Vsi špitali so imeli kapele z značilnimi patrociniji, običajno internega značaja, pomembnejši tudi pogrebno pravico (pokopališča). Bogoslužje je bilo organizirano na različne načine glede na velikost oz. značaj ustanove. V manjših špitalih so lahko to dolžnost opravljali vikarji pristojnega župnika, ustanove v pomembnejših urbanih središčih pa so imele stalno nastavljenega kaplana, čigar prezentacija (patronatska pravica) je običajno pripadala mestu (mestnemu svetu).³⁵⁶ V Ljubljani je bilo nastavljanje špitalskega kaplana »že od nekdaj« (*ab antiquis temporibus*) v pristojnosti mestnega sveta, kot je znano iz listine iz leta 1446.³⁵⁷ Ljubljanski meščan in nekdanji špitalski mojster Matko Videc je dal pred smrtjo leta 1467 na lastne stroške zgraditi novo špitalsko kapelo, pri kateri je osnoval večno vsakodnevno mašo za oskrbovance ter jo iz svoje posesti bogato obdaroval.³⁵⁸ Na drugi strani pa razmeroma velik in bogat mariborski špital ni imel lastnega kaplana, tako da so obrede opravljali duhovniki mariborske župnije. Tudi tam so že po določilu iz leta 1361 bogoslužje opravljali vsakodnevno.³⁵⁹ Kar se tiče špitalskega pokopališča, je najbolje dokumentiran špital Celjskih grofov v Celju, kjer je bilo že v ustanovni listini iz leta 1364 določeno, da ima ustanova pogrebno pravico za vse, ki bi v njej umrli, in za ostale, ki bi želeli biti tu pokopani.³⁶⁰

Zanimiv je fenomen špitalskih patrocinijev oz. zavetnikov špitalskih kapel. Izbira patrocinija je bila načeloma zelo subjektivne narave, odvisna od preferenc ustanovitelja, na kar kažejo ugotovitve na primeru 287 špitalov z ozemlja med rekama Maas in Ren v severozahodni Evropi, kjer se pojavlja kar 72 različnih zavetnikov.³⁶¹ Kljub temu je v stoletjih prišlo do izoblikovanja nekaterih klasičnih špitalskih patrocinijev, kar lahko vidimo tudi na primerih iz našega prostora (vključno s štirimi mesti južne Koroške, Radgono, Gorico in Trstom).

³⁵⁵ Auge, »ne pauperes«, str. 91–95, 116–120; Scheutz, Weiß, Die Spitalordnung, str. 329–332; Nowotny, Die ehemaligen, str. 269–270.

³⁵⁶ Auge, »ne pauperes«, str. 101–106; Just, Weigl, Spitäler, str. 177; Windemuth, *Das Hospital*, str. 95; Simon-Muscheid, Spitäler, str. 248; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 110–114; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 435; Szende, »sag mir«, str. 140; Knefelkamp, *Über die Pflege*, str. 177; Nowotny, Die ehemaligen, str. 268–271.

³⁵⁷ GZL VII, št. 80.

³⁵⁸ GZL VI, št. 30, 33; Otorepec, Matko Videc, str. 10.

³⁵⁹ Mlinarič, Richter, Mariborski, str. 260–261, 268.

³⁶⁰ Gl. str. 46.

³⁶¹ Pauly, *Peregrinorum*, str. 306–307.

Tabela 2: Patrociniji srednjeveških špitalskih kapel (izbor).

slovensko ozemlje ³⁶²	Spodnja Avstrija ³⁶³	Ogrska ³⁶⁴	Česka/Moravska ³⁶⁵	SZ Evropa ³⁶⁶
Sv. Duh (39 %)	Sv. Duh (22 %)	Elizabeta (22 %)	Elizabeta (22 %)	Nikolaj (13 %)
Marija (22 %)	Martin (22 %)	Sv. Duh (19 %)	Sv. Duh (18 %)	Sv. Duh (12 %)
Elizabeta (4 %)	Elizabeta (17 %)	Anton (5 %)	Janez Krstnik (13 %)	Marija (10 %)
Jakob (4 %)	Jakob (5 %)	Nikolaj (3 %)	Marija Magdalena (13 %)	Jakob (5 %)
Just (4 %)	Marija (5 %)	Marija (3 %)	Marija (9 %)	Elizabeta (4 %)
Nazarij (4 %)	Katarina (5 %)	Katarina (3 %)	Ana (8 %)	Katarina (4 %)
Maver (4 %)	Janez Krstnik (5 %)	Ladislav (2 %)	Venčeslav (7 %)	Janez Krstnik (3 %)
Lenart in Anton (4 %)	Filip in Jakob (5 %)	Sv. Križ (2 %)	Sv. Križ (5 %)	Anton (3 %)
Peter (4 %)	Egidij (5 %)	Peter (1 %)	Vid (4 %)	Erhard (3 %)
Martin in Elizabeta (4 %)	Vsi Sveti (5 %)	Vsi Sveti (1 %)		Sv. Trojica (2 %)

Pri meščanskih špitalih pri nas izrazito prednjači patrocinij Sv. Duha – pojava se kar v dveh petinah primerov (9 x) –, ki je v poznem srednjem veku v večjem delu Srednje Evrope postal najznačilnejši špitalski zavetnik urbanih ustanov.³⁶⁷ Za Bavarsko in Frankovsko je bilo za obdobje 13.–15. stoletja ugotovljenih kar 80 špitalov s tem patrocinijem,³⁶⁸ na Tirolskem, Švabskem in v današnji Švici jih zasledimo v vseh pomembnejših mestih³⁶⁹ in enako v sosednji Avstriji (Beljak, Celovec, Radgona, Gradec, Judenburg, Knittelfeld idr.).³⁷⁰ Izstopa pa v naših deželah popolna odsotnost sv. Nikolaja, ki je bil na prvem mestu med zavetniki špitalov v severozahodnem delu cesarstva.³⁷¹ Na drugem mestu se pri nas pojavlja Marija (5 x), ki sicer nastopa

³⁶² Vključena so tudi mesta, zgodovinsko in gospodarsko najtesneje povezana s slovenskim ozemljem, ki danes ležijo v sosednjih državah: Trst, Gorica, Beljak, Št. Vid, Celovec, Velikovec in Radgona.

³⁶³ Podatki za Spodnjo Avstrijo niso popolni, ker zajemajo le do danes ohranjene kapele srednjeveških špitalov (ok. 60 %). Povzeti po Nowotny, *Die ehmaligen*, str. 273; Pohl-Resl, *Rechnen*, str. 110.

³⁶⁴ Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 431–432.

³⁶⁵ Svobodný, *Die Spitäler*, str. 369.

³⁶⁶ Ozemlje nekdanjega nemškega cesarstva med rekama Maas in Ren. Pauly, *Peregrinorum*, str. 307–308.

³⁶⁷ Pauly, *Peregrinorum*, str. 315–316; Auge, »ne pauperes«, str. 104.

³⁶⁸ Just, Weigl, *Spitäler*, str. 160–161.

³⁶⁹ Innsbruck, Hall, Brixen, Bozen, Meran, Sterzing, Bruneck, Lienz, Kitzbühel, Kufstein, Rattenberg, Zürich, Luzern, Bern, St. Gallen, Konstanz, Überlingen, Rottweil, Biberach, Kaufbeuren, Ulm, Augsburg, Dillingen, Nördlingen, Schwäbisch Gmünd, Dinkelsbühl, Schwabisch Hall, Frankfurt idr. Schneider, *Die Hospitäler*, str. 79–87; Simon-Muscoid, *Spitäler*, str. 233–239; Auge, »ne pauperes«, str. 112 (op. 189).

³⁷⁰ Weiss, *Das Städtewesen*, str. 209 (op. 309).

³⁷¹ Vendar je bila tam priljubljenost sv. Nikolaja posledica specifične regionalne razširjenosti njegovega kulta. Pauly, *Peregrinorum*, str. 309–311.

kot špitalska zavetnica v Srednji in Zahodni Evropi, a v bistveno manjšem obsegu. Zanimivo pa imamo patrocinijske sv. Elizabete le pri špitalu v Ormožu, čeprav je šlo za izrazito zavetnico revnih oz. pomoči potrebnih.³⁷² Njena popularnost na Ogrskem je razumljiva, saj je šlo za »narodno« zavetnico (hči ogrskega kralja), vendar je bila v vrhu priljubljenosti tudi na Češkem, Moravskem in v Spodnji Avstriji.³⁷³

Leprozoriji

Nekaj besed je treba nameniti še hišam za gobavce (leprozorijem), saj so ne nazadnje pomenile najstarejšo obliko specializirane karitativne institucije, namenjene ozki ciljni skupini. Neozdravljiva kužna bolezen gobavost (*lepra*) je bila vseprisotna v Evropi že od antike in ves srednji vek.³⁷⁴ Oboleli so bili stoletja dobesedno izobčeni iz družbe in šele od 12. stoletja se je začel njihov položaj izboljševati. Odločilen je bil tretji lateranski koncil leta 1179, ki je gobavcem, živečim v skupnostih (*sub vita communis*), zagotovil pravico do lastnih kapel, pokopališč in duhovnikov. S tem so dobili priznan položaj znotraj cerkvenega prava in temelj za razvoj leprozorijev kot obče sprejetih in priznanih karitativnih institucij.³⁷⁵ V prvi vrsti je šlo za institucije, vezane na večja urbana središča z večjo koncentracijo obolelih, ki so bile organizirane na podoben način kot špitali. Bistvena značilnost je bila izolacija gobavih od ostale skupnosti, zato so njihove hiše brez izjeme stale zunaj sklenjenih naselbin, oddaljene več sto metrov ali celo nekaj kilometrov. Praviloma so bile obdane z obzidji, ki so obolele fizično ločevala od zunanjega sveta in preprečevala kakršne koli stike. Druga izstopajoča značilnost je bila lega ob glavnih cestnih vpadnicah v meščansko naselbino, neredko na križiščih cest, kar je bilo povezano s prihodki institucije, odvisnimi v veliki meri od miloščine mimoidočih. Tretji obvezni pogoj je bila bližina tekoče vode, namenjene izključno gobavim, da ne bi prišlo do okužbe ostalega prebivalstva.³⁷⁶

Doba intenzivnega ustanavljanja leprozorijev se je v Srednji Evropi začela v 13. stoletju. Le v zelo redkih primerih je znan čas oz. okoliščina njihove ustanovitve, pretežno poznamo le slučajno ohranjene prve omembe.³⁷⁷ Za ozemlje današnje Švice je bilo do leta

³⁷² Konec 16. stoletja je ljubljanski špital namesto patrocinijske sv. Marije prevzel Elizabeto. Gl. zgoraj str. 40.

³⁷³ Na Štajerskem Elizabeto poleg Ormoža zasledimo pri špitalih v Voitsbergu, Murauu in Leobnu. Weiss, *Das Städtewesen*, str. 213 (op. 338).

³⁷⁴ O boleznih in odnosu do nje v srednjem veku gl. Johanek, *Stadt und Lepra*, str. 42–47.

³⁷⁵ Uhrmacher, *Lepra*, str. 20–28, 99; Windemuth, *Das Hospital*, str. 113–119, 124; Auge, »ne pauperes«, str. 101.

³⁷⁶ Uhrmacher, *Lepra*, str. 105–107, 174; Windemuth, *Das Hospital*, str. 123–124; Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform 1*, str. 33; Johanek, *Stadt und Lepra*, str. 46; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 211.

³⁷⁷ Te omembe se v virih pogosto pojavljajo v zvezi z ledinskimi imeni v predmestjih (npr. njiva »v bližini gobavcev«). Na tak način so prvič izpričani tudi leprozoriji v Ljubljani, Kamniku, Slovenj Gradcu in Št. Vidu na Koroškem.

1300 izpričanih že 31 leprozorijev, v razvitih mestih spodnjega Porenja v istem obdobju devet.³⁷⁸ V vzhodnoalpskih deželah, vključno z našim ozemljem, je le nekaj redkih primerov znanih že iz 13. stoletja.³⁷⁹ Med njimi je Ljubljana, kjer se že leta 1280 v Gradišču pred Novim trgom omenja njiva, ležeča »poleg gobavcev« (*adiacens est leprosis*).³⁸⁰ To je po mojem vedenju eden najstarejših primerov v širši regiji, takoj za Salzburgom,³⁸¹ Waidhofnom in Dunajem, kjer je bil leprozorij ustanovljen okrog leta 1266 (*domum leprosororum Wienne*). Viri za dunajsko hišo so izjemno dragoceni, ker omogočajo natančen vpogled v njeno ustanovitev in organizacijo ter lahko služijo kot analogija Ljubljani in drugim mestom. Dunajski leprozorij je pred letom 1266 ustanovil župnik Gerhard – kapela je bila posvečena leta 1267 –³⁸² ga bogato dotiral in določil natančna pravila. Ustanovo sta vodila neobolela mojster in mojstrica s pomožnim osebjem; skrbela sta za gobave, a bivala ločeno od njih. Za nadzor sta bila določena odvetnik in upravitelj, prvi tudi za nadzor financ. Poseben duhovnik je skrbel za dušno oskrbo v pripadajoči kapeli sv. Joba. Oboleli so na oblačilih nosili posebno oznako, brez dovoljenja niso smeli zapuščati ustanove, bili so obvezani k prisotnosti pri vseh verskih obredih ter k pokorščini mojstru in upravitelju. Premoženje oskrbovancev se ni smelo odtujiti in je po njihovi smrti pripadlo ustanovi.³⁸³ V ustanovni listini iz leta 1267 pa so še druge izjemne podrobnosti. Govora je o gobavih (*leprosis ad sanctum Job wienne*), ki so prejeli sredstva za nakup zemljišč in pripadajočih kmetijskih površin, za zgraditev objektov (*pro edificio construendis*) in kamnit zid, ki je obdajal ustanovo (*muro lapideo*). Predstojnik je bil *procurator infirmorum*. Zelo pomembno je določilo, da morajo v ustanovo brez ovir sprejemati vse obolele, ki so bili iz dunajske župnije in so se okužili znotraj obzidanega mesta ali zunaj njega (*infra muros uel extra muros lepra infecti fuerint*). Za gobavce od drugod (*hospites leprosos ... de aliis partibus*) pa je bilo »v znamenje človečnosti in sočutja« določeno, da lahko v ustanovi brezplačno bivajo tri dni,

³⁷⁸ Npr. Köln (1180), Aachen (1230), Luxemburg (1238), Soest (1251), Dortmund (1263), Koblenz (1267) in Trier (1283). Uhrmacher, *Lepra*, str. 98–104.

³⁷⁹ V Spodnji Avstriji Dunaj (1266) in Waidhofen (1276), v 14. stoletju Krems, St. Pölten, Tulln in Weitra. Na Tirolskem Trento (1182) in Bozen (1242), v 14. stoletju še Innsbruck (1313), Meran, Hall, Lienz in Kitzbühel. Na Štajerskem v 14. stoletju Gradec, Bruck, Murau in Knittelfeld. Schneider, *Die Hospitäler*, str. 78–86; Pichlkastner, *Matschinegg*, *Zwischen gesicherter Nahrung*, str. 64, 67–75; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 211.

³⁸⁰ GZL I, št. 4. Podobno je pri Št. Vidu na Koroškem leprozorij prvič posredno omenjen leta 1330, ko je bil samostanu klaris podarjen travnik *vnder den siechen gelegen*. AStPaul, Urkunden, 1330 XII 23; Wohlfahrt, *Das Siechenhaus*, str. 603. Listina dostopna on-line: <https://www.monasterium.net/mom/AT-StiAStP/UK/1131/charter>.

³⁸¹ V Salzburgu se leprozorij prvič omenja leta 1298, a naj bi izviral že s konca 12. stoletja. Scheutz, Weiß, *Spital als Lebensform* 1, str. 122.

³⁸² *Gerhardus plebanus Wienensis domum leprosororum Wienne in loco qui dicitur Chlagpaum suis facultatibus construxit. Etiam venerabilis episcopus Pataviensis ... ecclesiam ibidem consecravit* (Continuatio Vindobonensis k letu 1267). MGH SS IX, str. 703.

³⁸³ Csendes, Opll, *Wien*, str. 32–33.

da si spočijejo in gredo lahko dalje. Če so bolni, naj jih s hrano in pijačo oskrbujejo toliko časa, da si opomorejo, če tu umrejo, pa so jih dolžni cerkveno pokopati.³⁸⁴ Ti izjemni viri kažejo zelo precizno in velikopotezno organizirano ustanovo za gobave, vključno s kapelo, duhovnikom in pokopališčem, po vzoru tedanjih meščanskih špitalov. Večina leprozorijev je bila običajno manjša, slabše opremljena in dotirana kot špitali.³⁸⁵ Tudi število oskrbovancev je bilo bistveno manjše kot v špitalih; celo v največjih mestih je redko presegalo 30–40 obolelih.³⁸⁶ V štirih nürnberških leprozorijih so npr. skupaj oskrbovali največ 50–60 gobavcev,³⁸⁷ v treh tovrstnih ustanovah v Augsburgu pa po 19 oziroma 15 oskrbovancev na hišo.³⁸⁸

O ljubljanski hiši za gobave imamo do 16. stoletja le osem sporadičnih omemb (*siechen aussaczten; sundersiechen; siechenhaus*),³⁸⁹ ki dokazujejo več stoletij obstoječo ustanovo, a nobenih natančnejših podatkov o organizaciji ali obstoju kapele in pokopališča.³⁹⁰ Glede na pomen mesta in zelo zgodnjo omembo pa bi lahko domnevali, da je šlo za nekaj podobnega kot na Dunaju. Ljubljanski leprozorij je bil ukinjen v začetku 16. stoletja – leta 1534 se omenja travnik, kjer je nekoč stala hiša za gobavce.³⁹¹ To se ujema s podatki iz drugih dežel, kjer so leprozorije od 15. stoletja dalje zaradi zmanjšanja obsega bolezni ukinjali ali spreminjali v običajne špitale, lazarete in druge institucije.³⁹² Številna mesta so imela meščanski špital in leprozorij obenem,³⁹³ največje metropole pa tudi po več ustanov za gobavce ob različnih vpadnicah v mesto (Nürnberg 4, Augsburg 3, Dunaj 3).³⁹⁴ Kot smo videli, so na Slovenskem po dosedanjem vedenju obe ustanovi premogla le mesta Ljubljana, Kamnik, Maribor in Slovenj Gradec ter na Koroškem Beljak in Št. Vid, a žal o njih ne vemo skoraj nič.³⁹⁵

³⁸⁴ *Monumenta Boica* 29b, št. 92, str. 468–480.

³⁸⁵ Just, Weigl, Spitäler, str. 156; Csendes, Opll, *Wien*, str. 262.

³⁸⁶ Windemuth, *Das Hospital*, str. 133; Uhrmacher, *Lepra*, str. 175–177.

³⁸⁷ Dross, *Die Versorgungversprechen*, str. 18.

³⁸⁸ Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 190.

³⁸⁹ GZL II, št. 92; GZL VI/1, str. 9; GZL VII, št. 32; GZL XI, št. 44; GZL XII/1, str. 6.

³⁹⁰ V viru o ustanavljanju leprozorija (*Siechhaus*) v Mariboru leta 1348 je omenjena tudi vzpostavitev kapele, kar je bilo samoumevno. Gl. zgoraj str. 41.

³⁹¹ ... *Fleck darauf etwann ein sunder Siechenhäuslein gestanden*. Vaterländische Dekwürdigkeiten, str. 95.

³⁹² Uhrmacher, *Lepra*, str. 182–188; Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 191–192; Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 420; Svobodný, *Die Spitäler*, str. 362, 372; Windemuth, *Das Hospital*, str. 119.

³⁹³ V Švici 14 mest. Simon-Muscheid, Spitäler, str. 231. Na Ogrskem so bili leprozoriji ugotovljeni v 14 mestih, štiri od teh so imela špitale in leprozorij. Majorossy, Szende, *Hospitals*, str. 420.

³⁹⁴ Dross, *Die Versorgungversprechen*, str. 18; Scheutz, Weiß, Spitäler, str. 190; Csendes, Opll, *Wien*, str. 33–34, 262. Dva leprozorija sta bila v 15. stoletju tudi v Beljaku, tedaj najpomembnejšem mestu Koroške. Neumann, *Das Heiliggeist-Bürgerspital*, str. 121.

³⁹⁵ O leprozorijih v Kamniku, Mariboru in Slovenj Gradcu imamo le eno samo omembo iz 14. oz. 15. stoletja. Gl. str. 37, 41, 44.

VIRI IN LITERATURA

Neobjavljeni viri

Arhiv minoritskega samostana na Dunaju (Archiv Minoritenkonvent Wien)

Urkunden Wien

AAU ACAU – Nadškofijski arhiv Videm (Archivio Arcivescovile Udine), Archivio della

Curia Arcivescovile

Acta Curiae

ADG – Arhiv krške škofije v Celovcu (Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt)

Archiv des Gurkers Domkapitles, Urkundenreihe

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 1, Vicedomski arhiv

AS 1063, Zbirka listin

AStPaul – Arhiv samostana Šentpavel na Koroškem (Stiftsarchiv Sankt Paul im Lavanttal)

Urkunden

CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin (ur. Božo Otorepec), tipkopis, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana.

DOZA – Arhiv nemškega viteškega reda na Dunaju (Deutschordenszentralarchiv, Wien)

Urkunden

HKA – Arhiv dvorne komore na Dunaju (Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien)

Urkunden

KLA – Koroški deželni arhiv v Celovcu (Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt)

AUR – Allgemeine Urkundenreihe

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ZL – Zbirka listin

KapNM – Kapiteljski arhiv Novo mesto, Listine

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

Zbirka listin

StLA – Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Steiermärkisches Landesarchiv, Graz)

AUR – Allgemeine Urkundenreihe

Fond Windischfeistritz, Herrschaft und Stadt

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

Zbirka rokopisov

Objavljeni viri

- Brixner Urkunden, II. Band: Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive 1295–1336* (hg. Leo Santifaller, Heinrich Appelt). Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1941.
- BUB – *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich I, II.* (hg. Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner). Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3/I, 3/II. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1950, 1955.
- CDI – *Codice Diplomatico Istriano. Volume secondo anni 1200–1299* (ed. Pietro Kandler). Trieste: Tipografia Riva, 1986.
- Chartularium Piranense: Raccolta dei documenti medievali di Pirano, Vol. I (1062–1300)* (ed. Camillo de Franchesci). Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 36. Parenzo: Coana, 1924.
- Die älteren Urkunden des Klosters Moggio* (hg. Reinhard Härtel). Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. Abteilung, 6. Reihe, 1. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.
- Die Benediktusregel: Regula Benedicti, Lateinisch/Deutsch.* Beuron: Beuronischer Kunstverlag, 1992.
- Die Register Innocenz' III., 7. Band: 7. Pontifikatsjahr, 1204/1205* (hg. Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl). Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. Abteilung, 1. Reihe, 7. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997.
- Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia: Listine oglejskih partriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)* (ur. Günther Bernhard). Dunaj, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, ZRC SAZU, 2006.
- Fidler, Andreas Marian: *Austria Sacra, IV. Teil, Vol. 7.* Wien: 1786.
- GAV – *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405* (ur. Božo Otorespec). Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana: SAZU, 1995.
- Gradivo – Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III, IV* (ur. Franc Kos). Ljubljana: Leonova družba, 1911, 1915.
- Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) im Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502* (hg. Herman Wiessner). Österreichische Urbare III, Urbare geistlicher Grundherrschaften 3, Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens I. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1951.
- GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane I, II, V, VI, VII, X, XI, XII* (ur. Božo Otorespec). Ljubljana: Mestni arhiv, 1956–1968.
- GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora IV, V, IX, X* (ur. Jože Mlinarič). Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978–1984.
- Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487: Codice Vaticano latino 3795* (ed. Giuseppe Vale). Citta del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 1943.
- KANM – *Kapiteljski arhiv Novo mesto: Regesti listin in popis gradiva* (ur. France Baraga). Acta ecclesiastica Sloveniae, 17. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1995.

- Ljubljanske družine v 18. stoletju: Iz izvirnih listinskih zapisov transkribiral Tone Krampač*. Celje, Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba, Slovenska matica, 2018.
- LNŠAL I – *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500* (ur. Jure Volčjak). Ljubljana: Nadškofija, 2020.
- LNŠAL II – *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015* (ur. Marija Čipić Rehar). Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 2016.
- MDC I–IV – *Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV* (hg. August von Jaksch). Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag von Ferd. v. Kleinmayr, 1896–1906.
- MDC V–XI – *Monumenta historica ducatus Carinthiae V–XI* (hg. Hermann Wiessner). Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag Ferd. Kleinmayr, 1956–1965.
- MGH DD H III – *Die Urkunden Heinrichs III.* (hg. Harry Bresslau, Paul Kehr). Monumenta Germaniae Historica, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, Band V. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1931.
- MGH SS – *Continuatio Vindobonensis. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, Vol. IX (ed. Georg Heinrich Pertz). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1851, str. 698–722.
- Monumenta Boica 29b*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1931.
- Piranska notarska knjiga (1298–1317), Četri zvezek* (ur. Darja Mihelič). Thesaurus memoriae, Fontes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Poročilo o evidentiranju (ur. Lilijana Žnidaršič Golec, Jure Volčjak). *Evidentiranje arhivskega gradiva v tujini*, 13, 2017, št. 1, str. 86–130.
- Quellen* – Priloga (CD-rom) k Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter: Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2002.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), Heft 18: Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1458–1463)* (hg. Sonja Dünnebeil, Paul Herold). Wien-Weimar-Köln: Böhlau Verlag, 2004.
- RG – *Repertorium Germanicum Online*: <http://rg-online.dhi-roma.it/denqRG/index.htm>
- RSt I – *Regesten des Herzogtums Steiermark I: 1308–1319* (hg. Annelies Redik et al.). Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VI. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1976.
- RSt II – *Regesten des Herzogtums Steiermark II: 1320–1330* (hg. Annelies Redik et al.). Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VIII. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2008.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki 1485–1487* (prevod Primož Simoniti). Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: *Spital als Lebensform 2 : Österreichische Spitalordnungen*

- und Spitalinstruktionen der Neuzeit, Editionsteil. Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 15/2. Wien: Böhlau Verlag, 2015.*
- Schumi, Franz: Urkunden und Regesten zur Geschichte des 14. Jahrhunderts. *Archiv für Heimatkunde*, II. Band. Laibach: Druck der Narodna Tiskarna, 1884 u. 1887, str. 242–273.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko: 13. stol. – 1747, 4. del, Cerkvene zadeve lit. L.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994.
- Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja* (ur. Dušan Kos). Koper: Založba Annales, 2006.
- Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668* (ur. Lujo Margetič). Koper, Rovinj: Pokrajinski arhiv Koper, Center za zgodovinske raziskave Rovinj, 1993.
- Statut mesta Ptuj 1376* (ur. Marija Hernja Masten, Primož Premzl). Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj, Viri 2. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1998.
- Statut mesta Ptuja 1513* (ur. Marija Hernja Masten, Dušan Kos). Zgodovinski arhiv Ptuj, Viri 3. Ptuj, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ptuj, ZRC SAZU, 1999.
- Statuti di Trieste del 1421* (ed. Marino de Szombathely). Archeografo Triestino, III Serie, Vol. 20. Trieste: Officine Grafiche della Editoriale Libreria, 1935.
- Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja II* (ur. Miroslav Pahor, Janez Šumrada). Viri za zgodovino Slovencev 10. Ljubljana: SAZU, 1987.
- Turjaška knjiga listin I: Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1218–1400* (ur. Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak). Thesaurus memoriae, Fontes 6. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2008.
- UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II* (hg. Franz Schumi). Laibach: Verlag des Ausgebers, 1884 u. 1887.
- UBSt I–III – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I–III* (hg. Josef Zahn). Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1875, 1879, 1903.
- UBSt IV – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark IV* (hg. Gerhard Pferschy). Wien: Verlag Adolf Holzhausens NFG, 1975.
- Urkunden-Buch des Landes ob der Enns V* (hg. Erich Trinks). Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1868.
- Urkunden-Regesten des Augustiner-Chorherren-Stiftes Eberndorf im Jauntale* (hg. Beda Schroll). Klagenfurt: Druck v. J & F. Leon, 1870.
- Urkunden und Memorialquellen zur älteren Geschichte des Klosters Rosazzo* (hg. Reinhard Härtel, Cesare Scaloni). Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom, II. Abteilung, 6. Reihe, 3. Band. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.
- Württembergisches Urkundenbuch Online: <https://www.wubonline.de/>
- Zbirka listin 1246–1865* (ur. Jože Mlinarič). Pokrajinski arhiv Maribor, Viri 3. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1987.

Literatura

- Aderbauer, Herbert: Das landstädtische Spital in der frühen Neuzeit und die Entwicklung seiner sozialen Funktion am Beispiel Tübingen. V: → *Städtische Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800*, str. 151–179.
- Appelt, Heinrich: Die Anfänge des Spitals am Semmering. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 43, 1952, str. 3–13.
- Auge, Oliver: »... ne pauperes et debiles in ... domo degentes divinis careant«: Sakral-religiöse Aspekte der mittelalterlichen Hospitalgeschichte. V: → *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, str. 77–123.
- Banfi, Jaka: *Klientela celjskih grofov*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2023 (doktorska disertacija).
- Bizjak, Matjaž: Razvoj zemljiških gospostev na ozemlju Tržiča v srednjem veku. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 361–374.
- Bonin, Zdenka: Ubožne ustanove v Kopru in njihova skrb za zdravlje prebivalstva od 13. do začetka 20. stoletja. *Arhivi*, 32, 2009, št. 1, str. 7–32.
- Boshof, Egon: Armenfürsorge im Frühmittelalter: Xenodochium, matricula, hospitale pauperum. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 71, 1984, Heft 2, str. 153–174.
- Bulst, Neithard: Zur Geschichte des spätmittelalterlichen Hospitals: Eine Zusammenfassung. V: → *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, str. 301–316.
- Csendes, Peter, in Oppl, Ferdinand: *Wien im Mittelalter: Zeugnisse und Analysen*. Wien-Köln: Böhlau Verlag, 2021.
- Dross, Fritz: Das Versorgungsversprechen der vier Nürnberger Leprosorien in Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. V: → *Orte des Alters und der Pflege*, str. 13–22.
- Drossbach, Gisela: Hospitalstatuten im Spiegel von Norm und Wirklichkeit. V: → *Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit*, str. 41–54.
- Drossbach, Gisela, in Touati François-Olivier, in Frank, Thomas: Einführung. V: → *Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit*, str. 9–24.
- Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche (hg. Udo Arnold, Heinz Liebing). Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 18. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1983.
- Europäisches Spitalwesen: Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit (hg. Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner et. al.). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51. Wien-München: R. Oldenburg Verlag, 2008.
- Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler im Europäischenvergleich (hg. Michael Matheus). Geschichtliche Landeskunde, Band 56. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.
- Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter (hg. Hans Conrad Peyer). Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 3. München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1983.
- Golec, Boris: Trške pravice in avtonomija Tržiča od nastanka trga do srede 19. stoletja. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 439–468.

- Hagender, Herta: Quoniam ut ait: Eine Indulgenz für das Spital am Semmering von 1224. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 82, 1991, str. 55–58.
- Hitzinger, Peter: Statistisches aus Krain vom 18. Jahrhundert. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 20, 1865, str. III.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Hospitäler in Mittelalter und Früher Neuzeit: Frankreich, Deutschland und Italien. Eine Vergleichende Geschichte* (hg. Gisela Drossbach). Pariser Historische Studien 75. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007.
- Huter, Franz: Die Anfänge der Spitäler von Sterzing. *Festschrift Karl Pivec* (hg. Anton Haidacher, Hans Eberhard Mayer). Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 12. Innsbruck: Sprachwissenschaftliche Institut der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, 1966, str. 203–212.
- Jankrift, Kay Peter: Herren Kranke, arme Siechen: Medizin im spätmittelalterlichen Hospitalwesen. V: → *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, str. 149–167.
- Johanek, Peter: Stadt und Lepra. *Lepra – Gestern und Heute: 15 wissenschaftliche Essays zur Geschichte und Gegenwart einer Menschheitsseuche* (hg. Richard Toellner). Münster: Verlag Regensburg, 1992, str. 42–47.
- Just, Thomas, in Weigl, Herwig: Spitäler im sdostlichen Deutschland und in den sterreichischen Ländern im Mittelalter. V: → *Europäisches Spitalwesen*, str. 149–184.
- Klasinc, Peter: Mešanski špital v Ptuj. *Ptujski zbornik IV*. Maribor: Založba Obzorja, 1975, str. 169–176.
- Klasinc, Peter: Ubožni špital v Ormožu. *Ormož skozi stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1973, str. 152–157.
- Kneffekamp, Ulrich: Stadt und Spital im späten Mittelalter: Ein struktureller Überblick zu Brgerspitlern süddeutscher Städte. V: → *Städtische Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800*, str. 19–40.
- Kneffekamp, Ulrich: ber die Pflege und medizinische Behandlung von Kranken in Spitälern vom 14. bis 16. Jahrhundert. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 175–194.
- Koropec, Jože: Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II*. Slovenska Bistrica: Občina, 1990, str. 67–84.
- Koropec, Jože: Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700. *Zbornik občine Slovenska Bistrica I*. Slovenska Bistrica: Skupščina občine, 1983, str. 91–162.
- Kosi, Miha: Cruciferi – cruceignati: Prispevek k zgodovini križarskih vojn in križarskih viteških redov v 12.–13. stoletju. *Ad fontes: Otorepev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005, str. 303–343.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

- Kosi, Miha: Začetki mesta Slovenj Gradec: Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku. *Kronika*, 56, 2008, št. 2 (Iz zgodovine Koroške), str. 131–164.
- Krawarik, Hans: *Dorf im Gebirge: Spital am Pyhrn 1190–1990*. Linz: Gemeinde Spital/Pyhrn, 1990.
- Lobenwein, Elisabeth: Institutionelle Fürsorge im frühneuzeitlichen Klagenfurt – das Bürgerspital. *Klagenfurt 1518: Eine Stadt im Aufbruch* (hg. Werner Drobesh, Wilhelm Wadl). Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 110. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2018, str. 343–367.
- Majorossy, Judit, in Szende, Katalin: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. V: *Europäisches Spitalwesen*, str. 409–454.
- Matheus, Michael: Einleitung. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. VII–XII.
- Meyer, Therese: Die Geschichte Spittals von den Anfängen bis 1918. *Chronik: 800 Jahre Spittal 1191–1991* (hg. Hartmut Prasch et al.). Spittal an der Drau: Stadtgemeinde, 1991, str. 7–154.
- Militzer, Klaus: Die Rolle der Spitäler bei den Ritterorden. V: *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 213–242.
- Mlinarič, Jože: *Kartuziji Žiže in Jurkloster: Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurkloštrska kartuzija ok. 1170–1595*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Mlinarič, Jože: *Kostanjevska opatija 1234–1286*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože: Meščanski špital pri Lenartu v Slovenskih goricah. *Kronika*, 23, 1975, št. 1, str. 13–20.
- Mlinarič, Jože: Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem. *Zgodovinski časopis*, 35, 1981, št. 1–2, str. 101–119.
- Mlinarič, Jože: Slovenjegraški meščanski špital. Časopis za zgodovino in narodopisje, N. v. 22, 1986, št. 2, str. 315–326.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Mlinarič, Jože: *Studenjski dominikanski samostan ok. 1245–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 2005.
- Mlinarič, Jože, in Richter, Jakob: Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, N. v. 17, 1981, št. 2, str. 252–272.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia I*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003.
- Neralić, Jadranka: Late Medieval Hospitals in Dalmatia. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 115, 2007, Heft 3–4 (Themenschwerpunkt Europäische Spitäler), str. 271–289.
- Neumann, Wilhelm: Das Heiliggeist-Bürgerspital in Villach. *Neues aus Alt-Villach*, 33, 1996, str. 117–175.
- Nowotny, Ernst: Die ehemaligen Bürgerspitäler Niederösterreichs und ihre Kirchen. *Unsere Heimat: Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, 56, 1985, str. 267–281.

- Orožen, Ignaz: *Benediktiner-Stift Oberburg*. Das Bistum und die Diözese Lavant, Theil II/2. Marburg: Im Selbstverlage, 1876.
- Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Tüffer*. Das Bistum und die Diözese Lavant, Theil IV/2. Graz: Im Selbstverlage des Verfassers, 1881.
- Orte des Alters und der Pflege: Hospitäler, Heime und Krankenhäuser* (hg. Elisabeth Lobenwein, Sarah Pichlkastner et. al.), Virus, 16, 2017.
- Oter Gorenčič, Mija: *deformis formositas ac formosa deformitas: Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Oter Gorenčič, Mija: Grofje Celjski in Velika Marijina bratovščina na Dravskem polju. *Acta historiae artis Slovenica*, 27, 2022, št. 1, str. 11–75.
- Otorepec, Božo: Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika. *Kamnik 1229–1979: Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik, 1985, str. 23–32.
- Otorepec, Božo: Matko Videc, trgovec, posestnik in mestni sodnik v Ljubljani v 15. stoletju. *Zbornik ob devetdesetletnici Arhiva*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1988, str. 7–13.
- Pauly, Michel: *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum: Hospitäler zwischen Maas und Rhein im Mittelalter*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 190. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.
- Peyer, Hans Conrad: *Von der Gastfreundschaft zum Gasthaus: Studien zur Gastlichkeit im Mittelalter*. Monumenta Germaniae Historica Schriften, Band 31. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1987.
- Pichlkastner, Sarah: Vom Physikus über die Hebamme bis zur Kindsdirne: Medizinisch-pflegerisches Personal im Wiener Bürgerspital und seinen Filialen in der Frühen Neuzeit. V: *Orte des Alters und der Pflege*, str. 44–64.
- Pichlkastner, Sarah, in Matschinnegg, Ingrid: Zwischen gesicherter Nahrung und gar zu klein gemachten knedlen: Die Ernährungssituation in Fürsorgeeinrichtungen im (Erz-)Herzogtum Österreich unter der Enns vom 14. bis zum 17. Jahrhundert – eine Projektskizze. *Medium aevum quotidianum*, 73, 2016, str. 56–87.
- Pillon, Lucia: »Camera con vista«: Panoramica su storia e fonti degli ospedali goriziani. *Le carte di Ippocrate: Gli archivi per la sanità nel Friuli Venezia Giulia*. Roma: Associazione Nazionale Archivistica Italiana, 2005, str. 73–86.
- Pohl-Reisl, Brigitte: *Rechnen mit der Ewigkeit: Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 33. Wien: Böhlau Verlag, 2010.
- Pritz, Franz Xaver: Geschichte des einstigen Collegiatstiftes weltlicher Chorherren zu Spital am Pyrn im Lande ob der Enns. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, X, 1853, str. 241–328.
- Radics, Peter: *Geschichte des landschaftlichen Civilspitals in Laibach*. Laibach: Verlag des krain. Landesausschusses, 1887.

- Saria, Balduin: *Pettau: Entstehung und Entwicklung einer Siedlung im deutsch-slowenischen Grenzraum*. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderband 10. Graz: Im Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1965.
- Scheutz, Martin: Spital und Verwaltungsorganisation: Das Bodenpersonal der Versorgung von Insassinen und Insassen in frühmodernen österreichischen Spitälern. V: *Orte des Alters und der Pflege*, str. 23–42.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: Die Spitalordnung für die österreichischen Hofspitäler im 16. Jahrhundert. *Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit* (hg. Martin Scheutz, Andrea Sommerelchner et al.). Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 5. Wien: Böhlau Verlag, 2010.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: *Spital als Lebensform 1: Österreichische Spitalordnungen und Spitalinstruktionen der Neuzeit*. Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 15/1. Wien: Böhlau Verlag, 2015.
- Scheutz, Martin, in Weiß, Alfred Stefan: Spitäler im bayerischen und österreichischen Raum in der Frühen Neuzeit (bis 1800). V: *Europäisches Spitalwesen*, str. 185–229.
- Schmugge, Ludwig: Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs und zur Unterbringung und Verpflegung von Pilgern im Mittelalter. V: → *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, str. 37–60.
- Schneider, Walter: Die Hospitäler im Raum Alt-Tirol: Probleme einer Pass- und Übergangsregion. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 59–99.
- Schumi, Franz: Ueber den Untergang des einstigen Marktes Loibl und den Abfluss des Steiner Sees (c. 1320). *Archiv für Heimatkunde*, II. Band. Laibach: Druck der Narodna Tiskarna, 1884 u. 1887, str. 215–219.
- Schütz, Alois: Die Familie der Andechs-Maranier. *Herzöge und Heilige: Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter* (hg. Josef Kirmeier, Evamaria Brockhoff). Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 24/93. München: Bayerische Staatskanzlei, 1993, str. 37–III.
- Simon-Muscheid, Katharina: Spitäler in Oberdeutschland, Vorderösterreich und der Schweiz im Mittelalter. V: → *Europäisches Spitalwesen*, str. 231–253.
- Skitek, Vinko: *Avguštinski samostan na Muti skozi čas: Inventar samostana ob njegovi ukinitvi leta 1785*. Gradivo za zgodovino Koroške I. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2020.
- Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler* (hg. Neithard Bulst, Karl-Heinz Spieß). Vorträge und Forschungen, Band 65. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2007.
- Städtische Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800* (hg. Peter Johanek). Städteforschung, Reihe A: Darstellungen, Band 50. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2000.
- Stunz, Holger R.: Hospitäler als Unternehmen für die »caritas«. V: → *Funktions- und Strukturwandel spätmittelalterlicher Hospitäler*, str. 129–160.

- Svobodný, Petr: Die Spitäler in Böhmen und Mähren im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. V: → *Europäisches Spitalwesen*, str. 351–380.
- Sydow, Jürgen: Kirchen- und spitalgeschichtlichen Bemerkungen zum Problem der Stadterweiterung und Vorstadt. *Stadterweiterung und Vorstadt* (hg. Erich Maschke, Jürgen Sydow). Protokoll über die VI. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1969, str. 107–113.
- Sydow, Jürgen: Spital und Stadt in Kanonistik und Verfassungsgeschichte des 14. Jahrhunderts. *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I* (hg. Hans Patze). Vorträge und Forschungen, Band XIII. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1970, str. 175–191.
- Szabó, Thomas: Xenodochia, Hospitäler und Herbergen: Kirchliche und kommerzielle Gastung im mittelalettrichen Italien (7. bis 14. Jahrhundert). V: → *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, str. 61–92.
- Szende, Katalin: »Sag mir, wo die Spitäler sind ...«: Zur Topographie europäischer Spitäler. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 117, 2009, Heft 3–4, str. 137–146.
- Šerbelj, Ferdinand: *Bistriški grad*. Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2005.
- Tropper, Christine: Hospitalstiftungen und Fürsorgeeinrichtungen der Klöster und Stifte im mittelalterlichen Kärnten. *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten: Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995* (hg. Franz Nikolasch). Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1997, str. 771–785.
- Tropper, Christine: Zur Geschichte des Bürgerspitals St. Jakob. *750 Jahre Stadt Völkermarkt: Beiträge zu Geschichte und Gegenwart Völkermarkts* (hg. Günther Körner). Völkermarkt: Stadtgemeinde Völkermarkt, 2001, str. 121–132.
- Türk, Franz: Das »Spittl« zu Spittal. *Carinthia I*, 142, 1952, str. 408–420.
- Uhrmacher, Martin: *Laepra und Leprosorien im rheinischen Raum vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*. Beiträge zur Landes- und Kulturgeschichte 8, Publications du Centre Luxembourgeoise des Documentation et d'Études Médiévales 36. Trier: Porta alba Verlag, 2011.
- Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre deß Hertzogthums Krain*. Laibach: 1689.
- Vanja, Christina: Offene Fragen und Perspektiven der Hospitalgeschichte. V: *Europäisches Spitalwesen*, str. 19–40.
- Vaterländische Denkwürdigkeiten. *Blätter aus Krain*, 9, 1865, št. 24, str. 95–96.
- Venuti, Tarcisio: Hospitali veteri quod vocatur Sanctus Egidius. *Memorie storiche Forogiuliesi*, 79, 1999, str. 175–204.
- Vrhovec, Ivan: Meščanski špital: Doneski h kulturni zgodovini ljubljanskega mesta. *Letopis Slovenske matice za leto 1898*, str. 1–112.
- Weiß, Alfred Stefan: Das Spital vor Ort: Die Institution in Radkersburg als ort des Alterns? V: *Orte des Alters und der Pflege*, str. 102–109.
- Weiß, Alfred Stefan: »... schlechter als ein Hund verpflogen ...«: Organisation, Alltag und Leben. Kleinstädtische und ländliche Hospitäler der Frühen Neuzeit in den Herzogtümern

- Kärnten und Steiermark. *Armut auf dem Lande: Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (hg. Gerhard Ammerer, Elke Schlenkrich et al.). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2010, str. 175–201.
- Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter: Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 2002.
- Wichner, P. Jakob: Beiträge zu einer Geschichte des Heilwesens, der Volksmedizin, der Bäder und Heilquellen in Steiermark bis incl. Jahr 1700. *Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 33, 1885, str. 3–123.
- Windemuth, Marie-Luise: *Das Hospital als Träger der Armenfürsorge im Mittelalter*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995.
- Wohlfahrt, Walter: Das Siechenhaus in der Herzogstadt St. Veit. *Carinthia I*, 196, 2006, str. 603–607.
- Zorn, Matija, in Mrak, Irena: Skalni podor z Velikega vrha na Košuti: Ljudsko izročilo in zgodovinski dogodek. *Kronika*, 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 349–360.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Meščani in cerkvene ustanove v Ljubljani do konca 16. stoletja. *Kronika*, 50, 2002, št. 3, str. 241–258.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Podelitev odpustkov Marijinemu špitalu v Ljubljani leta 1472: *Arma spiritualia* ob soočenju s Turki. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 277–287.

Medieval Hospitals in Present-Day Slovenia

Forms of organised assistance to deprived social groups were already present in Europe in the Early Middle Ages, mainly linked to monasteries and diocesan seats and intended primarily to provide the poor and travellers with essential goods (*hospitale*, *xenodochium*). In addition to monastic hospitals and early urban centres, they were established as travellers' 'hospices' on exposed and dangerous stretches of important transit routes, especially under passes and at river crossings. The period of the most intensive development of such institutions in Europe was the twelfth and thirteenth centuries, when they also began to emerge in large numbers in the area of present-day Slovenia and the neighbouring eastern Alpine countries. From the beginning of the twelfth century onwards, they could be found in most Benedictine and Cistercian monasteries, convents of canons regular (Augustinian Canons) and only exceptionally in the Carthusian monasteries in the region: Moggio, Rosazzo, Stična/Sittich, Žiče/Seitz, Viktring, Sankt Paul, Eberndorf, Gurk, St. Lambrecht, Rein, Seckau, and

Admont. In parallel, the leading members of the noble elite (the Andechs–Meranians, the Ottokars, the Babenbergs, the Spanheims, the Ortenburgs) and ecclesiastical princes (the Patriarch of Aquileia, the Archbishop of Salzburg, the Bishop of Bamberg) established hospitals with a strong transport function on all main trade routes. In particular, on the roads from Carinthia through Friuli to the Adriatic ports of Aquileia, Latisana or Venice, from Carinthia over the Karawanks to Carniola (Podljubelj, St. Leonhard in Ljubelj), from Carinthia through northern Styria and over the northern Alps to Austria and Salzburg (Spittal an der Drau, Semmering, Pyhrn) and from Friuli through Carniola and Lower Styria to Hungary or Croatia (Sv. Anton, Sv. Peter/Komenda, Zidani most, Studenice). Most often, they were handed over to the administration of economically powerful monasteries (Moggio, Rosazzo, Viktring, Stična, Admont) and run as monastic outposts, with the Knights Hospitallers being particularly prominent in Friuli and Veneto, where they ran six roadside hospitals from the twelfth–thirteenth century onwards (alongside St. Peter's Hospital in Carniola). Only rarely, hospitals originally took the form of lay communities as, for example, St. Mary in Rosental in Carinthia and Studenice in Lower Styria. In these two cases, the evidence points to a fraternal organisation, but both hospitals were already clericalised in the thirteenth century and handed over to the Teutonic Order and the Dominican nuns, respectively. A unique example in Slovenia is the hospital with the chapel of St. Egidius at the stone bridge on the Sava River in Zidani Most/Steinbrück, built by the Austrian Duke Leopold VI of Babenberg in 1224. The hospital must have had a special significance, because it was still in the fifteenth century that its chaplain was appointed by the Pope himself. Depending on their favourable geographical situation in road network, in the Late Middle Ages some hospitals developed into urban settlements, for example, Spittal an der Drau in Carinthia and Tržič/Neumarkt in Carniola (not unlike Sterzing under Brenner Pass in Tyrol).

In the thirteenth century, the establishment of hospitals in urban centres marked a new phase in the development of these institutions. Unlike the older forms, these were multifunctional charitable institutions (almshouses, orphanages, homes for the elderly and the infirm, 'medical' hospitals, asylums, etc.) intended primarily for burghers. By the end of the fifteenth century, twenty-three such institutions had been established in all major towns and some smaller market towns (e.g., Laško/Tüffer, Krško/Gurkfeld) of the researched area. The most outstanding and earliest example is Kamnik/Stein in Carniola, where a hospital was founded as early as c. 1228, only two decades after such an institution was established by the Dukes of Austria in Vienna. Its founders were the Dukes of Andechs–Merania (the Counts Palatine of Burgundy), the elite of

the Holy Roman Empire at the time, which had many examples to choose from in other parts of the empire. The Kamnik hospital was thus the oldest urban hospital in mainland Slovenia, older than that in Ljubljana/Laibach and that in Innsbruck, the Tyrolean residence of the same lords (Andechs-Meranians). Chronologically, it was followed by the hospitals in Ljubljana, Ptuj/Pettau and Maribor/Marburg (first mentioned in 1326 and 1328, respectively), whereas in the Littoral, marked by the strong influence of Italy and Venice, they were mentioned a little earlier—in Piran/Pirano in 1222 and in Koper/Capodistria in 1262. Although until the mid-fourteenth century, some urban hospitals were still established by important noble families wielding power as town lords (the Lords of Pettau, the Counts of Cilli), by the fourteenth century, influential and wealthy burghers had come to the fore as founders (Piran, Kranj/Krainburg, Slovenj Gradec/Windischgraz, Novo Mesto/Neustadt, Slovenska Bistrica/Windischfeistritz, Metlika/Möttling). In the case of more important towns with developed early autonomy, however, all the evidence suggests that a hospital was founded by the town community or council (Ljubljana, Maribor, Koper). By the fifteenth century at the latest, all urban hospitals had come under the jurisdiction of the town communities, which administered them with appointed lay administrators (*rector, spitalmaister, pfleger*).

Slovenian municipal hospitals were typical multifunctional institutions as elsewhere in Europe. In the fourteenth and fifteenth centuries, several sources indicate that in some major towns (Koper, Maribor, Ptuj, Kamnik, Novo Mesto, Celje), apart from social care, they also accepted and treated the sick, and in Ljubljana in 1472, there is evidence of the hospital receiving orphans of the Ottoman devastation. From the fifteenth century onwards, urban hospitals were partly also devoted to providing paid services and care to elderly burghers (the so-called 'Pfründe'). As far as leper houses are concerned, six institutions were identified in the concerned area (Ljubljana, Kamnik, Maribor, Slovenj Gradec, Villach, St. Veit), the one in Ljubljana (1280) being one of the earliest in the eastern Alpine countries, shortly after Salzburg and Vienna. By the sixteenth century all disappeared or were used for other purposes. The relatively small size of Slovenian medieval towns was reflected in hospital capacity of up to twenty-four inmates. Major hospitals had a two-tier governance system with the administrator (*Oberspitalmeister*) as the representative of the municipality at the head and a subordinate (*Unterspitalmeister*) who managed and lived in the institution. The earliest preserved hospital orders (*Spitalordnungen*), which laid down the rules of the administration and the internal life of the institution, date to the sixteenth century. As regards the patrociniun of hospital chapels, most of them were dedicated to the

Holy Spirit as, for example, in the Austrian territories, Bavaria, Switzerland and elsewhere in Europe. The second place was occupied by St. Mary and the third by St. Elizabeth, roughly corresponding to the data in the neighbouring Austria, Hungary or Bohemia. What is surprising, however, is the complete absence of St. Nicholas, who was common among the patron saints in Northwest Europe.

As shown above, the history of medieval hospitals in Slovenia reflects all the similar trends of development that can be traced in other central European countries of that time.

Kužne slike v srednjeveškem stenskem slikarstvu na ozemlju današnje Slovenije*

Moj brat, moj brat, moj brat /.../. Kaj naj rečem? Kje naj začnem? Kam naj se obrnem? Od vsepovsod trpljenje! Od vsepovsod groza! /.../ O brat, da bi se ne bil nikoli rodil ali da bi bil že mrtev! /.../ To leto, 1348, ki ga objokujem, nas ni oropalo samo naših prijateljev, ampak cel svet njegovih ljudstev. /.../ Je že kdaj kdo kaj takega videl ali vsaj slišal praviti o čem takem? Kje je kdo kdaj v analih prebral, da so bile hiše opuščene, mesta izpraznjena, njive neobdelane, polja prekrita s trupli in celotna zemeljska obla neskončna strašljiva puščava? Obrni se na zgodovinarje: molčijo. Vprašaj zdravnike: trpnejo. Išči nasvet pri filozofih: skomigajo z rameni, se mrščijo in molčijo naprej, medtem ko polagajo prst na ustnice. Prihodnji rodovi, boste to verjeli /.../?^a

S temi besedami je italijanski humanist, pesnik in literat Francesco Petrarca (1304–1374) tik pred sredino 14. stoletja v enem od svojih pisem² opisal strašljive posledice kuge, ki

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur (P6-0061) in raziskovalnih projektov Transformacije – iz materialnega v virtualno. Digitalni korpus stenskega slikarstva – nove razsežnosti raziskav srednjeveške umetnosti v Sloveniji (J6-2587) ter Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja (J6-3122), ki jih iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Za vso pomoč pri terenskem delu se iskreno zahvaljujem dr. Gorazdu Bencetu.

¹ Slovensko besedilo je prevod nemškega, objavljenega v Zimmermann, Krankheit und Gesellschaft, 1. Originalni zapis, ki je sicer precej daljši (Petrarca, Le Familiari, str. 174, 176), se v prevedenem delu glasi: *Mi frater, mi frater, mi frater /.../ quid dicam? unde ordiar? quonam vertar? undique dolor, terror undique. /.../ Utinam, frater, aut nunquam natus aut prius extinctus forem! /.../ millesimum trecentiesimum quadragesimum octavum sexte etatis annum esse quem lugeo, qui non solum nos amicis, sed mundum omnem gentibus spoliavit /.../. quando unquam tale aliquid visum aut fando auditum? quibus hoc unquam in annalibus lectum est, vacuas domos, derelictas urbes, squalida rura, arva cadaveribus angusta, horrendam vastamque toto orbe solitudinem? Consule historicos: silent; interroga physicos: obstupescunt; quere a philosophis: humeros contrahunt, frontem rugant, et digitulo labris impresso silentium iubent. Credes ista, posteritas /.../.*

² Zimmermann, Krankheit und Gesellschaft, 1, navaja, da je Petrarca to pismo iz Parme poslal svojemu bratu Gérardu v južnofrancosko kartuzijo Montrieux. Iz dela Petrarca, Le Familiari, str. 174, je razvidno, da je besedilo

je izbruhnila leta 1347; sočasni viri jo imenujejo *pestilencia maxima*, *pestis* ali *mortalitas magna*, ime črna smrt pa je uveljavljeno od začetka 17. stoletja dalje. Po dosedanjih ocenah je sredi 14. stoletja za kugo umrlo okoli 20–30 % Evropejcev, v nekaterih geografskih okoliših pa naj bi se ta delež gibal od 12,5 do 60 % vsega prebivalstva. Skupno naj bi tako do leta 1352/53, če je število Evropejcev znašalo okoli 60 milijonov, umrlo okoli 18 milijonov, po nekaterih ocenah 25 milijonov ljudi.³ Najnovejše demografske raziskave evropskega prebivalstva in upoštevanje žrtev kuge tudi v perifernih pokrajinah pa so razkrile še bistveno višje številke. Število evropskega prebivalstva je tako v času tik pred izbruhom kuge dejansko znašalo okoli 80 milijonov, smrtnost zaradi kuge pa je bila kar 65 %. Zaradi kuge ali neposredne navezave na njen izbruh je tako sredi 14. stoletja po Evropi umrlo okoli 52 milijonov ljudi.⁴ Občutek popolne izgubljenosti in nerazumevanja tega, kar se je dogajalo okoli leta 1350 in v pandemičnih valovih, ki so sledili,⁵ pa se ni ohranil le v sočasni pisani besedi, marveč tudi v likovni umetnosti. Množično umiranje zaradi kuge je v ljudeh budilo željo, da bi ubežali pred nepričakovano smrtjo. S tem namenom so se – skladno s teorijo izvora kuge, ki so jo zagovarjali – posluževali magije, darovanj, različnih oblik eksorcizma, talismanov in drugih vraževernih dejanj, verniki pa molitev, maš, zaobljub, romanj, procesij, gradnje novih cerkva in kapel ter zatekanja k relikvijam izbranih kužnih svetnikov in se tudi s pomočjo umetnostnih del priporočali nebeškim priprošnjikom. Rešitev so videli še v spreobrnjenju, kesanju za grehe, pokori in opravljanju dobrih del ter drugih osebnih in javnih pobožnostih, pa tudi v ustanavljanju različnih bratovščin.⁶ V pričujočem članku se bom osredotočila na vprašanje, kako se je soočanje s kugo, pri čemer mislim vse različice smrtonosnih epidemičnih bolezni, odražalo v srednjeveškem stenskem slikarstvu na ozemlju sedanje Slovenije. Ker je tematika izjemno obširna, obseg prispevka pa omejen, bo pozornost namenjena t. i. Kužnim slikam.

Kužna slika je v svoji najrazvitejši različici motiv dvojne priprošnje, v katerem Marija

naslovljeno *Ad Socratem suum, flebiliter de peste illa sine exemplo, que in eorum incidit etatem*. Prim. Bergdolt, *Der Schwarze Tod*, str. 103–104; Ferroni, *Between Petrarch and Boccaccio*, str. 344–347.

³ Prim. Biraben, *Les hommes et la peste*, 1, str. 155–184, 192–193, 225–230; Bulst, *Der schwarze Tod*, str. 45, 50–54; Zimmermann, *Krankheit und Gesellschaft*, str. 1, 4; Strasser, *Sankt Rochus*, str. 723. Vsi z nadaljnjo literaturo.

⁴ Benedictow, *The Complete History*, str. 869–876.

⁵ Pregled epidemičnih izbruhov nudi Biraben, *Les hommes et la peste*, 1, str. 118–129, 375–449; prim. Perdrizet, *La Vierge*, str. 139; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 17, 26–27, 93–140, passim; Heitz in Schreiber, *Pestblätter*, str. 2–4; Rosenfeld, *Der mittelalterliche Totentanz*, str. 182; Simoniti, *Pustote*, str. 188–191, 193; Benedictow, *The Complete History*, str. 90–93.

⁶ Gl. Biraben, *Les hommes et la peste*, 2, str. 63–84; prim. Dormeier, *Laienfrömmigkeit in den Pestzeiten*, str. 301–304, 306; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 67–88; Esser, *Pest*; Wolff, *Die Theorie der Seuche*, str. 33–111. O begu pred kugo gl. Dormeier, *Die Flucht vor der Pest*.

Zavetnica s plaščem z opozorilom na svojo golo dojko roti Jezusa, naj v imenu svojih ran izprosi milost za človeštvo pri Bogu Očetu, ki jemlje meč iz nožnice ali na svet izstreljuje puščice. Združitev ikonografskih motivov *Maria Defensatrix* oziroma Marija Zavetnica s plaščem in *Maria Mediatrix* oziroma Marija Priprošnjica z motivom Marijine in Kristusove priprošnje s kazanjem prsi in ran v enotno upodobitev dvojnega posredništva je bila v likovni umetnosti praviloma razumljena predvsem v navezavi na kugo. V upodobitvah dvojne intercesije je tako pred nami t. i. *Tribunal misericordiae*, ki vizualizira teološko priporočilo *per Mariam ad Jesum et per Filium ad Patrem*. Ena puščica ali meč simbolizira eno kazen, tri puščice pa – v naslonu na vizijo sv. Dominika – največkrat vojno, lakoto in kugo, s katerimi Bog kaznuje tri pregrehe, ki so *luxuria*, *varitia* in *superbia*.⁷ Omenjene tri nadloge koreninijo v več starozaveznih besedilih (denimo 2 Sam 24,12–13; Jer 14,12; Jer 21,7; Ezk 6,11), enako pa velja tudi za puščice in meč v rokah Boga kot posledica njegove jeze. Tako Ps 7,12–13 pravi: *Bog je pravičen sodnik, Bog, ki je vsak dan togoten. Če se kdo ne spreobrne, nabrusi svoj meč; svoj lok je napel in ga pripravil*.⁸ Martin Schawe je v povezavi z izrazom Kužna slika opozoril, da za to poimenovanje zgolj puščice na sliki niso dovolj. Ker je puščica v pisnih virih največkrat simbol Božje kazni, se mu zdi ustreznije poimenovanje *Strafbild*. Glavni značilnosti teh upodobitev sta Božja kazen oziroma motiv puščic na eni strani in priprošnja svete osebe/svetih oseb (svetnikov, Marije ali Marije in Kristusa), h katerim se vernik/grešnik lahko zateče, na drugi strani; najbolj razširjeni tip je Marija Zavetnica s plaščem.⁹ Ker je tako v tuji kot v slovenski literaturi veliko pogostejše poimenovanje Kužna slika, na ta vidik le uvodoma opozarjam, v nadaljevanju pa ohranjam ustaljeni izraz Kužna slika, ki ga ne nazadnje uporablja tudi Lev Menaše v temeljni monografiji o marijanski ikonografiji.¹⁰ Da je ime

⁷ Prim. Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 234–236, 246–248; Perdrizet, *La Vierge*, str. 113–136; Perdrizet, *Étude*, str. 27–30; Beissel, *Geschichte der Verehrung Marias*, str. 358–363; Sussmann, *Maria mit dem Schutzmantel*, str. 315–322; Kretzenbacher, *Schutz- und Bittgebärden*, str. 22, 35, 36, 39–41, 67–82; Hagemann, *Der göttliche Pfeilschütze*, str. 17–18, 21–22; Ronen, *Gozzoli's St. Sebastian*, str. 94–98; Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 151–132, 163, 165–166, 183, 185; Redaktion, *Pest, Pestbilder*, stp. 407; Koepplin, *Interzession*, stp. 351; Schawe, *Pestbild*, str. 165; Menaše, *Marija*, str. 136; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 80–83, 90; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 18; Bulst, *Die Pest verstehen*, str. 145; Schiestl, *Das Thema*, str. 79; Schiestl, *Gott hält Gericht*, str. 73; Müller, *Die Pest*, str. 30. O zgledovanju oziroma prevzemu motiva Boga Očeta s puščicami iz antičnih upodobitev gl. Kretzenbacher, *Heimat im Volksbarock*, str. 74; Hagemann, *Der göttliche Pfeilschütze*, str. 12–13, 17–18, gl. tudi str. 39–45; Ronen, *Gozzoli's St. Sebastian*, str. 94, 97–98, 109–110; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 18; prim. Perdrizet, *La Vierge*, str. 107–109, 114 (op. 1).

⁸ Prim. Job 6,4.

⁹ Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 184–189. Prim. Schawe, *Pestbild*, str. 165, kjer dodaja, da je za uporabo tega termina potreben konkreten indic, da je mišljena kuga in ne katera od drugih nadlog.

¹⁰ Menaše, *Marija*, str. 133, 135–136, *passim*; pisec uporablja poimenovanje Kužna podoba. Prim. Lavrič, *Bratovščine*, str. 486, 488.

Kužna slika povsem legitimno za upodobitve Boga z mečem, puščicami ali kopji, ki jih usmerja proti Zemlji, kjer vernike varuje Marija s plaščem ali brez njega oziroma Marija v enojni ali dvojni intercesiji, dokazujejo tudi vpisi v strokovnih leksikonih in navedbe v novejši literaturi,¹¹ pa tudi kužni listi 15. stoletja.¹² Martin Schawe opozarja, da so bile puščice v srednjem veku vsesplošen simbol kuge, vendar hkrati tudi drugih kazni in nadlog. Omembo puščic najdemo v številnih starozaveznih pasusih. Puščice v rokah Boga so tako v Stari zavezi omenjene štirinajstkrat, od tega šestkrat kot posledica Božje kazni za grehe človeštva. Kot opozarja, se tri puščice ne navezujejo nujno le na kugo, lakoto in vojno.¹³ V tem kontekstu se mi zdi pomenljivo omeniti upodobitev z naslovne strani kopije dela *Speculum humaae salvationis* z iluminacijami iz zadnje četrtine 15. stoletja, ki jo hranijo v Bibliothèque National v Parizu pod signaturo Ms Français 6275. Na fol. 1r je v zgornji polovici strani miniatura, ki jo sestavljata dve upodobitvi. Na levi v studiolu sedi piščoči dominikanski menih, na desni strani pa se odpira pogled v pokrajino, nad katero je v prvem planu upodobljen Bog Oče. V desnici ima tri dolge in ostre puščice, v levici pa drži odprto pismo s tremi odstavki in tremi pečati. Oboje je namenjeno na zemlji stoječemu temnemu okostnjaku, personifikaciji Smrti. S pismom Bog Smrti dovoljuje, da človeštvo zdesetka s tremi puščicami oziroma z lakoto, vojno in kugo.¹⁴ Sorodno so na enem od kužnih listov iz 15. stoletja tri puščice označene z napisi *Pestilenz*, *Teurung*, *Krieg*.¹⁵

A puščic je lahko tudi več. Ena prvih upodobitev množičnega umiranja zaradi kuge v stenskem slikarstvu je freska iz leta 1355 na južni steni glavne ladje cerkve nekdanje francoske opatije benediktink Saint-André de Lavaudieu. Glede na čas nastanka ter plašč in puščice osrednje figure kot dveh ključnih atributov kužnih svetnikov to figuro interpretiramo kot personifikacijo kuge. Upodobljena je kot *anti-vierge au manteau* oziroma kot žena s plaščem in zakritimi očmi, ki ima v obeh rokah kužne puščice, ki jih usmerja v ljudi na svoji levi in desni, med katerimi ne prizanaša nikomur, ne glede

¹¹ Gl. Koeplin, *Interzession*, stp. 351; Redaktion, *Pest, Pestbilder*, stp. 409; Seibert, *Schutzmantelschaft*, stp. 130–131; Dinzlbacher, *Pestbild*, str. 1128; Dinzlbacher, *Die tötende Gottheit*, str. 16–17, 26–40, 84–91. Gl. tudi Stele, *Gotsko stensko slikarstvo*, str. XXVII–XXVIII; Slump, *Pestbilder*; Höfler, *Das Leben*, str. 85, 86; Mikuž, *Positus in medio*, str. 271, passim; Boeckl, *Images of Plague*, str. 46–48; Vignjević, *Kužna slika*, str. 103–114.

¹² Gl. Heitz in Schreiber, *Pestblätter*, repr. 3–8; Esser, *Pest*, str. 222–314.

¹³ Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 148–166. Pisec nudi pregled tako biblijskih kot izvenbiblijskih omemb puščic in njihovega pomena ter hkrati pregled upodobitev puščic v likovni umetnosti. Ikongrafski in literarni pregled motiva Boga z mečem in puščicami nudi Dinzlbacher, *Die tötende Gottheit*, str. 8–25.

¹⁴ Pariz, Bibliothèque nationale, Ms Français 6275, fol. 1r. Prim. Wilson in Wilson, *A Medieval Mirror*, str. 60, repr. III–5. Predlog datacije, naveden zgoraj, avtorja podajata na str. 61.

¹⁵ Heitz in Schreiber, *Pestblätter*, str. 6, repr. 6.

na mesto, ki ga zaseda v družbeni hierarhiji. Nad njeno postavo je napis *mors*.¹⁶ Kuga in puščice se v Stari zavezi skupaj pojavijo dvakrat, to navezavo pa najdemo tudi v Zlati legendi.¹⁷ Povezava med kugo in puščicami naj bi bila tudi v tem, da je veliko obolelih za kugo začetek bolezni opisalo kot nenadno zbadajočo bolečino, kar naj bi vizualiziral prav udarec puščice.¹⁸ V italijanskem slikarstvu velja za najzgodnejši primer Kužne slike oziroma motiva Marije Zavetnice s plaščem, ki vernike varuje pred puščicami, ki jih na Zemljo pošiljajo angeli, le deloma ohranjena tabelna slika Barnaba da Modena iz cerkve S. Maria dei Servi v Genovi, ki je bila naslikana v navezavi na izbruh kuge leta 1372 oziroma (do) okoli leta 1380.¹⁹ Ena zgodnejših Kužnih slik v nemškem prostoru z valom padajočih puščic, ki jih nad ljudi spušča Kristus kot kaznen za njihove grehe, je 20. maja 1424 dokončana oltarna slika nekdanje cerkve manjših bratov sv. Frančiška v Göttingenu, ki jo danes hranijo v Spodnjesaškem deželnem muzeju v Hannovru. Puščice simbolizirajo kugo, vojno, ropanje in domnevno tudi lakoto. Poimenovanje Kužna slika je po mnenju Martina Schaweja kljub temu upravičeno.²⁰

V času kuge je bil torej priljubljen tudi samostojen motiv Marije, ki varuje ljudi pred puščicami, ki jih nad grešno ljudstvo pošilja Jezus ali Bog Oče.²¹ Ta motiv so razširjale lesorezne izdaje dela *Speculum humanae salvationis*. V iluminacijah 37. poglavja lahko Marija kot posrednica kleče prosi Kristusa za človeštvo/ljudi, ki so upodobljeni ob njej, medtem ko Kristus na svet pošilja tri puščice, v 38. poglavju je upodobljena kot Zavetnica s plaščem,²² v nekaterih različicah tega dela pa najdemo že kombiniran motiv Marije Zavetnice s plaščem, v katero Kristus usmerja puščice, denimo v *Speculum humanae*

¹⁶ Gl. Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 71–72, repr. 1; Gertsman, *Visualizing Death*, str. 82, 84. Za datacijo freske gl. Courtillé, *Vers une nouvelle datation*, str. 69–85; Mandeville Caciola, *Afterlives*, str. 22–23.

¹⁷ Gl. Schawe, *Ikonographische Untersuchungen*, str. 153. Za novoveške odmeve Boga s puščicami v umetnosti na Slovenskem gl. Menaše, *Marija*, str. 139–140.

¹⁸ Gl. Schawe, *Ikonographische Untersuchungen*, str. 164; Benedictow, *The Complete History*, str. 39. Oba z nadaljnjo literaturo.

¹⁹ Gl. Schawe, *Ikonographische Untersuchungen*, str. 188, repr. 209; Gómez Frechina, *Biographical and Artistic Note*, 15. Prim. Friedman, *he hath a thousand slayn this pestilence*, str. 80, 85.

²⁰ Gl. Schawe, *Ikonographische Untersuchungen*, str. 1–3, 140–142, 161, 183. Prim. Ronen, *Gozzoli's St. Sebastian*, str. 97.

²¹ O Jezusu ali Bogu Očetu gl. Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 297, 298; Marshall, *Manipulating the Sacred*, str. 516; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 80.

²² Denimo v rokopisu Pariz, Bibliothèque nationale, Ms Latin 9584; gl. James in Berenson, *Speculum*, str. 32–33 in poglavju 37 ter 38 v faksimilu. Sorodno v rokopisu Kremsmünster, Stiftsbibliothek, Codex Cremifanensis 243, izpred leta 1330; gl. Neumüller, *Speculum*, str. 17 (datacija rokopisa), 46–48 ter poglavju 37 in 38 v faksimilu (v 37. poglavju ob Mariji klečita sv. Janez Krstnik in sv. Benedikt, skupina ljudi pa je upodobljena njim nasproti). Prim. omenjeni oltar iz Göttingena, kjer ob Mariji klečita dve svetnici, nasproti nje pa sv. Frančišek Asiški, sv. Anton Padovanski in sv. Klara, gl. Schawe, *Ikonographische Untersuchungen*, str. 142–143, 177–181.

salvationis iz okoli let 1380–1420 iz samostana St. Blasien v Regensburgu.²³ Po drugi strani pa najdemo tudi motiv dvojne intercesije oziroma Marije, ki kaže razgaljeno dojk, Kristusu, ki kaže svoje rane, pred Bogom Očetom na isti miniaturi, denimo v različici dela *Speculum humanae salvationis* iz 15. stoletja z barvnimi iluminacijami, ki jo hranijo v Bibliothèque nationale v Parizu pod signaturo Ms Français 6275.²⁴ Svojevrsten primer Marije, ki varuje ljudi pred puščicami, ki jih na svet pošilja Kristus, najdemo na Kužni sliki z omenjenega oltarja iz cerkve manjših bratov sv. Frančiška v Göttingenu, kjer Marija puščice Kristusove jeze lovi v svoje oblačilo.²⁵

Dvojna priprošnja ali dvojna intercesija temelji na pisnem viru iz sredine 12. stoletja, in sicer traktatu *Libellus de laudibus Beatae Mariae Virginis* Arnalda, opata cistercijanskega samostana Bonneval (u. 1156) v škofiji Chartres, ter na vplivnih komentarjih in razlagah Visoke pesmi ter *Zlate legende*, v katero je bil prevzet obravnavani Arnaldov citat, vendar z napačnim pripisom, da gre za besede sv. Bernarda iz Clairvauxa. V likovni umetnosti se je motiv razširil predvsem po zaslugi 39. poglavja v delu *Speculum humanae salvationis*, kjer motiv Marijine razgaljene ene ali obeh dojk brez motiva plašča in motiv razkazovanja Kristusovih ran praviloma nastopata ločeno.²⁶ Arnaldov zapis, vizualizacija katerega je v likovni umetnosti ikonografski motiv dvojne priprošnje, se glasi: *Securum accessum jam habet homo ad Deum, ubi mediatorem causae suae Filium habet ante Patrem, et ante Filium matrem. Christus, nudato latere, Patri ostendit latus et vulnera, Maria Christo pectus et ubera, nec potest ullo modo esse repulsa, ubi concurrunt et orant omni lingua disertius haec clementiae monumenta et charitatis insignia.*²⁷ Čeprav je torej ideja (dvojne) intercesije z razgaljenimi prsmi in kažečimi ranami v pisnih virih znana od 12. stoletja dalje, a z očitno naslonitvijo na antično izročilo, je bila prvič vizualizirana

²³ Gl. Rosenthal, *Incunabula*, št. 1. Prim. tudi sorodno različico v še iz 14. stoletja izvirajoči različici rokopisa München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 23433, fol. 40v.

²⁴ Pariz, Bibliothèque nationale, Ms Français 6275, fol. 41r. Za motiv kazanja Kristusovih ran Mariji gl. Panofsky, *Imago Pietatis*, str. 288.

²⁵ Gl. Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 142–143, 177–180. Prim. Hagemann, *Der göttliche Pfeilschütze*, str. 12–17, 20–25, repr. 1.

²⁶ Prim. Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 301–302; Perdrizet, *La Vierge*, str. 128–136, 237–252; Graef, *Maria*, str. 222–223; Kretzenbacher, *Schutz- und Bittgebärden*, str. 42–58, 67–82; Ronen, Gozzoli's St. Sebastian, str. 98–100; Dresel in Lüdke in Vey, *Christus und Maria*, str. 50, 52–53, 58; Koepplin, *Intercession*, stp. 346–347; Menaše, *Marija*, str. 135, 136; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 39–46; Williamson, *The Cloisters Double Intercession*, str. 49–50, 52, 53. Kretzenbacher, *Mariens Brustweisung*, str. 97–98, opozarja, da je bila Arnaldu zagotovo znana tudi misel sv. Bernarda iz Clairvauxa, da je Marija *optima mediatrice* med nepravilnimi ljudmi in pravičnim Bogom ter hkrati *optima irae Dei refrigeratrix*. Za dodatne razsežnosti pomena Kristusovih ran in Marijinih razgaljenih prsi oziroma krvi in mleka gl. Mikuž, *Kri in mleko*; Mikuž, *Positus in medio*, str. 278–281.

²⁷ *Patrologia Latina*, 189, stp. 1726; gl. tudi Seidel, *Ubera Matris*, str. 73.

v delu *Speculum humanae salvationis*.²⁸ V 39. poglavju tega dela Kristus za (grešno) človeštvo prosi milost pri Bogu Očetu s tem, da mu kaže svoje rane, poleg pa je motiv s prefiguracijo Antipatra, ki Juliju Cezarju kaže svoje rane, ki jih je dobil v bojih za svoje ljudstvo. Hkrati v tem poglavju nastopa Marija, ki svojemu Sinu kaže razgaljeno dojko, poleg pa je motiv s prefiguracijo Ester, ki pred Ahasverjem prosi za izraelsko ljudstvo.²⁹ V italijanskem slikarstvu velja za najzgodnejši primer dvojne intercesije na eni sliki delo iz okoli leta 1400, ki je vsaj od leta 1409 viselo na oltarju kapele sv. Trojice ob zahodni ladijski steni katedrale v Firencah, danes pa ga hranijo v muzeju Cloisters (Metropolitan Museum of Art) v New Yorku.³⁰ Približno v tem času oziroma okoli leta 1400 je bila v cerkvi sv. Prokula v južnotirolskem Naturnsu dvojna intercesija naslikana na steno; tu s plaščem nastopata tako Marija kot Jezus.³¹ V nemškem prostoru je motiv dvojne intercesije mogoče zaslediti že na epitafu, slikanem na les in namenjenem spominu zdravnika Friedricha Mengota, umrlega 21. januarja 1370.³² V avstrijskem prostoru je eden od mlajših, a zelo znanih primerov Kužne slike iz srednjeveškega stenskega slikarstva, kjer od Boga letijo puščice njegove jeze, na Kužni sliki oziroma sliki dvojne priprošnje v kapeli gradu Bruck v Lienzu. Freske Simona iz Taistna se umeščajo v leta 1490–1496³³ oziroma, verjetneje, v čas po letu 1500 oziroma do leta 1507.³⁴ Kako razširjen je bil ta motiv, dokazuje, denimo, dvojna intercesija, zasnovana kot premikajoč

²⁸ Panofsky, *Imago Pietatis*, str. 286, 302 (op. 75); Koepplin, *Reformation der Glaubensbilder*, str. 336; gl. tudi Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 297–302; Koepplin, *Interzession*, stp. 346–347. O tem, da je bilo razgaljanje prsi mogoča in prakticirana gesta v srednjeveški družbi, gl. Schreiner, *Deine Brüste sind süßer als Wein*, str. 102–104; prim. Dresel in Lüdke in Vey, *Christus und Maria*, str. 53, 58; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 42–44.

²⁹ Prim. James in Berenson, *Speculum*, str. 34, in 39. poglavje v delu knjige s faksimilom; Breitenbach, *Speculum*, str. 262–264; Neumüller, *Speculum*, str. 48, in 39. poglavje v delu knjige s faksimilom.

³⁰ Ronen, Gozzoli's St. Sebastian, str. 97–98, 99–100; Williamson, *The Cloisters Double Intercession*, str. 48, 49–50 (avtorica podoba obravnava v kontekstu motiva *Virgo lactans*); Verdon, *The Intercession of Christ and the Virgin*. Za najstarejši ohranjeni primer dvojne intercesije kot samostojne kompozicije velja delo iz leta 1370, gl. Ronen, Gozzoli's St. Sebastian, str. 121 (op. 83). Panofsky, *Imago Pietatis*, str. 288–289, motiv dvojne intercesije izpeljuje iz skupine *Deesis* na prizorih Poslednje sodbe, na katero je dvojna intercesija, v kateri Kristus in v posameznih primerih tudi Marija klečita, v nadaljevanju vplivala nazaj. Prim. Sussmann, *Maria mit dem Schutzmantel*, str. 318, 336–337; Koepplin, *Reformation der Glaubensbilder*, str. 335–336; Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 177–179; Dresel in Lüdke in Vey, *Christus und Maria*, str. 53. Ob tem naj dodam, da bržkone ni naključje, da v delu *Speculum humanae salvationis* za 39. poglavjem sledi Poslednja sodba v 40. poglavju.

³¹ Kretzenbacher, *Schutz- und Bittgebärden*, str. 68–69.

³² Gl. Koepplin, *Reformation der Glaubensbilder*, str. 336–337; Dresel in Lüdke in Vey, *Christus und Maria*, str. 52, 58.

³³ Pizzinini, *Die Kapelle*, str. 128.

³⁴ Gl. Andergassen, *Simon von Taisten*, str. 44.

mehanski izdelek, ki je del poznogotske ure na cerkvi Naše ljube Gospe v Münchnu, delo Erasmoda Grasserja z začetka 16. stoletja.³⁵

V ikonografskem motivu dvojne intercesije, ki se je torej v slikarstvu izven knjižnih iluminacij uveljavilo od začetka 15. stoletja dalje, je izrazito poudarjena odrešitelska vloga Marije, ki je mestoma tako močna, da Marija postane celo edina, ki (lahko) zadrži puščice ali meč v nožnici Boga Očeta. Takšen pogled na Marijo je povezan z izenačevanjem Marije ne samo s Kristusom, marveč celo z Bogom Očetom. V pred-reformacijskem času je Marija mestoma imenovana celo boginja in naj bi, denimo po razlagi Bernardina Sienskega, zmogla še več od Boga Očeta samega. Ker kužne podobe oziroma ravno motiv dvojne intercesije tako na neki način vizualizirajo poznosrednjeveško mariolatrijo, so bile s tega vidika pogosto kritizirane, posebej intenzivno s strani protestantov, vključno z Martinom Lutrom, kar po drugi strani dokazuje, da so bile izjemno številne.³⁶ Da so bile Kužne slike teološko sporne, se je potrdilo s tridentinskim koncilom, po katerem so postale nezaželeni in so iz sakralnega ikonografskega repertoarja postopoma povsem izginile.³⁷ Ščasoma so tudi katoličani opuščali zatekanje k Mariji kot varuhinji pred kugo, namesto Marije Zavetnice s plaščem pa so v ospredje stopili drugi marijanski tipi. Izjemen primer tega dogajanja je Marija Zavetnica s plaščem z oltarja cerkve nekdanje benediktinske opatije v Zwiefaltenu iz okoli leta 1430, s katere so bile okoli leta 1750 odstranjene figure vernikov, namesto njih pa je bil okoli Marije narejen venec žarkov.³⁸

Oktobra 1348 je medicinska fakulteta Univerze v Parizu po ukazu francoskega kralja Filipa VI. izdala ekspertizo *Compendium de epidemia compilatum Parisius per magistros facultatis medicorum ad instanciam et mandatum /.../ Philippi Francorum regis* s priporočili glede kuge, ki je dosegla izjemen vpliv in odmev ter velja za enega najpomembnejših,

³⁵ Gl. Schreiner, *Maria*, str. 183–185.

³⁶ Prim. Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 297–298; Perdrizet, *La Vierge*, str. 16–17; Delius, *Geschichte*, str. 219–220; Graef, *Maria*, str. 285–288; Düfel, *Luthers Stellung*, str. 68–69, 238, 239–240; Koeplin in Falk, *Lukas Cranach*, str. 507–508; Hagemann, *Der göttliche Pfeilschütze*, str. 14–15, 20; Koeplin, *Reformation der Glaubensbilder*, str. 335, 337–338; Dinzelsbacher, *Die tötende Gottheit*, str. 92–95; Bavaud, *Le dialogue*, str. 4; Dresel in Lüdke in Vey, *Christus und Maria*, str. 54, 58, 59; Menaše, *Marija*, str. 29; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 85–86; Schreiner, *Maria*, str. 205, 209–210; Schreiner, *Deine Brüste sind süßer als Wein*, str. 110–112; Boespflug, *La double intercession*, str. 31–61; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 29–30, 34–36, 60–61, 333, 365–374, 378–379, 382–385, 394–396; Mikuž, *Positus in medio*, str. 283.

³⁷ Prim. Perdrizet, *La Vierge*, str. 238; Menaše, *Marija*, str. 29–30, 31 (op. 89), 37, 133, 136.

³⁸ Gl. Pfeffer, *Schwäbische Schutzmantelbilder*, str. 41–43, kjer citira navedbo samostanskega kronista, ki potrjuje omenjeno spremembo. Gl. tudi Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 87, repr. 6; pisec na str. 88 navaja primer danes neohranjene freske Marije Zavetnice s plaščem iz leta 1520 v Wasseburgu am Inn, ki je bila sredi 19. stoletja prepoznana kot nimbirani škof, pod plaščem katerega naj bi verniki poiskali zavetje. Za potrditinske primere Marije Zavetnice s plaščem v slovenskem prostoru gl. Menaše, *Marija*, str. 132–134; Lavrič, *Bratovščine*, str. 479–517.

po nekaterih ocenah celo za najpomembnejši pisni dokument o črni smrti. Čeprav so na začetek besedila zapisali *Non omnia ut vellemus elucidare possumus*, so kljub temu definirali glavni vzrok za kugo, ki so ga pripisali astralni konstelaciji Marsa, Jupitra in Saturna ter njenemu vplivu na zemlji.³⁹ Na dan 20. marca 1345 je bila namreč njihova trojna konjunkcija v 40. stopinji vodnarja, kar naj bi povzročilo okuženost zraka na Zemlji, t. i. miazmo.⁴⁰ Resne kritike je teorija o miazmi dobila šele v 16. stoletju.⁴¹ Ena od teorij o izvoru kuge je zelo temna, saj je srednjeveška družba krivca za kugo »našla« v »drugih/drugačnih«, med katerimi so jo najslabše odnesli Judje. Njih so obtožili, da so zastrupili vodnjake, zaradi česar so se nad njimi v letih 1348–1350 izvajali siloviti poboji (v Nemčiji, denimo, so bili to najhujši pomori Judov pred drugo svetovno vojno). Pogromi so se začeli na jugu Francije, od koder so se razširili v druge francoske regije, v Španijo, Savojo, Alzacijo, na območje današnje Švice, v cesarstvo in okoliške regije.⁴² Verniki, ki niso bili del teh ekscesov, so nasprotno poznali en sam zanesljiv odgovor, zakaj in čemu kuga: razumljena je bila kot znamenje, da je Bog prišel s poslednjo sodbo, oziroma kot znamenje Božje kazni za človeške grehe.⁴³ Čeprav so celo v pariško ekspertizo zapisali stavek *Amplius praetermittere nolumus quod aliquando epidimia a voluntate divina procedit*, je vendarle samo v dveh od prvih 25 znanih razprav o kugi prav iz časa črne smrti kuga omenjena kot Božja kazen, pri čemer v eni avtor to razlago zanika, v drugi pa besedilo daje prednost miazmi, čeprav Božje kazni ne izključuje. Sčasoma se je ta odnos spremenil; tako je v eni od francoskih različic pariške ekspertize iz leta 1426 v nasprotju z originalnim tekstom razlaga, da je vzrok za

³⁹ Gl. Sudhoff, *Pestschriften*, str. 65 (pregled vseh objav Karla Sudhoffa pod citiranim naslovom in na splošno nemške literature o kužnih epidemijah so objavili Fangerau in Koppitz in Labisch, *Seuchengeschichte*; prim. Biraben, *Les hommes et la peste*, 2, str. 186–410); Sies, *Das Pariser Pestgutachten*; Schwalb, *Das Pariser Gutachten*; Leven, *Die Geschichte*, str. 33–36.

⁴⁰ Prim. Zimmermann, *Krankheit und Gesellschaft*, str. 8–9.

⁴¹ Gl. Bulst, *Die Pest verstehen*, str. 150–162 (z nadaljnjo literaturo o raziskavah vzrokov za izbruh kuge); gl. tudi Biraben, *Les hommes et la peste*, 1, str. 130–154; Biraben, *Les hommes et la peste*, 2, str. 7–39; Wolff, *Die Theorie der Seuche*, str. 33–111.

⁴² Gl. Biraben, *Les hommes et la peste*, 1, str. 57–65; Haverkamp, *Der Schwarze Tod*, str. 78–86; Bulst, *Der Schwarze Tod*, str. 64–66; Haverkamp, *Die Judenverfolgungen*, str. 27–93; Bulst in Rüthing, *Pest und Tod*, str. 44–51; Föbel, *Der Schwarze Tod*, str. 23–45; Zimmermann, *Krankheit und Gesellschaft*, str. 6–7; Graus, *Pest – Geissler – Judenmorde*, str. 155–340, 377–389; Strasser, *Sankt Rochus*, str. 723; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 67; Leven, *Die Geschichte*, str. 28; Cluse, *Zur Chronologie*, str. 223–242; Bulst, *Die Pest verstehen*, str. 158; Scholl, *Die Judenverfolgungen*, str. 112–121; Potthoff in Wiehen, *da man die Juden zu Colne sluch*, str. 122–131; gl. tudi Wolff, *Die Theorie der Seuche*, str. 40–43. Vsi z nadaljnjo literaturo.

⁴³ Prim. Bulst, *Der Schwarze Tod*, str. 61–62; Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 152–156; Dresel in Lüdke in Vey, *Christus und Maria*, str. 50; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 65–67; Schiestl, *Das Gottesplagenbild*, str. 19–20; Bulst, *Pest*, stp. 79; Wolff, *Krankheit, Konzept und Kollektiv*, str. 230–241; Wolff, *Die Theorie der Seuche*, str. 56–67.

kugo Božja jeza, močno pridobila na pomenu.⁴⁴ Razmišljanje o kugi kot Božji kazni je imelo trdno oporo v Bibliji. Biblijske omembe kuge kot Božje kazni za grehe ljudstva so odločilno zaznamovale tudi srednjeveško ikonografijo.

Vpliv epidemij kuge na ikonografijo srednjeveškega stenskega slikarstva v slovenskem prostoru doslej še ni bil predmet sistematične in celovite samostojne obravnave. Kljub temu sta splošno znana dva primera iz patrimonija srednjeveškega stenskega slikarstva, ki sta bila tudi v strokovni literaturi interpretirana v tej navezavi. Prvi je Mrtvaški ples, ki je upodobljen na južni ladijski steni podružnične cerkve sv. Trojice v Hrastovljah (sl. 1). Poslikavo v tej cerkvi je 13. julija 1490 dokončal slikar Janez iz Kastva. Gre za istrskega lokalnega mojstra, enega od naslednikov Vincenca iz Kastva. Ta je leta 1474 poslikal bratovščinsko cerkev sv. Marije na Škrilju pri Beramu,⁴⁵ v kateri se na zahodni ladijski steni srečamo z istim motivom; hrastoveljski je od beramskega daljši za 130 cm in v dolžino meri 630 cm.⁴⁶ Oba Mrtvaška plesa sta svojevrstni likovni vizualizaciji soočanja istrskega prebivalstva s smrtjo, ki se je prekomerno povečalo tudi zaradi razsajanja kuge. Hkrati sta ti upodobitvi svojevrsten odsev naraščajočega strahu pred koncem sveta ob prelomu v drugo polovico tisočletja. Čeprav je kontekst izoblikovanja Mrtvaškega plesa kompleksnejši,⁴⁷ je ta motiv kot eden od načinov vizualizacije fascinacije poznega srednjega veka nad smrtjo pomembno povezan s kugo. Nenehen strah pred okužbo in posledično smrtjo je občutek minljivosti življenja namreč močno povečeval, kar je odločilno zaznamovalo poznosrednjeveško ikonografijo. V likovni umetnosti se je motiv Mrtvaškega plesa razširil in uveljavil od preloma 14. v 15. stoletje dalje.⁴⁸ Hellmut Rosenfeld opozarja, da so bili celo vsi Mrtvaški plesi v stenskem

⁴⁴ Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 65–67; Bulst, *Die Pest verstehen*, str. 148–149, 151–155. Povsod z nadaljnjo literaturo.

⁴⁵ Fučič, Majstor Ivan, str. 305–308; Stele, *Umetnost v Primorju*, str. 79–80; Fučič, *Srednjovekovno zidno slikarstvo*, str. 296–318, 324–334, 381–383, 420–428; Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 195–197, 237–242; Stele, *Die istrische Lokalschule*, str. 58–62, 63; Rozman, *Stensko slikarstvo 15. stoletja*, str. 14–17; Hammerstein, *Tanz und Musik*, str. 82, 193–194; Fučič, *Vincent iz Kastva*, str. 19, 22, 95–103, 110–117, 130–132, passim; Höfler, *Primorska*, str. 92; Höfler, *Mittelalterliche Totentanzdarstellungen*, str. 136–140; Fučič, *Iz istarske spomeničke baštine*, str. 73, 75, 78–79, 160–164, 170–171, 176–177, 180–181, 184–185, 187–188; Vignjevič, *Mrtvaška plesa*, str. 254–260; Vignjevič, *Ples smrti*, str. 35–54, 56–70; Costantini, *La Danse macabre*, str. 47–58; Vignjevič, *Der Totentanz*, str. 189–197; Vignjevič, *Med družbeno kritiko in prilagoditvijo*, str. 33–37; Vignjevič, *Die mittelalterlichen Totentanz-Wandgemälde*, str. 156–163; Vignjevič, *Mrtvaški ples*, str. 41–74; Zadnikar, *Hrastovlje*, str. 46–50. Vsi z nadaljnjo literaturo.

⁴⁶ Velepčič, *Kulturni spomeniki*, str. 117.

⁴⁷ Gl. Rosenfeld, *Der mittelalterliche Totentanz*, str. 100–106, 299; Schulte, *Die deutschsprachigen spätmittelalterlichen Totentänze*, str. 7–65, passim; Höfler, *Mittelalterliche Totentanzdarstellungen*, str. 132–134; Vignjevič, *Ples smrti*, str. 9–25, 69–70 (z nadaljnjo literaturo); Gertsman, *The Dance of Death*, str. 1–18, passim; Vignjevič, *Mrtvaški ples*, str. 24–39.

⁴⁸ Prim. Brossollet, *Les danses macabres*, str. 33, 38–71; Bulst, *Der Schwarze Tod*, str. 63; Hammerstein, *Tanz und Musik*, str. 11; Schulte, *Die deutschsprachigen spätmittelalterlichen Totentänze*, str. 153; Hans-

slikarstvu naslikani neposredno vezano na izbruh kuge ali pa bili v tem času obnovljeni.⁴⁹ Pojav tega motiva je torej v neposredni navezavi na izkušnjo črne smrti, ko so bili ljudje v vsej polnosti priča »enakosti pred kugo«, kot piše Jacqueline Brossollet, ki tudi navaja, da je bil skelet v Mrtvaškem plesu personifikacija kuge.⁵⁰ Kuga je bila razumljena kot vsesplošna Božja kazen za vse, ne glede na stan, in prav to izkušnjo vizualizirajo Mrtvaški plesi.⁵¹ 15. stoletje je bilo nasploh prežeto z ikonografijo smrti in opominom na *memento mori*, kar torej ne temelji le v sočasnih zgodovinskih, političnih, družbenih, gospodarskih in duhovnih okoliščinah, marveč v veliki meri tudi v soočanju prebivalstva s kugo. Prav kuga je bila tako izjemno pomemben dejavnik, ki je ključno oblikoval kolektivno mentaliteto ter vplival na večji razmislek o smrti in posledično na umetnostno ikonografijo.⁵² V nasprotju z večino eshatoloških ikonografskih motivov, ki imajo izvor v Bibliji, predvsem v Razdetju, so družbene in duhovne korenine Mrtvaškega plesa torej v mentaliteti, ki jo je v družbi izoblikovala prav velika kuga.⁵³ Tomislav Vignjević domneva, da je bil pomemben razlog za odločitev o vpeljavi tega motiva v ikonografski program poslikave cerkve v Hrastovljah prav več epidemičnih valov kuge, ki so Istro prizadele v drugi polovici 15. stoletja, in da je hrastoveljska različica tako neposredno povezana prav s kugo.⁵⁴

Collas, Entstehung und Verbreitung, str. 12–17; Vignjević, *Ples smrti*, str. 9–10; Vignjević, *Mrtvaški ples*, str. 23–24, 35, 73

⁴⁹ Rosenfeld, *Der mittelalterliche Totentanz*, str. 60–61, 67, 71, 182–184, 186, 190, 197, 204–205, 208, 214–215, 230, 299, 303, 305, *passim*.

⁵⁰ Brossollet, *Les danses macabres*, str. 29–32, 36. Prim. Rosenfeld, *Der mittelalterliche Totentanz*, str. 59–60; Hammerstein, *Tanz und Musik*, str. 108.

⁵¹ Prim. Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 67.

⁵² O tem gl. Schulte, *Die deutschsprachigen spätmittelalterlichen Totentänze*, str. 7–65, eksplicitno o kugi na str. 11–15. Teorija Millarda Meissa v njegovem temeljnem delu Meiss, *Painting in Florence and Siena*, da je kuga in pobožnost, ki se je razvi(ja)la v navezavi nanjo, imela dramatičen vpliv na slikarstvo obravnavanega geografskega področja v drugi polovici 14. stoletja ter botrovala izrazito religiozni in slogovno konservativni, »abstraktnejši« in tradicionalnejši umetnosti brez posebnih novosti, je bila v novejših študijah problematizirana. Steinhoff, *Sienese Painting after the Black Death* (z nadaljnjo literaturo), je tako v svoji študiji po eni strani razkrila kompleksno ozadje, ki je Meissa pripeljal do takšne interpretacije in takšnega metodološkega pristopa, ter hkrati pokazala na izrazit pluralizem v sienskem slikarstvu poznega trecenta tako na področju sloga kot ikonografije, k čemur so v največji meri pripomogle spremembe na področju umetnostnega trga oziroma umetnostnega naročništva in povezovanje umetnikov v bratovščine oziroma različne *compagnie*. Prim. Van Os, *The Black Death and Sienese Painting*, str. 237–249.

⁵³ Höfler, *Mittelalterliche Totentanzdarstellungen*, str. 132.

⁵⁴ Gl. Vignjević, *Ples smrti*, str. 69–70; Vignjević, *Die mittelalterlichen Totentanz-Wandgemälde*, str. 163; Vignjević, *Mrtvaški ples*, str. 73–74 (povsod z nadaljnjo literaturo). Prim. Dugac, *Frescos and graffitos*, str. 249. Čeprav Vignjević, *Opombe k freskam*, str. 301, 303–304; Vignjević, *L'art, la Mort et la Peste*, str. 26–46, jasno ugotavlja, da so s smrtjo povezane ikonografske teme v istrskih cerkvah konec srednjega veka predvsem posledica tedanje negotovosti in strahu pred epidemijami, Gertsman, *Visualizing Death*, str. 84–85, po drugi strani opominja, da v poznem srednjem in zgodnjem novem veku precej s smrtjo

Drugi splošno znani primer iz patrimonija srednjeveškega stenskega slikarstva na Slovenskem, ki ga povezujemo s posledicami kužnih epidemij, je Kužna slika na severni ladijski steni podružnične cerkve sv. Primoža in Felicijana na Sv. Primožu nad Kamnikom z začetka 16. stoletja, domnevno iz leta 1504, saj je ta letnica izpisana na naslikanem okviru sosednjega motiva, ki predstavlja sv. Erazma (sl. 2).⁵⁵ Osrednji motiv svetoprimoške Kužne slike je Marija Zavetnica s plaščem, pod katerim so zbrani na eni strani posvetni in na drugi strani cerkveni predstavniki s cesarjem in papežem na čelu, ki so se v Marijino varstvo zatekli pred tegobami tedanjega sveta. Ikonografski motiv Marije Zavetnice, ki ji plašč razgrinjata sv. Primož in sv. Felicijan, je razširjen z dvojno intercesijo oziroma dvojno priprošnjo. Marija svojo razgaljeno dojko kaže klečečemu Kristusu, ki ima poudarjeno krvaveče rane od Križanja ter je s tem upodobljen kot mrtev in živ hkrati. Marija svojega Sina s svojo gesto spominja na materinstvo in ga v imenu svojih prsi, ki so ga dojile, roti, naj pri Bogu Očetu, upodobljenem nad oblakom, izprosi milost in ljudstvo obvaruje nadlog. Tegobe, s katerimi se je tedaj soočalo ljudstvo na Kranjskem in na katere se je nanašala priprošnja, so predstavljene v ozadju. Tu so upodobljeni ropanja, turški vpadi in posledično požari, kuga, lakota (trupla ljudi in živali, prazna polja), toča in nadloga kobilic.⁵⁶ Tedanje prebivalstvo si je torej želelo varstva pred temi nesrečami. Ali če povemo s še danes dobro znanim in iz zgodnjega srednjega veka izvirajočim molitvenim vzklikom: *Kuge, lakote in vojske reši nas, o Gospod*.⁵⁷ Na svetoprimoški Kužni sliki Bog Oče jemlje meč iz nožnice,⁵⁸ da bi udaril grešno ljudstvo, ki pa se po pomoč zateka k Mariji in svetnikoma, kar pripelje do tega, da se Bog na priprošnjo Marije in svojega Sina ljudstva usmili in ga ne pokonča, marveč vtakne meč nazaj v nožnico, kar je druga možna interpretacija dejanja Boga Očeta.⁵⁹ Ker je na tej freski kuga le ena od upodobljenih nadlog, je svetoprimoška Kužna slika v literaturi

povezanih motivov ni bilo več v neposredni povezavi s kugo. Ob tem lahko dodamo, da to zagotovo velja za motive, povezane izključno z umiranjem in smrtjo, medtem ko so bili motivi, ki so se razširili in uveljavili v neposredni navezavi na kugo, zagotovo naslikani s mislijo na to. Prim. Kunčič, *Od pošasti sačujav nas!*, str. 66, ki ugotavlja, da so »protikužni ikonografski motivi« v krščanski umetnosti dosegli vrhunec v 15. in 16. stoletju; prim. Schawe, *Pestbild*, str. 165.

⁵⁵ Za datacijo gl. Vignjevič, *Mojster kranjskega oltarja*, str. 300; Vignjevič, *Mojster*, str. 36.

⁵⁶ Jellouschek, *Die Filial- und Wallfahrtskirche*, str. 13, in Steska, *Cerkev sv. Primoža*, str. 2, omenjata povodenj, vendar ni jasno, ali gre za danes že obledeli prizor ali sta s tem morda mislila točo.

⁵⁷ Gl. Perdrizet, *La Vierge*, str. 135; prim. Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 152–153, 163, 165–166, 183, 185.

⁵⁸ Takšna interpretacija, denimo, pri Höfler, *Gorenjska*, str. 175.

⁵⁹ Takšna interpretacija, denimo, pri Jellouschek, *Die Filial- und Wallfahrtskirche*, str. 13; Stele, *Politični okraj*, str. 180, 182; Stele, *Monumenta*, str. 35; Vignjevič, *Mojster*, str. 42; Lavrič, *Bratovščine*, str. 487. O tej gesti razpravlja Mikuž, *Kri in mleko*, str. 50–56, 430; prim. Šerbelj, *Sv. Primož*, str. 79.

včasih poimenovana Slika nadlog.⁶⁰ Ta ikonografski motiv je bil torej v svetoprimoški cerkvi naslikan zaradi neposrednih izkušenj ljudi s kugo, turškimi vpadi, kobilicami in drugimi nadlogami.⁶¹ V naši soseščini je najbolj znana upodobitev deželnih nadlog s kompleksno zasnovanim motivom dvojne intercesije po viziji sv. Dominika ohranjena na južni zunanji steni stolnice sv. Egidija v Gradcu. Leta 1485 je Tomaž Beljaški (= Tomaž Artula)⁶² monumentalno poslikavo zasnoval v dveh pasovih. Zgornji, večji pas poslikave zavzema Poslednja sodba, del katere je tudi motiv dvojne intercesije, v spodnjem pasu pa so upodobljene tri nadloge: na levi strani je upodobljena lakota s kobilicami, osrednji in hkrati največji prizor v spodnjem pasu prikazuje turške vpade z umori, pobijanjem, zajetjem ljudi, ropanjem, namigom na posilstva in s požari, tretji prizor pa kugo. Kot sporoča eden od napisov, je delo nastalo neposredno po soočenju prebivalcev z vsemi tremi nadlogami leta 1480.⁶³ Na graški sliki nadlog je kuga upodobljena z ulico, na kateri ljudje nosijo krste, pogled v eno od hiš pa razkriva duhovnika, ki kužnemu bolniku, ležečemu v postelji z ovito glavo, daje zadnje obhajilo, poleg pa je tudi ženska v vlogi skrbnice in pomočnice obolelemu. Nad prizorom je napis *Pestilenz dy will gott schiekhn dir Umb deine sund das gelaub du mir / Darumb so khere dich zu got Und halt hinfür dy sein gepot*.⁶⁴ Vse tri nadloge, kuga, lakota in vojna, so torej upodobljene kot Božja kazen, kar izpričuje tudi napis: *Darumb das du mich hast ungert So stirbt aus dir ain tail des swert / Der andere der pestilenze stirbt Der drit tayl des hungers verdirbt*.⁶⁵ Na Sv. Primožu nad Kamnikom je kužno obolenje vidno na fantu, ki je naslikan poleg žene s križem; da gre

⁶⁰ Npr. Stele, *Politični okraj*, str. 180; Vignjevič, *Mojster kranjskega oltarja*, str. 300; Vignjevič, *Mojster*, str. 39; Höfler, *Gorenjska*, str. 175; Lavrič, *Bratovščine*, str. 486. Prim. Stele, *Monumenta*, str. 34; Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 78; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 17; Šerbelj, *Sv. Primož*, str. 78; Vignjevič, *Kužna slika*, str. 104.

⁶¹ Prim. Vignjevič, *Kužna slika*, str. 114.

⁶² O njem gl. Demus, *Der Meister von Gerlamoos*, 1, str. 49–87; Demus, *Der Meister von Gerlamoos*, 2, str. 77–116; Neumann, *Wer war Thomas von Villach?*, str. 183–206; Höfler, *Das Leben*, str. 69–93. Vsi z nadaljnjo literaturo.

⁶³ Gl. Stele, *La Vierge Protectrice*, str. 350–354, 357–359; Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 78–80; Schweigert, *Die Kunstdenkmäler Österreichs*, str. 15; Kretzenbacher, *Schutz- und Bittgebärden*, str. 20–41; Höfler, *Die gotische Malerei Villachs*, 1, str. 141–145; Höfler, *Die gotische Malerei Villachs*, 2, str. 38–39; Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 308 (op. 226); Kretzenbacher, *Maria schütz die Steiermark*, str. 157–160; Lanc, *Die mittelalterlichen Wandmalereien*, str. 121–129; Schiestl, *Das Gottesplagenbild*, str. 14–18, 20–25; Schiestl, *Das Thema*, str. 50–51, 65–68, 70–76, 91–94; Schiestl, *Gott hält Gericht*, str. 75–79; Höfler, *Das Leben*, str. 85–86; Barbarics-Hermanik, *Graz*, <https://www.oew.ac.at/tuerkengedaechtnis/denkmaeler/ort/graz-gottesplagenbild-an-der-suedseite-des-grazer-domes> (14. 6. 2023); povsod s starejšo literaturo. O konservatorskih posegih gl. Lanc, *Die mittelalterlichen Wandmalereien*, str. 122–123; Tinzl, *Das Gottesplagenbild*, str. 81–106; Schiestl, *Das Thema*, str. 53–60. Vsi z nadaljnjo literaturo. Mikuž, *Kri in mleko*, str. 19, meni, da je bila graška Kužna slika »eden izmed zanesljivih ikonografskih virov za našo fresko nadlog«.

⁶⁴ Gl. Kretzenbacher, *Schutz- und Bittgebärden*, str. 30–31; Bulst, *Die Pest verstehen*, str. 145–146; Schiestl, *Das Thema*, str. 93–94, 98; Schiestl, *Das Gottesplagenbild*, str. 18; Schiestl, *Gott hält Gericht*, str. 75, 77, 79.

⁶⁵ Schiestl, *Das Thema*, str. 94; za vse napise na sliki gl. str. 69–70, 94–100.

za kugo, potrjujejo sočasne grafične ilustracije, na katerih so upodobljeni kužni bolniki z značilnimi znaki po telesu.⁶⁶

V Stari zavezi se kuga omenja najmanj petdesetkrat,⁶⁷ pogosto kot kazen za grehe. Tako v drugi Mojzesovi knjigi Bog naroča Mojzesu, naj faraonu, ki ni želel spustiti njegovega ljudstva, med drugim pove (2 Mz 9,15): *Že zdaj bi lahko iztegnil roko in udaril tebe in tvoje ljudstvo s kugo, da bi te iztrebil z zemlje.* In ko je po eksodusu ljudstvo godrnjalo nad Mojzesom in Bogom ter Boga zaničevalo, je Bog rekel (4 Mz 14,12): *»Udarim jih s kugo in jih razdedinim /.../«*. Strahota kuge je popisana v drugi Samuelovi knjigi (2 Sam 24,15–16): *Tako je GOSPOD poslal kugo nad Izraela od jutra do določenega časa. In umrlo jih je izmed ljudstva od Dana do Beersébe sedemdeset tisoč mož. Ko je angel iztegnil roko nad Jeruzalem, da bi ga pokončal, je bilo GOSPODU žal zaradi hudega, zato je rekel angelu, ki je pokončaval ljudstvo: »Dosti je, umakni zdaj svojo roko!«* Tudi Ps 78 (77),50, govori o Bogu, ki je za grešno ljudstvo pripravil /.../ *pot svoji jezi, njihove duše ni zadržal pred smrtjo, njihovo življenje je izročil kugi.* V Svetem pismu najdemo tudi navezavo na kugo kot eno od znamenj konca sveta; takšno navezavo lahko preberemo tudi v novozaveznih knjigah. V Lukovem evangeliju (Lk 21,10–11) najdemo, denimo, navedek: *Tedaj jim je govoril: »Vzdignil se bo narod proti narodu in kraljestvo proti kraljestvu. Veliki potresi bodo na mnogih krajih, kužne bolezni in lakota, grozote in velika znamenja z neba. /.../«* Da so upodobitve dobesedno sledile temu, dokazuje med drugim prav svetoprimoška Kužna slika, na kateri so poleg Turkov, kuge, lakote in drugih nadlog upodobljena tudi »velika znamenja z neba«, ki jih vizualizira žena, posuta s križi.⁶⁸ Tudi goreča molitev kot rešitev pred naštetimi nadlogami, kar prav tako najdemo na Kužni sliki na Sv. Primožu nad Kamnikom, ima izvor v Bibliji. V drugi Kroniški knjigi namreč preberemo (2 Krn 6,28–31): *Če bo v deželi nastala lakota, če se pojavijo kuga, snet, rja, kobilica rojivka in glodalka, če bo sovražnik oblegal katero njihovih mest, naj pride kakršna koli nadloga ali bolezen: vsaki molitvi, vsaki prošnji katerega koli človeka ali vsega tvojega ljudstva Izraela, ki bo doživeljal stisko in bolečino in razprostrl roke proti tej hiši, prislubni iz nebes, s kraja, kjer prebivaš, ter odpusti in povrni vsakemu po vseh njegovih delih, ker poznaš njegovo srce – saj edino ti poznaš srca človeških otrok – da se te bodo bali in hodili po tvojih poteh vse dni, dokler bodo živeli v deželi, ki si jo dal našim očetom.* Še določneje o tem, da le vera in upanje ter zaupanje v

⁶⁶ Gl. Schmidbauer, Ein unbekanntes Augsburger Pestblatt, str. 230, repr. 1; Boeckl, *Images of Plague*, str. 18–32. O medicinskih in kliničnih znakih kuge, ki se je razširila sredi 14. stoletja, gl. Benedictow, *The Complete History*, str. 38–45.

⁶⁷ O tem gl. Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 152–153. Pregled biblijskih mest z omembo kuge omogoča portal biblija.net; gl. tudi Redaktion, *Pest, Pestbilder*, stp. 407; Boeckl, *Images of Plague*, str. 38–39, 160–162.

⁶⁸ O ženi, posuti s križi, in izvoru tega motiva gl. Vignjević, *Mojster*, str. 43, 46; Oter Gorenčič, *Auf den Spuren*, str. 56; Duh, *Ikongrafске posebnosti*, str. 197–201. Vsi z nadaljnjo literaturo.

Boga rešijo človeka pred vsemi tegobami, govori Ps 91 (90),4–6. Prav branje tega pasusa nas neposredno usmeri k podobi plašča, pod katerega se lahko v obrambi pred puščicami in kugo zatečejo vsi: *S svojimi krili te pokrije, pod njegove peruti se zatečeš; ščit in oklep sta njegova zvestoba. Ne boš se bal nočne strahote, ne puščice, ki leti podnevi, tudi ne kuge, ki hodi v temi, ne žela, ki pustoši opoldne.*

Hrastovelski Mrtvaški ples in svetoprismoška Kužna slika sta torej splošno znana ikonografska motiva iz srednjeveškega stenskega slikarstva na Slovenskem, ki ju povežemo (tudi) s kugo. Ali to pomeni, da na srednjeveških stenskih poslikavah v drugih cerkvah po Sloveniji ne najdemo motivov, ki bi jih lahko povezali s kugo? V nadaljevanju želim odgovoriti prav na to in se tako osredotočiti na vprašanje, kje v stenskem slikarstvu na Slovenskem še lahko najdemo namige na soočanje prebivalstva s črno smrtjo. Še posebej me zanima, ali bi lahko kak motiv, ki bi ga lahko povezali s kugo, našli že v sredini ali drugi polovici 14. stoletja, ko se je srednjeveško prebivalstvo z velikimi in usodnimi razsežnostmi soočilo s to tegobo. Če želimo tehtno odgovoriti na zastavljeno vprašanje, moramo najprej razjasniti, kako se je črna smrt, ki se je po izbruhu sredi 14. stoletja pojavljala v vedno novih valovih, še odslikavala v srednjeveški likovni umetnosti.

V času kuge so umetniki raje kot izumljali nove motive modificirali ali na novo razširjali že obstoječe.⁶⁹ Pogostejše srečevanje s smrtjo zaradi kužnih bolezni je v likovni umetnosti srednjega veka rezultiralo tudi v upodobitvah obolelih in umirajočih za kugo ter pogrebnih prizorov.⁷⁰ Že pred izbruhom kuge sta bila uveljavljena motiva Srečanje treh mrtvih in treh živih ter Triumf smrti, pri katerem je smrt upodobljena kot okronana skeletna kraljica, ki je ni mogoče podkupiti z ničemer, saj od ljudi želi le njihova življenja. Ena od različic tega motiva je Mrtvaški ples.⁷¹ Tematika smrti je bila v krščanski ikonografiji tudi brez povezave s kugo zelo prisotna. Po eni strani sta trpljenje in smrt rdeča nit pasijona in svetniških mučeništev, vendar sta v teh prizorih vedno razumljena s poudarkom na Kristusovem vstajenju in svetniški slavi v nebesih. Čeprav ne moremo izključiti misli, da so pasijonski prizori in prizori svetniških mučeništev ljudem osmišljali tudi trpljenje zaradi kuge, so za našo obravnavo vendarle bolj relevantni drugi

⁶⁹ Gl. Sussmann, *Maria mit dem Schutzmantel*, str. 318–319; Friedman, *he hath a thousand slayn this pestilence*, str. 76, 77, *passim*; prim. Seiler, *Pest und bildende Kunst*, str. 272–280; Marshall, *Manipulating the Sacred*, str. 506, 510, *passim*; Schawe, *Pestbild*, str. 164–165; Menaše, *Marija*, str. 132 (op. 652); Boeckl, *Images of Plague*, str. 45, 69, 158, *passim*; Gertsman, *Visualizing Death*, str. 78–85.

⁷⁰ Prim. Redaktion, *Pest, Pestbilder*, stp. 408; Berger, *Mice, Arrows*, str. 51, *passim*.

⁷¹ Prim. Rotzler, *Die Begegnung*; Rosenfeld, *Der mittelalterliche Totentanz*, str. 12–13, 60–61, 173; Polzer, *Aspects*, str. 107–130; Boeckl, *Images of Plague*, str. 70–72; Gertsman, *Visualizing Death*, str. 69–76, 78–79. Pregled antičnih virov, srednjeveških tekstov, biblijskih mest, hagiografskih tekstov, pridig, liturgičnih tekstov, molitev, pesnitev ter drugih pisnih virov, ki so vplivali na ikonografijo kuge, nudi Boeckl, *Images of Plague*, str. 33–44.

ikonografski motivi. Od klasičnih, pogosto upodobljenih ikonografskih motivov bi rada izpostavila Poslednjo sodbo. Večina ohranjenih različic je zagotovo nastala povsem neodvisno od srednjeveških epidemij, pa vendar priljubljenosti tega motiva ne moremo povsem oddvojiti od intenzivnejšega soočanja prebivalstva s smrtjo zaradi kuge, saj so bili ti ikonografski motivi svojevrsten *memento mori*, ki je bil še toliko učinkovitejši v časih množičnega umiranja za posledicami kuge. Jasno navezavo Poslednje sodbe s kugo izpričuje graška Slika deželnih nadlog, ta povezava pa korenini tudi v biblijskih mestih, ki kugo vidijo kot eno od znamenj konca sveta.⁷²

Eden od najpriljubljenejših ikonografskih motivov, ki se je razširil iz priprošnje po rešitvi pred kugo, je bila upodobitev Marije, a tudi nekaterih svetnikov (tudi Jezusa), s plaščem, pod katerim so bili upodobljeni rešitev iščoči verniki.⁷³ Motiv Marije Zavetnice s plaščem je imel v srednjeveški umetnosti več različic, in sicer poznamo redovne in bratovščinske, tip *Mater Omnium*, pri katerem se pod Marijin plašč zatekajo vsi, pa se je posebej razširil in pridobil na priljubljenosti ravno v času izbruha kuge sredi 14. stoletja in v obdobju zatem.⁷⁴ Christine M. Boeckl je izpostavila, da je v drugi polovici 14. stoletja do določene mere možno opaziti tudi upadanje števila izrazito morbidnih upodobitev, kar gre pripisati razvoju koncepta vic ter želji po obvladovanju izbruhov kuge in situacije, povezane z njimi, kar je rezultiralo v množičnih pobožnostih, intenzivni gradnji in naročništvu umetnostnih del. Večina s kugo povezanih upodobitev je nastajala *ex voto* in želela ljudem vlivati upanje. Z namenom pokazati, da je že Kristus pretrpel dovolj, se je močno povečalo število upodobitev trpečega Kristusa, pasijonskih prizorov, motivov Križanja in Pieta ter kužnih svetnikov, ki so trpeli podobno kot Kristus.⁷⁵

Verniki so se za pomoč v boju proti kugi v molitvi obračali tudi k nekaterim specifičnim svetnikom, ki so se jim priporočali v upanju, da jih bosta molitev in zatekanje k njim obvarovala pred najhujšim. V srednjem veku je bila glavna zavetnica v boju proti kugi Marija, ki je že leta 590 po zaslugi kužne procesije papeža Gregorja Velikega, v

⁷² O tem gl. Boeckl, *Images of Plague*, str. 38–39.

⁷³ Gl. Perdrizet, *La Vierge*, str. 220–236; Sussmann, *Maria mit dem Schutzmantel*, str. 315–320; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 86–88; Kretzenbacher, *Schutz- und Bittgebärden*, str. 68–69; Friedman, *he hath a thousand slain this pestilence*, str. 85, *passim*; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 78–85; Menaše, *Marija*, str. 132, *zlasti op.* 652. Gl. tudi Hagemann, *Der göttliche Pfeilschütze*, str. 16, *repr.* 7a; Marshall, *Manipulating the Sacred*, str. 506, 508, 510; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 24–26; Lechner, *Schutzmantel*, stp. 1597.

⁷⁴ Perdrizet, *La Vierge*, str. 150–159; Sussmann, *Maria mit dem Schutzmantel*, str. 318–319; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 78–85; Mikuž, *Kri in mleko*, str. 24–26; Lavrič, *Bratovščine*, str. 477.

⁷⁵ Boeckl, *Images of Plague*, str. 73–90, 156–157, 158–159. O povečanju števila donatorskih upodobitev ob izbruhih kuge gl. Cohn, *The Cult of Remembrance*, str. 249–264, *passim*; Vodnik, *Opombe k poslikavam*, str. 49–52; *prim.* Kunčič, *Od pošasti sačuvaj nas!*, str. 65–66, 82–160. Berger, *Mice, Arrows*, str. 51, 56, 61, *passim*, po drugi strani ugotavlja, da se je število s smrtjo in umiranjem povezanih prizorov v drugi polovici 14. stoletja povečalo.

kateri je po Rimu nesel Marijino sliko *Salus populi Romani* (danes v cerkvi Santa Maria Maggiore v Rimu), prispevala k takojšnjemu prenehanju kuge.⁷⁶ Poleg nje sta bila glavna svetniška priprošnjika v boju zoper kugo predvsem sv. Sebastijan in sv. Rok. Priljubljeni kužni svetniki so bili še sv. Anton Puščavnik, sv. Krištof in sv. Fabijan. Drugi svetniki, h katerim so se še zatekali v priprošnji za odrešitev pred kužnimi boleznimi, so bili sv. Ana (Samotretja), v kombinaciji z Marijo ali sv. Rokom in/ali sv. Sebastijanom pa redkeje še sv. Kozma in Damijan, tudi sv. Gregor Veliki in drugi.⁷⁷ Razlog za malodane »nešteto« kužnih svetnikov, ki so se jim ljudje priporočali ob izbruhih kuge, bi lahko bilo prav razočaranje nad neuspešnostjo njihove priprošnje.⁷⁸ V Hrastovljah je, denimo, neposredna misel na kugo poleg Mrtvaškega plesa dodatno poudarjena z upodobitvijo kar treh kužnih svetnikov, in sicer sv. Roka, sv. Sebastijana in sv. Fabijana v južni apsidalni niši, v severni apsidalni niši pa se jim pridružujeta sv. Kozma in Damjan.⁷⁹

V prvi četrtini 15. stoletja so se zlasti v nemških deželah pričeli razširjati t. i. kužni listi. Gre za lesorezne grafične upodobitve priprošnjikov v boju zoper kugo, predvsem Marije Zavetnice s plaščem ter sv. Sebastijana in sv. Roka, a tudi sv. Antona in drugih kužnih zavetnikov. Z izumom tiska so bili grafikam dodani molitveni obrazci in celo medicinski nasveti za preprečevanje in zdravljenje kuge.⁸⁰ Ker upodobitve t. i. kužnih svetnikov v srednjeveškem stenskem slikarstvu zahtevajo samostojno razpravo, se v nadaljevanju osredotočam na Kužne slike ter na primere kombinacije ikonografskih motivov, ki bi lahko nastali v neposredni povezavi s soočanjem prebivalstva z epidemično boleznijo.

Čeprav je širši javnosti svetoprimoška Kužna slika razmeroma dobro znana, to ni edina upodobitev tega ikonografskega motiva v srednjeveškem stenskem slikarstvu pri nas. Že leta 1456 je bila Kužna slika morda naslikana na severni steni prezbiterija

⁷⁶ Gl. Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 154; Schreiner, *Maria*, str. 260–262; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 79 (z nadaljnjo literaturo).

⁷⁷ Prim. Perdrizet, *La Vierge*, str. 109–113; Biraben, *Les hommes et la peste*, 2, str. 77–82; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 58–63; Dormeier, *Laienfrömmigkeit in den Pestzeiten*, str. 285–298, 301–302; Redaktion, *Pest, Pestbilder*, stp. 409; Tschochner, *Pestheilige*, stp. 156–157; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 72–91; Boeckl, *Images of Plague*, str. 53–60; Müller, *Die Pest*, str. 27–172; Bulst, *Pest*, stp. 79; Wolff, *Die Theorie der Seuche*, str. 67–70.

⁷⁸ Boeckl, *Images of Plague*, str. 53, 156.

⁷⁹ Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta (ZRC SAZU, UIFS), Terenski zapiski Franceta Steleta, CXXI, 4. 8. 1954, fol. 35r; ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XIII A, 24. 10. 1957, fol. 30v; ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XIVA, 1. 8. 1958, fol. 30r. Prim. Höfler, *Primorska*, str. 93; Vignjevič, *Ples smrti*, str. 70; Vignjevič, *Die mittelalterlichen Totentanz-Wandgemälde*, str. 163; Vignjevič, *Mrtvaški ples*, str. 73. Gl. tudi op. 45.

⁸⁰ Heitz in Schreiber, *Pestblätter*. Gl. tudi Perdrizet, *La Vierge*, str. 144; Klebs in Sudhoff, *Die ersten gedruckten Pestschriften*; Schmidbauer, *Ein unbekanntes Augsburger Pestblatt*, str. 229–231; Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 190–191; Anzelewsky, *Pestblätter*, stp. 1921.

župnijske cerkve sv. Duha v Svetem Duhu pri Škofji Loki. Žal je od prizora viden le spodnji del figur, in sicer desno Kristus Trpin, ob katerem sta vidna kelih in hostija, in levo v belo, do tal segajoče oblačilo odeta figura, domnevno Marija. Lev Menaše meni, da je bil v sredini prestoljujoči Sodnik, ki mu je Kristus kazal svoje rane, njemu pa Marija svoje prsi (sl. 3).⁸¹ Le nekaj let starejša od svetoprismoške, a hkrati – če ne upoštevamo škofjeloške – tudi najstarejša ohranjena, je upodobitev dvojne priprošnje v podružnični cerkvi sv. Jerneja v Seničnem pri Golniku. Tu je na podločju severne stene prezbiterija še viden del Marije Zavetnice s plaščem, ki golo dojko kaže pred njo kleččemu Kristusu Trpinu ter Bogu Očetu nad njima, iz časa okoli let 1480–1490 (sl. 4).⁸² Kužna slika, ki jo je France Stele poimenoval »nevsakdanji Pestbild«, ⁸³ je umeščena poleg prizora sv. Jurija, ki se bojuje z zmajem. V kontekstu sopostavljene Kužne slike in lastne izkušnje boja vernikov proti neusmiljeni, nalezljivi in v veliki večini primerov smrtonosni bolezni je ta dvojica še toliko pomenljivejša, saj sv. Jurij simbolizira krščanskega viteza, ki s pomočjo Kristusa premaga tudi najstrašnejšega sovražnika. Zmaj v prvi vrsti simbolizira zlo in posledično hudiča, vendar je bila kot zlo razumljena tudi kužna bolezen. V ozadju obeh podob tako slutimo navezavo na krščansko misel, da je z vero, molitvijo ter naslonitvijo na Kristusa in Marijo možno premagati vsakršno zlo. Po drugi strani je v Seničnem pomenljiv še en ikonografski vidik poslikave prezbiterija, in sicer prizor Marijine smrti, ki je lociran točno nasproti Kužne slike. Čeprav je v Seničnem Marijina smrt naslikana v ikonografski različici Marijine zadnje molitve, ta motiv vsebuje tudi aluzijo na Marijino vnebovzetje, kar je subtilen namig in miselna navezava na vstajenje in rešitev duš po smrti za vsakega, ki bi kljub molitvam podlegel bolezni.

Kužna slika je bila okoli let 1480–1500 naslikana tudi na južni steni severne kapele

⁸¹ Menaše, *Marija*, str. 139; enako Höfler, *Gorenjska*, str. 156. Motiv kazanja ran ima izhodišče v ideji *intercessio Christi*, ki izvira iz poudarjenega češčenja Kristusovih ran, zlasti rane na strani, v 14. in 15. stoletju ter češčenja Kristusove krvi. O tem gl. Panofsky, *Imago Pietatis*, str. 284–285, gl. tudi str. 286, 288, kjer motiv kazanja ran vzporeja s sorodnim motivom na prizorih Poslednje sodbe; prim. Seidel, *Ubera Matris*, str. 70–78; Schreiner, *Maria*, str. 185–186. Gl. tudi Mikuž, *Kri in mleko*.

⁸² Za datacijo gl. Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 13; Stele, *Gotsko stensko slikarstvo*, str. VII, CXXIV, kat. št. 90–91; Höfler, *Gorenjska*, str. 141.

⁸³ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXVIA, 23. 7. 1959, fol. 3r, kjer je France Stele prizor opisal z besedami: »Levo stoječ nag, v rudeč plašč odet Kristus trpin, desno klečča v bel plašč odeta MB, ki ima pod razprostrtim levim (po nji desnim) plaščem skupino figur. V osi zgoraj verjetno Bog oče.« Na fol. 4r se je vprašal: »Ali ni tudi Pestbild odmev vremeske ikonografije?« Prim. ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXVIA, 1. 9. 1959, fol. 19r: »Pestbild stoječ Jezus ogrnjen v rudeč, zeleno podšit plašč, bel pasni prt, ki na pol odkriva sramni del telesa. Desno MB klečča v belem plašču z zeleno podšivko, lila suknja, desna stran plašča razklenjena, spodaj klečča figura. Glava uničena. Zgoraj prsni del Boga očeta, vse drugo nejasno.« Na 20r oblikovanje Kristusovih nog na Kužni sliki v Seničnem primerja z nogami Adama v Hrastovljah. Prim. Komelj, *Konservatorska poročila*, 7, str. 222, ki piše o Mariji Zaščitnici »v zanimivi ikonografski predelavi t. im. 'Pestbild' /.../. V prizoru 'Pestbilda' je Marija upodobljena kot priprošnjica, ki se obrača do svojega golega sina, le okrog pasu ovitega s prtom.«

župnijske cerkve sv. Nikolaja v Vuzenici (sl. 5).⁸⁴ Upodobitev ni ohranjena v celoti, še viden pa je ravno detajl Marijine razgaljene dojke.⁸⁵ Vuzeniška različica Kužne slike kljub fragmentarni ohranjenosti prinaša pomembno podrobnost, in sicer so na tej upodobitvi vidne tri puščice. Te so naslikane na še posebno pomenljiv način, saj so usmerjene stran od Marije, ki jih je torej zmožna odbiti, usmeriti stran od ljudi in jih celo prelomiti. Pomenljivo je, da je tudi v Vuzenici Kužna slika upodobljena poleg Marijine smrti. Ta ikonografski motiv je v vuzeniški kapeli v funkciji oltarne slike na vzhodni steni, kjer je naslikan v svoji najbogatejši različici. Nad prizorom Marijine smrti namreč vertikalno sledijo podoba Kristusa z Marijino dušo v naročju, na vrhu stene Marijino vnebovzetje, natanko v osi nad njim pa že na oboku še Marijino kronanje. Lev Menaše v zvezi z vuzeniško Marijo opozarja, da je ta upodobitev naš najstarejši znani motiv Marije Priprošnjice in da Marija kleči, ob njej pa ležijo tri zlomljene puščice, ki simbolizirajo vojno, lakoto in kugo. Motiv vzporeja z vizijo sv. Dominika, ki je imel leta 1216 v Rimu ponoči videnje Kristusa, ki je imel namen človeštvo z grehi ošabnosti, nečistosti in skoposti pogubiti s tremi puščicami. Od tega dejanja ga je odvrnila Marija, ko mu je predstavila sv. Dominika in sv. Frančiška, ki bosta človeštvo spreobrnila.⁸⁶ Tudi Leopold Kretzenbacher je opozoril, da gre na vuzeniškem fragmentu za *intercessio Marie* prek *ostentaio uberum* in torej ne za dvojno intercesijo.⁸⁷ Izpostavil je, da ni jasno, kaj je bilo upodobljeno levo spodaj, morda »pisani zemeljski kamni in klesani vijolični kvadri, ki

⁸⁴ Za datacijo gl. Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 244 (z nadaljnjo literaturo). France Stele (ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXXV, 28. 7. 1925, fol. 55r) vuzeniško Kužno sliko imenuje »slika nadlog« in jo pripisuje roki istega mojstra, kot je naslikal sosednjo kompozicijo Marijine smrti in vnebovzetja. Na fol. 55v–56r poroča, da sta »na sev. steni zunaj dva sv. Krištofa. Oni na stran. delu novejšega datuma. Oba sta prebeljena. Drugi starejši je že na zidu podaljška. Ohranjen je samo vrh figure, ki gleda na svojo levo navzgor. Zelo dobro se vidi glava Kristusa, ki mu sedi na levem ramenu. Nad glavo se vidi Kr. roka s stegnjenima dvema prstoma (kazalec in sredinec). Ob Krištofu na levi viden še obraz druge nerazločne figure. Slika je zgoraj završena z okvirom, karakter poznogotskega vejevja s stiliziranimi listi na koncu. Sedaj belo na rumeni podlagi. Stilizacija se zdi, da je deloma že pod renesanskim vplivom.« Prim. ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, CXVII, 7. 9. 1946, fol. 45r; ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXIVA, 25. 8. 1959, fol. 16r.

⁸⁵ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 12. 8. 1923, fol. 32r: »Na juž. steni ob vhodu na kor je detajl Marije pomočnice s plaščem, ki nudi nage prsi. Pod plaščem so vidne glave, ena zlomljena puščica, obraz pa je obrnjen navzgor v njeno levo, kjer je bil verjetno Bog Oče kot strelec.«

⁸⁶ Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 246–248; Perdrizet, *La Vierge*, str. 129–132; Schawe, *Ikongraphische Untersuchungen*, str. 151; Menaše, *Marija*, str. 135–136, 139, v op. 730 na str. 139 Lev Menaše v tem kontekstu omenja še komaj vidno ribso v stiškem rokopisu Ms 11, ki ga hrani ljubljanska Narodna in univerzitetna knjižnica, kjer je na fol. 185v vidna v levo obrnjena, domnevno ženska postava, ki gleda navzgor. Pod tem je napisanih nekaj vzklikov k Mariji. Lev Menaše jo umešča v sredino 15. stoletja ali pozneje, sicer pa se mu »glede na postavitev in smer pogleda /.../ zdi verjetno, da je Marijo predstavljala kot priprošnjico (in torej 'ilustrirala' spodnje napise), mogoče prvotno celo s kretjno opozorila na prsi, kar pa je bilo pozneje seveda treba zbrisati«.

⁸⁷ Gl. Kretzenbacher, Mariens Brustweisung, str. 94–95.

tvorijo vrata, ali oblaki neba».⁸⁸ Ne eno ne drugo ni značilno za motiv Marije Priprošnjice, zagotovo pa to niso oblaki, saj Marija prosi za vernike na Zemlji. Po drugi strani je že France Stele zapisal, da vuzeniška različica združuje motiv Marije Zavetnice s plaščem in kužne podobe s Kristusom Trpinom, ki Boga Očeta prosi za milost.⁸⁹ Tudi Janez Höfler jasno piše, da je Marija v Vuzenici »z dojk o opozarjala Kristusa na svoje materinstvo, da je ta s svojimi ranami posredoval pri Bogu Očetu, naj preneha pošiljati na svet puščice nadlog. Kako je bila ta kompozicija izvedena v nadrobnostih, pa seveda ne vemo.«⁹⁰ Ob ogledu freske v kapeli ugotovimo, da ni mogoče z zanesljivostjo potrditi, ali Marija res kleči. Prav tako je veliko vprašanje, od kdaj je ob Mariji bordura, kar onemogoča sklep o prvotnem obsegu upodobitve pred vzpostavitev prehoda med ladjo in severno ladjo v njeni vzhodni travaji. Skupina barvnih polkrogov pod njo bi lahko predstavljala ljudi, ki so se zatekli pod njen plašč.⁹¹ Vsekakor so ravno v levem spodnjem delu, kjer se ohranjeni del freske konča, jasno vidni lasje in čelo enega od klečečih vernikov. Nikakor torej ne moremo zaključiti, da v Vuzenici zagotovo ni šlo za dvojno intercesijo. Vendar pa se mi zdi ključen detajl ta, da se Marija obrača navzgor, zaradi česar se mi zdi verjetneje, da je bila upodobitev sorodna ilustracijam 37. poglavja v delu *Speculum humanae salvationis* oziroma da je šlo za motiv Marije Priprošnjice, združen z motivom Marije Zavetnice s plaščem.

Marijo, v katero Kristus – in torej ne Bog Oče – pošilja puščice, v naši geografski bližini najdemo na še eni poslikavi Tomaža Beljaškega, in sicer na Kužni sliki v podružnični cerkvi sv. Jurija v Gerlamoosu iz okoli leta 1480,⁹² kjer Marija nastopa v podobi Marije Zavetnice s plaščem kot na zgoraj omenjeni miniaturi iz regensburške različice dela *Speculum humanae salvationis*. Mariji plašč razširjajo angeli, del podobe pa je tudi hudič, ki se Mariji bliža izza plašča. Kužno sliko v opusu Tomaža Beljaškega najdemo še dvakrat, in sicer v župnijski cerkvi sv. Andreja v Vratih/Thörlu, kjer gre za dvojno

⁸⁸ Kretzenbacher, Mariens Brustweisung, str. 95.

⁸⁹ Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 78. Prim. Stele, *Freske*, str. 135–136, kjer sicer navaja, da se je Marija obrnila proti levi »i gleda kao da moli desno gore, gde se verovatno nalazio Bog Otac koji je bacio strelice«, a hkrati na podlagi Marijinega držanja dojke zaključuje, da »možemo zaključiti o slici klečečeg Isusa«. Na str. 137 dodaja, da Marija v Vuzenici in Kužna slika Simona iz Taistna v Brucku nista »čisti tip zbog toga što temelje na ne više potpuno jasnom shvaćanju medjusobnih odnošaja, jer prema tradiciji Majka imala bi gledati prema Sinu ne prema Ocu«.

⁹⁰ Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 245.

⁹¹ Da polkrogi pomenijo glave vernikov, je menil že France Stele, gl. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, spisovno gradivo, Vuzenica. Uradni zapisek v zadevi slik v farni cerkvi v Vuzenici (Štajerska), 17. december 1920, 1. pola, datirana 28. 1. 1921. Prim. Stele, *Varstvo spomenikov*, 3, str. 147.

⁹² Gl. Höfler, *Die gotische Malerei Villachs*, 1, str. 130–131; Höfler, *Die gotische Malerei Villachs*, 2, str. 36–37 (z nadaljnjo literaturo); Biedermann in Leitner, *Gotik in Kärnten*, str. 180–183; Höfler, *Das Leben*, str. 85.

intercesijo z diagonalno razporeditvijo glavnih treh oseb ter donatorjem s priprošnjikom sv. Janezom Krstnikom, in na zunanjsčini podružnične cerkve sv. Erharda v Šentpavlu, kjer je bila ravno tako naslikana Kužna slika v različici dvojne intercesije, ki pa je danes že skoraj povsem uničena.⁹³ Najkompleksnejšo dvojno intercesijo z modificiranim motivom Deesis ter vključenimi sv. Frančiškom, sv. Dominikom, papežem in številnimi drugimi protagonisti pa je Tomaž Beljaški zasnoval na južni zunanjsčini graške stolnice, kjer je spodaj upodobil tri glavne nadloge in večfiguralno kompozicijo dvojne intercesije vključil v monumentalno upodobitev Poslednje sodbe. Glavni detajl, ki to različico dvojne intercesije ločuje od bolj ustaljenih različic, je, da Marijin plašč tukaj nadomešča tančica – gre za ikonografski motiv t. i. Pokrova, prevzetega iz bizantinske umetnosti, ki pa se tu na svojstven način prepleta z zahodnoevropsko ikonografijo. Graška različica je tako svojevrstna kombinacija motivov Poslednje sodbe, Kužne slike in *Mater Omnium*, saj nosi značilnosti vseh treh, pa vendar vsakega svobodno preoblikuje v novo, svojevrstno kompozicijo s poseganjem po v bizantinski ikonografiji uveljavljenih detajlih, kot sta Deesis in Pokrov.⁹⁴ V slovenskem prostoru je bila svojevrstna navezava med skupino Deesis in dvojno intercesijo vzpostavljena v cerkvi na Krtini, ki je naslednja lokacija s poznosrednjeveško Kužno sliko v slovenskem prostoru.

V podružnični cerkvi sv. Lenarta na Krtini pri Dobu Kužno sliko najdemo na južni ladijski steni. Poslikava, ki je del mojstra Leonarda, je nastala med letoma 1494 in 1500.⁹⁵ Žal so ostanki zelo fragmentarni, a vendarle jasno vidimo klečečega Kristusa Trpina in del Marije Zavetnice s plaščem (sl. 6). Kar izstopa, je lega te freske, saj je umeščena tik ob prizor Poslednje sodbe, nad njo pa je viden še del prizora s sv. Lenartom. Prav v središču Poslednje sodbe na Krtini, v srednjem pasu, sta izrazito izpostavljeni klečeči figuri Marije in Janeza Krstnika, ki se obračata h Kristusu nad njima, ob spodnjem pasu, kjer so upodobljeni zveličani in pogubljeni, pa je bila naslikana dvojna intercesija z Bogom Očetom. Da je bila misel na kugo oziroma priprošnja v boju proti njej v tej cerkvi navzoča več stoletij, nakazuje vizitacijski zapisnik ljubljanskega škofa Rinalda Scarlichija z dne 2. oktobra 1631. Ob njegovem ogledu cerkve so bili ob vzhodni steni trije oltarji: v sredini oltar sv. Lenarta, ki je bil *consecratum absque tabella et telis*, na desni (listni) strani je bil oltar sv. Roka, na levi (evangeljski) strani pa oltar blažene Device. Od stene odmaknjen je stal še en oltar, ki pa ni bil posvečen. Škof je ukazal, naj oltar

⁹³ Gl. Höfler, *Die gotische Malerei Villachs*, 1, str. 130–131; Höfler, *Die gotische Malerei Villachs*, 2, str. 34–36, 40.

⁹⁴ Gl. Stele, *La Vierge Protectrice*, str. 354–355, 357–362; Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 80; prim. Menaše, *Marija*, str. 136, 138; Lavrič, *Bratovščine*, str. 475.

⁹⁵ Za datacijo gl. Höfler, *Gorenjska*, str. 120 (z nadaljnjo literaturo).

premaknejo k zidu in poskrbijo za ustrezno opremo.⁹⁶ Kužni svetnik sv. Rok je bil na Krtini dobro poznan, o čemer ne priča le njegova sedanja podoba na glavnem oltarju, marveč tudi drugi novoveški vizitacijski zapisniki. Pomenljivo je, da ljudje na Krtini cerkev danes poznajo kot cerkev sv. Roka, o čemer priča tudi obcestna tablica, ki k cerkvi sv. Lenarta usmerja kot k cerkvi sv. Roka. Z dne 23. novembra 1668 je ohranjen vizitacijski zapisnik o ogledu, ki ga je opravil generalni vikar Filip Trpin. Vizitator poroča, da je cerkev in oltar sv. Lenarta 27. avgusta 1458 posvetil generalni vikar oglejskega patriarha, škof Fortunat. Ob Trpinovem obisku so oltar na evangeljski strani s kamnito menzo imenovali oltar sv. Roka, čeprav je bil posvečen svetemu Duhu. V našem kontekstu je izjemno pomembno, da je vizitator ob obisku zaukazal odstranitev Kužne slike s tega oltarja; namesto te podobe naj bi namestili podobo prihoda sv. Duha nad apostole v obliki gorečih jezikov. Vizitacijski zapisnik prinaša celo opis Kužne slike. V nastavku oltarja je bil upodobljen Bog Oče, ki je pošiljal puščice na zemljo, kjer so bili upodobljeni Kristus, Marija, sv. Janez Krstnik in sv. Rok, ki so prosili za ljudstvo. Oltar na listni strani je bil že leta 1458 in tudi ob Trpinovem obisku posvečen Mariji, četrti oltar pa je krasil star kip sv. Lenarta, vendar so oltar nameravali posvetiti sv. Roku. Za ta oltar je vizitator izdal sklep, naj ga primerno opremijo ali odstranijo. Vizitator je opisal tudi arhitekturo cerkve in omenil enoten obok, dve vrsti po pet stebrov, tri široka in do oboka segajoča gotska okna v vzhodni ter po dve gotski okni v severni in južni steni. Omenil je tudi obzidje okoli cerkve z dvema stolpoma in v obzidje vključen zvonik ter zapisal, da je cerkev brez (prostorsko ločenega) prezbiterija. Maše so bile poleg na žegnanje še na velikonočni in binškočni ponedeljek ter na praznik sv. Roka.⁹⁷ Isti vizitator, Filip Trpin, je 2. septembra 1673 ob ogledu cerkve ugotovil, da ima oltar sv. Duha že novo sliko, pri Marijinem oltarju so bile vsako prvo soboto maše, četrti oltar pa še vedno ni bil posvečen, kar naj bi bila posledica pomanjkanja sredstev, zato je ukazal, naj oltar odstranijo, kip sv. Roka pa prenesejo na glavni oltar.⁹⁸ Kip sv. Roka tudi danes krasi atiko (novogotskega) glavnega oltarja. Sedanji oltar, ki je bil posvečen 28. avgusta 1887, je izdelal Ivan Vurnik, na njem pa sta ob sv. Lenartu sv. Apolonija in sv. Jedrt, nad sv.

⁹⁶ Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 242. V vizitacijah je sicer tudi oltar na listni strani vpisan kot oltar sv. Lenarta, vendar je bil mišljen oltar sv. Roka, kot na citiranem mestu opozarja tudi Ana Lavrič.

⁹⁷ Nadškofijski arhiv Ljubljana, 14, Vizitacije, fasc. 2, 23. 11. 1668, pag. 500–502. Prim. Stražar, *Župnija Dob*, str. 220–221; Lavrič, *Ljubljanska škofija v vizitacijah*, str. 171–172. Biraben, *Les hommes et la peste*, 2, str. 81, navaja, da je bil sv. Janez Krstnik, enako kot sv. Jožef, sv. Ana in sv. Jakob, priprošnjik proti kugi, saj so bili ti svetniki izjemno popularni, zato so se ljudje k njim zatekali tudi v času kuge. Prim. Anzelewsky, *Pestblätter*, stp. 1921.

⁹⁸ Prim. Stražar, *Župnija Dob*, str. 221. V Nadškofijskem arhivu Ljubljana vizitacijskega zapisnika iz leta 1673 ni bilo mogoče najti.

Lenartom pa sv. Rok.⁹⁹ Janez Vajkard Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* piše, da je imela cerkev tedaj oltar sv. Lenarta, sv. Jedrti in sv. Roka. Ob tem dodaja, da na god sv. Roka k cerkvi pridejo procesije z zastavami,¹⁰⁰ kar potrjuje izjemno češčenje tega priljubljenega kužnega svetnika na Krtini.

Lev Menaše je v povezavi s stensko poslikavo v cerkvi na Krtini izpostavil, da je na njej izrazito opazna idejna zmeda, ki je značilna za čas okoli preloma 15. v 16. stoletje. To se kaže zlasti v »nezgodovinskem« redu prizorov, saj dejanski vrstni red dogodkov, ki so tu upodobljeni, ni upoštevan in je povsem pomešan. V ikonografskem pogledu se v poslikavi zapletena poznosrednjeveška simbolika prepleta s krščansko-humanističnimi poudarki; podobno zmedo je mogoče najti tudi v sočasnih krščansko-humanističnih poučnih delih. Z izpostavljenostjo Kristusa kot Odrešenika in Sodnika je v ikonografski zasnovi vendarle jasno poudarjena Kristusova odrešenjska vloga ob hkratnem opominu na Poslednjo sodbo. V našem kontekstu izstopata še motiva Križanja in iluzionistični nastavek stranskega oltarja z motivom *Imago Pietatis*. Lev Menaše zmedo prepozna tudi na oboku, kjer se običajni motivi, kot so Kristus Sodnik in evangelisti, mešajo s svetniki, motivi iz *Physiologusa*, celo z Devico s samorogom, s Samsonom, ki trga leva, sv. Jurijem v boju z zmajem itd. Edini prizor, na katerem je poudarjena Marijina vloga oziroma na katerem Marija ne nastopa »le« kot Kristusova Mati, je Kužna slika, ki je hkrati zadnji od treh velikih prizorov na celotni poslikavi, kar je dokaz, da se naročnik ni mogel povsem odvrniti od t. i. stare pobožnosti.¹⁰¹ Lev Menaše meni, da je motiv Poslednje sodbe posredno navzoč tudi na oboku, kjer med simboli evangelistov in angeli z *arma Christi* kraljuje Kristus Sodnik. Izpostavlja celo, da je »ponavljanje motiva Poslednje sodbe na krtinskih freskah /.../ zelo nenavadno«, in meni, da je to povezano s časom, ko so verniki pričakovali konec sveta, kar je bilo predvsem posledica turških vpadov, bližajočega se leta 1500 in kuge, o čemer priča prav Kužna slika, na kateri je Bog Oče »hotel kaznovati človeštvo s puščicami ali z mečem«.¹⁰² Še bolj nenavadno kot dvakrat upodobljena Poslednja sodba, pri čemer lahko po mojem mnenju upodobitev na oboku le pogojno povežemo s tem ikonografskim motivom, je dejstvo, da sta bili konec srednjega veka v krtinski cerkvi hkrati celo dve Kužni sliki, ena tabelna in druga, naslikana na steno, kar je razvidno iz novoveških vizitacijskih zapisnikov. Da je bil v cerkvi že v srednjem veku posebej češčen sv. Rok, dokazuje tudi ohranjen sklepnik, saj je ta svetnik na njem upodobljen.

⁹⁹ Stražar, *Župnija Dob*, str. 225–226.

¹⁰⁰ Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 715. Prim. Stražar, *Župnija Dob*, str. 229.

¹⁰¹ O tem gl. Menaše, *Krtina in Dole*, str. 14–15, 17–18, o ikonografiji celotne poslikave gl. str. 8–20; Menaše, *Marija*, str. 287–288. Prim. Höfler, Leonard, str. 55; Höfler, *Poslikava notranjščine*, str. 278.

¹⁰² Menaše, *Krtina in Dole*, str. 18–20.

V zgodnjem 16. stoletju oziroma v času okoli let 1500–1520¹⁰³ je bila Kužna slika naslikana na južni zunanjsčini župnijske cerkve Marijinega rojstva v Šmarju – Sap, in sicer med gotskima oknomoma oziroma čez zazidano romansko okno (sl. 7).¹⁰⁴ Čeprav je poslikava danes fragmentarno ohranjena, je jasno razvidno, da je šlo ravno za ta motiv. Prepoznaven je del Marije Zavetnice s plaščem, ki pred njo klečečemu Kristusu Trpinu oziroma Evharističnemu Kristusu kaže golo dojko. Nad njima je Bog Oče z napetim lokom, s katerim namerava izstreliti puščice na zemljo.¹⁰⁵

Leta 1523 je bila svojevrstna različica Kužne slike naslikana na severni steni prezbiterija župnijske cerkve sv. Mihaela v Radljah ob Dravi (sl. 8). Ta upodobitev je v kontekstu obravnave Kužnih slik še posebej pomenljiva. Na tej različici namreč ob Mariji stojijo štirje svetniki, od katerih v ospredju izstopata sv. Janez Evangelist¹⁰⁶ in najpomembnejši srednjeveški priprošnjik v boju proti kugi, sv. Sebastijan.¹⁰⁷ Za njim stoji še en zavetnik v boju proti kugi, sv. Krištof, za sv. Janezom Evangelistom pa sv. Janez Krstnik. Na freski sta fragmentarno ohranjena dva napisa. Pod Marijo Zavetnico s plaščem je napis v gotski minuskuli, iz katerega izvemo, da gre za nagrobno fresko župnika Hansa Fierstenfeldta iz leta 1523: *hie. ligt. begraben. herr. hans. fierstenfeldt. pfarrer. czw. marnberg. dem. [go]t. gnad. [un]d ... [der] gestorben. ist. am. andern ... 1523.*¹⁰⁸ Radeljski župnik, ki je umrl leta 1523 in je torej v cerkvi tudi pokopan, je prišel iz Fürstenfelda in je bil v Radljah župnik od leta 1497.¹⁰⁹ Upodobljen je na Marijini desni strani, kjer so zbrani predstavniki cerkvenega stanu, in sicer povsem v ospredju. Naslikan je kleče, odet v belo oblačilo in z

¹⁰³ Za datacijo gl. Peskar, Stavbna zgodovina, str. 263. Mikuž, Positus in medio, str. 274–275, domneva, da je poslikava nastala po letu 1526, ko naj bi se zgledovala po poslikavi v cerkvi Marija Gradec.

¹⁰⁴ O fragmentarno ohranjeni poslikavi gl. Menaše, *Marija*, str. 135; Mikuž, Positus in medio, str. 271–284.

¹⁰⁵ Mikuž, Positus in medio, str. 272–273, 276, domneva, da so bili ob nastanku slikarije v danes uničenem predelu med tremi svetimi figurami vidni prizori kuge, lakote in vojne.

¹⁰⁶ Za sv. Janeza Evangelista gl. Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 175. France Stele v ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 13. 8. 1923, fol. 44v, navaja, da je svetnik, ki priporoča donatorja, »[o]blečen v sinjo suknjo, rumen plašč, na katerega robu zgoraj je le odlomkoma še čitljiv napis: (S)anctus An(dreas) /.../«.

¹⁰⁷ France Stele (ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 13. 8. 1923, fol. 44v–45r) ga je opisal s sledečimi besedami: »/.../ sv. Boštjan v rdeči suknji, razgaljene prsi, ki so prestreljene s puščicami. Obraz je brezbrad, lep. Ima dolge lase in spominja na benečanske svetnike. Z levo prijemlje eno puščic, z desno pa graciozno kaže na Marijo.«

¹⁰⁸ Prepis povzet po: Stele, *Varstvo spomenikov*, 3, str. 146. Prim. Stele, *Varstvo spomenikov*, 1–2, str. 83; Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 324; gl. tudi ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, III, 20. 1. 1921, fol. 8r–v; ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 13. 8. 1923, fol. 45r–45v. France Stele (ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, III, 20. 1. 1921, fol. 8v) piše, da je v zgornjem desnem kotu prizora naslikan Bog Sin (da gre za Jezusa, preberemo tudi v ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 13. 8. 1923, fol. 45r), čemur pa ni mogoče pritrčiti; prim. Menaše, *Marija*, str. 136. Rozman, *Stensko slikarstvo*, str. 54, izpostavlja, da radeljska votivna oziroma nagrobna slika s portretom pokojnika, Marijo s plaščem in Ano Samotretjo ne oblikuje prostornine, ampak steno krasi v smislu samostojne »viseče slike«.

¹⁰⁹ Nahtigal, *Sakralna kulturna dediščina*, str. 59.

bareto v roki, od njega pa se vije napisni trak, na katerem je zapisan vzklik *Ora pro nobis sancta Dei genitrix*.¹¹⁰

Pri tej različici torej ne gre za motiv dvojne priprošnje, marveč za *intercessio Mariae*. Njeno vlogo priprošnjice v boju zoper kugo razkrivata sv. Sebastijan in sv. Krištof, dodatno pa tudi Bog Oče, ki nad oblaki jemlje meč iz nožnice oziroma ga pospravlja vanjo. Pomenljiv dodatek sta angela nad Marijo, ki imata visoko dvignjena razprostrta krila in sta oblečena v dolgi, v zraku plapolajoči oblačili. Eden ima v rokah velik križ, drugi pa steber. Jasno je, da gre za *arma Christi*, torej orodji Kristusovega mučeništva, ki torej v tem primeru na svojstven način nadomeščata podobo Kristusa Trpina in Boga Očeta spominjata na muke, ki jih je za odrešitev človeštva pretrpel njegov Sin. Da sta oba predmeta, ki ju v rokah drži angela, dejansko namenjena Bogu Očetu, dokazuje njun pogled. Eden od angelov je usmerjen k njemu, drugi pa je s telesom sicer obrnjen stran od Boga, vendar se z glavo in pogledom obrača nazaj k njemu. Še zanimivejša je gestikulacija rok Marije in svetnikov ob njej. Sv. Janez Evangelist Mariji priporoča svojega soimenjaka oziroma naročnika poslikave, ki ga prepoznamo po držji, značilni za donatorske podobe, s tem da gre v tem primeru za epitaф oziroma nagrobno fresko.¹¹¹ Sv. Krištof nima prostih rok, saj z eno drži palico, z drugo pa podpira Kristusa na svojih rami. Najzgovornejša je tako drža rok preostalih treh protagonistov. Igro rok in prstov začenja sv. Janez Krstnik, ki je obdan z rdečim ogrinjalom, izpod katerega v višini prsi poudarjeno dviguje golo desnico z iztegnjenim kazalcem, s katerim kaže na Marijo. Ta z levico razširja plašč, v višini svojih prsi pa ima tudi ona dvignjeno desnico z iztegnjenim kazalcem, s katerim kaže na sv. Sebastijana. Slednji ima prav tako v približno isti višini dvignjeno desnico z iztegnjenim kazalcem, s katerim kaže nazaj proti Mariji. Izjemno subtilna sporočilnost je torej jasna: verniki naj se v boju proti kugi obračajo k sv. Sebastijanu in Mariji, ta pa bo zanje posredovala pri Bogu, ki v zameno ljudstva ne bo udaril z nadlogo kuge, saj je za odrešitev človeštva dovolj pretrpel že njegov Sin. Omenim naj še, da so pod Marijinim plaščem zbrani verniki vseh stanov, med katerimi sta tudi kralj/cesar in dominikanka. To ni presenetljivo, saj je bil v Radljah ob Dravi od

¹¹⁰ Prepis povzet po: Stele, Spomeniki, str. 160; na citiranem mestu pisec opozarja, da je bil pokojnik pokopan pod fresko, na kateri je upodobljen. Prim. ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, III, 20. 1. 1921, fol. 9r; ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 13. 8. 1923, fol. 44r–v. 18. avgusta 1510 je lavantinski škof Leonhard Peurl ponovno posvetil radeljsko samostansko cerkev ter kapelo sv. Janeza Krstnika v velikem križnem hodniku, kjer je posvetil še oltar 14 priprošnjikov v sili, gl. Skitek, Samostan dominikank, str. 92. Menaše, *Marija*, str. 136 (op. 697), je napis bral kot *Ora pronobis Sancta dei mater*. Gl. tudi Lavrič, Bratovščine, str. 487.

¹¹¹ Za srednjeveške donatorske podobe na Štajerskem gl. Bence, *Donatorska podoba*. Nekaj primerov donatorskih podob z vključeno (dvojno) intercesijo nudijo Lutz in Perdrizet, *Speculum*, str. 298–299; Koepplin, *Intercession*, stp. 347–348.

leta 1251 samostan dominikank, ki je bil razpuščen z jožefinskimi reformami.¹¹² Primer Marije Zavetnice s plaščem, ob kateri stoji več svetnikov, med drugim sv. Sebastijan, nad njo pa sta angela z meči kot personifikaciji Pravičnosti in Usmiljenja ter Kristus s tremi puščicami, najdemo leta 1464 na sliki *Gonfalon de San Francesco al Prato* Benedetta Bonfiglia v oratoriju sv. Bernardina Sienskega v Perugii.¹¹³ V Radljah ob Dravi je ob prizoru Marije Zavetnice s plaščem naslikan ikonografski motiv sv. Ane Samotretje.¹¹⁴ Da je bila sv. Ana Samotretja prav tako priprošnjica v boju proti kugi, med drugim dokazujejo kužni listi iz 15. stoletja.¹¹⁵ Sv. Ana Samotretja je sicer idejna in hkrati vsebinsko razširjena ikonografska predhodnica motiva Brezmadežne.¹¹⁶ Tudi sam motiv Kužne slike je bilo mogoče povezati z brezmadežnostjo Božje Matere.¹¹⁷

Kužna slika je bila leta 1526¹¹⁸ domnevno naslikana tudi na severni ladijski steni podružnične cerkve Matere Božje v Marija Gradcu (sl. 9). Prizor je fragmentarno ohranjen, vendar je jasno razberljiv motiv Marije Zavetnice s plaščem, od katerega so levo in desno ob pozneje vzdanem oknu vidne figure pod plaščem, nad njimi pa angeli, ki Mariji razgrinjajo plašč. Na oboku sta nad tem prizorom angela, držeča steber in križ, kar lahko vzporejamo s Kužno sliko v Radljah ob Dravi. Čeprav je na oboku še več angelov z *arma Christi*, sta ta dva velikostno in tudi ornamentalno posebej izpostavljena, kar potrjuje, da sta imela še dodaten ikonografski pomen v navezavi na poslikavo na steni pod njima. Po mnenju Leva Menašaja je bil v zgornjem pasu stene, torej tik pod angeloma, Bog Oče z mečem ali s puščicami, tako da ne dvomi, da ne bi šlo za Kužno

¹¹² O samostanu gl. Mlinarič, *Marenberški dominikanski samostan*. Perdrizet, *La Vierge*, str. 155, je opozoril, da so podobe papežev, cesarjev, kraljev, kraljic, kardinalov in škofov v motivu *Mater omnium* praviloma stereotipske, podobno kot v motivu Mrtvaškega plesa.

¹¹³ Perdrizet, *La Vierge*, str. 115–116, 117–118.

¹¹⁴ Razlike v koncipiranju slikovnega ozadja obeh prizorov in okvirjev obeh slik dajejo vtis nesočasnega nastanka, zaradi česar menim, da je oboje rezultat konservatorskih posegov. O restavriranju poslikave gl. Stele, *Varstvo spomenikov*, 1–2, str. 83; France Stele, *Varstvo spomenikov*, 3–4, str. 188. France Stele (ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, III, 20. 1. 1921, fol. 9r) je zapisal, da je sv. Ana Samotretja »iz iste dobe in iste roke«. Da sta Marija Zavetnica s plaščem in sv. Ana Samotretja »delo istega mojstra«, preberemo tudi v ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXII, 13. 8. 1923, fol. 43v. V prid tezi, da sta okvir in ozadje sv. Ane Samotretje kasnejša, bi kazala tudi fotografija, posneta ob odkritju obeh poslikav, gl. Tätigkeitsbericht, str. 98.

¹¹⁵ Gl. Heitz in Schreiber, *Pestblätter*, repr. 8–9.

¹¹⁶ Prim. Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 78; Menaše, *Marija*, str. 84, 287. Za slovenske primere ikonografskega motiva sv. Ane Samotretje gl. Menaše, *Marija*, str. 84–86.

¹¹⁷ Gl. Menaše, *Marija*, str. 135; prim. Sussmann, *Maria mit dem Schutzmantel*, str. 335–336; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 89–90.

¹¹⁸ Letnico nastanka je sporočal danes neohranjeni napis, v katerem je bilo navedeno, da je bila gradnja začeta leta 1505, cerkev pa je bila posvečena leta 1526, gl. Orožen, *Das Bistum*, str. 93–94.

sliko.¹¹⁹ Pod motivom je bil nekdaj danes neohranjeni napis.¹²⁰ Na severni ladijski steni sta levo ob Kužni sliki naslikana motiva *Imago Pietatis* in Marijino kronanje, ob tem pa Marijino vnebovzetje in Marijina smrt, medtem ko so na nasprotni steni Pohod in poklon sv. Treh kraljev ter Križanje in Snemanje s križa. Poslikava v prezbiteriju opozarja na minljivost in ničevost sveta.¹²¹ Na oboku ladje je v enem od dveh največjih (osrednjih) polj upodobljen Kristus Sodnik, v drugem pa je motiv sv. Ane Samotretje, ki so ga torej prav tako upodabljali v boju proti kugi. France Stele se je spraševal, ali je bil morda ob Mariji Zavetnici s plaščem naslikan sv. Krištof,¹²² torej še en zavetnik v boju proti kugi. Čeprav France Stele v svojih zapiskih ne piše, da bi bila to lahko Kužna slika, je jasno, da je bil to eden najmonumentalnejših prizorov v cerkvi, ki je bil uničen zaradi pozneje vzdanega okna. Ob opisu severne stene je namreč zapisal: »Cela stena je bila velika slika Marije zaščitnice s plaščem.«¹²³ Z vidika celostnega ikonografskega programa je pomenljivo, da je ravno ob Mariji Zavetnici v zgornjem pasu naslikan motiv *Imago pietatis* oziroma Kristus kot mistična vinska trta, kot ga je poimenoval France Stele,¹²⁴ v katerem so močno izpostavljene Kristusove krvaveče rane. Ta motiv je bil torej lociran neposredno ob domnevnem Bogu Očetu nad Marijo Zavetnico v sosednji poli, s čimer se je še dodatno vzpostavljala ikonografija, značilna za Kužne slike.¹²⁵

Skupno je torej v slovenskem prostoru bolj ali manj celovito ohranjenih osem Kužnih slik, od tega pet na Gorenjskem oziroma v osrednji Sloveniji (Sv. Duh pri Škofji Loki (?), Senično pri Golniku, Krtina, Sv. Primož nad Kamnikom, Šmarje - Sap) in tri v (severo)vzhodni Sloveniji (Vuzenica,¹²⁶ Radlje ob Dravi, Marija Gradec); vsaka v nekoliko drugačni izvedbi. V geografskem pogledu izstopa, da so tako dve severovzhodni kot dve osrednjeslovenski lokaliteti (Vuzenica in Radlje ob Dravi ter Sv. Primož nad Kamnikom in Krtina) razmeroma blizu druga drugi. Ohranjeni primeri razkrivajo, da so bile Kužne slike v naših cerkvah naslikane tako v ladjah kot v prezbiterijih ter tako v notranjščinah kot na zunanjščinah. V Marija Gradcu je Kužna slika upodobljena na severni steni ladje, enako tudi na Sv. Primožu nad Kamnikom, kjer je ta ikonografski motiv upodobljen tik pred stopnico, ki je ladijski del ločevala od oltarnega, saj v poznem srednjem veku cerkev

¹¹⁹ Menaše, *Marija*, str. 135 (op. 689). Prim. Stopar, *Nova odkritja*, str. 272.

¹²⁰ Gl. Stopar, *Nova odkritja*, str. 264.

¹²¹ Za ikonografijo celotne cerkve gl. Golob, *Marija Gradec*, str. 329–343; Stopar, *Nova odkritja*, str. 255–274; Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 131–134 (z nadaljnjo literaturo).

¹²² ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, mapa Marija Gradec pri Laškem – p. c., nepaginirani list s shemo poslikave.

¹²³ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXA, 27. 4. 1968, fol. 13r.

¹²⁴ Gl. Stele, *Varstvo spomenikov*, 7, str. 177; prim. Stele, *Monumenta*, str. 26. Enako Stopar, *Nova odkritja*, str. 255.

¹²⁵ Enako navezavo je omenil Mikuž, *Positus in medio*, str. 274.

¹²⁶ Menaše, *Marija*, str. 135, za vuzeniško Kužno sliko piše, da gre ikonografsko za motiv Marije Priprošnjice.

prvotno ni imela prostorsko ločenega prezbiterja, ampak je bila v tlorisu dolg pravokotnik z za stopnico višjo vzhodno travejo.¹²⁷ Zelo sorodno, kot preprost pravokotnik brez prostorsko ločenega prezbiterja – ta je v notranjščini pred vzhodno travejo nakazan z dvema stopnicama –, je bila zasnovana tudi cerkev na Krtini s Kužno sliko na južni ladijski steni.¹²⁸ V Seničnem je ta prizor naslikan na severni steni prezbiterja, enako v Radljah ob Dravi in domnevno v cerkvi v Svetem Duhu pri Škofji Loki, v Vuzenici pa na južni steni vzhodne traveje severne kapele. Izstopa cerkev v Šmarju – Sap, kjer Kužno sliko najdemo na zunanjščini. Vseh osem Kužnih slik je bilo naslikanih v času od (če upoštevamo tudi Sveti Duh) leta 1456 do vključno prvih desetletij 16. stoletja. Pri tem moramo upoštevati, da v slovenskem prostoru veliko stenskih poslikav danes ni ohranjenih, tako da o razširjenosti tega motiva ne moremo z zanesljivostjo govoriti. Vsekakor pa je moralo biti po naših podružničnih in župnijskih cerkvah ob koncu srednjega veka kar nekaj Kužnih slik. Da se z odmevi kužnih epidemij v stenskem slikarstvu srečujemo po celotni Sloveniji, dokazujejo patrocinijske cerkve in oltarjev ter kiparske in slikarske upodobitve sv. Roka, sv. Sebastijana in drugih kužnih svetnikov oziroma zavetnikov. Izjemno dragocen je vizitacijski podatek o tabelni Kužni sliki na cerkvi na Krtini. Očitno ni bilo pomislekov, da ne bi v cerkvi hkrati imeli kar dveh kužnih podob in dodatno vzpostavili še češčenje kužnega svetnika sv. Roka.

Janez Höfler je leta 2004 pomislil, da bi bila lahko neke vrste Kužna slika ali upodobitev nadlog naslikana tudi na severni zunanjščini župnijske cerkve sv. Elizabete v Ljubnem ob Savinji. Zapisal je, da gre bržkone za »neko novodobno temo esha-tološke narave, sorodno tako imenovani kužni podobi ali še bolje podobi nadlog (Landplagenbild)«. ¹²⁹ Prizor je le fragmentarno ohranjen. Ivan Stopar je v zgornjem pasu prepoznal vrhnji del prizora s svetniki in Kristusom na prestolu, v spodnjem pasu, ki je bil tedaj deloma še pod beležem, pa Pomor betlehemskega otroka. ¹³⁰ Janez Höfler prepozna pomor v pokrajini, iznad katerega se dviguje bradat mož s culo, ki jo ima zavezano okoli vratu, pred pasom pa so v njej »duše umrlih kot majhne figure: gre za tako imenovano Abrahamovo naročje«. ¹³¹ Pred njim je na gledalčevi desni le v obrisih vidna figura, ki »se ne da določiti«, kot je zapisal Janez Höfler. Nadalje meni, da je vse to del kompozicije, ki se je razširjala proti desni. Os kompozicije je tako v

¹²⁷ O arhitekturi svetoprmoške cerkve gl. Štefanac, Sv. Primož, str. 86–87.

¹²⁸ O arhitekturi krtinske cerkve gl. Golob, Mojster krtinskih fresk, str. 67–68; Štefanac, Krtina, str. 88 (s starejšo literaturo).

¹²⁹ Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 127.

¹³⁰ Stopar, *Varstvo spomenikov*, str. 223–224. Janša, *Pregled stenskega slikarstva*, str. 42, povzema, da gre za Pokol betlehemskega otroka, nato pa opisuje: »Spodaj je Pomor otrok upodobljen zelo nenavadno. Neznana oseba ima v culi okoli pasu otroke in izgleda, kot bi jih sejala.«

¹³¹ Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 128.

zgoranjem kot v spodnjem pasu po njegovi presoji tvoril Kristus, levo od njega pa bi bile lahko upodobljene nadaljnje nadloge.¹³² Anka Aškerc je na steni prepoznala vsaj štiri prizore, ki so jih ločevali rdeči trakovi. Z najbolje ohranjenega prizora je opisala gole dojenčke, ležeče pod drevesom, in bradatega moža brez nimba ob drevesu, ki v »malhi pred trebuhom nosi kot v Abrahamovem naročju otroke«.¹³³ Omenila je še le v sledovih vidno figuro na drugi strani drevesa in opozorila na fragmente v drugih prizorih: angelsko perut in fragmente draperije v desnem spodnjem prizoru in del nimba ter tri obraze, od katerih je eden bradat in s krono, v zgornjih dveh prizorih.¹³⁴ Janez Höfler v zgornjem pasu prepoznava Kristusovo glavo s cesarsko krono in vrsto svetnikov desno od njega, med njimi nekega svetega škofa in viteza s praporom; drugih fragmentov ne omenja.¹³⁵ Kako in če sploh je prizor v zgornjem pasu povezan s spodnjim, zaenkrat po moji oceni ni mogoče presoditi. Ni mi tudi poznan primer, da bi bilo Abrahamovo naročje, ki je omenjeno v Lk 16,19–31,¹³⁶ del ikonografskega motiva *Landplagenbild* ali dvojne intercesije, je pa zlasti v srednjeveški stavbni plastiki upodobitve tega motiva mogoče najti večinoma na zunanjščinah cerkva, in sicer na portalih in v navezavi na Poslednjo sodbo, pri čemer so duše v Abrahamovem naročju skoraj vedno v podobi otrok. Abrahamovo naročje občasno nastopa kot začasno pribežališče pred Poslednjo sodbo ali – pogosteje – kot raj¹³⁷ oziroma kot nebesa sama, *Regnum coelorum*.¹³⁸ Najpomembnejši raziskovalec tega ikonografskega motiva Jérôme Baschet ugotavlja, da Abrahamovo naročje v srednjem veku nastopa v upodobitvi prilike o Lazarju in bogatašu, v upodobitvah Poslednje sodbe in v nekaterih drugih

¹³² Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 128.

¹³³ Aškerc, *Freske*, str. 173.

¹³⁴ Aškerc, *Freske*, str. 173. Janša, *Pregled stenskega slikarstva*, str. 42, od naslednjega prizora ob osrednjem v spodnjem pasu omenja »krilo angela ali pa mogoče celo ptice«.

¹³⁵ Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 128.

¹³⁶ 19 »Živel je bogataš. Oblačil se je v škrlat in dragoceno tkanino ter se dan na dan sijajno gostil. 20 Pri njegovih vratih pa je ležal revež, ki mu je bilo ime Lazar in je imel polno ran po telesu. 21 Rad bi se najedel tega, kar je padalo z bogataševe mize, in celo psi so prihajali in lizali njegove rane. 22 Revež je umrl, in angeli so ga odnesli v Abrahamovo naročje. Tudi bogataš je umrl in bil pokopan. 23 In ko je v podzemlju trpel muke, je povzdignil oči in od daleč videl Abrahama in Lazarja v njegovem naročju. 24 Zaklical je: 'Oče Abraham, usmili se me in pošlji Lazarja, da pomoči konec svojega prsta v vodo in mi ohladi jezik, kajti trpim v tem plamenu.' 25 Abraham mu je rekel: 'Otrok, spomni se, da si v življenju dobil svoje dobro, Lazar pa prav tako húdo; zdaj je on tukaj potolažen, ti pa trpiš. 26 Vrh tega je med nami in vami velik prepad, tako da tisti, ki bi hoteli od tod priti k vam, ne morejo, pa tudi od tam se ne da priti k nam.' 27 Nato mu je bogataš rekel: 'Prosim te torej, oče, da ga pošlješ v hišo mojega očeta. 28 Imam namreč pet bratov in posvari naj jih, da tudi oni ne pridejo v ta kraj mučenja!' 29 Abraham mu je dejal: 'Imajo Mojzesa in preroke, te naj poslušajo!' 30 Ta pa mu je odvrnil: 'Ne, oče Abraham, toda če pojde kdo od mrtvih k njim, se bodo spreobrnili.' 31 On pa mu je dejal: 'Če ne poslušajo Mojzesa in prerokov, se ne bodo dali prepričati, četudi kdo vstane od mrtvih.'«

¹³⁷ Keil, *Abrahams Schoß*, str. 140, 145–153 (z nadaljnjo literaturo).

¹³⁸ Baschet, *Medieval Abraham*, str. 742.

kontekstih, pri čemer pa ne omenja povezave s kugo.¹³⁹ Od 14. stoletja naprej ta motiv v umetnosti le redko najdemo, čeprav nekaj upodobitev zasledimo še v 15. stoletju.¹⁴⁰ Na podlagi uveljavljene ikonografije Abrahamovega naročja v širšem evropskem prostoru tako menim, da v Ljubnem ob Savinji ta prizor, ki se po mnenju Anke Aškerc časovno umešča v šestdeseta ali sedemdeseta leta 15. stoletja,¹⁴¹ po oceni Janeza Höflerja pa v drugo četrtino 16. stoletja,¹⁴² ni predstavljal Kužne slike. Ne nazadnje tudi nobena od upodobljenih figur ne kaže znakov obolenja za kugo, prav tako v nobeni ni zapičene (kužne ali druge) puščice kot, denimo, na sliki iz cerkve v Göttingenu, kjer je puščica na takšen ali drugačen način doletela vseh sedemnajst na tleh ležečih ljudi.¹⁴³

Da so v srednjeveški umetnosti tudi trpečega Kristusa postavljali v povezavo s trpljenjem zaradi kuge, kaže več primerov iz evropskega prostora.¹⁴⁴ Med lokacijami, obravnavanimi v pričujočem članku, topogledno izstopa pas nad Mrtvaškim plesom v Hrastovljah, v katerem naslikani prizori poudarjajo Kristusovo trpljenje in hkrati opominjajo na končno zmagoslavje. Nad Mrtvaškim plesom je namreč upodobljen ravno zaključek pasijonskega cikla – od motiva Kronanja s trnjem, prek motiva Kristus nese križ, Križanja in Polaganja v grob do motiva Kristus v predpeklju in končnega Vstajenja.¹⁴⁵ V Beramu sta pod Mrtvaškim plesom na zahodni steni severno od vrat motiva Adama in Eve ob drevesu spoznanja, južno od vrat je Kolo sreče, ki ga na slepo vrti Fortuna s

¹³⁹ Baschet, *Medieval Abraham*, str. 742; Baschet, *Le sein du père*, str. 109, 112, 114, 116, 118–120, 122, 124, 126, 128–129, 131–132, 134, 136–138. Za istovetenje Abrahama z Bogom Očetom gl. Baschet, *Medieval Abraham*, str. 755–757; Baschet, *Le sein du père*, str. 162–168.

¹⁴⁰ Gl. Hain, In Abrahams Schoß, str. 451–452; Baschet, *Medieval Abraham*, str. 742, 758; Baschet, *Le sein du père*, str. 230–247; Keil, Abrahams Schoß, str. 152. Za statistično analizo upodobitev Abrahamovega naročja v posameznih tematskih kontekstih in po posameznih stoletjih gl. Baschet, *Le sein du père*, str. 392–407; Baschet, *Corpus d'images*, str. 328–331. O razlogih za to, da že od sredine 13. stoletja dalje število upodobitev Abrahamovega naročja v prizorih Poslednje sodbe upada in da je mesto, v katerem je v odnosu med nebesi in peklom upodobljen Abraham, variabilno, gl. Grasso, *The Ambiguity*, str. 104–111. Na zunanjsčini severne ladijske stene cerkve v Ljubnem ob Savinji naj bi bil sicer naslikan tudi sv. Krištof. Sledov ob ogledu ni bilo, tudi cerkvenemu ključarju obstoj te freske ni poznan. Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska*, str. 16, Krištofa opisuje z naslednjimi besedami: *./.../ Vrh tega je zunaj pri začetku severnega zidu srednje ladije pod venčnim zidcem ohranjen kos podobe sv. Krištofa z Detetom Jezusom na rami; vidi se pod streho kapele Matere Božje. Sv. Krištof je mlad v obrazu, ima rdečo, razdeljeno brado in kodraste lase. Sijaj okoli glave ima 1 m v premeru. Dete Jezus mu sedi na desni rami. Z desnico se opira na svetnikovo glavo, v iztegnjeni levici drži list z napisom. Nosi zeleno prepasano obleko, zelen sijaj z rdečim križem. Več se ne pozna. Nad sliko se še vidi kos slikanega venčnega friza, ki kaže prekrizane poluloke, končujoče z gotskimi nosovi, tako da nastanejo trolisti. Prim. Curk, *Topografsko gradivo*, str. 46–47; Curk, Radlje, str. 51; Janša, *Pregled stenskega slikarstva*, str. 42–43.*

¹⁴¹ Stopar, *Varstvo spomenikov*, str. 224.

¹⁴² Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 128.

¹⁴³ Gl. Schawe, *Ikographische Untersuchungen*, str. 141–142, 166–177.

¹⁴⁴ Gl. Heitz in Schreiber, *Pestblätter*, repr. 40; Dormeier, *Laienfrömmigkeit*, str. 284; Boeckl, *Images of Plague*, str. 73–90, 156–157, 158–159; Živković, *Pestbilder*, str. 41–43, 45, 46, 52–53.

¹⁴⁵ Za poslikavo v Hrastovljah gl. Höfler, *Mittelalterliche Totentanzdarstellungen*, str. 138–144.

prevezanimi očmi in z vrvjo povezana s Kristusom, na kolesu pa so predstavniki različnih stanov. Tudi Kolo sreče je motiv, ki opozarja na *memento mori* oziroma na to, da je na svetu vse nestalno in spremenljivo, in opominja na hitre spremembe družbenega statusa kot posledica slepe sreče, ki se hitro menja. Motiv Adama in Eve nakazuje na misel, da je smrt kazen za greh. Na severni steni je upodobitev Pohoda in poklona sv. Treh kraljev, nekaj pasijonskih prizorov ter nekaj svetnikov, med katerimi sta kužna svetnika sv. Rok in sv. Sebastijan.¹⁴⁶

V kontekstu iskanja subtilnejših namigov na soočanje prebivalstva s kugo v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem izstopa poljudno izrisana upodobitev dveh motivov na južni zunanji steni ladje župnijske cerkve sv. Petra v Žičah. France Stele ju je ob odkritju umestil v prvo polovico 14. stoletja oziroma v čas okoli let 1330/40. Zapisal je, da sta freski »močno naključvani, a še dobro čitljivi«.¹⁴⁷ Janez Höfler poslikavo umešča v sredino 14. stoletja.¹⁴⁸ Gre za prizor Marije Zavetnice s plaščem, tik ob njej pa je naslikan sv. Krištof (sl. 10).¹⁴⁹ Tega zavetnika je sicer na zunanjščini imela tako rekoč vsaka naša poslikana srednjeveška cerkev,¹⁵⁰ saj je bil to svetnik, ki je verniku ob pogledu na njegovo podobo zagotavljal, da tega dne ne bo umrl nenadne smrti. Srednjeveškega človeka namreč ni bilo toliko strah smrti kot take, marveč nenadne in s tem »slabe« smrti, torej brez priprave in prejema zadnjih zakramentov. Prav sv. Krištof je bil tisti svetnik, ki je kristjane varoval pred »slabo« smrtjo. Takšna sopostavitev, kot je ohranjena v Žičah, torej z Marijo Zavetnico s plaščem, nikakor ni običajna in bi jo lahko skupaj s časom nastanka sredi 14. stoletja povezali prav z izbruhom kuge. Marija Zavetnica s plaščem je, kot nakazano, eden tipičnih ikonografskih motivov, ki ga lahko povežemo z bojem zoper kugo, sv. Krištof pa po drugi strani eden od kužnih svetnikov. Paul Perdrizet nadnaravne podobe sv. Krištofa, ki so se pričele uveljavljati od sredine 14. stoletja dalje, eksplicitno povezuje neposredno s kugo.¹⁵¹ Kombinacija teh dveh motivov v Žičah in čas

¹⁴⁶ Prim. Fučić, *Vincent iz Kastva*, str. 95–103; Fučić, *Iz istarske spomenične baštine*, str. 154–164; Vignjević, *Ples smrti*, str. 50, 52; Vignjević, *Die mittelalterlichen Totentanz-Wandgemälde*, str. 156–159. Gl. tudi literaturo, navedeno v op. 45.

¹⁴⁷ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XXVA, 23. 10. 1967, fol. 65r. O restavriranju poslikave gl. Badovinac, *Poročila*, str. 323. V delu Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 25, jo postavlja v prvo polovico 14. stoletja.

¹⁴⁸ Höfler, *Vzhodna Slovenija*, str. 257–258; prim. Menaše, *Marija*, str. 132; Lavrič, *Bratovščine*, str. 483. Janša, *Pregled stenskega slikarstva*, str. 70, poslikavo umešča v drugo četrtino oziroma sredino 14. stoletja.

¹⁴⁹ Zimmermann, *Stensko slikarstvo*, str. 87, navaja, da je Marija Zavetnica s plaščem ob sv. Krištofu »dopolnjevala njegovo zavetniško funkcijo«. Na str. 169 sv. Krištofa umešča v drugo četrtino 14. stoletja.

¹⁵⁰ O poslikavah zunanjščin v osrednji Sloveniji gl. Peskar, *Srednjeveške poslikave*.

¹⁵¹ Gl. Perdrizet, *La Vierge*, str. 141–142; prim. Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 65, 74–76; Kunčič, *Od poštati sačuvaj nas!*, str. 93, 103–106.

njunega nastanka kažeta, da bi lahko ta poslikava nastala prav v navezavi s soočanjem prebivalstva s kugo.

Zagotovo so v nekaterih cerkvah v skladu z družbeno stvarnostjo, ki so jo doživljali, tudi nekatere običajne in pogoste ikonografske motive v času epidemije povezovali s priprošnjo v boju proti kugi. Na to lahko pomislimo predvsem v primerih, ko je takšnih motivov več. V nekaterih cerkvah je tako lahko tudi izbiro več s trpljenjem in smrtjo povezanih motivov v kombinaciji s katerim od motivov, razširjenih v času kuge, mogoče vzporejati s soočanjem prebivalstva s kugo oziroma s priprošnjo za rešitev pred kugo. Eden od takšnih primerov bi lahko bila podružnična cerkev sv. Klementa v Tupaličah. Na severni polovici ladijske strani slavoločne stene je bila ravno sredi 14. stoletja naslikana ena naših najstarejših upodobitev motiva Marije Zavetnice s plaščem izven samostanskega okolja¹⁵² oziroma najstarejša v celoti ohranjena upodobitev Marije Zavetnice s plaščem v Sloveniji (sl. 11).¹⁵³ Marija je naslikana brez otroka in s prostima rokama sama razgrinja plašč, pod katerim je razporejena množica ljudi. Paul Perdrizet je izpostavil, da je največ upodobitev Marije Zavetnice s plaščem v tipu *Mater Omnium* in v motivu Zaščitnice pred Božjo jezo upodobitev *ex voto* v neposredni povezavi s kugo.¹⁵⁴ Tudi v Tupaličah bi lahko tako poudarjeno in verniku še posebej izpostavljeno mesto te upodobitve v cerkvi skupaj z zgodnjim časom nastanka sugeriralo na določnejši kontekst, in sicer na soočanje prebivalstva s kugo. Severna in južna stena ladje cerkve v Tupaličah sta bili okoli leta 1420 poslikani med drugim s Kristusovim pasijonom in Poslednjo sodbo,¹⁵⁵ ki sta kljub poudarjanju smrti ljudem vlivali tudi upanje na vstajenje in posmrtno življenje. Ikonografski motiv Poslednje sodbe na južni ladijski steni, ki ga v slovenskih gotskih podružnicah, nasprotno, praviloma srečujemo na zahodnih, ožjih ladijskih stenah, je po raziskavah Janeza Höflerja edini ohranjen primer v dolžino razpotegnjene realizacije te teme pri nas.¹⁵⁶ Na južni zunanji steni je bil upodobljen sv. Krištof.¹⁵⁷ V dolžino razpotegnjeno kompozicijo Poslednje sodbe v slovenskem

¹⁵² O najstarejših upodobitvah tega motiva na Slovenskem gl. Lavrič, Bratovščine, str. 482–484. Komelj, Konservatorska poročila, str. 123, je Marijo Zavetnico s plaščem umestil »v prvo polovico 14. stoletja, po modnem oblačilu pa celo v prva desetletja«. Höfler, Gorenjska, str. 179, in Steele, Gotsko stensko slikarstvo, str. LXXVIII, jo umeščata v sredino 14. stoletja.

¹⁵³ Komelj, Konservatorska poročila, str. 123. Pisec na citiranem mestu meni, da je Marija Zavetnica s plaščem naslikana zato, ker so ta motiv propagirali cistercijani, Tupaliče pa so »spadale v območje vetrinjskega samostana«. Prim. Jenko, Umetnostni karakter Preddvora, str. 164–165.

¹⁵⁴ Perdrizet, *La Vierge*, str. 142–144, 150–152.

¹⁵⁵ Za datacijo in ikonografsko predstavitev celotne poslikave gl. Komelj, Konservatorska poročila, str. 124–125; Steele, Gotsko stensko slikarstvo, str. LXXVIII–LXXIX; Höfler, Gorenjska, str. 179–181.

¹⁵⁶ Höfler, Gorenjska, str. 180; gl. tudi Komelj, Konservatorska poročila, str. 125; Leban, Poslednja sodba, str. 26–27, 31.

¹⁵⁷ Gl. Komelj, Konservatorska poročila, str. 125; Höfler, Gorenjska, str. 180–181.

prostoru sicer najdemo tudi na severni steni stare župnijske cerkve v Turnišču, kjer je Poslednja sodba umeščena v drugega od štirih vodoravno poslikanih pasov, gledano od zgoraj navzdol.¹⁵⁸

Še en soroden primer najdemo v stari župnijski cerkvi sv. Ožbalta na Zgornjem Jezerskem. V drugi četrtini 14. stoletja,¹⁵⁹ najverjetneje prav ob koncu druge četrtine,¹⁶⁰ je bila v tej cerkvi na južni steni ladje naslikana ena najstarejših, domnevno celo najstarejša ohranjena Poslednja sodba v slovenskem prostoru.¹⁶¹ Viden je Kristus v mandorli, ob katerem klečita Janez Krstnik in Marija, za njima pa so drugi klečeči svetniki in svetnice. Pod tem je pas Vstajenja mrtvih. Tako kot v Tupaličah je bila tudi tu na slavočni steni, in sicer na njeni južni polovici, ravno v tem času naslikana Marija Zavetnica s plaščem (sl. 12),¹⁶² torej klasičen motiv iz časa boja s kugo, na severni steni prezbiterija pa sv. Mihael s tehtnico v rokah in hudičem, ki skuša desno stran tehtnice potegniti navzdol. Na južni steni prezbiterija sta dokumentirani dve plasti sv. Krištofa.¹⁶³ Konec 15. stoletja je bil v tej cerkvi med drugim dodan Kristusov pasijon, v levem kotu severnega podločja ena redkih srednjeveških upodobitev sv. Antona Puščavnika pri nas, prav tako kužnega zavetnika, v levem ostenju okna v jugovzhodni stranici prezbiterija pa danes fragmentarno ohranjena upodobitev še enega kužnega svetnika, sv. Sebastijana.¹⁶⁴

Menim torej, da lahko tudi v slovenskem prostoru pri nekaterih običajnih ikonografskih motivih, ko nastopajo v kombinaciji s kužnimi svetniki, Marijo Zavetnico s

¹⁵⁸ Gl. Höfler in Balazic, *Johannes Aquila*, repr. na str. 70–71, 75, gl. tudi str. 34, 119, 120.

¹⁵⁹ Za datacijo gl. Höfler, *Gorenjska*, str. 187–188 (z nadaljnjo literaturo).

¹⁶⁰ Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 78, Marijo Zavetnico s plaščem umešča v sredino 14. stoletja. Tudi v Stele, *Gotsko stensko slikarstvo*, str. CXXVIII, starejšo plast poslikav postavlja v sredino 14. stoletja.

¹⁶¹ Prim. Leban, *Poslednja sodba*, str. 18, 31.

¹⁶² Da je bila tu naslikana Marija Zavetnica s plaščem, navajata tudi Höfler, *Gorenjska*, str. 187, in Lavrič, Bratovščine, str. 483–484. France Stele po drugi strani sprva tudi ni dvomil o tem, da gre za Marijo Zavetnico s plaščem: ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, I, 5. 11. 1920, fol. 29v: »Nad južnim oltarjem je jasno, da je prvotna slika predstavljala Schutzmantelmadonno. Viden je del spodnjega dela telesa s krilom ter odprti plašč na obeh straneh, v katerem sta po dve vrsti majhnih glav v konturah, le rumeni lasje so ohranjeni.« Manj kot leto dni pozneje je mnenje spremenil (ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, VIII, 9. 9. 1921, fol. 9r–v): »Sv. Uršula z devicami pod plaščem, ne Schutzmantelmadonna, kot se mi je prvič zdelo.« Že nekaj let pozneje tega dvoma ni več imel. Leta 1925 je tako Marijo Zaščitnico s plaščem časovno umestil z besedami »verovatno još XIV vek«, gl. Stele, Freske, str. 135. Tudi v Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 134, je omenjal le še »Marijo zaščitnico s plaščem«.

¹⁶³ O tem, da gre tudi pri spodnji plasti najverjetneje za sv. Krištofa, gl. ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, mapa Jezersko – Zgornje Jezersko – p. c. sv. Ožbalta (stara ž. c.), str. 27; gl. tudi Stele, Gotske freske, str. 111. Za ikonografsko predstavitev zgodnje poslikave gl. Stele, Varstvo spomenikov, 1–2, str. 82; Höfler, *Gorenjska*, str. 187–188.

¹⁶⁴ Za ikonografsko predstavitev celotne poslikave gl. Stele, Gotske freske, str. 113–137; Höfler, *Gorenjska*, str. 187–190 (z nadaljnjo literaturo).

plaščem in drugimi v času kuge uveljavljenimi motivi, v nadaljnjih raziskavah razmišljamo v navezavi na kugo, saj je bil ta vidik v dosedanjih raziskavah tako rekoč spregledan.¹⁶⁵ Število upodobitev Marije Zavetnice s plaščem je po letu 1348 v zahodnoevropski umetnosti eksponentno naraslo. Razširile so se ne samo v stenskem slikarstvu, marveč tudi na oltarjih, procesijskih banderih, kipih idr., kar priča o izjemni vlogi, ki so jo pripisovali Mariji kot zaščitnici pred kužnimi puščicami. Prva monumentalna oltarna slika Marije Zavetnice s plaščem je tako dokumentirana šele po letu 1348.¹⁶⁶ S kugo je Marija Zavetnica s plaščem postala ne samo zavetnica monastičnih redov, v okviru katerih se je izoblikovala, marveč zavetnica celotne družbe v boju zoper kugo.¹⁶⁷ Katero od preostalih srednjeveških upodobitev Marije Zavetnice s plaščem v slovenskem prostoru lahko še povežemo s priprošnjo v boju zoper kugo, bo predmet nadaljnjih raziskav.¹⁶⁸ Že Paul Perdrizet je opozoril, da »obsesija s kugo« pojasnjuje številne novosti v pobožnostih in ikonografiji od sredine 14. stoletja dalje. Ob tem dodaja, da sta s koncem 14. stoletja prav zaradi kuge trpljenje in smrt postala glavna inspiracija za pobožnost in umetnost,¹⁶⁹ pri čemer pa se je treba vzdržati posploševanja in se izogniti pripisovanju vseh upodobitev tega časa soočanju s kugo.¹⁷⁰ Le v določenih kontekstih, ko imamo opravka z enim ali drugim tipičnim motivom, značilnim za ikonografijo, povezano s kugo, lahko tudi za katerega od klasičnih motivov domnevamo, da so ga verniki, ki jih je prizadel čas razširjanja kuge, interpretirali in razumeli (tudi) v tej navezavi.¹⁷¹

VIRI IN LITERATURA

Viri

Kremsmünster, Stiftsbibliothek, Codex Cremifanensis 243.

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, fototeka in spisovno gradivo.

¹⁶⁵ V hrvaškem prostoru je tipičen primer poslikave, v kateri se tudi pogostejši ikonografski motivi interpretirajo v navezavi na kugo, cerkev sv. Roka v Draguču, gl. Živković, *Pestbilder*, str. 37–54 (s starejšo literaturo); gl. tudi Kunčič, *Od pošasti sačuvaj nas!*, str. 82–160.

¹⁶⁶ Prim. Perdrizet, *La Vierge*, str. 142–193; Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 82–83.

¹⁶⁷ Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 89; prim. Mâle, *L'art religieux*, 201; Seibert, *Schutzmantelschaft*, str. 130–131.

¹⁶⁸ Pregled teh upodobitev omogočata Menaše, *Marija*, str. 132–133; Lavrič, *Bratovščine*, str. 483–492.

¹⁶⁹ Perdrizet, *La Vierge*, str. 140; prim. Schulte, *Die deutschsprachigen spätmittelalterlichen Totentänze*, str. 7–16.

¹⁷⁰ Prim. Bulst, *Heiligenverehrung in Pestzeiten*, str. 88; gl. tudi op. 54.

¹⁷¹ Enako ugotavlja Dormeier, *Laienfrömmigkeit in den Pestzeiten*, str. 284–298.

- München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 23433.
 Nadškofijski arhiv Ljubljana, 14, Vizitacije, fasc. 2.
 Pariz, Bibliothèque nationale, Ms Français 6275.
 Pariz, Bibliothèque nationale, Ms Latin 9584.
 Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Terenski zapiski Franceta Steleta.

Literatura

- Andergassen, Leo: Simon von Taisten – Hofmaler des Grafen Leonhard von Görz. *Circa 1500. Leonhard und Paola – „Ein ungleiches Paar“. De ludo globi – „Vom Spiel der Welt“. An der Grenze des Reiches. Landesausstellung 2000. Lienz, Schloß Bruck; Brixen, Hofburg Brixen; Besenello, Castel Beseno* (ur. Marco Abate). Mailand: Skira, 2000, str. 41–44.
- Anzelewsky, Fedja: Pestblätter. *Lexikon des Mittelalters*, 6. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003, stp. 1921.
- Aškerc, Anka: Freske na zunanjščini cerkve sv. Elizabete v Ljubnem ob Savinji. *Acta historiae artis Slovenica*, 6, 2001, str. 169–173.
- Badovinac, Bogdan: Poročila o konservatorskih delih na posameznih objektih kulturne dediščine. *Žiže. Varstvo spomenikov*, 34, 1992, str. 323.
- Barbarics-Hermanik, Zsuzsa: Graz, Gottesplagenbild an der Südseite des Grazer Domes, <https://www.oeaw.ac.at/tuerkengedaechtnis/denkmaeler/ort/graz-gottesplagenbild-an-der-suedseite-des-grazer-domes>.
- Baschet, Jérôme: Corpus d'images et analyse sérielle. *Les images dans l'occident médiéval* (ur. Jérôme Baschet in Pierre-Olivier Dittmar). Turnhout: Brepols, 2015, str. 319–332.
- Baschet, Jérôme: *Le sein du père. Abraham et la paternité dans l'Occident médiéval*. Paris: Gallimard, 2000.
- Baschet, Jérôme: Medieval Abraham. Between Fleshly Patriarch and Divine Father. *MLN*, 108, 1993, št. 4, str. 738–758.
- Bavaud, Georges: Le dialogue entre Bossuet et les protestants sur la devotion mariale. *De cultu mariano saeculis XVII–XVIII. Acta congressus mariologici-mariani internationalis in Republica Melitensi anno 1983 celebrati. 5: De cultu mariano apud scriptores ecclesiasticos saec. XVIII*. Romae: Pontificia Academia Internationalis, 1987, str. 1–24.
- Beissel, Stephan: *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Religionswissenschaft und Kulturgeschichte*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1909.
- Bence, Gorazd: *Donatorska podoba 14. in 15. stoletja na Štajerskem. Vizualizacija naročnikov v srednjeveških sakralnih prostorih*. Ljubljana: doktorska disertacija, 2017.
- Benedictow, Ole J.: *The Complete History of the Black Death*. Woodbridge: The Boydell Press, 2021.

- Bergdolt, Klaus: *Der Schwarze Tod in Europa. Die Große Pest und das Ende des Mittelalters*. München: C. H. Beck, 1994.
- Berger, Pamela: Mice, Arrows, Tumors. Medieval Plague Iconography North of the Alps. *Piety and Plague. From Byzantium to the Baroque* (ur. Franco Mormando in Thomas Worcester). Kirksville, Mo.: Truman State Univ. Press, 2007, str. 23–63.
- Biedermann, Gottfried in Leitner, Karin: *Gotik in Kärnten*. Klagenfurt: Carinthia, 2001.
- Biraben, Jean-Noël: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. 1: *La peste dans l'histoire*. Paris in La Haye: Mouton, 1975.
- Biraben, Jean-Noël: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. 2: *Les hommes face à la peste*. Paris in La Haye: Mouton, 1976.
- Boeckl, Christine M.: *Images of Plague and Pestilence. Iconography and Iconology*. Kirksville, Mo.: Truman State Univ. Press, 2000.
- Boespflug, François: La double intercession en procès. De quelques effets iconographiques de la théologie de Luther. *Art, religion, société dans l'espace germanique au XVIe siècle* (ur. Frank Muller). Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 1997, str. 31–61.
- Breitenbach, Edgar: *Speculum humanae salvationis. Eine typengeschichtliche Untersuchung*. Strassburg: J. H. ED. Heitz, 1930.
- Brossollet, Jacqueline: Les danses macabres en temps de peste. *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 33, 1971, str. 29–72.
- Bulst, Neithard: Der schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352. Bilanz der neueren Forschung, *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*, 30, 1979, str. 45–67.
- Bulst, Neithard: Die Pest verstehen. Wahrnehmungen, Deutungen und Reaktionen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert* (ur. Dieter Groh, Michael Kempe in Franz Mauelshagen). Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2003, str. 145–163.
- Bulst, Neithard: Heiligenverehrung in Pestzeiten. Soziale und religiöse Reaktionen auf die spätmittelalterlichen Pestepidemien. *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner* (ur. Andrea Löther et al.). München: Wilhelm Fink Verlag, 1996, str. 63–97.
- Bulst, Neithard: Pest. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 8 (ur. Konrad Baumgartner et al.). Freiburg, Basel in Wien: Herder, 2017, stp. 78–79.
- Bulst, Neithard in Rüthing, Heinrich: Pest und Tod aus Brunnen und Wasser. *Journal für Geschichte*, 2, 1986, str. 44–51.
- Cluse, Christoph: Zur Chronologie der Verfolgungen zur Zeit des »Schwarzen Todes«. *Geschichte der Juden im Mittelalter von der Nordsee bis zu den Südalpen. Kommentiertes Kartenwerk*. 1: *Kommentarband* (ur. Alfred Haverkamp). Hannover: Hahn, 2002, str. 223–242.
- Cohn, Samuel K.: *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*. Baltimore in London: Johns Hopkins University Press, 1997.

- Costantini, Dominique: *La Danse macabre de Guyot Marchant en Istrie* (Beram, Hrastovlje). *Prospero. Rivista di Letterature Straniere, Comparatistica e Studi Culturali*, 15, 2009, str. 47–61.
- Courtillé, Anne: Vers une nouvelle datation des peintures de l'église Saint-André de Lavaudieu. *Almanach de Brioude et de son arrondissement*, 61, 1981, str. 69–85.
- Curk, Jože: Radlje in njihova okolica (umetnostnozgodovinski oris). *Radlje skozi čas* (ur. Marjan Ternik). Radlje: Občinska kulturna skupnost, 1984, str. 46–56.
- Curk, Jože: *Topografsko gradivo. 5: Sakralni spomeniki na območju občine Mozirje*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1967.
- Delius, Walter: *Geschichte der Marienverehrung*. München in Basel: Ernst Reinhardt Verlag, 1963.
- Demus, Otto: Der Meister von Gerlamoos. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, n. v. 11, 1937, str. 49–87.
- Demus, Otto: Der Meister von Gerlamoos. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, n. v. 12, 1938, str. 77–116.
- Dinzelbacher, Peter: Die tötende Gottheit. Pestbild und Todesikonographie als Ausdruck der Mentalität des Spätmittelalters und der Renaissance. *Zeit, Tod und Ewigkeit in der Renaissance Literatur*, 2 (ur. James Hogg). Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, 1986, str. 5–138.
- Dinzelbacher, Peter: Pestbild. *Enzyklopädie Medizingeschichte* (ur. Werner E. Gerabek et al.). Berlin in New York: Walter de Gruyter, 2005, str. 1128.
- Dormeier, Heinrich: Die Flucht vor der Pest als religiöses Problem. *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge* (ur. Klaus Schreiner). Berlin in Boston: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1992, str. 331–398.
- Dormeier, Heinrich: Laienfrömmigkeit in den Pestzeiten des 15./16. Jahrhunderts. *Maladies et société 12e – 18e siècles. Actes du colloque de Bielefeld, novembre 1986* (ur. Neithard Bulst in Robert Delort). Paris: Éd. du Centre National de la Recherche Scientifique, 1988, str. 269–306.
- Dresel, Ines in Lüdke, Dietmar in Vey, Horst: *Christus und Maria. Auslegungen christlicher Gemälde der Spätgotik und Frührenaissance aus der Karlsruher Kunsthalle*. Karlsruhe: Staatliche Kunsthalle, 1992.
- Düfel, Hans: *Luthers Stellung zur Marienverehrung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.
- Dugac, Željko: Frescos and Graffitos as Witnesses of Mass Death. *Etnolog*, n. v. 9, 1999, št. 1, str. 247–252.
- Duh, Nike: *Ikonografske posebnosti poslikave v podružnični cerkvi na Sv. Primožu nad Kamnikom. Analiza likovnih vzorov*. Maribor: magistrsko delo, 2021.
- Esser, Thilo: *Pest, Heilsangst und Frömmigkeit. Studien zur religiösen Bewältigung der Pest am Ausgang des Mittelalters*. Altenberg: Oros Verlag, 1999.
- Fangerau, Heiner, Koppitz, Ulrich in Labisch, Alfons: *Seuchengeschichte in deutscher Sprache – eine Bibliographie (ca. 1866–2021)*. Genf: CERN, 2022.
- Ferroni, Giulio: Between Petrarch and Boccaccio. Strategies of the End. *Petrarch and Boccaccio*.

- The Unity of Knowledge in the Pre-Modern World* (ur. Igor Candido). Berlin in Boston: De Gruyter, 2018, str. 340–366.
- Fössel, Amalie: Der »Schwarze Tod« in Franken 1348–1350. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 74, 1987, str. 1–75.
- Friedman, John Block: 'he hath a thousand slayn this pestilence'. The Iconography of the Plague in the Late Middle Ages. *Social Unrest in the Late Middle Ages* (ur. Francis X. Newman). Binghamton, New York: State University of New York at Binghamton Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1986, str. 75–112.
- Fučić, Branko: *Iz istarske spomeničke baštine*, 2. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- Fučić, Branko: Majstor Ivan iz Kastva i njegova sredina. Bilješke uz epigrafski material na zidnim slikarijama u Hrastovlju. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 5–6, 1959, str. 305–322.
- Fučić, Branko: *Srednjovekovno zidno slikarstvo u Istri*. Rijeka in Ljubljana: doktorska disertacija, 1964.
- Fučić, Branko: *Vincent iz Kastva*. Zagreb in Pazin: Kršćanska sadašnjost in Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«, 1992.
- Gertsman, Elina: *The Dance of Death in the Middle Ages. Image, Text, Performance*. Turnhout: Brepols, 2010.
- Gertsman, Elina: Visualizing Death. Medieval Plagues and the Macabre. *Piety and Plague. From Byzantium to the Baroque* (ur. Franco Mormando in Thomas Worcester). Kirksville, Mo.: Truman State Univ. Press, 2007, str. 64–89.
- Golob, France: Mojster krtnskih fresk. *Loški razgledi*, 26, 1979, str. 67–76.
- Golob, Nataša: Marija Gradec. Vsebina grisaillev v prezbiteriju. *Celjski zbornik*, 17, 1981, str. 329–343.
- Gómez Frechina, José: Biographical And Artistic Note Of Barnaba Degli Agocchiari, Better Known As Barnaba Da Modena. *Our Lady of Humility. Barnaba da Modena*. Madrid: Nicolás Cortés Gallery, <https://nicolascortes.com/assets/pdf/barnaba-da-modena.pdf>, str. 8–15.
- Graef, Hilda: *Maria. Eine Geschichte der Lehre und Verehrung*. Freiburg, Basel in Wien: Herder, 1964.
- Grasso, Maria R.: The Ambiguity in Medieval Depictions of Abraham's Bosom in the Areas and Spaces of the Christian Afterlife. *Place and Space in the Medieval World* (ur. Meg Boulton, Jane Hawkes in Heidi Stoner). New York: Routledge, 2017, str. 103–113.
- Graus, František: *Pest – Geissler – Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.
- Hagemann, Ernst: *Der göttliche Pfeilschütze. Zur Genealogie eines Pestbildtypus*. St. Michael: Bläschke, 1982.
- Hain, Mathilde: „In Abrahams Schoß“. Eine volkskundliche Skizze zu einem großem Thema. *Festschrift Matthias Zender. Studien zu Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte*, 1 (ur. Edith Ennen in Günter Wiegmann). Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1972, str. 447–454.

- Hammerstein, Reinhold: *Tanz und Musik des Todes. Die mittelalterlichen Totentänze und ihr Nachleben*. Bern in München: Francke Verlag, 1980.
- Hans-Collas, Ilona: Entstehung und Verbreitung des Totentanzes in der französischen Wandmalerei des 15. und 16. Jahrhunderts. *Kunst und Kirche*, 1, 2002, str. 12–17.
- Haverkamp, Alfred: Der Schwarze Tod und die Judenverfolgungen von 1348/49 im Sozial- und Herrschaftsgefüge deutscher Städte. *Trierer Beiträge. Aus Forschung und Lehre an der Universität Trier. Sonderheft 2: Fragen des älteren Jiddisch* (ur. Hermann-Josef Müller in Walter Röll). Trier: Universität Trier, 1977, str. 78–86.
- Haverkamp, Alfred: Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte. *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit* (ur. Alfred Haverkamp in Alfred Heit). Stuttgart: Anton Hiersemann, 1981, str. 27–93.
- Heitz, Paul in Schreiber, Wilhelm Ludwig: *Pestblätter des XV. Jahrhunderts*. Strassburg: Heitz & Mündel, 1918.
- Höfler, Janez: Das Leben und Werk des Thomas von Villach. Ein Überblick. *Aktuell Restauriert. Das Fastentuch-Fragment des Thomas von Villach* (ur. Agnes Husslein-Arco in Veronika Pirker-Aurenhammer). Wien: Belvedere, 2015, str. 69–93.
- Höfler, Janez: *Die gotische Malerei Villachs. Villacher Maler und Malerwerkstätten des 15. Jahrhunderts. 1: Darstellung*. Villach: Museum der Stadt, 1981.
- Höfler, Janez: *Die gotische Malerei Villachs. Villacher Maler und Malerwerkstätten des 15. Jahrhunderts. 2: Katalog und Bildteil*. Villach: Museum der Stadt, 1982.
- Höfler, Janez: Leonard – Mojster fresk v cerkvi sv. Andreja pri Krašcah. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 27, 1991, str. 51–63.
- Höfler, Janez: Mittelalterliche Totentanzdarstellungen im Alpen-Adria-Raum. *du guoter töt. Sterben im Mittelalter – Ideal und Realität* (ur. Markus J. Wenninger). Klagenfurt: Wieser Verlag, 1998, str. 131–144.
- Höfler, Janez: Poslikava notranjščine. Vračanje sv. Družine iz templja. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 278–279.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. 1: Gorenjska*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. 2: Primorska*. Ljubljana: Družina, 1997.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. 4: Vzhodna Slovenija*. Ljubljana: Družina, 2004.
- Höfler, Janez in Balažic, Janez: *Johannes Aquila*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1992.
- James, Montague Rhodes in Berenson, Bernhard: *Speculum humanae salvationis. Being a reproduction of an Italian Manuscript of the Fourteenth Century*. Oxford: University Press, 1926.
- Janša, Mateja: *Pregled stenskega slikarstva na Spodnjem Štajerskem od konca 14. do sredine 16. stoletja*. Ljubljana: diplomsko delo, 2001.
- Jellouschek, Anton: Die Filial- und Wallfahrtskirche St. Primi und Feliciani bei Stein. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 11, 1856, št. 2, str. 12–14.
- Jenko, Mojca: Umetnostni karakter Preddvora z okolico s posebnim ozirom na srednjeveško

- stensko slikarstvo. *Preddvor v času in prostoru. Zbornik občine Preddvor 1999* (ur. Tone Roblek). Preddvor: Občina, 1999, str. 161–175.
- Keil, Wilfried E.: Abrahams Schoß in der mittelalterlichen Bauskulptur. *Abrahams Erbe. Konkurrenz, Konflikt und Koexistenz der Religionen im europäischen Mittelalter* (ur. Klaus Oschema, Ludger Lieb in Johannes Heil). Berlin, München in Boston: De Gruyter, 2015, str. 140–157.
- Klebs, Arnold C. in Sudhoff, Karl: *Die ersten gedruckten Pestschriften*. München: Verlag der Münchner Drücke, 1926.
- Koeplin, Dieter: Interzession. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2 (ur. Engelbert Kirschbaum). Rom, Freiburg, Basel in Wien: Herder, 1994, stp. 346–351.
- Koeplin, Dieter: Reformation der Glaubensbilder. Das Erlösungswerk Christi auf Bildern des Spätmittelalters und der Reformationszeit. *Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers* (ur. Gerhard Bott). Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1983, str. 333–378.
- Koeplin, Dieter in Falk, Tilman: *Lukas Cranach. Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik*, 2. Basel in Stuttgart: Birkhäuser Verlag, 1976.
- Komelj, Ivan: Konservatorska poročila. Umetnostni spomeniki. Tupaliče. *Varstvo spomenikov*, 6, 1959, str. 121–125.
- Komelj, Ivan: Konservatorska poročila. Umetnostni spomeniki in urbanizem. Senično. *Varstvo spomenikov*, 7, 1960, str. 219–223.
- Kretzenbacher, Leopold: *Heimat im Volksbarock. Kulturhistorische Wanderungen in den Südstalpenländern*. Klagenfurt: Verlag des Landesmuseum für Kärnten, 1961.
- Kretzenbacher, Leopold: Maria schützt die Steiermark in Pest-Zeiten. *Blätter für Heimatkunde*, 75, 2001, št. 4, str. 155–163.
- Kretzenbacher, Leopold: Mariens Brustweisung. Zum Reststück einer spätmittelalterlichen Wandmalerei in der alten Untersteiermark. *Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark*, 88, 1997, 93–99.
- Kretzenbacher, Leopold: *Schutz- und Bittgebärden der Gottesmutter*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- Kunčić, Meri: *Od pošasti sačuvaj nas! Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Lanc, Elga: *Die mittelalterlichen Wandmalereien in der Steiermark. Textband*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.
- Lavrič, Ana: Bratovščine na Slovenskem pod zavetniškim plaščem Marije in svetnikov. *Patriae et orbi. Essays on Central European Art and Architecture/Študije o srednjeevropski umetnosti. Festschrift in Honour of Damjan Prelovšek/Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini in Barbara Murovec). Ljubljana: Založba ZRC, 2015, str. 475–527.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632*. Ljubljana: Teološka

- fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 1990.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja. Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-R4SEZBK4>.
- Leban, Vanja: *Poslednja sodba v Sloveniji*. Ljubljana: diplomsko delo, 1991.
- Lechner, G. M.: *Schutzmantel. Lexikon des Mittelalters*, 7. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2003, stp. 1597–1598.
- Leven, Karl-Heinz: *Die Geschichte der Infektionskrankheiten von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*. Landsberg/Lech: ecomed, 1997.
- Lutz, Jules in Perdrizet, Paul: *Speculum humanae salvationis. Kritische Ausgabe. Übersetzung von Jean Miélot (1448). Die Quellen des Speculums und seine Bedeutung in der Ikonographie besonders in der elsässischen Kunst des XIV. Jahrhunderts. Mit der Wiedergabe in Lichtdruck (140 tafeln) der Schlettstadter Handschrift ferner sämtlicher alten Mülhauser Glasmalereien sowie einiger Scheiben aus Colmar*. Weissenburg in Leipzig: Carl Beck, 1907.
- Mâle, Émile: *L'art religieux de la fin du moyen âge en France. Étude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration*. Paris: Librairie Armand Colin, 1925.
- Mandeville Caciola, Nancy: *Afterlives. The Return of the Dead in the Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press, 2016.
- Marshall, Louise: Manipulating the Sacred. Image and Plague in Renaissance Italy. *Renaissance Quarterly*, 47, 1994, št. 3, str. 485–532.
- Meiss, Millard: *Painting in Florence and Siena after the Black Death. The Arts, Religion, and Society in the Mid-Fourteenth Century*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1978.
- Menaše, Lev: *Krtina in Dole. Cerkve sv. Lenarta na Krtini in cerkev sv. Andreja na Dolah*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1984.
- Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Mikuž, Jure: *Kri in mleko. Sugestivnost podobe I*. Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost, 1999.
- Mikuž, Jure: Positus in medio, quo me vertam nescio: freska dvojnega posredništva na pročelju župnijske cerkve v Šmarju. *Šmarska knjiga. Jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju* (ur. Jakob Müller). Šmarje – Sap: Kulturno-raziskovalno društvo Turenček, 2007, str. 271–284.
- Mlinarič, Jože: *Marenberski dominikanski samostan 1251–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 1997.
- Müller, Konrad M.: *Die Pest. Pestheilige, Peskapellen, Pestsäulen. Von himmlischer Hilfe in irdischer Not*. Wallerstein: Hawel Verlag, 2015.
- Nahtigal, Nina: Sakralna kulturna dediščina Radelj in okolice. *Kulturna dediščina občine Radlje ob Dravi*. Ljubljana: Slovensko konservatorsko društvo, 2021, str. 49–85.
- Neumann, Wilhelm: Wer war Thomas von Villach? *Neues aus Alt-Villach*, 1, 1964, str. 183–206.
- Neumüller, Willibrord: *Speculum humanae salvationis. Codex Cremifanensis 243 des Benediktinerstiftes Kremsmünster*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1997.

- Orožen, Ignaz: *Das Bistum und die Diözese Lavant. Das Dekanat Tüffer*. Graz: Im Selbstverlage des Verfassers, 1881.
- Oter Gorenčič, Mija: Auf den Spuren der Rosenkranzbruderschaft, Albrecht Dürers und zweier Kaiser in den Fresken von St. Primus oberhalb Kamnik. *Acta historiae artis Slovenica*, 23, 2018, št. 2, str. 51–73.
- Panofsky, Erwin: „Imago Pietatis“. Ein Beitrag zur Typengeschichte des „Schmerzensmanns“ und der „Maria Mediatrix“. *Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage*. Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1927.
- Patrologia Latina*, 189 (ur. Jacques Paul Migne). Lutetiae Parisiorum: Migne, 1854.
- Perdrizet, Paul: *Étude sur le Speculum humanae salvationis*. Paris: Honoré Champion, 1908.
- Perdrizet, Paul: *La Vierge de Miséricorde. Étude d'un thème iconographique*. Paris: Albert Fontemoing, 1908.
- Peskar, Robert: *Srednjeveške poslikave zunanjščin cerkva v osrednji Sloveniji*. Ljubljana: diplomsko delo, 1991.
- Peskar, Robert: Stavbna zgodovina župnijske cerkve Marijinega rojstva v Šmarju - Sapu. *Šmarska knjiga. Jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju* (ur. Jakob Müller). Šmarje - Sap: Kulturno-raziskovalno društvo Turenček, 2007, str. 251–269.
- Petrarca, Francesco: *Le Familiari. 2: Libri V–XI* (ur. Vittorio Rossi). Firenze: G. C. Sansoni Editore, 1934.
- Pfeffer, Albert: Schwäbische Schutzmantelbilder aus der Frühzeit des XV. Jahrh. *Zeitschrift für christliche Kunst*, 32, 1919, št. 3, str. 37–47.
- Pizzinini, Meinrad: Die Kapelle zur Allerheiligsten Dreifaltigkeit auf Schloß Bruck. Circa 1500. *Leonbard und Paola - „Ein ungleiches Paar“. De ludo globi - „Vom Spiel der Welt“. An der Grenze des Reiches. Landesausstellung 2000. Lienz, Schloß Bruck; Brixen, Hofburg Brixen; Besenello, Castel Beseno* (ur. Marco Abate). Mailand: Skira, 2000, str. 128–129.
- Polzer, Joseph: Aspects of the Fourteenth-Century Iconography of Death and the Plague. *The Black Death. The Impact of the Fourteenth Century Plague* (ur. Daniel Williman). Binghamton, New York: State University of New York at Binghamton Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1982, str. 107–130.
- Potthoff, Tanja in Wiehen, Michael: da man die Juden zu Colne sluch. Das Pestpogrom in Köln von 1349. *Pest! Eine Spurensuch* (ur. Stefan Leenen et al.). Darmstadt: wbG Theiss, 2019, str. 122–131.
- Redaktion: Pest, Pestbilder. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 3 (ur. Engelbert Kirschbaum). Rom, Freiburg, Basel in Wien: Herder, 1994, stp. 407–409.
- Ronen, Avraham: Gozzoli's St. Sebastian Altarpiece in San Gimignano. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 32, 1988, št. 1/2, str. 98–100.
- Rosenfeld, Hellmut: *Der mittelalterliche Totentanz. Entstehung – Entwicklung – Bedeutung*. Köln in Wien: Böhlau, 1974.

- Rosenthal, Ludwig: *Incunabula xylographica et chalcographica. Katalog 90 Ludwig Rosenthal's Antiquariat*. München: Knorr & Hirsch, 1892.
- Rotzler, Willy: *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei Toten. Ein Beitrag zur Forschung über die mittelalterlichen Vergänglichkeitsdarstellungen*. Winterthur: Verlag P. G. Keller, 1961.
- Rozman, Ksenija: *Stensko slikarstvo od 15. do srede 17. stoletja na Slovenskem. Problem prostora*. Ljubljana: doktorska disertacija, 1964.
- Rozman, Ksenija: Stensko slikarstvo 15. stoletja v slovenski Istri. *Srečanje umetnostnih zgodovinarjev treh dežel na temo Slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v slovenski Istri* (ur. Janez Mikuž). Koper: Kulturna skupnost in svet za kulturo občine Koper, 1972, str. 9–19.
- Schawe, Martin: *Ikonographische Untersuchungen zum Göttinger Barfüßer-Altar von 1424. Der geschlossene Zustand*. Göttingen: doktorska disertacija, 1989.
- Schawe, Martin: Pestbild. *Marienlexikon*, 5 (ur. Remigius Bäumer in Leo Scheffczyk). St. Ottilien: EOS Verlag, 1993, str. 164–167.
- Schiestl, Rosmarie: Das Gottesplagenbild am Grazer Dom und die Landplagen als Darstellungsgegenstand in der gotischen Wandmalerei in der Steiermark. *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, 36, 2006, str. 13–28.
- Schiestl, Rosmarie: *Das Thema der Landplagen in der gotischen Wandmalerei in der Steiermark*. Graz: diplomsko delo, 2004.
- Schiestl, Rosmarie: Gott hält Gericht. Weltgerichtsdarstellungen in der gotischen Wandmalerei Steiermark. *Blätter für Heimatkunde*, 83, 2009, št. 3, str. 72–81.
- Schmidbauer, Richard: Ein unbekanntes Augsburger Pestblatt des 15. Jahrhunderts. *Festschrift für Georg Leidinger zum 60. Geburtstag am 30. Dezember 1930*. München: Hugo Schmidt Verlag, 1930, str. 229–232.
- Scholl, Christian: Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes. Am Beispiel der oberdeutschen Reichsstädte Ulm, Augsburg und Straßburg. *Pest! Eine Spurensuch* (ur. Stefan Leenen et al.). Darmstadt: wbg Theiss, 2019, str. 112–121.
- Schreiner, Klaus: "Deine Brüste sind süßer als Wein". Ikonographie, religiöse Bedeutung und soziale Funktion eines Mariensymbols. *Pictura quasi fictura. Die Rolle des Bildes in der Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters und der frühen Neuzeit* (ur. Gerhard Jaritz). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996, str. 207–242.
- Schreiner, Klaus: *Maria. Jungfrau, Mutter, Herrscherin*. München: Carl Hanser Verlag, 1996.
- Schulte, Brigitte: *Die deutschsprachigen spätmittelalterlichen Totentänze unter besonderer Berücksichtigung der Inkunabel "Des dodes dantz". Lübeck 1489*. Köln in Wien: Böhlau Verlag, 1990.
- Schwalb, Andrea Birgit: *Das Pariser Gutachten von 1348. Eine Textedition und Interpretation der ersten Summe*. Tübingen: Köhler, 1990.
- Schweigert, Horst: *Die Kunstdenkmäler Österreichs*. Graz. Wien: Verlag Anton Schroll & Co, 1979.
- Seibert, Jutta: Schutzmantelschaft. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 4 (ur. Engelbert Kirschbaum). Rom, Freiburg, Basel in Wien: Herder, 1994, stp. 128–133.

- Seidel, Max: Ubera Matris. Die vielschichtige Bedeutung eines Symbols in der mittelalterlichen Kunst. *Städel-Jahrbuch*, n. v. 6, 1977, str. 41–98.
- Seiler, Roger: Pest und bildende Kunst. Zur Beeinflussung der Kunst des 14. Jahrhunderts durch den Schwarzen Tod. *Gesnerus. Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences*, 47, 1990, št. 3–4, str. 263–284.
- Sies, Rudolf: *Das „Pariser Pestgutachten“ von 1348 in altfranzösischer Fassung*. Pattensen/Hannover: Wellm, 1977.
- Simoniti, Vasko: Pustote v 14. in 15. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 48, 1994, št. 2, str. 187–194.
- Skitek, Vinko: Samostan dominikank v Radljah ob Dravi skozi čas. *Kulturna dediščina občine Radlje ob Dravi*. Ljubljana: Slovensko konservatorsko društvo, 2021, str. 89–101.
- Slump, Franz: *Pestbilder und verwandte Darstellungen als ikonographischer Ausdruck spätmittelalterlicher Frömmigkeit und als theologisches Problem*. Münster: diplomsko delo, 2000.
- Stegenšek, Avguštin: *Dekanija gornjegrajska*. Maribor: Založil pisatelj, 1905.
- Steinhoff, Judith B.: *Sienese Painting After the Black Death. Artistic Pluralism, Politics, and the New Art Market*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Stele, France: Die istrische Lokalschule der gotischen Wandmalerei. *Studi di storia dell'arte in onore di Antoni Morassi*. Venezia: Alfieri, 1971, str. 58–67.
- Stele, France: Freske u crkvi sv. Primoža kod Kamnika. Poglavlje iz istorije slikarstva u Slovenačkoj. *Starinar*, 3. vrsta, 1925, št. 2, str. 121–156.
- Stele, France: Gotske freske na Jezerskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1, 1921, št. 1–2, str. 109–137.
- Stele, France: *Gotsko stensko slikarstvo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Stele, France: La Vierge Protectrice à Graz. *Byzantion. Revue internationale des études Byzantines*, 4, 1927–1928, str. 349–362.
- Stele, France: *Monumenta artis Slovenicae. I: Srednjeveško stensko slikarstvo/La peinture murale au moyen-âge*. Ljubljana: Akademsko založba, 1935.
- Stele, France: *Politični okraj Kamnik. Topografski opis*. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1922.
- Stele, France: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Stele, France: Spomeniki starejšega portretnega slikarstva na Slovenskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 5, 1925, št. 4, str. 142–161.
- Stele, France: *Umetnost v Primorju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.
- Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1, 1921, št. 1–2, str. 79–89.
- Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1, 1921, št. 3–4, str. 186–189.
- Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 3, 1923, št. 3–4, str. 137–148.
- Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 7, 1927, str. 172–180.
- Steska, Viktor: Cerkev sv. Primoža nad Kamnikom. *Carniola*, 7, 1916, str. 1–29.
- Stopar, Ivan: Nova odkritja v cerkvi Marija Gradec pri Laškem. *Celjski zbornik*, 12, 1968, str. 255–274.

- Stopar, Ivan: Varstvo spomenikov. Umetnostni in urbanistični spomeniki. Ljubno ob Savinji. *Varstvo spomenikov*, 24, 1982, str. 223–224.
- Strasser, Gerhard F.: Sankt Rochus. Der Pestheilige oder der Ruf nach einem Beschützer vor der Geißel des ausgehenden Mittelalters. *Herrscher, Helden, Heilige* (ur. Ulrich Müller in Werner Wunderlich). St. Gallen: UVK Fachverlag für Wissenschaft und Studium, 1996, str. 719–731.
- Stražar, Stane: *Župnija Dob skozi stoletja*. Dob: Odbor pri Krajevni skupnosti, 1996.
- Sudhoff, Karl: Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. XVIII: Pestschriften aus Frankreich, Spanien und England. *Archiv für Geschichte der Medizin*, 17, 1925, str. 12–139.
- Sussmann, Vera: Maria mit dem Schutzmantel. *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 5, 1929, str. 285–351.
- Šerbelj, Ferdinand: *Sv. Primož nad Kamnikom*. Kamnik: Društvo sv. Jakoba Kamnik, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, 2019.
- Štefanac, Samo: Krtina, p. c. sv. Lenarta. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 87–88.
- Štefanac, Samo: Sv. Primož nad Kamnikom, p. c. sv. Primoža in Felicijana. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 86–87.
- Tätigkeitsbericht. *Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, 13, 1914, št. 4, str. 90–100.
- Tinzl, Christoph: Das Gottesplagenbild am Grazer Dom. Anmerkungen zur Konservierung und Restaurierung der Jahre 1997 bis 2003. *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, 33, 2003, str. 81–106.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Tschochner, Friederike: Pestheilige. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 (ur. Wolfgang Braunsfels). Rom, Freiburg, Basel in Wien: Herder, 1994, stp. 156–157.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Laybach: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Van Os, Henk: The Black Death and Sieneese Painting. A Problem of Interpretation. *Art History. Journal of the Association of Art Historians*, 4, 1981, št. 3, str. 237–249.
- Velepič, Ciril: Kulturni spomeniki Slovenske Istre. Evidentiranje in odkritja. *Varstvo spomenikov*, 2, 1949, št. 3–4, str. 113–117.
- Verdon, Timothy: The Intercession of Christ and the Virgin from Florence Cathedral. Iconographic and Ecclesiological Significance. *The Fabric of Images. European Paintings on Textile Supports in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (ur. Caroline Villers). London: Archetype Publications, 2000, str. 43–54.
- Vignjevič, Tomislav: Der Totentanz des Meisters Vinzenz von Kastav in Beram. *L'art macabre. Jahrbuch der Europäischen Totentanz-Vereinigung*, 10, 2009, str. 189–197.
- Vignjevič, Tomislav: Die mittelalterlichen Totentanz-Wandgemälde in Beram und Hrastovlje. *Der Berliner Totentanz. Geschichte – Restaurierung – Öffentlichkeit* (ur. Maria Deiters, Jan Rau in Claudia Rückert). Berlin: Lukas Verlag, 2014, str. 156–163.

- Vignjević, Tomislav: Kužna slika v cerkvi Sv. Primoža nad Kamnikom in ikonografija kombinirane intercesije v času okrog 1500. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije/Annali di Studi istriani e mediterranei/Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 32, 2022, št. 1, str. 103–116.
- Vignjević, Tomislav: L'art, la Mort et la Peste en Istrie aux environs de 1500. *Sguardi sull'aldilà nelle culture antiche e moderne* (ur. Franco Crevatin). Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2015, str. 25–46.
- Vignjević, Tomislav: Med družbeno kritiko in prilagoditvijo. Mrtvaški ples Beram, Hrastovlje, Valvasor. *Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka* (ur. Furio Bianco in Aleksander Panjek). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015, str. 29–45.
- Vignjević, Tomislav: *Mojster Kranjskega oltarja*. Ljubljana: Narodna galerija, 1996.
- Vignjević, Tomislav: Mojster kranjskega oltarja (Monogramist VF, Vid iz Kamnika). *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1998, str. 299–303.
- Vignjević, Tomislav: Mrtvaška plesa v Bermu in Hrastovljah. Prispevki k ikonografiji motivike plesa smrti v istrski lokalni šoli. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije/Annali di Studi istriani e mediterranei/Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 15, 2005, št. 2, str. 253–262.
- Vignjević, Tomislav: *Mrtvaški ples v Istri. Beram in Hrastovlje*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče – Inštitut za zgodovinske študije, Univerzitetna založba Annales, 2013.
- Vignjević, Tomislav: Opombe k freskam v cerkvi sv. Roka v Draguču. *Historia Artis Magistra. Amicorum Discipulorumque Munuscula Johanni Höfler Septuagenario Dicata*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2013, str. 297–304.
- Vignjević, Tomislav: *Ples smrti. Prispevki k ikonografiji Mrtvaškega plesa v Bermu in v Hrastovljah*. Koper: Annales, 2007.
- Vodnik, Alenka: Opombe k poslikavam t. i. »furlanskih delavnic okoli leta 1400« v vzhodnoalpskem prostoru. Priložnost, (z)možnost, potreba? *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 54, 2018, str. 37–52.
- Williamson, Beth: The Cloisters Double Intercession. The Virgin as Co-Redemptrix. *Apollo. The International Magazine of the Arts*, 152, november 2000, št. 465, str. 48–54.
- Wilson, Adrian in Wilson, Joyce Lancaster: *A Medieval Mirror. Speculum humanae salvationis 1324–1500*. Berkeley, Los Angeles in London: The University of California Press, 1984.
- Wolff, Katharina, *Die Theorie der Seuche. Krankheitskonzepte und Pestbewältigung im Mittelalter*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021.
- Wolff, Katharina: Krankheit, Konzept und Kollektiv. Städtische Pestbewältigung und die Suche nach ihren Wurzeln. *Pest! Eine Spurensuch* (ur. Stefan Leenen, Alexander Berner, Sandra Maus in Doreen Mölders). Darmstadt: wbg Theiss, 2019, str. 230–241.
- Zadnikar, Marijan: *Hrastovlje. Romanska arhitektura in gotske freske*. Ljubljana: Družina, 2017.

Zimmermann, Tanja: *Stensko slikarstvo poznega 13. in 14. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: doktorska disertacija, 1996.

Zimmerman, Volker: Krankheit und Gesellschaft: Die Pest. *Sudhoffs Archiv*, 72, 1988, št. 1, str. 1–13.

Živković, Valentina: Pestbilder und Reaktionen auf die Seuche in Istrien. Die Kirche des heiligen Rochus in Draguč. *Körper-Bilder in der Frühen Neuzeit. Kunst-, medizin- und mediengeschichtliche Perspektiven* (ur. Michael Stolberg). Berlin in Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021, str. 37–54.

Plague Images in the Medieval Mural Painting in the Territory of Present-Day Slovenia

In its most developed version, a so-called plague image (*Pestbild*) is a motif of double intercession, in which the Virgin of Mercy, drawing attention to her bare breast, beseeches Jesus, on behalf of his wounds, to implore mercy for humankind from God the Father, who is pulling a sword from its sheath or shooting arrows onto the world. The double intercession is based on the treatise titled *Libellus de laudibus Beatae Mariae Virginis* by Arnaud, the Abbot of the Cistercian monastery of Bonneval (d. 1156), as well as on the influential commentaries and interpretations of the *Song of Songs* and the *Golden Legend*, which included the relevant Arnaud quotation but with the erroneous attribution to St Bernard of Clairvaux. In the visual arts, the motif became widespread, especially thanks to chapter 39 of the work *Speculum humanae salvationis*, where the motif of Mary's bare breast or both breasts without the motif of the mantle and Christ showing his wounds appear separately. In the times of plague and other woes, a separate motif of Mary or the Virgin of Mercy, pleading for the faithful and protecting them from the arrows fired against the sinful by Jesus or God the Father, was also popular. These two motifs were expanded in the woodcut editions of *Speculum humanae salvationis*, with illuminations of chapters 37 and 38.

The iconographic motif of double intercession strongly emphasises the redemptive role of Mary, who occasionally even becomes the only one who (can) keep the sword in the sheath of God the Father. Such an outlook on Mary is associated with equating her not only with Christ but even with God the Father. As the double intercession motif thus represents a sort of visualisation of the late medieval Mariolatry, it was often criticised from this point of view, especially by the Protestants. The theological controversy surrounding the plague images was confirmed by the Council of Trent. From then on, they became undesirable and gradually completely disappeared from the sacral iconographic repertoire.

The impact of plague epidemics on the iconography of medieval mural painting in Slovenia has not yet been the subject of any independent studies. Nevertheless, two widely known cases exist that have also been interpreted in the literature in relation to the plague. The first is the Dance of Death on the southern nave wall of the succursal church of the Holy Trinity in Hrastovlje. The mural in this church was completed on 13 July 1490 by the painter John of Kastav. Although the context of the creation of the Dance of Death is more complex, this iconographic motif, as one of the ways of visualising the late medieval fascination with death, is nevertheless importantly related to the plague. In Hrastovlje, the decision to introduce this motif was a direct response to the outbreaks of plague in Istria in the second half of the 15th century. The thought of the plague was further emphasised in this church with the depiction of as many as three plague saints: St Roch, St Sebastian, and St Fabian in the southern apse niche, joined by St Cosmas and St Damian in the northern apse niche. Above the Dance of Death, the conclusion of the Passion Cycle from the Crowning with Thorns to the final Resurrection is depicted, emphasising suffering while at the same time reminding us of the final triumph.

The second well-known example is the plague image on the northern nave wall of the succursal church of St Primus and Felician on Sv. Primož nad Kamnikom hill from 1504. The iconographic motif of the Virgin of Mercy, whose mantle is spread by St Primus and Felician, is extended with a double intercession. The woes which the intercession referred to are presented in the background, where Turkish invasions, fires, plague, famine, hail, and locusts are depicted. On Sv. Primož nad Kamnikom hill, the plague symptoms are visible on the boy depicted next to a woman with crosses on her face and clothes.

Already in 1456, a plague image might have been painted on the northern wall of the chancel of the parish church of the Holy Spirit in Sveti Duh near Škofja Loka. Only the lower part of the figures belonging to the scene is still visible – presumably the Man of Sorrows with the Virgin Mary next to him. The depiction of the double intercession in the succursal church of St. Bartholomew in Senično near Golnik is the oldest such painting preserved. Here, a mural from around 1480–1490 on the northern wall of the chancel still portrays the Virgin of Mercy and showing her bare breast to the Man of Sorrows, who is kneeling before her and showing his wounds to God the Father above them. The plague image is located next to St George fighting the dragon. Both images vaguely convey the idea that all evil can be overcome through faith, prayer, and recourse to Christ and Mary.

Another plague image was painted around 1480–1500 on the southern wall of the

northern chapel of the parish church of St Nicholas in Vuzenica. The depiction has not been preserved in its entirety, but the Virgin Mary with a bare breast and three arrows that she has successfully deflected is still visible. There is no consensus in the literature on whether this was a depiction of the double intercession or “merely” of *intercessio Mariae*. The author believes that this is a portrayal of Mary in accordance with chapter 37 of *Speculum humanae salvationis* combined with a motif of the Virgin of Mercy.

A plague image can also be found on the southern nave wall of the succursal church of St Leonard in Krtina near Dob. The mural was painted between 1494 and 1500 by Master Leonard. Unfortunately, only fragments of the mural remain, but we can nevertheless clearly see the kneeling Man of Sorrows and a part of the Virgin of Mercy. The fresco is placed right next to the Last Judgement scene. The fact that an intercession against the plague has been present in this church for centuries is indicated by the visitation record of 23 November 1668. The visitor ordered the removal of the plague image from one of the altars. It depicted God the Father launching arrows at the earth while the kneeling Christ, Mary, St John the Baptist, and St Roch pleaded for the people. The church in Krtina therefore simultaneously featured two plague images: a panel painting and a mural. A preserved keystone bearing the image of St Roch proves that he was particularly venerated in this church already in the Middle Ages.

In the early 16th century, a plague image was painted on the southern exterior of the parish church of the Virgin Mary's Birth in Šmarje-Sap. A part of the Virgin Mary, showing her bare breast to the Man of Sorrows who is kneeling in front of her, is still recognisable. Above them is God the Father with a drawn bow, ready to shoot arrows at the earth.

In 1523, a unique version of a plague image was painted on the northern wall of the chancel of the parish church of St Michael in Radlje ob Dravi. Four saints stand alongside Mary, including St John the Evangelist and St Sebastian in the foreground. St Christopher – another patron saint in the struggle against the plague – stands behind the latter, while St John the Baptist is behind St John the Evangelist. The inscription reveals that this is an epitaph fresco of the parish priest Hans Fierstenfeldt from 1523, who is painted kneeling on the Virgin Mary's right side, clad in a white garment and holding a beret, with an inscription band winding from him. This version is therefore an *intercessio Mariae*. Mary's role as the intercessor in the struggle against the plague is revealed by St Sebastian and St Christopher, and additionally also by God the Father, who is above the clouds, taking his sword out of the sheath or putting it back. The angels above Mary – one bearing a large cross and the other holding a

pillar – are a significant addition. In a unique manner, the *Arma Christi* replace the image of the Man of Sorrows. That the two objects held by the angels are meant for God the Father is evidenced by the direction of their gaze. The subtle gesticulation of the hands of Mary and the saints by her side is even more meaningful. A motif of Virgin and Child with Saint Anne (*Anna Selbdritt*) is located next to the scene. She was also an intercessor in the fight against the plague, as also attested to by 15th-century plague sheets (*Pestblätter*).

In 1526, a plague image was supposedly also painted on the northern nave wall of the succursal church of the Mother of God in Marija Gradec. Only fragments of the scene have been preserved, but the motif of the Virgin of Mercy with the mantle is clear. Angels holding a pillar and a cross are portrayed on the part of the vault above the scene, which can be paralleled with the plague image in Radlje ob Dravi. Christ the Judge is depicted in one of the two central fields of the nave's vault, while the other field features the motif of Virgin and Child with Saint Anne (*Anna Selbdritt*). From the viewpoint of the complete iconographic programme, it is significant that the *Imago pietatis* motif or Christ as the mystical vine with emphasised bleeding wounds is painted in the adjacent bay in the upper part, right next to the Virgin of Mercy. This arrangement further established the classic iconography characteristic of plague images.

Therefore, we can find a total of eight more or less completely preserved plague images in Slovenia, revealing that these images were located in naves and chancels as well as on interior and exterior walls. They were painted between 1456 and the first decades of the 16th century. The visitation information on the plague panel painting in Krtina is extremely valuable. Apparently, there were no objections to having as many as two plague images in the church at the same time and to additionally establish the veneration of the plague saint St. Roch. In 2004, Janez Höfler suggested that a kind of plague image or a representation of the plagues could also have been painted on the northern exterior of the parish church in Ljubno ob Savinji, but the author of the present article refutes this assumption in a well-argued manner.

In the context of searching for more subtle hints at how people confronted the plague, the author also underlines a painting located on the southern exterior wall of the nave of the parish church of St Peter in Žiče from the middle of the 14th century – a scene of the Virgin of Mercy and St Christopher, another of the plague saints, painted right next to her. Such juxtaposition is unusual and could be – together with the time when the painting was created – linked precisely to the plague outbreak.

Certain other common and frequent iconographic motifs in some churches could also be associated with intercession in the struggle against the plague. One such

example could be the succursal church of St Clement in Tupaliče, while the author also presents a mural in the old parish church of St Oswald in Zgornje Jezersko as a similar example. Therefore, during further research, some of the common iconographic motifs in the territory of present-day Slovenia can be considered in relation to the plague when they appear in combination with the plague saints, the Virgin of Mercy, and other motifs associated with the times of the plague, as this aspect has been virtually completely overlooked until now.

Slika 1: Mrtvaški ples, podružnična cerkev sv. Trojice, Hrastovlje (vir: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, foto: Marjan Smerke).

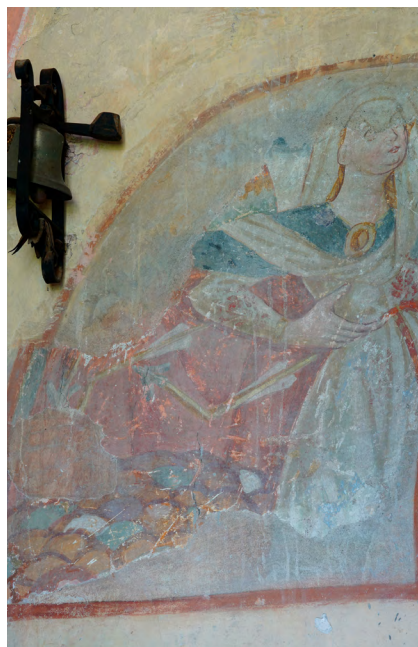
Slika 2: Kužna slika, podružnična cerkev sv. Primoža in Felicijana, Sv. Primož nad Kamnikom (vir: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, foto: Marjan Smerke).

Slika 3: Fragmentarni ostanki domnevne Kužne slike v pasu nad apostoli, župnijska cerkev sv. Duha, Škofja Loka (vir: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, foto: Marjan Smerke).

Slika 4: Kužna slika, podružnična cerkev sv. Jerneja, Senično pri Golniku (vir: ZRC SAZU, UIFS, foto: Andrej Furlan).

Slika 5: Ohranjeni del nekdanje Kužne slike, župnijska cerkev sv. Nikolaja, Vuzenica (vir: ZRC SAZU, UIFS, foto: Andrej Furlan).

Slika 6: Ohranjeni del nekdanje Kužne slike, podružnična cerkev sv. Lenarta, Krtina (vir: ZRC SAZU, UIFS, foto: Gorazd Bence).

Slika 7: Fragmentarni ostanki nekdanje Kužne slike, župnijska cerkev Marijinega rojstva, Šmarje - Sap (vir: <https://zupnija-smarje-sap.rkc.si/index.php/content/display/18/zupnijskacerkev/20>).

Slika 8: Kužna slika s sv. Ano Samotretjo, župnijska cerkev sv. Mihaela, Radlje ob Dravi (vir: Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije, foto: Marjan Smerke).

Slika 9: Angela z arma Christi nad Marijo Zavetnico s plaščem, podružnična cerkev Matere Božje, Marija Gradec (vir: Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije, foto: Marjan Smerke).

Slika 10: Marija Zavetnica s plaščem in sv. Krištof, župnijska cerkev sv. Petra, Žiče (vir: ZRC SAZU, UIFS, foto: Andrej Furlan).

Slika 11: Marija Zavetnica s plaščem, danes za stranskim oltarjem, podružnična cerkev sv. Klemen, Tupaliče (vir: Muzej novejša in sodobna zgodovina Slovenije, foto: Marjan Smerke).

Slika 12: Fragmentarni ostanki Marije Zavetnice s plaščem na spodnji plasti poslikave, podružnična cerkev sv. Ožbalta, Zgornje Jezersko (vir: ZRC SAZU, UIFS, foto: Andrej Furlan).

VANJA KOČEVAR

Kužna epidemija med letoma 1623 in 1627 na Kranjskem na podlagi stanovskega registraturnega protokola*

Uvod

Razprava obravnava kužno epidemijo, ki je med letoma 1623 in 1627 prizadela vojvodino Kranjsko. Proučevanju širjenja nalezljive bolezni je kot glavni vir služil registraturni protokol št. 14 kranjskih deželnih stanov.¹ Čeprav lapidarne zabeležke stanovske registrature o vsebini prispele in odposlane stanovske pošte ponujajo soliden pregled kronološkega poteka dogodkov, povezanih s kužno epidemijo, žal iz njih ne izvemo ničesar o njenih demografskih posledicah. Metodo raziskovanja zgodovine epidemij na podlagi stanovskih registraturnih protokolov v Arhivu Republike Slovenije, ki se je poslužuje ta študija, je razvil Boris Golec.²

Študija se opira tudi na druge vire, in sicer na škofijske protokole³ in koledarske

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnih programov *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052) in *PODOBA - BESEDA - ZNANJE. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom 1400-1800* (P6-0437) ter raziskovalnega projekta *Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja* (J6-3122), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost iz državnega proračuna.

¹ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14.

² Po kategorizaciji virov za proučevanje kužnih epidemij na Slovenskem glede na njihovo razpoložljivost, ki jo je predstavil Boris Golec, bi obravnavano »kugo« med letoma 1623 in 1627 sicer uvrstili v t. i. drugo obdobje, ko že razpolagamo tako z več sumarnimi navedbami števila umrlih kot z več posrednimi poročili, ki omogočajo primerjavo. Kljub temu si je pričujoča študija za cilj zastavila rekonstrukcijo kronološkega poteka epidemije. Komentar k virom in zlasti stanovskim registraturnim protokolom gl. Golec, Kužne epidemije (2001), str. 24–26, 30, 37, 40; isti, Kužne epidemije (2022), str. 42–43, 47, 57.

³ Izvirnik: NŠAL, ŠAL, Škofijski protokoli, fasc. 1, Protokol 2 (1612–1629). Kritično objavo s spremno študijo sta leta 1997 prispevala Metod Benedik (Predstavitev protokolov) in Angel Kralj (Transkripcija protokolov).

zapiske⁴ znamenitega ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove*,⁵ odredbo o javni morali⁶ in *Infekcijski red*,⁷ ki ju je leta 1625 objavil notranjeavstrijski guverner Janez Ulrik knez Eggenberg, kroniko mesta Krško,⁸ *Kranjsko kroniko* izpod peresa Ludvika Schönlebn⁹ ter arhivski priročnik *Carnioliae pragmatica*.¹⁰ Upošteval sem tudi dosedanje izsledke zgodovinskega. Z obravnavano epidemijo so se ukvarjali Janez Vajkard Valvasor,¹¹ Anton Koblar,¹² Janez Vrhovec,¹³ Josip Gruden,¹⁴ Vladimir Travner¹⁵ in Boris Golec.¹⁶ Koristne splošne informacije o zgodovini nalezljivih bolezni ponuja tudi druga domača ter tuja strokovna literatura.¹⁷

⁴ Transkripcije iz žurnalov škofa Tomaža Hrena, ki jih je leta 1862 v reviji *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* objavil August Dimitz (Historische Notizen, str. 17–30, 87–90, 99–109), so bile v slovenskem zgodovinskega sicer večkrat deležne kritik, gl. Zwitter, Vremenska in klimatska zgodovina, str. 309–313, vendar temeljito proučevanje škofovih koledarskih beležk o kužni epidemiji presega okvire te razprave.

⁵ Kritična objava latinskega izvirnika Societas Jesu, *Historia annua* in kritični prevod Marije Kiaute v slovenščino Societas Jesu, *Letopis*.

⁶ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 935, Sammlung von Verordnungen, [brez paginacije] (1625, maj 12., Gradec). Tiskana izvoda odredbe gl. ARS, SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, šk. 7 (fasc. 10) in NŠAL, ŠAL, Škofje, fasc. 2, Hren/5. O tem gl. Žnidaršič Golec, Obsojamo vsakršno vedeževanje, str. 7, op. 18.

⁷ Infekcijski red je datiran v Gradcu 21. avgusta 1625. Tiskana različica vsebuje še Eggenbergov *Publications-Patent* s 26. avgusta 1625. Tiskana izvod gl. ARS, SI AS 1079, Zbirka normalij 1513–1951, šk. 28, Zdravstveni predpisi 1625–1886, št. 1. Infektionsordnung 1625. Dva poznejša prepisa: ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 935, Sammlung von Verordnungen, [brez paginacije] (21. avgust 1625); šk. 936, Landesfürstliche generalia, fol. 166r–195r. Kužni red je bil leta 1691 ponatisnjen v Ljubljani: *Infektions-Ordnung, anno M. DC. XXV.*, dva izvoda hrani NUK, R II 4910; GS II 4910/d1. Transkripcijo patenta je leta 1846 objavil Macher, *Handbuch*, Erster Band, str. 18–31, op. 1. O tem: Peinlich, *Geschichte*, I. Band, str. 240–243, 471–472, op. 2. O infekcijskih redih na področju habsburških dednih dežel gl. Travner, *Kuga*, str. 39–48; Glaser, *Kuga* v dobi Andreja Perlacha, str. 204, 209–210; Flamm, *Die ersten Infektions- oder Pest-Ordnungen*.

⁸ Gl. objavi [Dimitz], *Annalen der landesfürstlichen Stadt*; Koblar, Iz kronike krškega mesta.

⁹ Schönleben, *Jahrschriften*. Izvirnik hrani Avstrijska nacionalna biblioteka na Dunaju, gl. ÖNB, HAN, Cod. 15400, Schönleben, Chronik. Transkripcijo je prispeval Božo Otorepec (ZAL, LJU 346, Rokopisni elaborati 26, Schönleben–Dolničarjeva kronika). O tem gl. Mlinar, Zgodovinske kot izraz, str. 446–447 (op. 43); Deželak Trojar, Janez Ludvik Schönleben, str. 31–32, 99.

¹⁰ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 937, Carnioliae pragmatica, Pars I. Za raziskovanje mlajših kužnih epidemij na podlagi *Carnioliae pragmaticae* je koristen pomožni *Lexicon*, ki vsebuje posebno geslo o epidemijah, gl. ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 939, Lexicon, [brez paginacije] Contagion.

¹¹ Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 591.

¹² Koblar, O človeški kugi, str. 43–44 in 51.

¹³ Vrhovec, *Geschichte der Pest*, str. 17–24 se z epidemijo v letih 1623–1627 sicer ni ukvarjal, podal pa je več koristnih podatkov o stanovskem gradivu na to temo.

¹⁴ Gruden, *Zgodovina*, str. 1074, 1079.

¹⁵ Travner, *Kuga*, str. 36, 41, 55–56, 102–103.

¹⁶ Golec, Kužne epidemije (2001); isti, Kužne epidemije (2022).

¹⁷ Gl. Smole, Kuga na Kranjskem; zbornik *Množične smrti na Slovenskem*, izredno številko revije *Kronika Iz zgodovine epidemij*, zlasti razpravo Kropelj Telban, Pripovedi o kugi; Bratož, Kuga in prestopki; ista, *Peste sul e oltre il confine*; ista, *Človek v primežu epidemije*; Žepič, Kužni privilegiji; isti, *Civilnopravni vidiki*; in razpravo Matjaža Grahornika v tej monografiji.

Predzgodovina

Nalezljivo bolezen, ki je med letoma 1623 in 1627 po več kot dvajsetletnem obdobju odsotnosti večjih kužnih epidemij ponovno pestila osrednjo slovensko zgodovinsko deželo,¹⁸ uporabljeni viri označujejo s termini *infection*, *böse seuch*, *pest*,¹⁹ *pestis*, *pestilentialia*, *epidemia*, *pestis contagio*, *pestis lues*, *contagiosus morbus*,²⁰ *pestilenz*,²¹ *seuh der pestilenz*, *sterblauf*,²² *flagellum Pestilentiae*,²³ *Leidige infection*²⁴ itd., ki lahko poleg prave kuge (*pestis*) označujejo še vsaj deset drugih bolezni.²⁵ Ker raziskava vrste bolezni presega okvire te študije, za označevanje epidemije uporablja kompromisno poimenovanje »kužna epidemija«.²⁶

V očeh sodobnikov²⁷ bi lahko kot znanilca prihajajoče epidemije na simbolni ravni veljala že neugodna konstelacija v ozvezdju kozoroga, ki je nastopila leta 1621,²⁸ in optični pojav parhelij, ki ga je Kranjska na svojem nebu opazovala naslednje leto 1622. Valvasor je pojav »treh sonc« komentiral z besedami, da je tistega leta mnogim ljudem šlo že tako slabo, da si niso želeli videti nobenega sonca več, in sicer tistim, ki so imeli majhno zalogo živil. Deželo, zlasti njeno prestolnico, naj bi tega leta po polihistorjevih besedah zajelo veliko pomanjkanje ter »nezaslišana« draginja kruha, vina in drugih živil.²⁹

Nebesnim pojavom, ki so lahko sodobnikom pomenili slab omen, so se v zgodnjih dvajsetih letih 17. stoletja pridružile druge preizkušnje z možnimi posledicami za javno

¹⁸ V starejši strokovni literaturi pogosto naletimo na podatek, da je kužna epidemija tedaj po petindvajsetih letih ponovno napadla Kranjsko (gl. Koblar, O človeški kugi, str. 51; Travner, Kuga, str. 101). Ta podatek je povzet po Hrenu, ki je v škofijski protokol leta 1624 o »kugi« med drugim zapisal: *et sic (post 25. annos iterum) nostram Labacensem Diocesim invasit* (Kralj, Transkripcija protokolov, str. 373 [332]). Pravilneje bi bilo reči, da se je v začetku leta 1624 huda nalezljiva bolezen na Kranjskem ponovno pojavila po dobrih dvaindvajsetih letih, saj je bila zadnja večja epidemija tod razsajala v letih 1598–1602. Po Vrhovčevih ugotovitvah so se v Ljubljani zadnji primeri »kuge« pojavili konec leta 1601, februarja 1602 pa je magistrat odpustil še dva grobarja (Vrhovec, Geschichte der Pest, str. 19–20). Od Valvasorja (Valvasor, Die Ehre, XV, str. 550) dalje v literaturi najdemo tudi podatek, da je *Pestilenz* leta 1608 prizadela lg (Koblar, O človeški kugi, str. 51; Travner, Kuga, str. 102, 142).

¹⁹ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratsprotokoll 14, fol. 254r–478r.

²⁰ Kralj, Transkripcija protokolov.

²¹ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 935, Sammlung von Verordnungen, [brez paginacije] (12. maj 1625).

²² Prav tam (21. avgust 1625).

²³ Dimitz, Historische Notizen, str. 105.

²⁴ [Dimitz], Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurckfeld, str. 84.

²⁵ Travner, Kuga, str. 7–16; Zupanič Slavec, Epidemije, str. 202; Golec, Kužne epidemije (2022), str. 42.

²⁶ Zupanič Slavec, Epidemije na Slovenskem, str. 202; Golec, Kužne epidemije (2022), str. 42.

²⁷ Glede prepričanja o vplivu astrologije ter določenih meteoroloških in nebesnih pojavov na izbruh epidemij gl. Travner, Kuga, str. 30–38 in Zwitter, Vremenska in klimatska zgodovina, str. 316.

²⁸ Peinlich, Geschichte, I. Band, str. 464; Travner, Kuga, str. 36.

²⁹ Valvasor, Die Ehre, XV, str. 591; Mal, Pomanjkanje, str. 145–148; Travner, Kuga, str. 102.

zdravje. Kranjsko prestolnico naj bi v letih 1621,³⁰ 1622³¹ in 1626³² namreč prizadeli potresi, pestilo pa jo je tudi pomanjkanje hrane.³³ Kužna epidemija se je medtem že od leta 1621 dalje z ogrske meje postopno širila po Štajerskem in nekaj žrtev terjala v okolici Hartberga, Fürstenfeld pa je odpovedal proščenje. Nato je epidemija med novembrom 1622 in januarjem 1623 prizadela Vorau.³⁴ Vendar se je »kuga« Kranjski bližala tudi z zahoda.

1623 – kužna epidemija na kranjskih mejah

V stanovskem registraturnem protokolu se omembe »infekcije« v okviru obravnavane kužne epidemije prvič pojavijo februarja 1623, in sicer je Kranjska v obravnavanem mesecu najprej izdala potni list za živino, ki je bila namenjena na Goriško,³⁵ nakar naslednja zabeležka že govori o zaprtju prehodov proti tej deželi zaradi epidemije.³⁶ Zaprtje kranjskih zahodnih meja je verjetno povzročilo, da so se Tržačani takoj zatem pritožili zaradi »zapore živil« (*spörr der victualien*).³⁷ Marca je bil zaradi »infekcije« v kranjski zahodni sosedbi izdan še poseben patent o zaprtju prehodov s to deželo za Leonarda Fabjaniča.³⁸

Aprila se je zastran »izolacije« (*bandisirt*) gospostva Vipava, ki jo je povzročila epidemija na Goriškem, najprej pritožil Friderik Lanthieri,³⁹ vendar razplet zadeve še ni znan. Kranjski stanovi so Goriškim spričo »infekcijske zapore« (*infectionsspörr*)

³⁰ Schönleben, *Jahrschriefften*, fol. 259r.

³¹ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 335 [266]; Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 719; Mal, Pomanjkanje, str. 144–153.

³² Kralj, Transkripcija protokolov, str. 404 [380]; Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 720.

³³ V Ljubljani naj bi bila zaradi pomanjkanja ustanovljena posebna komisija, ki je popisala zaloge žita in vina (Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 719; Mal, Pomanjkanje, str. 146–147).

³⁴ Peinlich, *Geschichte*, I. Band, str. 464–465.

³⁵ Goriški so Kranjce najprej prosili za živino, nakar naletimo na podatek o izdaji potnega lista (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 260r, 261r).

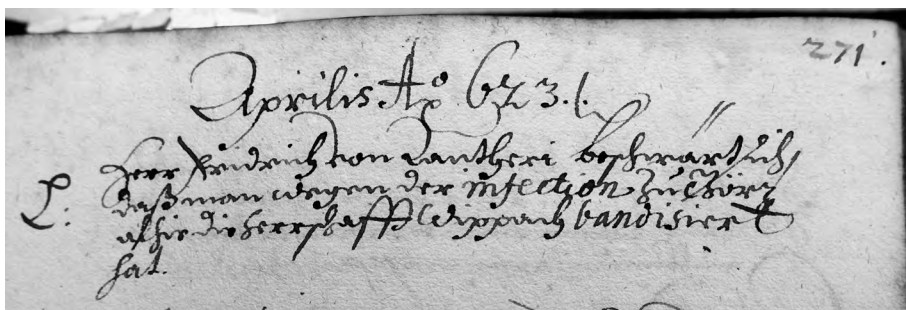
³⁶ *Wegen der infection wirt der paß gegen Görz gespörr* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 261r). Kuga naj bi se leta 1623 na Goriško razširila iz Koroške, gl. Morelli, *Istoria*, Volume secondo, str. 149–150; Waltritsch, Prvi goriški kronist, str. 195; Bratož, *Peste sul e oltre il confine*, str. 74; ista, *Človek v primežu epidemije*, str. 272.

³⁷ *Über dern von Triest beschwör wegen der gegen ihnen fürgangenen spörr der victualien, den bericht zuthuen. Alda der bericht* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 261r).

³⁸ *Patent an herrn Leonharden Fabianitsch wegen spörrung der paß nach Görz der aldort eingerißene infection halber* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 267v).

³⁹ *Herr Fridrich von Lantheri beschwärt sich, das man wegen der infection zu Görz alhie die herrschaft Wippach bandisirt hat* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 271r).

odobrili 200 starov pšenice in več glav govedi, kar so sporočili goriškemu glavarju,⁴⁰ Fabjanič pa je v Ljubljano poslal poročilo o stanju straž na goriški meji.⁴¹ Kužna epidemija se je v aprilski korespondenci stanov pojavila še dvakrat, in sicer so iz Ljubljane pisali solicitorju Juriju Finku v Gradec glede odpovedi plačila naklade v »zdajšnjem času infekcijske zapore«,⁴² omenja pa se tudi patent o pregledu prehodov na Goriško, ki naj bi ga izvedla Jurij Vidič in Gašper Magajna.⁴³

Slika 1: Zabeležka o pritožbi Friderika Lanthierija zaradi »izolacije« gospostva Vipava aprila 1623 (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 271r).

Maja 1623 v registraturnem protokolu naletimo na pet neposrednih in več posrednih omemb epidemije. Zavedena je prepustnica (*pasbrief*) za prevoz žita in hrane na Goriško v »zdajšnjem« času kužne epidemije.⁴⁴ Stanovi so med drugim povprašali Nikolaja Trilerja in Andreja Sevča, v katerih krajih bi zaradi »infekcije« morali nuditi zdravstveno oskrbo (*die practikh*),⁴⁵ gospo Benigno Eggenberg ter gospode Janeza Gašperja in Friderika barona Lanthierija, Janeza Sforza grofa Portio in upravitelja Idrije Hanibala Battanija pa so

⁴⁰ An herrn haubtmann und verordente zu Görz, daß ihnen in diser infectionsspörr 200 star waizen und etlich haubt viechs bewilligt worden (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 271r).

⁴¹ Herrn Leonharden Fabianitsch relation wie er die guardien gegen Görz wegen der bösen seuch besteller gefunden (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 271r).

⁴² An Geörgen Finkh besteeelten sollicitatorn zu Grätz wegen der gethanen aufkhündung der raichung des aufschlags bestands bey der yeziges infectionsspörr (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 271v).

⁴³ Patent an Georgen Widitsch und Casparn Magaina zu visitirung der paß nach Görz in yeziger infections gefahr (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 272r).

⁴⁴ Pasbrief nach Görz ein anzahl getreids und actualien zuverführen in yeziger infections zeit (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 274r).

⁴⁵ An Niclasen Triller, welchen örthern die practikh yeziger infectionszeit gegeneb werden mag; in: In simili an Andreen Seutsch etc. (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 274v). Prevod besede *die practikh* sicer pušča prostor za razpravo, vendar sem se na podlagi Grimmovega slovarja, ki med možnimi pomeni navaja tudi *die ausübung der ärztlichen kunst*, odločil za »zdravstveno oskrbo« (*Deutsches Wörterbuch*. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=Po6943> (23. 1. 2023)). Prim. op. 53.

spomnili, katere (kranjske) kraje je treba zaradi epidemije na Goriškem »izolirati«. ⁴⁶ Omenjeni grof Portia se je nato pritožil zaradi izolacije Senožec in Prema. ⁴⁷

Z »infekcijo« v sosednji deželi so verjetno povezani tudi patent, ki je velel preiskavo straž na goriški meji, ⁴⁸ pismo graške dvorne komore v Ljubljano, da so Benečani zaostрили zaporo meje, ter Trilerjevo poročilo, da kranjski tovarniki hodijo po vino v sumljive in še vedno izolirane kraje proti Goriški. ⁴⁹ Kljub temu je epidemični val julija 1623 prenehal, registraturni protokol namreč poroča, da je izolacija Senožec in Prema odpravljena, saj je »infekcija prenehala«. ⁵⁰ Prost prehod pa so zahtevali tudi goriški deželni stanovi, saj naj bi bila »kuga pri njih popolnoma ugasnila«. ⁵¹ Vendar sta bili slednji oceni nemara preveč optimistični.

Solicitator Fink je, morda iz Gradca, namreč že julija poročal o »infekciji in tujih novic«. ⁵² Pisanje z Goriškega, ki so ga stanovi protokolirali avgusta, sicer še govori o »prenehanju infekcije«, ⁵³ vendar so Goričani nato že septembra potnike iz Gradca in Dunaja prosili, naj pazijo zaradi »zaskrbljujoče« epidemije, ⁵⁴ kar lahko pomeni, da so se na Goriškem bali razširitve nalezljive bolezni iz Štajerske in Spodnje Avstrije. Po oktobrskem zatišju je vest o epidemiološki grožnji v Ljubljani ponovno odjeknila novembra 1623, ko je tam

⁴⁶ *An frau Benigna von Eggenberg mit erinnerung, welche örther wegen der infection zu Görz bandisirt sein sollen; in: In simili. An herrn Hanß Caspern und herrn Fridrichen von Lantheri freyherren etc. An herrn Johan Sforza von Portia etc. An Hanibaln Battani verwesern in der Ydria etc.* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 274v).

⁴⁷ *Herr graf Hanß Sforza von Portia beschwärt sich, daß man alda Senosetsch und Premb wegen seiner nach Görz practicirenden unterthannen bandisirt habe. Alda die Beantwortung* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 275v).

⁴⁸ *Patent zur inquirung, wie die guardien an denen confinen gegen Görz bestellt sein* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 274v).

⁴⁹ *Niclaß Triller berichtet, wie die crainerischen sämber auf die verdächtige und noch im bandostehenden örther gegen Görz umb wein zu raisen pflegen* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 276r). Četudi je v indeksu med stranmi, na katerih naj bi se omenjala epidemija (*infection*), naveden tudi fol. 276, neposredne omenbe epidemije na nobeni strani omenjenega folija ni.

⁵⁰ *Der bande der Senosetscher und Prember wird aufgehöbt, weil die infection aufgehört* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 279r).

⁵¹ *Die von Görz begehren ihnen alda im landt den freyen zuegang zugestatten, seytemallen die pest bey ihnen genzlich außerloschen. Beantwort wie hiebey* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 279v).

⁵² *Ta omemba epidemije ni navedena v indeksu na koncu protokola: Georg Finkh berichtet wegen der infection und frembder münzen* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 286r).

⁵³ *Die von Görz begehren ihnen bey der nunmehr aufgehörten infection die practikh nach hiehero zugestatten und hergegen denen von Grätz dieselbe zubenemben. Alda die antwort* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 291v).

⁵⁴ *Die von Görz bithen auf die von Grätz oder Wien alda durchraisende ein mehrere achtung zugeben wegen der besorgenden infection* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 300v).

potekalo posvetovanje o »infekciji«, ki je pestila zlasti štajersko prestolnico.⁵⁵ Kot kaže, je Kranjska nato zaprla svoje severne in nemara tudi severovzhodne meje, saj so iz Ljubljane pisali Henrikmu Paradeiserju, naj zaradi »infekcije« postavi stražo v Tržiču.⁵⁶

Decembra ni vpisano nobeno poročilo o epidemiji, čeprav na stopnjevanje napetosti kaže generalni mandat, ki je prepovedoval odvažanje živine, žita in živil iz dežele. Embargu na izvoz bi sicer lahko botrovalo več vzrokov, poleg kužne epidemije na Štajerskem bi mednje lahko šteli tudi splošno nevarnost vojaških spopadov na mejah, saj so začetek leta zaznamovala poročila o grozečem napadu Benečanov v Istri, poletje in jesen novice o »turških sovražnostih« (*türkhen attentata*), decembra pa je pripravljenost notranjeavstrijske obrambe terjal Gabrijel Bethlen. Vse leto so se pojavljale tudi novice o slabih novcih.⁵⁷

V ostalih pregledanih virih na poročila o kužni epidemiji leta 1623 naletimo v Hrenovem škofijskem protokolu, ki ga je škof tega leta začel z vestjo, zapisano z velikimi črkami: *V Ogrskem kraljestvu je bila tedaj grozljiva kuga*.⁵⁸ Očitno retrospektivna Hrenova notica ob upoštevanju zgoraj obravnavanih podatkov iz stanovskega registraturnega protokola daje vtis, da je v širši regiji tedaj pravzaprav vladala pandemija,⁵⁹ ki se je kranjskim mejam bližala tako z zahoda kot z vzhoda. Ljubljanski jezuiti pa so si tega leta zabeležili: *Priredili smo tri slovesne procesije v naše svetišče: eno v začetku leta, da bi odvrnili zlo kužne bolezni, ...*⁶⁰

1624 – prva valova epidemije v deželi

V prvi polovici leta 1624 se kužna epidemija v registraturnem protokolu omenja le enkrat, vendar je vtis miru zavajajoč.⁶¹ Marčna zabeležka *Najrazličnejši spisi o infekciji, ki se*

⁵⁵ *Consultation und expedition wegen der in Steyr, sonderlich aber zu Grätz eingeißenen infection* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 308r). Kužna epidemija se je poleti 1623 pojavila na Spodnjem štajerskem, sredi junija pa v štajerski prestolnici, kjer so julija že morali zapreti šole. V Gradcu je kuga prenehala septembra, v njegovih predmestjih pa do konca leta 1623 (Peinlich, *Geschichte*, I. Band, str. 465–467).

⁵⁶ *An herrn Heinrichen Paradeiser etc. wegen haltung gueter guardy zue Neumärkhtl der infection halber* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 308v).

⁵⁷ Za leto 1623 gl. ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 254r–312r. Beleške o »slabih novcih« so verjetno odmev krize *Kipper- und Wipperzeit* v cesarstvu.

⁵⁸ Prosti prevod zabeležke: *HUNGARIAE REGNO TUNC HORRIBILI PESTE ...* (Kralj, Transkripcija protokolov, str. 353 [300]).

⁵⁹ O pandemiji splošno gl. Zupanič Slavec, *Epidemije*, str. 201.

⁶⁰ *Societas Jesu, Letopis*, str. 98 [110]. Prim. izvirnik Societas Jesu, *Historia annua*, str. 98 [110].

⁶¹ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 591, navaja, da je kuga leta 1624 kot običajna naslednica draginje pustošila na mnogih krajih po deželi.

je razširila v tej deželi,⁶² namreč nakazuje, da je bilo spisov o nalezljivi bolezni veliko, vendar je v protokolu namesto posameznih dokumentov zabeležen le njihov skupek. V prid upravičenosti takega sklepa govori tudi dejstvo, da se bomo s podobnim načinom beleženja gradiva o epidemiji srečali tudi v prihodnje, ter avgustovski notici, da so Kamničani in Janez Hegler za moravsko četrt »med minulo infekcijo« (*fürwordnen infections zeit*) znižali zakupnino za čepnino.⁶³

Na podlagi zgoraj navedenih podatkov bi bil možen tudi sklep, da se je do jeseni 1624 na Kranjskem zaključil prvi epidemični val, in ugibanje, da je bila patogenost kužne epidemije tedaj nemara nižje intenzivnosti. Septembra se v registraturnem protokolu najprej omenjata neki »nemški zdravnik« in »odprtje koroške zapore«,⁶⁴ kar bi lahko kazalo na sproščanje protiepidemioloških ukrepov, vendar se kmalu zatem zopet omenja spis *O infekciji, ki se je ponovno razširila na Štajerskem*.⁶⁵ Vendar tudi to-krat »kuga« Kranjske očitno ni dolgo ogrožala. Oktobra sta bili namreč protokolirani pismi Janezu Ludviku grofu Thurnu in (freisinškim) komisarjem v Škofji Loki glede povračila stroškov zdravljenja in medikamentov, nastalih med »minulo infekcijo«.⁶⁶

Medtem ko se novembra v registraturnem protokolu ne srečamo niti s posrednimi omembami kužne epidemije, decembrska zabeležka, da so Kranjci pisali tajnim svetnikom v Gradec, ker tamkajšnje oblasti niso odgovarjale na pisma, povezana z epidemijo, in ker so Ljubljano brez razloga »izolirale«, kaže na umirjanje razmer na področju »javnega zdravja«.⁶⁷ Notica o zastraženju kranjske prestolnice sicer pušča

⁶² Allerley schriften wegen der alda im landt eingerissenen infection (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 320v).

⁶³ Dern von Stain decret per nachlaß am zapfenmaß standt in dero fürwordnen infections zeit in: In simili. Hansen Heglers wegen des mareutscherischen viertls (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 333v).

⁶⁴ An Wilhælm Weiß wegen eines teutschen medici und daß er der landtschaft negotien mit Sebastian Seyfriden zue Grätz correspondiern solle. Alda die antwort in Eröffnung der khärnerischen spärr (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 336r). Zabeležka o odprtju meje s Koroško septembra 1624 verjetno pomeni, da je bila umaknjena straža, ki naj bi jo novembra 1623 v Trziču *infection halber* postavil Henrik Paradeiser (prav tam, 308v).

⁶⁵ Prosti prevod izvirnika: Wegen der in Steyr abermallen eingerißenen infection (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 337r). Gl. Peinlich, Geschichte, I. Band, str. 469–470.

⁶⁶ An herrn grafen Hanß Ludwigen vom Thurn wegen erstattung des unter verwichner infection auf chur und medicin angewendten uncostens in: In simili an herrn commisari zu Lagkh (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 339v). Odpira se vprašanje glede »komisarjev v Loki«, ali je nemara šlo za t. i. kužne komisarje, čeprav se na podlagi notice iz maja 1625, ki omenja Janeza Jurija Puherja kot freisinškega komisarja (*freysingische[r] commissarius*), zdi verjetneje, da ni šlo za posebno komisijo, povezano z epidemijo (prav tam, fol. 364r).

⁶⁷ An die herren geheimben rätthe wegen dern von Grätz nit pflegender corespondenz der infection halber und daß sie dise stadt Laybach ohn ursach bandisirt (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 344v).

prostor za nadaljnje raziskovanje, saj v zgodovinisju navedb o zaprtju Ljubljane leta 1624 ne najdemo.⁶⁸

Precej drugačen opis stanja podaja škofijski protokol, škof Hren je zastran kužne epidemije leta 1624 namreč prelil veliko črnila.⁶⁹ Na podlagi njegovih poročil lahko sklenemo, da so kugo iz Ogrske in s področja Varaždina nepazljivi ljudje zanesli na Kranjsko,⁷⁰ kjer se je najprej pojavila v župniji »Blažene Device Marije v Kamniku«⁷¹ ter kmalu nato zajela župnijo Sv. Martin »izven Kranja« (danes Šmartin) in bližnje Bitnje na Sorškem polju (*Pagum Feychtingensem*).⁷² Škof obširno opisuje tudi svoje duhovne ukrepe zoper epidemijo, širom škofije je namreč naročil procesije ter sestavil tri slovenske molitve,⁷³ ki so jih vsi ljudje kleče izgovarjali ob vsakodnevem četrturnem opoldanskem zvonjenju.⁷⁴

1625 – nadaljevanje epidemije in infekcijski red

Na podoben vzorec beleženja podatkov o kužni epidemiji kot leta 1624 v registraturnem protokolu naletimo tudi naslednje leto, saj se epidemija v prvih sedmih mesecih leta 1625 neposredno omenja le enkrat, in sicer maja, ko je protokolirano pismo freisinškega komisarja v Škofji Loki Janeza Jurija Puherja glede stroškov, ki so se prejšnje leto nakopičili zaradi odvrčanja epidemije.⁷⁵ Čeprav se poročilo nanaša na prejšnje leto, je vtis o odsotnosti kužne epidemije v tekočem letu, kot bomo videli v nadaljevanju, varljiv. Med posledice protiepidemioloških ukrepov lahko nemara štejemo tudi davčne

⁶⁸ Prim. Koblar, O človeški kugi; Vrhovec, Geschichte der Pest; Fabjančič, *Ljubljanski sodniki*, 3. zvezek, str. 117–128, ne poročajo, da bi bila Ljubljana leta 1624 izolirana. Golec, Kužne epidemije (2022), str. 54, povzema notico, da je graški tajni svet decembra ukazal zastražiti kranjsko prestolnico, čemur so nasprotovali kranjski stanovi.

⁶⁹ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 373 [332]–375 [335], 376 [337]–377 [338], 390 [359].

⁷⁰ To pot naj bi epidemija ubrala tudi leta 1682, ko je oktobra morila v Varaždinu in se od tam decembra razširila čez cesarsko-ogrsko mejo na Štajersko (Travner, *Kuga*, str. 120).

⁷¹ Hrenova besedna zveza *parochiam B. M. Virginis in Kamnik* (Kralj, Transkripcija protokolov, str. 376 [337]) verjetno označuje župnijo Marijinega Oznanjenja v Kamniku, gl. Höfler, *Gradivo*, Kranjska, str. 76–81.

⁷² Kralj, Transkripcija protokolov, str. 373 [332]. Zahvalo za nesebično pomoč pri lokalizaciji dolgujem Borisu Golcu.

⁷³ Transkripcija Hrenovih slovenskih molitev Kralj, Transkripcija protokolov, str. 374 [333–334]. Druge objave: Koblar, O človeški kugi, str. 43–44; Slekovec, Hren Tomaž. Slovenski rokopis iz XVII. veka. Delna objava: Travner, *Kuga*, str. 55–56, op. 78. O tem Ahačič, *Zgodovina misli: Katoliška doba*, str. 61–62.

⁷⁴ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 373 [332]–375 [335].

⁷⁵ Herr Hanß Georg Puecher freysingische[r] commissarius zu Lagkh wegen des im fertigen jahr auferloffen uncosten in abwendung der infection (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 364v).

zaostanke (*steurausstandt*) Senožec in Prema, ki se omenjajo aprila, junija, avgusta in septembra 1625.⁷⁶

Kljub odsotnosti poročil v registraturnem protokolu je kužna epidemija tudi v prvem polletju 1625 vplivala na delo deželnihi stanov, saj je deželni zbor 3. marca razpravljao o infekcijskem redu. *Carnioliae pragmatica* navaja, da je na zasedanju deželni upravnik med razpravo o tej zadevi odrekal predsedstvo deželnemu maršalu in trdil, da infekcijski red pritiče le deželni gosposki (*landtsobrigkeit*), ter zato pravico propozicije v tej zadevi zahteval zase, vendar so ostali odločili v korist deželnega maršala.⁷⁷ Podrobnejša raziskava bo terjala uporabo primarnih deželnozborskih virov, infekcijski red pa je bil nato v Gradcu objavljen dobrih pet mesecev pozneje.

Janez Ulrik knez Eggenberg,⁷⁸ guverner notranjeavstrijskih dežel, je 12. maja 1625 v Gradcu izdal odredbo o javni morali.⁷⁹ Dokument posredno omenja tudi kužno epidemijo, ki je tedaj pestila Notranjo Avstrijo, in sicer Eggenberg v njem ni skoparil z očitki na račun višjih slojev, med katerimi naj bi se razpasla številna ravnanja, ki so v nasprotju tako s cerkvenim in posvetnim pravom kot s policijskim redom pokojnega nadvojvode Karla II. Po Eggenbergovih besedah je to povzročilo upravičeno Božjo jezo in kazni: ..., *ki smo jih v zadnjih letih z vojno, draginjo, epidemijo, neurji in drugimi sicer popolnoma zasluženi nadlogami večkrat doživeli in občutili* ...⁸⁰

Avgusta je v registraturnem protokolu zabeležena objava Infekcijskega reda (*Infections Ordnung*),⁸¹ ki bi si sicer zaslužil obravnavo v posebni razpravi. Kljub skromnemu številu protokoliranih omemb epidemije na njeno prisotnost v deželi opozarja podatek, vpisan oktobra 1625, da so stanovi na dvor pisali o vzrokih, ki so v »tem času infekcije« preprečevali zasedanje deželnega zbora.⁸² Z Dunaja so stanovom odgovorili, naj se

⁷⁶ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 360v, 369r, 376r, 379r. Odprto ostaja vprašanje, ali so davčni zaostanki dveh gospodstev nemara nastali že zaradi zapore kranjske zahodne meje spričo prvega epidemičnega vala leta 1623 ali pa so jim botrovale zapore leta 1625.

⁷⁷ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica*, Pars I., Prot. 15, § 36.

⁷⁸ Eggenberg je notranjeavstrijski guverner postal 2. januarja 1625 (Komič Marn, *Kratka zgodovina*, str. 17). Gl. tudi Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 64; Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 44 (non vidi).

⁷⁹ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 935, *Sammlung von Verordnungen*, [brez paginacije] (12. maj 1625). Tiskana izvoda odredbe gl. ARS, SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, šk. 7 (fasc. 10) in NŠAL, ŠAL, Škofje, fasc. 2, Hren/5. O tem gl. Žnidaršič Golec, *Obsojamo vsakršno vedeževanje*, str. 7, op. 18.

⁸⁰ Prosti prevod izvirnika: ..., *welche wir nunmehr etliche jahr hero mit khrieg, theuerung, pestilenz, ungewitter und andern zwar woll verdiente haimbsuchungen, mehrfältig erfahren und empfunden*... (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 935, *Sammlung von Verordnungen*, [brez paginacije] (12. maj 1625)).

⁸¹ *Publicirte infections ordnung* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 377r). O Infekcijskem redu gl. op. 7.

⁸² *Nach hof beschicht die erinnerung unterschiedlicher verhinderungen des landtags unter diser infectionszeit* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 385r).

deželni zbor ne glede na ovirajoče dejavnike nadaljuje.⁸³ Na zdravstveno krizo sicer kažejo tudi pogoste omembe zdravniške službe v stanovski korespondenci tega leta.⁸⁴

Poleg tega se oktobra in novembra 1625 v registraturnem protokolu pojavi mejni spor med Kranjsko in Goriško, ki se je razvnel zaradi postavitve goriške straže v Razdrtem, očitno sporni goriški enklavi, obdani s kranjskim ozemljem,⁸⁵ in na Colu (*Prart*), ki je pripadal Kranjski. Četudi so Goriški v Ljubljano oktobra pisali, da postavitve (infekcijskih) straž ne prejudicira deželnih meja,⁸⁶ jih Kranjci, kot izvemo v njihovih novembrskih zabeležkah, na »tleh te dežele« niso tolerirali. Zato naj bi Goriški nameravali odpraviti sredstveninski urad v Bači (*Vötsch*) [blizu Svete Lucije, današnjega Mosta na Soči] in naklado v Štanjelu.⁸⁷ Nadaljnji potek dogodkov sicer ni znan v celoti, registraturni protokol pa kaže, da se je spor končal z odpravo spornih goriških infekcijskih straž (*infectionsguardien*) v Razdrtem in na Colu ter z opravičilom goriškega deželnega glavarja Friderika Lanthierija.⁸⁸

Skromno prisotnost poročil o kužni epidemiji v registraturnem protokolu za leto 1625 naposled pojasni predzadnji decembrski vpis, ki navaja: *Fascikel najrazličnejših prispelih in odgovorjenih pisem, molitev in zapovedi, mnenj in navodil glede neprijetne infekcije, ki se je od začetka decembra 1624 do konca tega leta 1625, ko je izginila, razširila po Tuhinjski dolini pri Kamniku, pri Škofji Loki, v Kranju in okolici, v Velesovem, Podpeči,*

⁸³ ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 386v.

⁸⁴ Službo zdravnika pri kranjskih deželnih stanovih je oktobra 1625 zavrnil Ezehiel Peverelli (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 385v), decembra pa so na mesto »doktorja medicine« nastavili Janeza Franca Arquata, gl. prav tam, 385r, 385v, 394v, 410r, 469v, 477v.

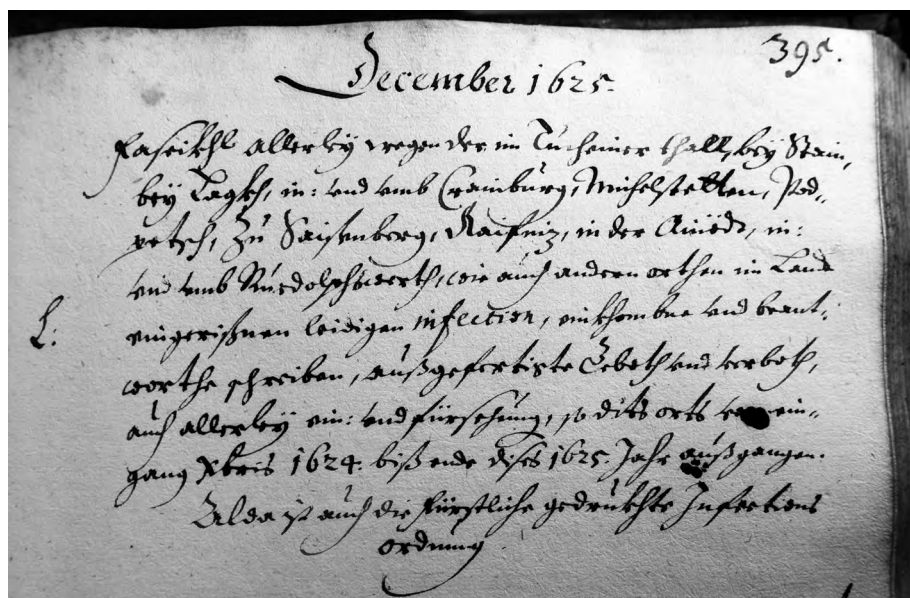
⁸⁵ Na spor glede Razdrtega kaže regist kranjskih deželnozborskih obravnav za leto 1602: No 19. *landtsfürstliche zuemueten wegen der prewaldischen stritigkheit mit Görz, das Crain in sachen compromittieren solle* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 837, Regesten der landtagsabhandlungen, Landtagshandlung vom 1602ten jar).

⁸⁶ *Dern von Görz erclarung, daß ihre bestöllung der guardien zu Prewalt und am Prart ohn praeiudicio der landtsconfinen seye* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 386v). Da so bile goriške straže infekcijske, izvemo šele iz decembrske notice (prav tam, 390v, 391r).

⁸⁷ *Weil denen von Görz ihre infectionsguardien auf dises landts boden nit wöllet geduldet werden, also wöllen sie auch des mitldingsamts an der Vötsch mit ferrer anmahung wegen des salzapalts; Herrn Fridrichen von Lanthieri entschuldigung auf die peenfällige citation wegen der görzerischen guardien am Prart und Prewalt* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 390r). O mitnici v Bači pri Mostu na Soči gl. Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 225s; Kosí, *Potujoči*, str. 252–253, op. 286.

⁸⁸ *Die von Görz wegen der abgethanen guardy am Prart und Prewalt neben entschuldigung ihres hauptmans herren Friedrichen von Lanthier; An die von Görz wegen ihrer betrahenden abweisung diser landtschaft mitldingsamts an der Vötsch mit ferrer anmahung wegen des salzapalts; Herrn Fridrichen von Lanthieri entschuldigung auf die peenfällige citation wegen der görzerischen guardien am Prart und Prewalt* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 390v, 391r). Prim. Morelli, *Istoria*, Volume secondo, str. 149, op. a; navaja, da je Goriška zaradi kuge, ki je razsajala na Kranjskem, s svojo vzhodno sosedo v letih 1624 in 1625 prekinila vse komunikacije.

Žužemberku, Ribnici, Soteski in v Novem mestu z okolico, kot tudi v drugih krajih po deželi. Tukaj je tudi tiskani deželnoknežji infekcijski red.⁸⁹

Slika 2: Zabeležka o fasciklu najrazličnejših prispelih in odgovorjenih pisem, molitev in zapovedi, mnenj in navodil glede "neprijetne infekcije" decembra 1625 (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 395r).

V škofijskih protokolih za leto 1625 se kužna epidemija omenja bolj splošno, in sicer je Hren uvodoma zapisal, da se je »širila sem ter tja«.⁹⁰ Ob posvetitvi Škofjeločana Gašperja Telebana za duhovnika izvemo še, da je novomašnik, izvirajoč iz Oglejskega patriarhata, za posvetitev s strani ljubljanskega škofa imel dovoljenje kamniškega arhi-
diakona, ki je zaradi »kužne infekcije« začasno imel »oblast«.⁹¹ Škof pa se je v molitvah,

⁸⁹ Prosti prevod izvirnika: Fascikhl allerley wegen der in Tucheiner thal bey Stain, bey Lagkh, in- und umb Crainburg, Michelstetten, Podpetch, zu Saisenber, Raifniz, in der Ainödt, in und umb Ruedolffswerth, wie auch andern orton im landt eingerißenen leidigen infection, einkhomben und beantworthe schreiben, außgefertigte gebeth und verboth auch allerley ein- und fürsehung, so dits orts vom eingang Xbris 1624 biß ende dises 1625 jahrs außgangen. Alda ist auch die fürstliche gedrukhte infections ordnung (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 395r).

⁹⁰ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 391 [360]. O Hrenovih ukrepih proti kugi v Savinjski dolini tega leta gl. Travner, Kuga, str. 102–103.

⁹¹ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 393 [363].

ki jih je zapisal ob noticah o posvetitvi oltarjev in kapel v Ljubljani, na Boga obrnil s prošnjama za zaščito domovine pred nesrečami, med katerimi omenja tudi kugo.⁹²

1626 – kužna epidemija pesti Dolenjsko

Kljub zgornji notici, da naj bi kužna epidemija potem, ko je bila eno leto pestila deželo, konec leta 1625 izginila, se njene vsaj posredne omembe nadaljujejo v leto 1626. Januarja je kranjski deželni vicedom Oktavij Panizol predlagal neimenovanega »infekcijskega zdravnika« (*medicus infectionarius*).⁹³ Iz Hrenovega škofijskega protokola pa izvemo, da so 7. januarja 1626 ob peti uri zjutraj v Ljubljani čutili potres,⁹⁴ ki je prizadel tudi Dolenjsko.⁹⁵ Zanimanje vzbuja dejstvo, da se potres v našem glavnem viru ne omenja.

Hren je v svoj koledar zabeležil, da je v nedeljo *in Quinquagesima*,⁹⁶ 22. februarja 1626, v jezuitski cerkvi sv. Jakoba skupaj z množico meščanov in plemičev začel štiridesetno molitev. Pobožnost je začela in sklenila procesija, v kateri so nosili Najsvetejše. Tretji dan so ob zvokih pavk, trobent in orgel intonirali *Tē Deum laudamus*, mnogi pa so se pobožno obhajali. Notico škof zaključí s pojasnilom: *Cilj te molitve je bil, da bi vsemogočni Bog od nas vendarle odvrnil bič kuge, kar se je hvala Bogu zgodilo*.⁹⁷ Zanimivo je, da jezuitski letopis leta 1626 protikužne štiridesetne molitve ne omenja.⁹⁸

Marca 1626 sta v registraturnem protokolu vpisana poseben *Infekcijski patent za Dolenjsko*⁹⁹ ter dekret Janeza Ludvika grofa Thurna zastran njegovih davkov in stroškov, nastalih zaradi epidemije.¹⁰⁰ Aprila so stanovski uradi stopili v korespondenco s [škofje] loškim protipisarjem Korbinijanom Fürnpfeilom glede davčne napovedi goldinarja na hubo (*huebguldens einlag*) in seznama interesentov za povračilo stroškov, nastalih zaradi

⁹² Prav tam, str. 396 [368], 398 [370].

⁹³ *Herrn Octavii Panizols landtsvizdombs alda fürsclag eines medici infectionarii* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 398v).

⁹⁴ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 404 [380]; Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 720.

⁹⁵ Travner, *Kuga*, str. 103.

⁹⁶ *Dominica in Quinquagesima* – nedelja pred pepelnično sredo, petdeset oziroma devetintirideset dni pred veliko nočjo.

⁹⁷ Prosti prevod izvirnika: *Scopus orationis is fuit ut nempe omnipotens Deus flagellum Pestilentiae a nobis auerteret. Quod etiam factum est Laus Deo etc.* (Dimitz, *Historische Notizen*, str. 105).

⁹⁸ *Societas Jesu, Letopis*, str. 103 [118]–105 [120].

⁹⁹ *Infections patent gegen Untercrain* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 405r). Gl. Golec, *Kužne epidemije* (2022), str. 54–56.

¹⁰⁰ *Herrn Hannß Ludwigen graven vom Thurn decret wegen seines steur und infectionsuncosten* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 405r).

epidemije (*specification der interessirten im infections uncosten*).¹⁰¹ Poleg tega so za mesto zdravnika ponovno snubili Janeza Franca Arquatija, doktorju medicine (*medicinae doctoris*) Andreju Ludviku Vezjaku pa so povišali plačo.¹⁰²

Sodeč po vpisih v registraturnem protokolu maja 1626 se je epidemija obdržala na Dolenjskem. Obnovljen je bil namreč patent za Horacija Carminellija o inspiciranju epidemije v tem delu dežele,¹⁰³ opat cisterce v Stični Matej Majerle¹⁰⁴ pa je zaradi »infekcije« sklenil prekiniti prošenje.¹⁰⁵ Junija so kranjski deželni stanovi pisali Novomeščanom, naj jim poročajo o tem, kako se je zdravnik Janez Scheidt obnašal v času epidemije,¹⁰⁶ in stiskemu opatu glede oskrbe za okužene v kraju *Lahitsch*(?).¹⁰⁷

Kužna epidemija se dvakrat omeni poleti, in sicer je julija 1626 protokolirano pismo stanovskih uradnikov Frideriku Oberholzu o zapiranju mostu pri Fužinah v času epidemije,¹⁰⁸ avgusta pa so pisali Gregorju Wazu, naj v »času infekcije« odloži tedenski sejem pri Metliki.¹⁰⁹ Kljub skromnemu številuotic o kužni epidemiji podatki v registraturnem protokolu vendarle dajejo vtis njene latentne prisotnosti v deželi, do konca leta 1626 se namreč omenja še enkrat novembra, ko je protokoliran predlog milanskega kirurga Avgušтина Zisa, kako bi se lotil zdravljenja okuženih oseb.¹¹⁰

Sicer kronika mesta Krško poroča, da se je kužna epidemija v tem dolenjskem mestu pojavila približno ob vseh svetih, torej 1. novembra 1626, in trajala do začetka naslednjega leta.¹¹¹ Hren je v škofijskem protokolu zabeležil, da so »kuge«, ki so se širile

¹⁰¹ *An gegenschreiber zu Lagkh Corbinian Fürnpfeil wegen des huebguldens einlag und specification der interessirten im infections uncosten. Alda sein andtwort* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 408r).

¹⁰² ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 410r, 411r.

¹⁰³ *Renoviertes patent Horatium Carminelli wegen inspectur der infection in unter Crain* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 415v).

¹⁰⁴ Matej Majerle je stiški opat postal 21. marca 1626 (Gregorič, *Cistercijani*, str. 83; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 887).

¹⁰⁵ *Herr abte zu Sittich erbeut sich die kürchtäg wegen der infection einzusällen. Alda das zueschreiben* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 415v).

¹⁰⁶ *An die von Rudolphswerth umb bericht, wie sich doctor Johannes Scheidt unter der infectionszeit aldort verhalten* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 415v).

¹⁰⁷ *An herrn abten zu Sittich wegen der inficirten zu Lahitsch versorgung und verwahrung* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 421r).

¹⁰⁸ *An herrn Fridrichen Oberholz wegen verschliessung der pruckhen zu Khaltenbrun in der infectionszeit* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 424v).

¹⁰⁹ *An Gregorn Waz abstöllung bey Mötling des wochenmarkhts unter der infectionszeit* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 428r). O Metliki in Črnomlju v času obravnavanega epidemičnega vala gl. Golec, *Kužne epidemije* (2022), str. 55.

¹¹⁰ *Augustini Zis von Meylandt chirurgia doctoris fürsclag, waß gestalt er sich will gebrauchen lassen in heilung der infectierten persohnen* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 440v).

¹¹¹ [Dimitz], *Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurckfeld*, str. 84. Gl. Golec, *Kužne epidemije* (2022), str. 55.

sem ter tja, zaradi Božjega usmiljenja opazno prenehale.¹¹² V nadaljevanju zapiše, da je kužna epidemija tega leta v svojem tretjem valu, oziroma »zaporednem kroženju« (*tertio continuante curriculo*), kot se izrazi, na Kranjskem prizadela Dolenjsko, na Štajerskem pa Celjsko grofijo, in sicer Laško ter župnijo ljubljanske škofije Šentjanž na Vinski Gori.¹¹³ Posredno omenja tudi epidemijo na Polzeli.¹¹⁴

1627 – izzvenevanje kužne epidemije

Za leto 1627 vpisi v registraturnem protokolu dajejo vtis izzvenevanja kužne epidemije na Kranjskem.¹¹⁵ Prva posredna omemba se namreč pojavi maja 1627, ko so stanovski uradi nekdanjega infekcijskega (kužnega) komisarja (*infections inspector*) Horacija Carminellila pozvali, naj poda svoje poročilo o tem, kam so bila razdeljena zdravila, ki so jih očitno plačali deželni stanovi.¹¹⁶ Na umirjanje kužne epidemije bi posredno lahko kazala tudi septembrska zabeležka, da so doktorju Janezu Francu Arquatiju odpovedali službo fizika.¹¹⁷ Decembra izvemo še, da so tedaj že »nekdanjemu fiziku« podarili 100 goldinarjev,¹¹⁸ omenja se tudi dekret za doktorja Janeza Scheitna glede nekaterih infekcijskih izdatkov.¹¹⁹ Drugi viri kužno epidemijo tega leta omenjajo kvečjemu posredno.

Komentar k uporabljenim virom

Izsledki raziskave zabeležk v stanovskem registraturnem protokolu št. 14 so predstavljeni na grafu, in sicer so v njem za obdobje med letoma 1623 in 1627 prikazane vse neposredne

¹¹² Kralj, Transkripcija protokolov, str. 404 [380].

¹¹³ Prav tam, str. 404 [380]. Zahvalo za nesebično pomoč pri lociranju župnije Šentjanž na Vinski Gori, ki je v Hrenovem protokolu navedena kot *S. Joannis in Vinetis Parochia*, dolgujem Lilijani Žnidaršič Golec.

¹¹⁴ Kralj, Transkripcija protokolov, str. 406–407 [384].

¹¹⁵ Prim. Golec, Kužne epidemije (2022), str. 54–56.

¹¹⁶ *Horatius Carminelli als gewester infections inspector soll uber den extract der ditsfahls von einer ersamen landschaft gethanen ausgaben, seinen bericht thuen, wochin die verordente medicamina außgetheilt worden* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 455v).

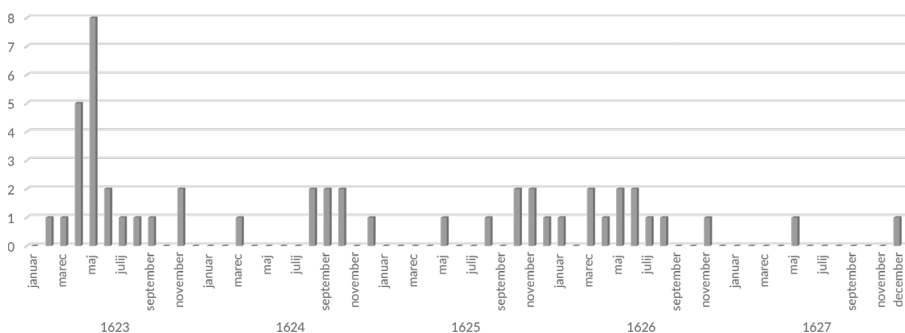
¹¹⁷ *Doctor Johann Franzen Arquati wirt die physicistöl aufgekhündt* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 469v).

¹¹⁸ *Doctor Johann Franzen Arquati gewesten phisici decret per verehrte 100 fl.* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 477v).

¹¹⁹ *Doctor Johann Scheiten decret wegen etlicher infectionsausgaben* (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 478r).

omembe kužne bolezni, torej zabeleške, ki vsebujejo termine *infection*, *böse seuch* in *pest* ter njihove izpeljanke (npr. *infectionszeit*, *infectionsordnung*, *infectionspatient*, *infectionsuncosten*, *infectionsinspector*, *infectionsausgaben* ...),¹²⁰ kot tudi posredne navedbe, ki se nedvomno nanašajo na epidemijo, denimo zabeleška o »odprtju koroške zapore« septembra 1624, saj se, tako ocenjujem, nanaša na umik straže, ki naj bi jo že novembra prejšnjega leta 1623 v Tržiču postavil Henrik Paradeiser.

Med omembe »infekcije« pa nisem štel zabelešk, kot je, recimo, pritožba Tržičanov zastran »zapore živil« (*spörr der victualien*) februarja 1623, ki je sicer zelo verjetno posledica protiepidemiološkega zaprtja kranjskih zahodnih meja, vendar tega ne moremo neizpodbitno dokazati. Enako velja za omembe zdravnikov, če niso bile v neposredni povezavi z epidemijo, npr. *medicus infectionarius* januarja 1626. Tako med posredne omembe »kuge« nisem štel *eines deutschen medici*, ki se omenja septembra 1624, ter številnih omemb zdravniških služb leta 1625 oziroma aprila 1626 ali odpovedi službe fizika Janeza Franca Arquatija septembra 1627. Všteti niso tudi davčni zaostanki Prema in Senožeč, čeprav jim je nemara botrovala izolacija med prvim valom epidemije.

Graf: Omembe epidemije v registraturnem protokolu št. 14 v obdobju 1623–1627.

Grafa, ki ga po mesecih izrišejo taksativno nanizane omembe epidemije, ne moremo uporabiti za ugotavljanje incidence okužb, saj število zabelešk, nanašajočih se na epidemijo, kot omenjeno, v nasprotju z njihovo vsebino, ki govori o zaostritvi zdravstvene krize, dejansko upade. Tak je primer prvega vala epidemije, ki je deželo pestil

¹²⁰ Omembe kužne epidemije so štete dvakrat v tistih primerih, kjer zabeleški z neposredno omembo »infekcije« sledi krajša notica z besedno zvezo *in simili*. Tako sem se odločil zato, ker se omenjene notice s »podobno« vsebino nedvomno nanašajo na epidemijo. Gl. maj 1623 (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 274v), avgust (prav tam, fol. 333v) in oktober 1624 (prav tam, fol. 339v).

vsaj od začetka leta 1624, če ne že od konca leta 1623 dalje. Število omemb epidemije v registraturnem protokolu drastično upade, njihova narativna vrednost pa kljub temu ostane. Razkorak med kvantitativno in kvalitativno izpovednostjo zabeležk je očiten zlasti leta 1623, ko je omemb številčno največ, vendar se izvzemši tri izolirana kranjska gospostva večinoma nanašajo na kugo v sosednjih deželah.¹²¹

Podobna diskrepanca med številčnostjo in izpovednostjo zabeležk o »infekciji« se pojavi tudi leta 1625, ko po skromni beri omemb epidemije v predzadnji zabeležki za to leto vendarle izvemo, da je »kuga« Kranjsko pestila od začetka decembra 1624 do konca leta 1625. Tudi vsebina zabeležk o kužni epidemiji naslednjega leta 1626 kljub njihovemu skromnemu številu pušča vtis latentne prisotnosti kuge v deželi, z izjemo Dolenjske, kjer so opisi bolj specifični. Zadnje leto 1627 je tako po številu vpisov kot po njihovi vsebini v znamenju postopnega izginjanja nalezljive bolezni.

Sklep

Proučevani viri dajejo vtis, da je v zgodnjih dvajsetih letih 17. stoletja v širši regiji na stičišču med Srednjo in Jugovzhodno Evropo s Sredozemljem vladala latentna pandemična grožnja. Na začetku leta 1623 se je kužna epidemija kranjskim mejam namreč približevala tako iz Štajerske, katere vzhodne meje je ogrožala »kuga« na Ogrskem, kot iz Goriške, vendar lahko sklepamo, da so protiepidemiološki ukrepi kranjskih deželnih stanov in lokalne Katoliške cerkve nekaj časa delovali oziroma širjenje epidemije omejili, saj je prvi kužni val, ki je iz Ogrske na Kranjsko pljusnil šele v prvi polovici leta 1624, prizadel zlasti Gorenjsko med Kamnikom in Sorškim poljem ter se do septembra polegel.

Drugi val epidemije, ki je izbruhnil decembra istega leta 1624, je trajal skoraj vse naslednje leto 1625 ter prizadel večji del dežele, zlasti Gorenjsko od Tuhinjske doline na vzhodu do Škofje Loke na zahodu ter Dolenjsko med Ribnico in Novim mestom. Tretji val epidemije leta 1626 je ostal omejen zlasti na Dolenjsko, kjer je maja pustošil med Stično in Novim mestom ter se, kot kažejo proučeni viri, zlagoma širil proti vzhodu, novembra zajel Krško ter se z letom 1627 postopno polegel.

¹²¹ Zabeležke o »bandiziranju« treh kranjskih gospostev, Vipave, Prema in Senožeč, leta 1623 puščajo nekaj odprtih vprašanj. Nedvomno je, da je tega leta na Goriškem izbruhnila »kuga« in da je Kranjska zaprla zahodne meje ter izolirala omenjena tri gospostva, odprto pa ostaja vprašanje, ali se je epidemija tudi dejansko razširila v izolirana gospostva na zahodu Kranjske. Obstajajo namreč indici, da so kranjski stanovi omenjena gospostva izolirali zgolj zaradi njihovih prometnih stikov z »inficirano« Goriško (ARS, SI AS 2, Stan. I., šk. 860, Registratursprotokoll 14, fol. 271r, 275v).

Na podlagi opravljenih raziskav opazimo naslednje protiepidemiološke ukrepe kranjskih deželnih stanov: 1) zapiranje (zunanjih) deželnih meja, 2) »izolacijo« (*bandiziranje*) okuženih krajev v deželi ter omejitve notranjega prometa, 3) omejevanje združevanja in 4) skrb za zdravstveno oskrbo. Stanovskim bi lahko dodali duhovne protiepidemiološke ukrepe, ki jih je izvajala Katoliška cerkev, in predpise na »državni« ravni, kamor sodi objava Infekcijskega reda leta 1625, vendar to že presega okvire te razprave.

Registraturni protokol kaže, da je Kranjska zaradi kužne epidemije na začetku leta 1623 zaprla mejo z Goriško. Indici kažejo tudi, da je bila kranjska severna meja s Koroško nemara zaprta vse od novembra 1623 do septembra 1624. Novembra in decembra 1625 je postavitve goriških »infekcijskih straž« na Colu in v enklavi Razdrto sprožila celo meddeželni spor, saj je Kranjska to razumela kot kršitev svoje ozemeljske integritete in dosegla umik goriških stražarjev. Znotraj kranjskih meja glavni vir omenja izolacijo Vipave leta 1623 in večkratno »bandiziranje« Senožeč in Prema, stanovsko pismo glede zapiranja mostu pri Fužinah v času epidemije, protokolirano julija 1626, pa kaže na omejitev notranjega prometa.

Na omejevanje združevanja neposredno kažeta dve zabeležki, in sicer prekinitev proščenja v Stični maja 1626 in odložitev tedenskega sejma pri Metliki avgusta istega leta. Sicer so stanovi skrbeli tudi za organizacijo zdravniške službe. Prve zabeležbe o zdravnikih se v registraturnem protokolu domnevno pojavijo maja 1623, nedvomno pa jeseni 1624, torej ob koncu prvega vala epidemije. Njihovo število po premoru leta 1625, ko tovrstnih omemb nimamo, močno naraste v zadnjih dveh epidemičnih letih 1626 in 1627. O stroških zdravstvene nege in zdravil lahko s časovnim zamikom retrogradno sklepamo, ko se v glavnem viru pojavijo zabeležke o tovrstnih izdatkih.

VIRI IN LITERATURA

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (Slovenija):

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura (= Stan. I.).

SI AS 1079, Zbirka normalij 1513–1951.

SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (Slovenija):

Škofijski arhiv Ljubljana (= ŠAL), Škofje; Škofijski protokoli.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (Slovenija):

Glavno skladišče. Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov.
 ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj (Avstrija):
 Sammlung von Handschriften und alten Drucken (= HAN).
 ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana (Slovenija):
 LJU 346, Rokopisni elaborati.

Literatura in objavljeni viri

- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*, Zbirka Linguistica et philologica 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Benedik, Metod: Predstavitev protokolov škofa Hrena 1614–1630. *Acta Ecclesiastica Sloveniae, Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena* 19. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1997, str. [175]–210.
- Bratož, Urška: Človek v primežu epidemije: doživljanje kuge v Kopru in Gorici v 17. stoletju. *Arhivi* 43, 2020, št. 2, str. 271–286.
- Bratož, Urška: Kuga in prestopki zoper zdravje: iz fragmentov sodnih procesov (Koper, 1630–31). *Acta Histriae* 23, 2015, št. 4, str. 713–734.
- Bratož, Urška: Peste sul e oltre il confine asburgico-veneto: un'epidemia per ricostruire la popolazione (Capodistria, 1630–31). *Popolazione e storia* 16, 2015, št. 2, str. 73–94.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): oris življenja in dela*, Apes academicae 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- [Dimitz, August]: Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurckfeld. Nach Aufzeichnungen ihrer Stadtrichter und Stadtschreiber. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 15, 1860, str. 84–85.
- Dimitz, A.[ugust]: Historische Notizen aus den im Museal-Archive aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain* 17, 1862, März und April, str. 17–30; November, str. 87–90; December, str. 99–109.
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820*, 3. zvezek, Župani in sodniki 1605–1650 (ur. Barbara Žabota in Damjan Hančič), Gradivo in razprave / Zgodovinski arhiv Ljubljana, št. 28. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005.
- Flamm, Heinz: *Die ersten Infektions- oder Pest-Ordnungen in den österreichischen Erblanden, im Fürstlichen Erzstift Salzburg und im Innviertel Im 16. Jahrhundert*, Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin, Band 58. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008.
- Gestrin, Ferdo: *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*, Viri za zgodovino Slovencev, 5. knjiga. V Ljubljani: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1972.
- Glaser, Edvard: Kuga v dobi Andreja Perlacha. Časopis za zgodovino in narodopisje 62 = n. v. 27, 1991, št. 2, str. 195–216.

- Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika* 49, 2001, št. 1–2, str. 23–64.
- Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo = Plague epidemics in Lower Carniola between tradition and reality. *Kronika* 70, 2022, Iz zgodovine epidemij (izredna številka), str. 41–78, 141–182.
- Gregorič, Jože: *Cistercijani v Stični: ob 1500-letnici rojstva sv. Benedikta*. Ljubljana [i. e.] v Stični: Cistercijanski samostan, 1980.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda. Del 1. Reprint prve izdaje, ki je izšla v 6 zvezkih v letih od 1910 do 1916*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Höfler, Janez: *Gradiivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem* [Elektronski vir], Kranjska. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Kaiser, Barbara: *Schloss Eggenberg*. Wien: Christan Brandstätter Verlag, 2006.
- Koblar, Anton: Iz kronike krškega mesta. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1899, št. 1, str. 19–24.
- Koblar, Anton: O človeški kugi na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, št. 1, str. 39–55.
- Komić Marn, Renata: Kratka zgodovina rodbine Eggenberg s posebnim ozirom na slovenski prostor. *Kronika* 63, 2015, št. 1, str. 5–26.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*, Zbirka ZRC 20. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Kralj, Angel: Transkripcija protokolov škofa Hrena 1614–1630. *Acta Ecclesiastica Sloveniae, Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena* 19. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1997, str. [211]–440.
- Kropej Telban, Monika: Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu = Folktales about the plague and healing practices against it in narrative folklore. *Kronika* 70, 2022, Iz zgodovine epidemij (izredna številka), str. 27–40, 127–140.
- Macher, Mathias: *Handbuch der kaiserlichen königl. Sanität-Gesetze und Verordnungen mit besonderer Beziehung auf die innerösterreichischen Provinzen [...]*, Erster Band: Von den ältesten zeiten bis Ende 1812. Graz: bei Jakob Franz Dirnböck; Laibach: bei Ignaz Alois Edlen v. Kleinmaier; Klagenfurt: in Sigismund's Buchhandlung (E. Liegel.), 1846.
- Mal, Josip: Pomanjkanje in lakota v Ljubljani. *Dom in svet* XXXII, 1919, št. 3–6, str. 144–153.
- Marauscheck, Gerhard Bernd: *Die Fürsten zu Eggenberg. Unter besonderer Berücksichtigung ihres Kunstmäzenatentums*. Graz: Universität (Phil. Diss.), 1968.
- Mlinar, Janez: Zgodovinopisje kot izraz samozavedanja mestnih elit: primer Ptuja, Celja in Ljubljane. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (ur. Janez Mlinar in Bojan Balkovec), Zbirka Zgodovinskega časopisa 42. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 439–456.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*, Zbirka Monografije. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.

- Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov / 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- Morelli, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia: in quattro volumi compresi un'appendice di note illustrative*, Volume secondo: che abbraccia l'epoca dall'anno 1600 all'anno 1700. – 1855. [Monfalcone]: Edizioni della Laguna, 2003.
- Mutschlechner, Martin: *Die Fürsten von Eggenberg als Herzöge von Krumau. Kontinuität und Wandel in Südböhmen im 17. Jahrhundert*. Wien: Universität (Dipl., Univ.), 2007.
- Peinlich, Richard: *Geschichte der Pest in Steiermark*, I. Band. Graz: Vereins-Buchdruckerei, 1877.
- Slekovec, Matej: Hren Tomaž. Slovenski rokopi iz XVII. veka. Prepisal Matej Slekovec. *Dom in svet* 5, 1892, št. 4, ovitek.
- Smole, Majda: Kuga na Kranjskem v XVI. stoletju. *Kronika* 5, 1957, št. 2, str. 97–98.
- Societas Jesu. Collegium Labacense: *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691) / textus originalis editionem curavit*. Ljubljana: Družina; Provincia Sloveniae Societatis Iesu = Provincialat Družbe Jezusove, 2002.
- Societas Jesu. Collegium Labacense: *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691) / prevedla Marija Kiauta*. Ljubljana: Družina; Provincialat Družbe Jezusove, 2003.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain, das ist, Wabre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.
- Vrhovec, Joh.[ann]: Die Pest in Laibach: Nach Archivalien des Laibacher Stadtarchives bearbeitet von Prof. Joh. Vrhovec. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 12, 1899, št. 1, str. 25–32; št. 2, str. 33–40 (Fortsetzung); št. 3–4, str. 83–99 (Fortsetzung); št. 5, str. 129–141 (Fortsetzung).
- Vrhovec, Joh.[ann]: Geschichte der Pest in Innerösterreich mit besonderer Berücksichtigung Laibachs im XVII. und XVIII. Jahrhundert: Nach archivalischen Quellen von Prof. Joh. Vrhovec. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 13, 1900, št. 1, str. 17–24.
- Waltritsch, Marko: Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju. *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov / 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 189–200.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem. Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod! *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov / 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 201–210.
- Zwitter, Žiga: Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630). *Zgodovinski časopis* 67, 2013, št. 3–4, str. 306–389.
- Žepič, Vid: Civilnopravni vidiki kužnih bolezni v 18. stoletju: uzakonitev kužnih privilegijev

(*privilegia pestis*) [55. predavanje – 10. 2. 2022]. *Bilten* [Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja], št. 14, 2022, str. 6–11.

Žepič, Vid: Kužni privilegiji v občepravni doktrini in evropskih civilnih kodifikacijah. *Acta Histriae* 30, 2022, št. 1, str. 1–22.

Žnidaršič Golec, Lilijana: »Obsojamo vsakršno vedeževanje, čaranje ---«: navodila duhovnikom ljubljanske škofije glede praznoverja v 17. in prvi polovici 18. stoletja. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 12, 2005, št. 2, str. 5–15.

Spletni vir

»practik, f.«, Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/23, <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=Po6943> (23. 1. 2023).

The Plague Epidemic in Carniola between 1623 and 1627 Based on the Provincial Estates' Registry Protocol

A study of the Carniolan provincial estates' registry protocol No. 14 and other relevant sources has shown that at the beginning of 1623 a plague epidemic was approaching the borders of Carniola from both Gorizia in the west and Styria in the east. The measures taken against the spread of the contagious disease were initially successful, as its first wave did not reach Carniola until the first half of 1624, when it mainly affected Upper Carniola between the Sora Plain and Kamnik before subsiding in September. The second wave of the plague epidemic broke out in December 1624; it lasted for most of the following year (1625) and affected the better part of the province, especially Upper Carniola between Škofja Loka and the Tuhinjski Valley and Lower Carniola between Ribnica and Novo Mesto. The third wave of the epidemic in 1626 remained mainly confined to Lower Carniola, where it ravaged between Stična and Novo Mesto in May, then slowly spread eastwards, reaching Krško in November, and gradually subsided in 1627.

The anti-epidemiological measures taken by the provincial estates can be roughly divided into the following four groups: 1) closing the (external) borders of the province, 2) isolation (quarantining) of the infected places in the province and restricting internal traffic, 3) restricting public gatherings, and 4) providing health care. The provincial estates' measures were supplemented by those of the provincial prince, of which the paper points in particular to the order of the secret councillors of Graz to blockade

Ljubljana in December 1624, much to the chagrin of the estates, and the publication of the Plague Order in August 1625. The local Catholic Church took several spiritual measures to eradicate the plague: Tomaž Hren (Thomas Chrön), Prince-Bishop of Ljubljana, ordered processions and composed three Slovenian prayers to be recited by parishioners on their knees every day during the quarter-hour ringing of the noon bells.

The registry protocol shows that Carniola closed its border with Gorizia at the beginning of 1623 because of a plague epidemic. There is also evidence that Carniola's northern border with Carinthia was closed from November 1623 to September 1624. In November and December 1625, the stationing of Gorizian "plague guards" at Col and in the disputed enclave of Razdrto triggered a dispute between the provinces, as Carniola considered this a violation of its territorial integrity and achieved the withdrawal of the Gorizian guards. Within the borders of Carniola, the main source mentions the isolation of Vipava in 1623 and the repeated isolation of Senožeče and Prem. The letter of the estates concerning the closure of the bridge at Fužine near Ljubljana during the epidemic, recorded in July 1626, indicates a restriction of internal traffic.

MATJAŽ GRAHORNIK

Epidemija kuge na Štajerskem v letih 1679 in 1680*

Uvod

Do 18. stoletja je bila kuga za človeštvo najhujša nalezljiva bolezen. Ker je povzročala nenadne, hitre in množične smrti, je imela na ljudi tudi močan psihološki vpliv. Strah pred kugo je med ljudmi povzročal beg pred boleznijo in upiranje oblastem. Ker boleznijo niso znali učinkovito zdraviti, so ljudje iskali uteho predvsem v pobožnosti in priprošnjah.¹

O epidemiji kuge na Štajerskem med letoma 1679 in 1683 je do sedaj izšlo že precej razprav in monografij.² Pri sodobnejših razpravah je omenjena kužna epidemija pogosto obravnavana zgolj z nekaterih vidikov, denimo prek izbruhov in poteka bolezni v posameznih štajerskih mestih in trgih. Avtor pričujočega prispevka sem skušal na to temo zajeti nekaj (novih) virov ter karseda relevantno literaturo, od starejše do najnovejše, poleg domačih avtorjev tudi tuje, zlasti nemško piščice. Z njihovo pritegnitvijo ter

* Raziskave za pričujoči članek so potekale v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* P6-0052 (COVID-19) ter raziskovalnih projektov *Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja* (J6-3122) ter *Latinske in nemške kronike na Slovenskem* (J7-2604), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost (ARIS) iz državnega proračuna. Za pomoč pri pripravi članka se zahvaljujem mag. Franzu Jägru, dr. Katarini Keber, dr. Marku Motniku in mag. Lilijani Urlep.

¹ Keber, *Čas kolere*, str. 7; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 208.

² Gl. Peinlich, *Pest in Steiermark*. Za ozemlje Slovenije gl. Travner, *Kuga na Slovenskem*, za ozemlje slovenske Štajerske so relevantni prispevki Mateja Slekovca (Kuga na Štajerskem) iz let 1883 in 1884 v *Slovenskem gospodarju*. Prispevek o kugi na Štajerskem med letoma 1679 in 1683, ki temelji na arhivskih virih, je leta 1958 objavila Ema Umek. Dogodke na Ptuju in v njegovi okolici, verjetno med kugo 1645, zajema zgodovinska povest *Črna smrt* Franca Ksaverja Meška.

opisom takratnih razmer v celotni deželi Štajerski skuša pričujoči prispevek prinesiti nekatera nova spoznanja.

Splošno o novoveških kugah na Slovenskem

17. stoletje lahko tako na Slovenskem kot drugod po Evropi označimo za stoletje kuge. Kužne epidemije so na naših tleh izpričane zlasti v letih 1600–1602, 1623–1631,³ 1634, 1641–1648, 1664–1669 in 1679–1683. Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* omenja triindvajset kužnih epidemij na Kranjskem, od tega štirinajst v 16. in devet v 17. stoletju. Med omenjenimi devetimi pa ni bilo epidemije, obravnavane v pričujočem prispevku.⁴ Zanj Valvasor zapiše, da je med letoma 1681 in 1683 divjala v vseh kranjskih mejnih deželah (v Dalmaciji, na Hrvaškem, Štajerskem, Koroškem in v Furlaniji; Goriške ne omenja, op. a.), a da je »milostljivi Bog kranjsko deželo tedaj čudežno obvaroval« (*der gnädige Gott damals dieses Land Crain wunderbarlich dafür bewahrt*). Zasluge za to, da »na Kranjskem v treh letih ni bilo nobene žrtve kuge«, je pripisal predvsem kranjskemu deželnemu upravitelju [Juriju Sigmundu] grofu Gallenbergu, ki je nadzoroval izvajanje strogih ukrepov, zlasti z okrepljeno stražo v vseh krajih in s prepovedjo plovbe po Savi.⁵ Sodeč po virih so ukrepi kranjskih deželnih stanov resnično uspešno preprečevali širjenje kuge iz dežele Štajerske na Kranjsko.

³ O kugi na Kranjskem med letoma 1623 in 1627 gl. razpravo Vanje Kočevarja v tej monografiji.

⁴ Valvasor, *Die Ehre*, Bd. 4, XV, str. 550, 591 in 593; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 100; Umek, *Kuga na Štajerskem*, str. 80; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 289; Zupanič Slavec, *Epidemije na Slovenskem*, str. 209; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 83. Golec v članku nakaže, da bi lahko za v prispevku obravnavano kugo umirali na Kočevskem. V mrliški matični knjigi o kugi ali drugi infekciji ni nobene opazke, vendar pa v prid epidemiji govori visoko število umrlih v letih 1680 in 1681. O kočevskih krošnjarih kot prenašalcih bolezni s popotovanj po severnih (habsburških) deželah lahko tako zgolj domnevamo (Golec, *Kužne epidemije na Dolenjskem*, str. 61; Kočevje, MMK 1669–1724, pag. 24r–40r).

⁵ Celotno Valvasorjevo besedilo o tej epidemiji: *Sonst hat man Gott höchlich zu dancken gehabt, daß da in denen dreyen Jahren, 1681, 1682 und 1683, die Pestilenz mit ihrem giftigem Schwert an allen Crainerischen Grentzen, als in Dalmatien, Croatien, Steyermark, Kärndten, Friaul, und also rings um Crain herum gewüet, dennoch der gnädige Gott damals dieses Land Crain wunderbarlich dafür bewahrt und an demselben die Verheissung erfüllet hat: Ob tausend fallen zu deiner Seiten, und zehen tausend zu deiner Rechten; so wird es doch dich nicht treffen. Sintemal kein einiger Mensch in Crain in solchen dreyen Jahren an der Pest verbliehen. Man hat aber gleichwol auch scharffe Wacht aller Orten gehalten, auch alle die Schiffe an der Sau deßwegen weggenommen und die Lands-Obrigkeit hierinn ja so löbliche als eifrige und fürsichtige Anstalt verfügt. Wie man denn insonderheit dem Herrn Lands-Verwaltern Herrn Grafen und Herren von Gallenberg mit einem hohen Ruhm deßwegen verbunden bleibt: als welcher Ihm die nöthige Anordnung und steife Beobachtung derselben eyfrigst hat angelegen seyn lassen und der Ansteckung allen Zutritt möglichst abgeschnitten. Wiewol dadurch dem Preis Göttlicher Wunder-Hut nichts abgeht: denn dieselbe ertheilt sich bey solchem Zustande gemeinlich durch fürsichtige Augen der Regenten* (Valvasor, *Die Ehre*, Bd. 4, XV, str. 602–603).

Ob prvih vesteh o kugi v Celju so prejemniku stanovske mitnine na Vranskem, Juriju Henriku Heinricherju pl. Grienthallu, zaupali nalogo, da kranjske stanove obvešča o širjenju epidemije. Za višjega kužnega komisarja so imenovali Janeza Antona barona Lewenburga, ki je nadziral deželno mejo in dajal navodila kužnim podkomisarjem, nastanjenim v Sevnici, Rajhenburgu, Brežicah, Loki, Radečah, Litiji, Motniku, na Trojanah, na Črnavcu in v Gornjem Gradu. S patentom s 17. oktobra 1679 so zaprli deželno mejo in ukazali zmanjšati število brodov na Savi. Vstop v deželo Kranjsko je bil prepovedan vsem iz Celja in drugih okuženih krajev, ne glede na stan in zdravstveno prepustnico. Trgovina s Štajersko je bila z izjemo trgovine s soljo ukinjena, pa še ta je bila pod nadzorom, saj je bila dovoljena zgolj pri Vranskem in pri zastraženih brodovih na Savi. Tovornikom iz Kranjske je bilo menjavanje soli za štajersko žito prepovedano.⁶ Po prenehanju kuge v celjskem okrožju (januarja 1680) so kranjski stanovi znova dovolili trgovanje z žitom in soljo na Vranskem, v Radečah, Sevnici ter med Rajhenburgom in Brežicami, a le pod nadzorstvom komisarjev in straž.⁷ Komisarji so nadzorovali tudi Savo in prevažanje vina po njej. Deželno mejo so kranjski stanovi vnovič odprli šele 12. aprila 1680. Stanovskim mitničarjem je bilo sicer ukazano, da so še nekaj časa zatem pregledovali zdravstvene prepustnice in nadzorovali prevoz blaga, za katero so verjeli, da prenaša bolezen (volna, predivo, volovske kože).⁸ Kranjsko je kuga na Štajerskem prizadela predvsem z gospodarskega vidika, saj sta dolgotrajna zapora deželnih meja in prepoved vseh oblik množičnega zbiranja ljudi močno škodili trgovini in sejmskim krajem.⁹

Pri obravnavani kugi, ki je tako močno prizadela Štajersko, je šlo za dva epidemična vala: prvi, v letih 1679 in 1680, je prizadel večji del historične dežele Štajerske, drugi, v letih 1681 in 1682 ter v manjši meri še v začetku leta 1683,¹⁰ pa je v deželi imel omejena žarišča.

⁶ SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 853–858; Umek, Kuga na Štajerskem, str. 81. O tihotapstvu, ki je cvetelo zaradi omejene trgovine s soljo, in o podkupovanju tovarnikov, da so jih kužne straže pustile čez mejo, gl. SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 925–932; Umek, Kuga na Štajerskem, str. 81.

⁷ Ukaz o oskrbi Celjske četrti do Slovenskih Konjic (*Gānābiz*) prek kužnega komisarja Karla Sigmunda grofa Gaisrucka s soljo iz Kranjske je graška vlada zaradi zmanjšane kužne nevarnosti v deželi izdala že 13. novembra 1679 (SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 535, ovoj 308, str. 1061–1064, dokument s tega dne).

⁸ SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 536, ovoj 308a, str. 499–501, dokument izdan 12. aprila 1680 v Ljubljani; Umek, Kuga na Štajerskem, str. 82.

⁹ Prizadeti so bili zlasti trgi in mesta ob meji s Štajersko. Ker je prepoved sejmov odnesla znatne prihodke mestni blagajni Novega mesta, je njen mestni sodnik kranjskega vicedoma za leti 1681 in 1682 prosil za davčni spregled. Tudi mestno predstojništvo Krškega je leta 1686 med glavnimi vzroki opustelosti mesta navedlo kugo na Spodnjem Štajerskem, zaradi katere določeni Krčani niso mogli do svojih posestev na levem bregu Save (SI_AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, ovoj 97/97a, litera G VIII-8, spis s 13. aprila 1686 (Krško); prav tam, šk. 255, ovoj I/133, litera R I-8, spisi iz obdobja 1680–1682 za Novo mesto; Golec, Kužne epidemije na Dolenjskem, str. 63).

¹⁰ Če je kuga v določenem kraju divjala (do) jeseni, je v mrzlih zimskih mesecih navadno zamrla in se vnovič pojavila spomladi (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 28).

Epidemija kuge na Štajerskem v letu 1679 in predvsem 1680, ki je ponekod s premori trajala do leta 1683, je bila najhujša kužna epidemija po letu 1480. Poudariti velja, da je leto 1480 za Štajersko pomenilo leto katastrofe, saj so v deželi potekali hudi boji cesarske vojske Friderika III. z ogrsko vojsko Matije Hunyadija (poznani kot Korvin), ki so se jim pridružili vpadi osmanskih Turkov in celo invazija kobilic. Po »letu katastrofe« nobena od epidemij kuge v tej deželi ni povzročila toliko smrtnih žrtev kot v prispevku obravnavana epidemija.¹¹

Epidemije kuge so bile v 17. stoletju še posebej značilne za Ogrsko, saj skoraj ni minilo desetletje, da tam ne bi izbruhnila kuga. V določenem obdobju se je ta širila, drugič je ostala lokalizirana.¹² Pri obravnavani epidemiji je gotovo, da se je iz žarišča na Sedmograškem, kjer je izbruhnila poleti 1678, do novembra tega leta razširila na zahod do Győra in Zalske županije, od tam pa v obmejni habsburški deželi Spodnjo Avstrijo in Štajersko. Mejo pri Radgoni je oblast zaprla že novembra 1678, a se ljudje odredbe niso držali ali so jo celo zavestno kršili. Decembra 1678 je bil (z izjemo poti v mline) prepovedan vsakršen prehod reke Mure med Radgono in Ljutomerom. Meja z Ogrsko je bila zaprta do Friedberga, vendar so se tedaj posamični kužni primeri že pojavili v Mariboru, Celju in Slovenj Gradcu. Naslednje poletje, junija 1679, je bolezen dosegla raven, ko je ušla izpod nadzora.¹³ Čeprav so kugo v poletnih mesecih pogosto zamenjevali z vročinsko boleznijo,¹⁴ so jo razkrivale otekline in zlasti črno-modrikasta barva kože umrlih. Zaradi tega je bolezen znana tudi kot črna smrt.¹⁵

¹¹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 113; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 348, 444 in 559; isti, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 18–19; Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 117.

¹² Varga, *Pestepidemien in Westungarn*, str. 113–114; Čičaj, *Ungarische Krankheit*, str. 241–242. Študija za osrednjo Evropo v obdobju 1560–1640 je dokazala, da so se večje epidemije kuge pojavile približno na desetletje, kar je ustrezalo obdobju, v katerem se je prebivalstvo obnovilo z naravnim prirastkom (potomci) in priseljevanjem (Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 238–239). V novoveški Evropi je bilo splošno razširjeno prepričanje, da se kuga na Bližnjem vzhodu pojavlja v endemični obliki (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 139).

¹³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 47 in 113; Varga, *Pestepidemien in Westungarn*, str. 113 in 118–119; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 313; isti, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 4–5; Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 124. Prim. Peinlich, *Die Pest zu Radkersburg*, št. 256, str. 6.

¹⁴ Zdi se, da je bila »vročinska bolezen« prikladen izgovor, da oblasti ni bilo treba takoj razglasiti, da je v določenem mestu oz. kraju kuga. Uradni razglas o kugi je namreč za seboj potegnil cel kup dragih sanitetnih in drugih ukrepov, ob »klasičnem« umiku premožnejšega sloja prebivalstva (prim. Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 242–245). Ulbricht je po drugi strani postavil zanimivo tezo, da je zamolčanje kuge služilo uveljavitvi reda v okuženem kraju. V tej zgodnji fazi so obbolele za kugo namestili v mestne špitale, medtem ko je odprtje lazaretov (kužnih špitalov) izven mestnega obzidja pomenilo javno potrditev, da je v določenem kraju kuga (Ulbricht, *Pesthospitäler*, str. 112). Isti avtor piše tudi o enakih ali podobnih indikacijah pri različnih boleznih (Ulbricht, *Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch*, str. 330).

¹⁵ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 208. Izraz »črna smrt« se je za kugo uveljavil okoli sredine 16. stoletja (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 50). Edini zanesljiv ter splošno priznan dokaz za kugo je bil pojav (gnojnih) oteklin in spremljajoči simptom kožnih madežev (peg), ki so jih povzročale podkožne krvavitve

Ukrepi pred kugo

Za t. i. predbakteriološko dobo je značilno, da zdravniki še niso znali pojasniti in zato tudi ne učinkovito zdraviti nalezljivih bolezni. Do 19. stoletja so tako o nastanku in širjenju kuge nastale številne teorije in hipoteze, ki se nam lahko v luči moderne znanosti zdijo povsem nesmiselne.¹⁶ Povzročitelja bolezni je leta 1894 prvič preučil švicarsko-francoski zdravnik in bakteriolog Alexandre Yersin (1863–1943).¹⁷ Bacili kuge so kužni za ljudi, ščurke in nekatere glodavce (zlasti podgane). Bolezen se lahko med drugim prenaša z ugrizi bolh, ki živijo na okuženih glodavcih. Navadno se je širila med revnejšimi ljudmi, ki so živeli v slabih življenjskih in higienskih razmerah, se niso umivali ter so živeli skupaj v tesnih prostorih ali so – kar ni bilo tako pogosto – v stik s podganami prišli pri poklicni dejavnosti (na primer peki, mlinarji, delavci v pristaniščih).¹⁸ Če so vzroke in načine prenašanja kužne bolezni ugotovili šele dve stoletji po obravnavani epidemiji,¹⁹ pa so bili nekateri zaščitni ukrepi pred kugo že v

(prav tam, str. 91; Ulbricht, *Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch*, str. 329). O »črni smrti« v ljudskem izročilu gl. Krojepl Telban, Pripovedi o kugi, str. 28–30.

¹⁶ Keber, *Čas kolere*, str. 14–15; Varga, *Pestepidemien in Westungarn*, str. 113–114; Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 60–63; Ulbricht, *Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch*, str. 330–331; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 159.

¹⁷ Neodvisno od Yersina je bacile kuge preučil japonski zdravnik in bakteriolog Shibasaburō Kitasato, a je bacil kuge, sprva poimenovan *Pasteurella pestis*, pozneje dobil ime po prvem, *Yersinia pestis* (Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 261–263; Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 52; Ulbricht, *Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch*, str. 326; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 475; Travnar, *Kuga na Slovenskem*, str. 9; https://en.wikipedia.org/wiki/Alexandre_Yersin (13. 10. 2022)).

¹⁸ Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 99 in 111; Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 252–253 in 263–265; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 355. Naphy in Spicer sta pri širjenju kuge zmanjšala pomen podgan ter po drugi strani kot vir okužb izpostavila z bacilom kuge okužene človeške bolhe in uši, tudi če je bil takšen prenos bolezni redek. Po drugi strani je bilo pri pandemiji korona virusa zelo izpostavljeno, da je bil pri nekaterih umrlih ta virus pridružena bolezen; podobno je verjetno veljalo tudi v posameznih smrtnih primerih v času epidemije kuge (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 52–55).

¹⁹ Raziskave o vzrokih in načinih prenašanja kuge do danes niso zamlrle. V zgornji opombi omenjeni teoriji prenosa bolezni (predvsem) prek okuženih človeških bolh pritrjuje Ulbricht, češ da so bile bolhe in uši tedaj človekove »vsakdanje spremljevalke«, ki so bile sicer nadležne, a nenevarne. Pogosto širjenje kuge v vojnem času prek vojakov prav tako govori v prid človeški bolhi. Bubonska (ali žlezna) kuga se je običajno pojavila pozno poleti, kar je mogoče razložiti z biološkimi procesi pri bolhi, za katero so topli in vlažni dnevi še posebej ugodni. Stopnja umrljivosti je bila pri 60–80 % (omenja se tudi 50–90 %), po njenem prebolenju je bolnik pridobil določeno imunost. Nevarnejša od bubonske je (bila) pljučna kuga z do 100-odstotno stopnjo umrljivosti. Pljučna kuga, ki se pojavi, ko kužne bakterije v obliki aerosola vstopijo in okužijo pljuča, se je prenašala kapljično (s kašljem in krvavimi izpljunki), pojavila pa se je lahko tudi pozimi, ko je bubonska kuga zamrla (Ulbricht, *Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch*, str. 327–329; Dean et al., *Human ectoparasites*, str. 1304). Izbruhi pljučne kuge niso (bili) tako pogosti, saj z njo okužene osebe umrejo zelo hitro. Pljučna kuga je sicer stalna spremljevalka bubonske kuge. Najnovejše raziskave na temo širjenja kuge pritrjujejo prenosu bolezni prek okuženih človeških bolh in uši (Dean et al., *Human ectoparasites*, str. 1304 in 1308–1309).

17. stoletju ustaljena praksa. Eden takšnih je bilo čiščenje mesta. Na Štajerskem je bil prvi tak ukrep odlok cesarja Friderika III. o očiščenju Gradca leta 1478. Vsi kužni redi so predpisovali ustrezno čistočo hiš, ulic in trgov.²⁰

28. oktobra 1551 je kralj Ferdinand I. izdal »Kužni red mesta Dunaj«, po katerem so se v splošnem ravnali vsi poznejši sanitetni predpisi, imenovani infekcijski, kužni, lazaretni in zdravstveni redi ali patenti. Veljali so za posamezna večja mesta (na primer za Dunaj, Gradec, Ljubljano), navadno pa za vso deželo (denimo Štajersko, Kranjsko, Koroško) ali habsburške dedne dežele. Pogosto so bili izdani v času kuge. Običajno sta jih sestavljala dva dela: prvi del je vseboval uredbe pred kužno nevarnostjo, drugi pa predpise in navodila, če je kuga v kraju že izbruhnila. Vsebinsko so si predpisi pogosto podobni, le da so poznejši uveljavljali nedavne izkušnje domačih in tujih zdravnikov. Leta 1582 je bil na Dunaju ustanovljen t. i. sanitetni svet za boj proti kugi, katerega člani so se imenovali kužni komisarji (*commissarii/provisores sanitatis*, *Verordnete über Infektions-Ordnung*). Ti so po mestih in trgih sodelovali s kužnimi inšpektorji (*magistri sanitatis*), pri katerih je šlo večinoma za ranocelnike oz. kirurge.²¹

Neizpodbitna znamenja črne smrti na mrliču so bili modrikasto-črni madeži in velike bule. Novica o kugi se je v mestu ali trgu izredno hitro razširila, prebivalstva pa se je polastila panika. V tistih časih je bil beg iz okuženega mesta pogosto edina rešitev. Plemiči so zapustili okužene kraje ter se zaprli v svoje gradove in dvorce. Premožnejši meščani so odšli v svoje vinograde in pristave, kjer so ostali do zamrtja kuge. V neokužene kraje so se navadno preselile tudi posvetne in cerkvene oblasti. Beg pa ni nujno pomenil zanesljive zaščite, saj je marsikdo iz okuženega kraja prišel okužen oz. bolan in je kužne bacile zanesel v neokužene (manjše) kraje.²²

V mestih ali trgih so ostali predvsem tisti, ki so bili v njih navezani na službo ali obrt.²³

²⁰ Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 99; Keber, *Kranjski obrambni mehanizem*, str. 80; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 39–40. Ukrepi za zaščito pred kugo, njeno zatrtje in zdravljenje so bili prevzeti iz severne Italije 15. stoletja. Tamkajšnji predpisi in odloki (vključno s karantenami, zdravstvenimi prepustnicami in vzpostavitev higijene) so bili skoraj tri stoletja temelj za boj proti kugi po vsej zahodni Evropi (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 57–58).

²¹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 40–41; Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 100; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 256–260; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 398.

²² Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 44; Slekovec, *Kuga na Štajerskem*, str. 142; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 41; Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 241, 252 in 256; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 89. Sočasno s sanitetnimi predpisi so zdravniki pričeli izdajati strokovne publikacije. Eno od osnovnih določil zaščite pred kugo je bilo, da so ljudje okuženi kraj zapustili čim prej, se umaknili karseda daleč stran in se vanj vrnili čim pozneje (Varga, *Pestepidemien in Westungarn*, str. 115). Beg pred boleznijo je bil sicer instinktivna, naravna reakcija ljudi, ki pa so jo oblasti s pomočjo zdravstvenih prepustnic in raznih zapor zavirale ali omejevale, saj so se zavedale, da se s tem bolezen širi.

²³ Nekateri premožnejši obrtniki ali trgovci so ostali v okuženem mestu, da so lahko dalje opravljali svojo obrt, ki jim je prinašala dohodek in omogočala preživetje, družino (ženo z otroki) pa so poslali stran. Iz

Zaradi kuge prizadeta družba je poleg kvalificiranih zdravnikov potrebovala veliko drugega (nekvalificiranega) osebja. Ob pojavu kuge se je v posameznem kraju takoj pojavilo povpraševanje po kužnih delavcih: negovalcih v špitalih in lazareti, nosačih živil, označevalcih in razkuževalcih okuženih hiš, stražnikih ter zlasti nosačih mrtvih in kopačih grobov.²⁴ Množično umiranje je dodatno obremenilo notarje (pri sestavi oporok) in duhovnike (za zadnjo spoved). Posledično so v posebej velikem številu umirali pripadniki nižjih, revnejših slojev (zlasti ženske), ki se niso mogli nikamor umakniti in so bili proti plačilu v tesnem stiku z umirajočimi in mrtvimi, pa tudi izobraženi oz. pismeni ljudje, katerih poklicne storitve so potrebovali okuženi.²⁵ Vse tiste, ki niso hoteli ali mogli delati ali ki niso bili pristojni v mesto oz. trg, so kužni inšpektorji poslali v skupna taborišča pred mestnimi vrati in poskrbeli, da niso pomrli od lakote. Če so se okuženi zaprli v stanovanje, so ostali v njem zaprti 40 dni (ali 6 tednov).²⁶ Označevalci so na okna, stene, najpogosteje pa na vhodna vrata hiš okuženih z apnom narisali velike bele križe.²⁷ Navadni zdravniki v hiše okuženih niso vstopali, ampak so paciente ali njihove sorodnike na glas izpraševali kar z dvorišča. Neposreden stik z okuženimi so imeli kužni zdravniki, ki so za zaščito nosili poseben plašč ali dolgo haljo, premazano z voskom ali s smolo, velike usnjene (irhaste) rokavice, klobuk in masko s steklenimi naočniki ter z dolgim kljunom, napolnjenim z aromatičnimi zelišči. Bolnike so otipavali s palicami, pri delu pa so jim pomagali

nekaterih avtobiografskih virov je razvidno, da so se hišni gospodarji iz okuženega kraja umaknili šele tedaj, ko so kugi podlegli njihovi sosedje ali služabniki. Moški se tudi niso mogli umakniti, če so v kraju opravljali javne funkcije, saj je tovrsten umik veljal za nečastnega. Strah pred izgubo časti je nekatere moške spodbudil k temu, da so obsežno zdraviliško zdravljenje in/ali romanje preložili prav v čas kužne epidemije (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 120; Härtel, *Frauen und Männer in Pestwellen*, str. 72–73).

²⁴ Dunajski kužni zdravnik Pavel Sorbait je za dunajsko kugo leta 1679 zabeležil, da so morali zaradi pomanjkanja kopačev grobov in negovalcev okuženih naposled iz zaporov izpustiti hude kriminalce. Še ob kugi leta 1713 so na Saškem za kopače grobov in negovalce poklicali tamkajšnje berač(ic)e, ki sta jim v nasprotnem primeru grozila odvzem miloščine in izgon iz dežele (Steinberger, *Prozeß gegen einen Totengräber*, str. 188). Nepokopana trupla kužnih žrtev so imeli za vzrok širjenja kuge, zato je nepokopavanje umrlih veljalo za kaznivo dejanje (prav tam, str. 190).

²⁵ Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 35; Härtel, *Frauen und Männer in Pestwellen*, str. 74 in 81–89. Študija kuge v Londonu leta 1665 je pokazala, da so revnejše skupnosti ali občine v primerjavi s premožnejšimi imele do trikrat višjo stopnjo umrljivosti (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 125).

²⁶ Flamm, *Die ersten Pest-Ordnungen*, str. 19; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 44–45.

²⁷ Praktično sočasni vir o tem, da so vhodna vrata okuženih hiš označevali z velikimi belimi križi, je kronika o kugi iz leta 1682 goriškega kronista Giovannija Marie Marusiga (1641–1712) (Waltritsch, *Prvi goriški kronist Marusig*, str. 189–190 in 194–198). Gl. tudi Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 31; Slekovec, *Kuga na Štajerskem*, str. 133. Za 16. stoletje v cesarskem Dresdnu gl. Steinberger, *Prozeß gegen einen Totengräber*, str. 184. V času londonske kuge (1665) so vhodna vrata po kronistu Samuelu Pepysu (1633–1703) označevali z rdečimi križi (Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 242; Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 118).

služabniki.²⁸ Na dvoriščih so postavili grmade, na katerih so sežgali perilo, obleke ter druge manj vredne predmete bolnih in umrlih. Nato so vrata zaklenili in ključke izročili kužnim inšpektorjem. Bolnikom v hišah ali stanovanjih so hrano in zdravila prinašali posebni strežaji. Da ti z bolnimi niso imeli stikov, so jim potrebščine izročili kar v košari skozi okno. Po preteku karantene so hiše okuženih prekadili z brinjem in jih nato prezračili. Ker ljudje prepovedi pogosto niso spoštovali, so posamezne okužene hiše ali celotne dele mesta ogradili z deskami in tam postavili straže.²⁹

Najpomembneje je bilo onemogočiti širjenje kuge v neokužene kraje. Na podeželju so kmetje postavili vaške straže in celotne vasi zagradili s plotovi. Steze in poti so prekopali ter jih napravili neprehodne. Če mesta, trgi ali sedeži zemljiških gospodov oz. posestev niso upoštevali odredb, so morali plačati visoke globe.³⁰

Ob katastrofah, ko tudi molitve, procesije ter nasveti in skrb zdravstvenega osebja niso pomagali, je pogosto prišlo do brezvladja. Med pandemijami je delo pogosto mirovalo, saj so se stanovalci zatekli drugam ali so pomrli. Avtoriteta posvetnih in cerkvenih oblasti je ob krizah drastično upadla, medčloveške vezi so se zrahljale. Mnogi so želeli izkoristiti svoje zadnje trenutke, ljudje so se vdajali spolnosti in alkoholu. Pogosti so bili tudi ropi in umori. Po koncu epidemije so nekateri povsem nenadejano podedovali znatno premoženje in ga brezumno zapravljali za vse vrste užitkov. Kužni red iz leta 1551 je prebivalstvo pozival, naj se vzdrži vseh grešnih dejavnosti, kot so bogokletstvo, nečistovanje, igre na srečo ter prekomerno hranjenje in popivanje.³¹

Med epidemijami je lahko popotnik v deželo oz. mesto ali trg prišel zgolj po glavni cesti. Ko je prispel do sanitetnega kordona, so ga stražniki od daleč vprašali po imenu, kraju izvora in cilju poti. Če je bil videti okužen oz. bolan ali je prišel iz okuženih krajev, so mu takoj zavrnili vstop. V dokaz, da so se izogibali kužnim krajem, so morali popotniki na poti potrjevati t. i. »kužno fedo« (*Pest-Fedi, Fede*), neke vrste zdravstveno prepustnico, ki jo je izstavljala lokalna oblast. Izdana je bila na ime lastnika in je vsebovala njegov osebni opis. Reveži, ki so morali na tuje zaradi zaslužka, mestni sli in podobni so jih dobili zastonj, premožnejši, zlasti trgovci, pa so morali zanje plačati

²⁸ Varga, *Pestepidmien in Westungarn*, str. 116; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 45–46. Zgoraj opisana, skoraj legendarna zaščitna oprava kužnih zdravnikov je bila prvič uporabljena leta 1656 v Rimu (Mauelshagen, *Pestepidmien im Europa*, str. 254–255). V času kuge v Londonu (1665) je moralo zdravniško osebje, ki je imelo tesen stik z okuženimi, za lažjo prepoznavo nositi štiri čevlje (ok. 1,20 m) dolgo belo palico (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 118).

²⁹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 45; Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 102; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 209; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 254–255.

³⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 41.

³¹ Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 99–100; Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 42–43; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 47 in 67; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 36–37.

posebno pristojbino (v Habsburški monarhiji navadno 6 krajcarjev).³² Tako zbrani denar so namenili kužnim komisarjem za zatrtje kuge: za podporo ubogim, nakup zdravil, vzdrževanje lazaretov ipd. Vsi večji kraji, skozi katere so šli potniki, so morali potrditi, da tam ni kužnih bolezni. Prepustnice so morali imeti vsi, tudi državni poštarji in njihovi uslužbenci, saj so prihajali v različne kraje in so najlažje prenašali bolezni. Zgolj prelati in plemiči so lahko (vsaj v teoriji) prešli meje brez njih, vendar so morali dati častno besedo (*jurament, treue*), da prihajajo iz neokuženih krajev in da bodo brezpogojno upoštevali odredbe kužnih komisarjev. Tistega, ki je sanitetni kordon prečkal brez zdravstvene prepustnice ali častne besede, so prvič kaznovali z globo ali na telesu, ob ponovitvi prekrška so ga vklenili v verige in postavili na sramotilni steber, če pa je bil domačin, so ga za nekaj časa izgnali iz mesta.³³

Prehod meje je bil mogoč ob določenih urah, vedno le podnevi. Vsa plovila, ki niso služila sanitetnim ali policijskim organom, so v kužnih časih potegnili na kopno, stražniki pa so še posebej pazili na splave in brodove, da ljudje niso uhajali. Ko je popotnik izpolnil vse pogoje, so stražniki njegovo zdravstveno prepustnico in druge predmete razkužili z brinovim dimom ali kisovo soparo. Sumljive ljudi so za 40 dni poslali v karantenske kolibe.³⁴ Če je med karanteno kdo zbolel za kugo, so ga premestili v lazaret. Če okuženi ni imel denarja, je dobil hrano in druge potrebščine iz javnih sredstev. Tudi ljudje, ki so v domače mesto prišli iz okuženih krajev, so smeli vanj vstopiti šele po 40-dnevni karanteni v stavbi zunaj mesta.³⁵ Mnogi so odhod v lazaret videli kot nekakšno smrtno obsodbo. Na vse pretege so se izogibali temu, da bi jih imeli za okužene, zato so skušali sumljive primere smrti ali bolezni tako ali drugače prikriti.³⁶ Strogemu nadzoru je bilo potrjeno tudi blago.³⁷

Trn v peti mestnim oblastem so bili berači. Tuji berači so morali po kužnem redu zapustiti mesto, domače pa so oskrbovali v špitalih. Špitali niso bili podobni današnjim

³² Zdravstvene prepustnice je moral nekdo nadzirati (prebrati). Birokracija, potrebna za vzdrževanje sistema teh prepustnic, je pomenila ogromno breme za vsako deželo (državo) ter je bila odvisna od razvitosti uradništva in uprave (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 78). Z zdravstvenimi prepustnicami se je lahko ponekod karantena skrajšala na 7 do 20 dni (prav tam).

³³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 41–42; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 208, 220–224 in 244–245; Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 100; Flamm, *Die ersten Pest-Ordnungen*, str. 18; Umek, *Kuga na Štajerskem*, str. 82.

³⁴ Prve karantenske kolibe na ozemlju Habsburške monarhije naj bi zgradili šele spomladi 1660 na Dunaju (Varga, *Pestepidemien in Westungarn*, str. 115).

³⁵ Flamm, *Die ersten Pest-Ordnungen*, str. 19; Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 104; Maelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 253; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 41–42.

³⁶ Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 107. V času blažjih kužnih valov so revnejši ljudje v sicer nepriljubljene lazarete s simuliranjem okuženosti odhajali tudi prostovoljno, ker so tam imeli redno brezplačno oskrbo in posteljo (Ulbricht, *Pesthospitäl*, str. 131).

³⁷ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 42–43.

bolnišnicam, ampak je šlo za nekakšen skupek karitativne ustanove za revne, bolne in starejše,³⁸ v kateri so primarno nastanili domače revne vdove in za delo nezmožne ljudi.³⁹

Če je kdo zbolel ali umrl s kužnimi bolezenskimi znaki, so k njemu hitro poklicali kužnega inšpektorja, ki je opravil vizito in določil vrsto bolezni.⁴⁰ Kužni inšpektor je mestnemu sodniku prijavil vsakega kužnega bolnika in zagotovil, da so revnejše okužene takoj prenesli v lazaret. Od 60. let 17. stoletja se je tudi v manjših nemških mestih uveljavilo načelo, da je lazaret stal zunaj mesta in imel lastno pokopališče.⁴¹ Premožnejši bolniki so se lahko izselili iz mesta ali se v mestu zaprli v lastno hišo. Zdravniki, kirurgi in padarji so morali okužene osebe takoj prijaviti oblastem.⁴²

Med kugo so imeli glavno vlogo kužni komisarji.⁴³ Njihova naloga je bila epidemijo preprečiti ali vsaj omejiti. Ob izbruhu kuge v sosesčini so na njihov ukaz mesto ali deželno mejo zaprli z ogradami in kordoni. Kužni komisarji so med trajanjem epidemije naznanjali zakone, dali postaviti opozorilne table ter v izogib stikom prepovedovali semnje, žeganja, romanja in druge shode.⁴⁴ Uživali so izdatno zakonsko zaščito ter imeli posebne pravice in ugodnosti (dohodke). Njihove odredbe je moral brezpogojno spoštovati vsak, tudi plemiči. Bili so odgovorni za svoja dejanja, poleg tega je bila njihova služba nevarna, saj so bili kugi izpostavljeni bolj kot drugi ljudje. Kužni komisarji so izvajali nadzor nad izpolnjevanjem predpisov kužnih redov, nad podrejenimi kužnimi inšpektorji, pa tudi nad drugim zdravstvenim oz. sanitetnim osebjem, vključno s kopači grobov. Odgovorni so bili za ustreznost lazaretov in karanten ter za to, da so bolniki v lazaretu prejeli hrano in zdravila. Z nasveti so morali biti na razpolago podrejenim kužnim inšpektorjem, ki so upravljali lazarete ali karantene. Stroške za revne v lazaretu

³⁸ Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 100; Flamm, *Die ersten Pest-Ordnungen*, str. 19 in 22; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 203, 271 in 544.

³⁹ Ulbricht, *Pesthospitäler*, str. 110–112. V Italiji je bila docela uveljavljena evakuacija vseh kužnih bolnikov v špitale (Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 242), ko pa so bile kapacitete polnjene, so bili ljudje prisiljeni ostati v svojih stanovanjih oz. hišah (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 118). V manjših cesarskih mestih in vaseh je bilo običajno, da so okužene izolirali v hiši skupaj z drugimi okuženimi ali jih zaprli v izpraznjene hiše, katerih lastniki so podlegli kugi (Steinegger, *Prozeß gegen einen Totengräber*, str. 189).

⁴⁰ Leta 1680 je bil z reorganizacijo dela zdravniškega osebja narejen velik korak pri zatiranju kuge. Vodja medicinskega oddelka komisije zoper kugo je tedaj postal ordinarij – izvedenec oz. doktor zdravilstva, medtem ko je bil zaradi obsežnega delokroga kužnega inšpektorja dodatno imenovan še solicitor (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 256–259).

⁴¹ Ulbricht, *Pesthospitäler*, str. 117–118.

⁴² Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 100 in 102.

⁴³ Za to službo je vlada v vsakem mestu in trgu navadno določila kakega uglednega meščana, predvsem člane magistratov. Cesarski patent Leopolda I. iz leta 1679 je v vsaki četrti (*Viertel*) dežele Štajerske predvidel še imenovanje okrajnega (ali četrtnega) kužnega komisarja (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 252).

⁴⁴ To je določal tudi cesarski patent Leopolda I. (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 254).

so plačevali z donacijami meščanov, če je denarja primanjkovalo, so bili ljudje dodatno obdavčeni. Če so okuženi ostali v svoji hiši, so morali kužni komisarji poskrbeti, da so jih strežniki oskrbeli s hrano in pijačo. Nobeno truplo ni smelo biti pokopano brez mrliškega lista, ki ga je izdal kužni komisar. Ta je določil tudi pokopno pristojbino, ki jo je dobil kopač grobov. Na mestnih vratih so bili izobešeni listi z imeni in naslovi okuženih, pa tudi imena pokojnih, za katere so zabeležili, kam so jih odpeljali. Te sezname so, potem ko so jih izdatno prekadili z brinovim dimom, izročili članom mestnega magistrata (mestnemu sodniku) in v kopiji tudi kužnim komisarjem.⁴⁵

Umrli za kugo so bili (pogosto) pokopani v kužnih jamah zunaj mesta oz. naselja.⁴⁶ Trupla so polagali v globoke, pogosto skupinske kužne jame, jih posuli z apnom in prekrili z zemljo. Za prevoz trupel so uporabili posebne vozove, ki so bili označeni z belim križem, in posebne tovarnike (furmane). Na konje so pritrdili t. i. kužne zvončke, ki so ljudem naznanjali zadnjo pot pokojnih svojcev. Kolesa vozov so bila običajno ovita s klobučevino, s čimer so pridušili njihov ropot. Pokopi so navadno potekali brez posebnih slovesnosti: hitro, brez zvonjenja in pogrebcev. Kužne spomenike ob kužnih grobovih so postavili šele po prenehanju kuge.⁴⁷

Graški kužni red iz leta 1585 je v nespremenjeni obliki veljal do leta 1625, ko so ga v nekaterih točkah dopolnili. V zdravstveno prepustnico so takrat vključili opis njenega lastnika (videz, barva las, posebne oznake). Nekateri »prostoživeče in druge nepotrebne živali« v kužnih časih v mestih in predmestjih niso bile več zaželeni, na primer psi, mačke, morski prašički, zajci in golobi. Ta kužni red je bil na ukaz cesarja Ferdinanda III. z nekaj dopolnili ponovno izdan leta 1646.⁴⁸

19. oktobra 1679 je bil na vse posvetne in cerkvene gosposke Notranje Avstrije

⁴⁵ Flamm, *Die ersten Pest-Ordnungen*, str. 18–19; Brunner, *Seuchenebekämpfung in Graz*, str. 102–103; Ottner, *Obrigkeitsliche Gesundheitsfürsorge*, str. 357; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 44–45; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 253–254 in 257.

⁴⁶ To je pomenilo, da je moralo zdravstveno osebje mrtve ali umirajoče pregledati tudi na vrhuncu kužne epidemije, saj je uradna potrditev vzroka smrti odločala o kraju pokopa. Če je šlo za smrt zaradi kuge, je truplo odpeljalo posebno osebje, družina pokojnika pa je morala v karanteno (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 79). Ker so zunaj mest običajno pokopavali zgolj posmrtno ostanke živali ter trupla družbenih prestopnikov, kot so bili samomorilci, zločinci in bogokletniki, je bil takšen pokop do kužnih žrtev ponižujoč. Zato so kužna pokopališča pozneje označili s spominskimi obeležji, žrtev pa so se spominjali s kužnimi procesijami in romanji (Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 260; Ulbricht, *Die Allgegenwärtigkeit der Pest*, str. 11–12). Kužnih žrtev niso kremirali, ker so se bali, da bi tak dim bolezni še razširil (Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 153).

⁴⁷ Flamm, *Die ersten Pest-Ordnungen*, str. 22; Brunner, *Seuchenebekämpfung in Graz*, str. 101–102; Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 260; Steinegger, *Prozeß gegen einen Totengräber*, str. 184–185 in 193; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 45–47.

⁴⁸ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 241, 243 in 250–251; Macher, *Handbuch der Sanität-Geseze*, str. 32; Brunner, *Seuchenebekämpfung in Graz*, str. 101–102 in 104; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 209.

naslovljen cesarski patent Leopolda I., ki je izšel v obliki plakata in 70 strani obsegajoče brošure oz. knjižice (v osmerki ali oktavu).⁴⁹ Obširno opisuje znake kužne bolezni in vsebuje dvajset (pogosto dokaj preprostih) zdravilnih receptov zoper kugo.⁵⁰ Patent je pod najstrožjimi kaznimi določal, kako naj ljudje ravnaajo med epidemijo kuge. Bil je odgovor na dunajsko kugo, ki je v prestolnici in njeni okolici razsajala od januarja 1679.⁵¹ V sosednji Štajerski, pa tudi na Kranjskem, so novice o izbruhu kuge v prestolnici povzročile preplah. Ta se je še utrdil ob novici, da bodo v obeh deželah nastanjeni kirasirji konjeniškega polka grofa Rabatte, ki so bili dotlej stacionirani na okuženem ozemlju. Polk se je od konca avgusta 1679 pomikal v smeri Semmeringa (*Sembring*) in habsburškega dela Ogrske proti Štajerski. Ker so deželni stanovi nastanitev vojske odklonili, je moral polk najprej prestati karanteno na Ogrskem (*auf den Ungrischen territorio campirn*).⁵²

Kuga na Štajerskem v letih 1679–1680

Šele 17. julija 1679 so graške oblasti štajerskim trgom in mestom ob glavni prometnici med Dunajem in Gradcem ukazale, naj tujce sprejmejo po zaslišanju in ob predložitvi zdravstvene prepustnice. 8. avgusta v Mürzzuschlagu še vedno niso postavili straže.

⁴⁹ Plakat je bil velikosti 84 x 60 cm in z ene strani potiskan, tako da ga je bilo mogoče izobesiti (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 11). Za prepis določil cesarskega patenta gl. isti, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 251–256. Gl. tudi Macher, *Handbuch der Sanität-Geseze*, str. 35; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 113.

⁵⁰ Zdravilne recepte iz 17. stoletja zoper kugo na ozemlju današnje slovenske Štajerske hrani na primer Zgodovinski arhiv na Ptuj (SI_ZAP/0070, Rokopisna zbirka, Navodila za sestavljanje zdravil in zatiranje bolezni (SI_ZAP/0070_00055); prav tam, Navodila za zdravljenje bolezni in recepti za pripravo jedi iz leta 1683 (SI_ZAP/0070_00057)). O zdravljenju kuge in zaščiti pred njo gl. tudi Kropelj Telban, Pripovedi o kugi, str. 31–35.

⁵¹ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 11. Dunajska kuga je bila javna skrivnost. Dunajski sanitetni svet je z uvedbo ukrepov zavlačeval zaradi gospodarskih interesov; sanitetnih kordonov (zapor) so se izogibali, da ne bi bila prekinjena mestna oskrba. Julija 1679 je število mrtvih za kugo tako naraslo, da je cesar moral izdati odloke in predpise. Na čelo kužne komisije je bil imenovan eden najbogatejših mož, Ferdinand Viljem knez Schwarzenberg (1652–1703), ki je dal z državnim in lastnim denarjem zgraditi lazarete in pomagal revnim. Ostro je ukrepal tudi zoper korupcijo in roparje. Ker je upravitelj špitala prodajal zdravila, namenjena revnim v brezplačno rabo, ga je dal privezati na drevo pri vhodu v lazaret (Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 242–243). V času kuge na Dunaju leta 1680 je tam zdravniško prakso opravljal doktor filozofije in medicine Janez Benedikt Gründel, poznejši dolgoletni mariborski zdravnik in balneolog (gl. Grahornik, Janez Benedikt Gründel, str. 79–89; Predin, *Mariborski lekarnarji*, str. 47).

⁵² SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 691–692, 711–715 in 737–739. Prim. Umek, *Kuga na Štajerskem*, str. 80. Kranjska je morala sprejeti tri čete (*compagnien*), Štajerska pa preostalih sedem (SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 738). Šlo je za vojsko, ki je štela 1.000 mož, 1.473 »ust« (*mundt*) in 1.241 konj (prav tam, str. 847).

So pa v tem trgu do takrat postavili barikade ter zasliševali popotnike, trgovce in romarje, namenjene v Mariazell (Marijino Celje), ki so v velikem številu prihajali iz Ogrske.⁵³ 17. avgusta je v Mariazell romal tudi cesar s spremstvom. Za kugo so bili okuženi štirje iz njegovega spremstva, od teh celo eden njegovih osebnih služabnikov, kar naj bi prispevalo k širitvi kuge na severu Štajerske. V župniji Mariazell je bilo 156 kužnih žrtev. Cesarski dvor se je zaradi kužne epidemije iz prestolnice sprva preselil v Prago in od tam v Linz.⁵⁴

Konec avgusta so bili naposled blokirani in zastraženi vsi prehodi iz Štajerske v Spodnjo Avstrijo, zlasti preko Semmeringa in Wechsla. Prometna povezava do Salzburga je bila prekinjena 19. oktobra 1679 z blokado prelaza Mandling.⁵⁵ Septembra 1679 je bila v Gradcu imenovana t. i. Vrhovna komisija, ki jo je vodil vrhovni kužni komisar Jurij Sajfrid grof Dietrichstein, tedanji član notranjeavstrijske vlade. Vlada je nato v vsaki četrti (*Viertel*) dežele Štajerske določila kužnega komisarja, ki je prihajal iz vrst lokalnega plemstva.⁵⁶

Ukrepi za preprečevanje širjenja epidemije so povzročili velike stroške. Te je deloma pokrila cesar oz. notranjeavstrijska dvorna komora. Oblast se je v imenu tajnih svetnikov 17. novembra 1679 obrnila na deželo, da bi tudi ta zoper širjenje kuge namenila večjo vsoto. Ker deželni stanovi v času kuge v letih 1634 in 1646 za boj proti bolezni niso odobrili finančnih sredstev, je tudi tokrat potekala razprava, ali je to res potrebno. V tem času je na vzhodu današnje avstrijske Štajerske kuga že divjala (gl. nadaljevanje). Deželni stanovi so za preprečitev njene širitve namenili deželni denar, vendar ob pogoju, da cesar prispeva obljubljenih 3.000 gld. V skladu z odlokom z 18. decembra 1679 je Štajerska za to namenila 1.500 gld, pri čemer so prvi obrok v znesku 500 gld takoj porabili »za proizvodnjo sredstev pred okužbo«.⁵⁷

Na vzhodu današnje avstrijske Štajerske se je kuga pojavila v drugi polovici leta 1679. Najprej se omenja na območju Friedberga, Voraua in Hartberga. V Hartbergu

⁵³ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 7–8.

⁵⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 113; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 13.

⁵⁵ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 8 in 15.

⁵⁶ Brunner, *Seuchenbekämpfung in Graz*, str. 104; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 24; isti, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 252.

⁵⁷ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 17–18. V odgovoru na dvorni dekret je omenjeno, da je dežela za ukrepe proti širitvi kuge že pred tem namenila 300 gld (StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 73, odgovor na dvorni dekret, izdan 14. decembra 1679 v Gradcu). Druga dva obroka sta bila zavedena 28. junija in 15. julija 1680. Za preprečevanje kuge je vlada uvedla nov davek (*extraordinari contribution*), za kar je Štajerska 5. avgusta 1680 plačala 2.000 gld in 4. oktobra 1680 še 2.000 gld. Nova plačila za ukrepe pred širjenjem kuge je na pobudo vlade izvedla še 30. novembra in 23. decembra 1680 (po 2.000 gld) ter leta 1681 za skupaj še 3.300 gld (StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 76, dokument izdan po 21. marcu 1681).

z okolico je do konca novembra 1679 za kugo umrlo 184 ljudi.⁵⁸ V Grafendorfu jih je preminilo 110, v Friedbergu 12, v Puchu pri Weizu 32, v Fischbachu 8 in Kumbergu 63. Druge župnije sicer izrecno ne navajajo mrtvih za kugo, vendar je število umrlih po mrliških oz. pokopnih matičnih knjigah toliko večje, da so nekateri zagotovo podlegli tej bolezni. V župniji Voral, kjer je v petih letih pred kugo povprečno umrlo 71 ljudi na leto, je leta 1679, denimo, umrlo 122 ljudi. Tudi v Bad Waltersdorfu je bilo namesto povprečno 103 132 mrtvih, v Ilzu pa namesto 107 prav tako 132. Veliko krajev na vzhodu avstrijske Štajerske ob rekah Rabi, Feistritz in Lafnitz (Lapinč) pa je v obravnavani epidemiji kuge ostalo nedotaknjenih.⁵⁹ Kužni spomeniki, stebri in druga znamenja, ki so navadno stali na mestu, kjer so bili med velikimi epidemijami skupni (množični) grobovi, v nekaterih krajih tega ozemlja tako ne dokazujejo (nujno) prisotnosti kuge, ker so jih ljudje postavili v zahvalo, da je bil kraj obvarovan pred kužno boleznijo.⁶⁰

Leta 1680 je bilo veliko kužno žarišče na avstrijskem Štajerskem glavno mesto Gradec. Med majem in decembrom tega leta je v Gradcu z bližnjo okolico, kjer je zaradi umika precejšnjega števila ljudi živel okoli 16.000 prebivalcev, za kugo umrlo vsaj 3.465 ljudi.⁶¹ Šole so v mestu zaprle vrata 9. junija, deželno sodišče pa je prenehalo delovati tri dni pozneje.⁶² Zaradi širjenja kuge so se člani deželne vlade in sodišča po dekretu s 13. julija iz Gradca umaknili v Bruck na Muri. Vladarjev ukaz o tem je bil izdan na pobudo članov notranjeavstrijske vlade in dvorne komore, ki so cesarja s kužnimi razmerami v deželi seznanili v pismu z 9. julija.⁶³ Iz Gradca se je tedaj umaknilo 42 oseb, pridružilo pa se jim je še številno spremstvo (družina, sorodniki in služabniki). Ker vsi, ki so bili na deželnem plačilnem seznamu, v Brucku niso našli nastanitve, je moralo 80 ljudi, pretežno nižjega uradniškega osebja z družinami in sorodniki, nastanitev poiskati v bližnjem Leobnu. Na plačilnem seznamu dežele Štajerske so bili tudi deželni zdravnik dr. Samuel Eisenschmied (Eisenschmidt), deželni lekarnar Hieronim

⁵⁸ Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 124. V samem mestu jih je med avgustom in koncem novembra umrlo 146, a je kuga trajala do konca leta (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 9).

⁵⁹ Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 124; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 9; Macher, *Medizinisch-statistische Topographie*, str. 149; isti, *Handbuch der Sanität-Geseze*, str. 35. Peinlich je leta 1878 pisal o precejšnjem številu ohranjenih kužnih spomenikov in znamenj na Štajerskem (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 533; prim. tudi Ulbricht, *Die Allgegenwärtigkeit der Pest*, str. 4).

⁶⁰ Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 129; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 289; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 253–254.

⁶¹ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 18–19 in 40–43. Straka za glavno mesto Štajerske beleži 3.163 kužnih žrtev (Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 128).

⁶² Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 26.

⁶³ StLA, IÖR, Gut-1680-VII-4, pismo izdano 9. julija v Gradcu. Deželni poverjeniki so se v Bruck umaknili do 19. julija, njihov prvi tamkajšnji sestanek pa je potekal pet dni pozneje (StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 75, zabeležka pred specifikacijo stroškov uradništva v Brucku; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 33).

Andrej Ponderigo in padar (*barbierer*) Klavdij Simoneti. Vsi so se morali preseliti v Bruck do 24. julija, lekarnar skupaj z zanesljivim pomočnikom in ustrezno zalogo zdravil (*mit gueten gesöllen, und allerhandt frischen nothwendigen medicamentis*), padar pa z dvema zanesljivima pomočnikoma in potrebnimi pripomočki (*mit nothwendigen requisitis*).⁶⁴ T. i. deželno uradništvo je v Brucku delovalo do 22. februarja 1681, ko je prvi val epidemije kuge na Štajerskem prenehal.⁶⁵

Straka je v svoji študiji opozoril na veliko število porok leta 1681, torej takoj po koncu prvega kužnega vala. Tudi Peinlich navaja nezanemarljiv podatek, da je bilo v župniji St. Veit pri Vogauu v obdobju 1680–1685 med 543 sklenjenimi zakoni kar 311 takih, kjer so se poročile ovdovele osebe.⁶⁶ Fenomen povečanega števila porok po koncu epidemije kuge je povezan s tem, da so od preživelega prebivalstva mnogi nenadoma postali premožnejši ali pa so nepričakovano obogateli, tako da so lažje namenili denar za zaženilo ali doto. Nekateri sinovi in hčerke so po zamrtju kuge ostali brez staršev in s tem posledično brez njihovega nadzora, drugim so umrli starejši sorojenci, zaradi katerih so/bi morali odlašati s poroko. Povsem na mestu se tako zdi opazka, da so mnogi vdovci in vdove po koncu epidemije od grobov hiteli pred oltar.⁶⁷

Epidemija kuge na Spodnjem Štajerskem v letih 1679–1680

Na Spodnjem Štajerskem so bila v prvem valu epidemije štiri kužna žarišča: Celje, Maribor z okolico, predel med Radgono in Cmurekom ter Ptuj z okolico. V Celje so kugo zanesli trije študenti, ki so se iz Gradca vračali v rodno Gorico. Zaradi suma okužbe jih 27. avgusta 1679 niso spustili v mesto, zato so se nastanili pri krojaču Luki Drežniku (*schneider Lucaß Dräschnikh*) v predmestju na Bregu (*Rain*) blizu kapucinskega

⁶⁴ StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 75, dekret izdan 13. julija 1680 v Gradcu; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 446. V specifikaciji stroškov uradništva v Brucku je Klavdij Simoneti označen kot kirurg (*chyrurgo*). V istem seznamu je kot lekarnar zabeležen Hans Jurij Köplinger, Andrej Pontrigo pa se omenja kot njegov pomočnik (*geselle*) (StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 75, specifikacija stroškov uradništva v Brucku).

⁶⁵ StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 75, zabeležka pred specifikacijo stroškov uradništva v Brucku; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 447. Prvi sestanek deželnih uradnikov po vrnitvi v Gradec je potekal 3. marca 1681 (StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 75, pismo s tega dne).

⁶⁶ Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 120 in 124; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 101. O hitri obnovi prebivalstva po kaki novoveški epidemiji gl. Mauelshagen, *Pestepidemien im Europa*, str. 238.

⁶⁷ Prim. Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 157. Ulbricht opozori tudi na to, da so po koncu kužnega vala številni mestni prebivalci pridobili tako zeleno meščansko pravico (Ulbricht, *Die Allgegenwärtigkeit der Pest*, str. 22).

samostana. Najmlajši od njih, star 15 ali 16 let, je za kugo umrl 29. avgusta.⁶⁸ Od tam se je kuga postopoma razširila v mesto. Panika je izbruhnila šele sredi oktobra, ko so v treh dneh s kužnimi znaki umrli štirje otroci celjskega meščana in špitalskega mojstra Sibeničkega (*Sibenitschkhy*). Njegovi otroci so pri igri v vinogradu prišli v stik z enim od otrok iz okužene hiše na Bregu. Vest o kugi v mestu je nekatere prebivalce Celja pognala v beg na njihove dvore (pristave) in vinograde.⁶⁹ Mestni sodnik je dal pred mestna vrata postaviti stražo, ki je tujcem preprečevala prihod v mesto. Mesto tudi ni več izdajalo oz. potrjevalo zdravstvenih prepustnic (fed), ampak je popotnike za njihovo potrditev pošiljalo v Žalec.⁷⁰ Med 19. septembrom in 13. decembrom 1679 je v Celju umrlo 65 ljudi. Od tam se je kuga razširila v Laško in Trbovlje, kjer so Celjani trgovali in kupovali sol, ter v okolico Šoštanja in Velenja, vendar je tam do konca decembra 1679 (že) ugasnila.⁷¹ Po poročilu notranjeavstrijske vlade v Gradcu je bila konec leta 1679 v Celjski četrti kuga razširjena zgolj v mestu Celje in njegovi bližnji okolici.⁷² Omenjeno število umrlih za kugo v Celju je bilo sicer večje, saj so ljudje zanj umirali tudi leto pozneje.⁷³ Septembra 1680 se je kuga razširila po posameznih krajih celotne Celjske četrti. Do širjenja epidemije je prišlo predvsem zato, ker zemljiška gospostva na določenih krajih niso postavila straž oz. ustrezno ukrepala pri ločevanju bolnih in zdravih. Zato je vlada 16. novembra 1680 deželnim stanovom (*Landstände*) Celjske četrti izdala odlok, po katerem je bila gospostvom za neupoštevanje odredb kužnega reda zagrožena kazen 300 dukatov.⁷⁴

Spomladi 1679 se je kuga pojavila v gorati, težko dostopni pokrajini okoli Sobote (Soboth) na današnjem avstrijskem Štajerskem, od koder se je po Dravski dolini postopoma širila proti Mariboru. O kugi precej nazorno beremo v marenberški kroniki.

⁶⁸ SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 813–817; Umek, Kuga na Štajerskem, str. 80.

⁶⁹ *Eß seint etliche in der statt Cilli, welliche schon auß der statt zu fliehen unnd auf ihre höff unnd zu ihren weingarten sich zu referieren vermainen* (SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 829, poročilo kranjskega višjega kužnega komisarja Janeza Antona barona Lewenburga s 16. oktobra 1679; prav tam, str. 859, poročilo kranjskega višjega kužnega komisarja Janeza Antona barona Lewenburga z 19. oktobra 1679; prav tam, str. 888, poročilo Jurija Henrika Heinricherja pl. Grienthalla z 21. oktobra 1679; gl. tudi Umek, Kuga na Štajerskem, str. 80).

⁷⁰ SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 860–861, poročilo kranjskega višjega kužnega komisarja Janeza Antona barona Lewenburga z 19. oktobra 1679.

⁷¹ SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 534, ovoj 308, str. 917–922, poročilo Jurija Henrika Heinricherja pl. Grienthalla s 26. oktobra 1679; prav tam, šk. 535, ovoj 308, str. 1065–1071, poročilo istega s 13. novembra 1679; Umek, Kuga na Štajerskem, str. 80–81.

⁷² *[...] nur allein die statt Cilli, neben etlichen daselbst umbligenden örthern, zu dato inficiert [...]* (SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 535, ovoj 308, str. 1081–1084, dokument graške vlade s 13. novembra 1679 [citat na strani 1081]).

⁷³ O kugi na Celjskem natančneje Umek, Kuga na Štajerskem, str. 80–84.

⁷⁴ *Peinlich, Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 264.

V času priorice Marije Suzane Andrian (1668–1689) marenberška okolica sicer ni bila tako prizadeta kot nekateri drugi kraji, se je pa bolezen okoli dve leti (*in alen gegen 2 jahr regiert*) kazala po bližnjih vaseh, kar je v samostanu povzročalo veliko nelagodja. Po izpovedih kronistke je v marenberškem trgu za kugo umrl pomočnik tamkajšnjega padarja, ki se je bolezeni nalezal nekje drugje, sam pa ni nikogar okužil. Vse poti so bile zaprte in močno zastražene, da popotniki kužne bolezni ne bi zanesli naprej po Dravski dolini, vendar po besedah kronistke »te nesreče ni bilo mogoče popolnoma odvrniti«. Priorica in konvent sta v tistem času pokazala svojo človekoljubnost. Bolnim sta pomagala z zdravili in hrano, poskrbela sta tudi za pokop mrtvih. Posebej se je izkazala samostanska sestra, bolničarka Roza(lija) Andrian. Med drugim je skrbela za starejšo samostansko deklo, ki je staknila kugo, ko je nosila revežem hrano. Po kronistkinih besedah je imela ženica na telesu štiri ali pet sumljivih (kužnih) znamenj. Da je šlo za kugo, je potrdil izkušen zdravnik, vendar je kljub temu živela še okoli trideset let. Med samostanskimi sestrami je vladal strah, da bodo za kugo zbolele tudi same, vendar do tega ni prišlo. Priorica naj bi od nekega za kugo obolelega kmeta vzela denar, pri čemer se ni okužila, medtem ko naj bi kmet že naslednjega dne umrl. Samostan je ljudem v času kuge pomagal, kolikor je mogel. Posodo, iz katere so (kužni) bolniki uživali hrano, so razbili in zavrgli. Za odvrnitev od kuge so sestre vsak dan po maši najprej v koru zmolile rožni venec, nato molitev »Stella caeli extirpavit«, naposled pa še nekaj psalmov in daritveno molitev. Laikom je bil vstop v samostansko cerkev nekaj časa prepovedan, po koncu kužne nevarnosti pa so nune rožni venec molile skupaj z laiki.⁷⁵

V župniji Lovrenc na Pohorju je za kugo od začetka avgusta do konca decembra 1679 umrlo 382 ljudi: 55 avgusta, 111 septembra, 131 oktobra, 67 novembra in 18 decembra. S požrtvovalnostjo se je izkazal takratni lovrenški kaplan, šentpavelski benediktinski menih Avguštin Terno(v)šek.⁷⁶ V Rušah in sosednjih vaseh je epidemija kuge povzročila še hudo lakoto. V znameniti *Notati Rastensii* je Meznerič o tej kugi – sicer tri generacije pozneje (okoli leta 1760) – zapisal: »Ko so se po raznih krajih v obdobju treh let širile grozljiva kuga, lakota in vojna, je ruška sosesčina po preblagem Božjem usmiljenju s pomočjo Božanske Čudodelke Device Marije pred prej imenovanimi biči izšla neprizadeta, razen enega dojenčka in dekle pri Dobniku, ki sta se po pričevanju župnika Luke Jamnika okužila z boleznijo in zato nenadoma umrla in sta bila tudi

⁷⁵ NŠAM, Zbirka inkunabul in raritet, Marenberška kronika, pag. 139–142; Mlinarič, *Marenberški dominikanski samostan*, str. 131–132. Z Marenbergom so mišljene današnje Radlje ob Dravi.

⁷⁶ Orožen, *Das Bisthum*, str. 407; Slekovec, *Kuga na Štajerskem*, str. 94; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 120; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 92.

tam pokopana.«⁷⁷ Na te kužne čase še danes spominja kapela žalostne Matere božje, ki so jo leta 1680 prizidali ruški župnijski cerkvi.

Vrhunec je kuga na Spodnjem Štajerskem dosegla leta 1680. Prvi primeri v Mariboru so iz začetka junija.⁷⁸ Čeprav je takrat v mestu in predmestjih naglo umrlo več ljudi, so za vzrok njihove smrti predvidevali vročinsko bolezen. Ker ni bilo posebnih zaščitnih ukrepov, se je lahko kuga nenadzorovano širila. Proti koncu junija se je zdelo, da bo bolezen zamrla, tedaj pa je izbruhnila z vso silo.⁷⁹

Mariborski lazaret je stal zunaj mestnega obzidja blizu današnje frančiškanske cerkve (na Ulici Vita Kraigherja), kjer so pozneje odkrili tudi kužne jame.⁸⁰ V njem so v nekaj dneh umrli nekateri bolniki, vsi strežniki in pogrebniiki ter celo nekateri zdravniki in duhovniki, v samem mestu pa tudi precej meščanov. V mestu je izbruhnila panika. Nekateri so zbežali, drugi so se zaklenili v svoja stanovanja ali hiše. Po Orožnu je znotraj mariborskega mestnega obzidja za kugo umrlo 256 ljudi.⁸¹ Po zapiskih v ptuj-skem minoritskem samostanu je med 8. julijem in decembrom 1680 v Mariboru kuga zahtevala 483 smrtnih žrtev. Mesto je imelo takrat okoli 1.400 prebivalcev. V mariborski župniji, ki je obsegala tudi bližnjo okolico, je bilo po podatkih iz leta 1672 obhajanih 3.526 ljudi.⁸² Mrliške knjige mestne župnije sv. Janeza Krstnika izkazujejo 158 umrlih

⁷⁷ *Grassante de in variis lociis per triennium truculenta lue, fame, et bello, Vicinia haec Rastensis per piissimam Dei misericordiam, opitulante Deissa Thaumaturga Virgine Maria, a praenominatis flagellis immunis evasit, exceptis solummodo unico infante et ancilla apud Dobnigg, qui teste Luca Jamnigg Parocho, epydemico morbo correpti, adeoque improvisi mortui, nec non inibi sepulti fuerunt* (ŽA Ruše, Meznerič, *Notata Rastensia*, fol. 51v). Po *Notata Rastensii* je epidemija kuge v vsej ruški soseščini docela prenehala do konca avgusta 1682: *Circa finem Augusti omnibus in viciniis omnino cessavit truculenta pestis*. Tega leta so v izraz hvalečnosti v soboto pred ruško nedeljo (tj. 6. septembra, op. a.) ob uprizoritvi veseloigre izpostavili ruško Marijo, za zdravje bolnikov (*Ideo in aliquale Gratitudine Sabbato ante Dominicam Rastense copiosissimo auditorio Comice exhibita fuit MARIA RASTENSIS Salus infirmarum*; prav tam, fol. 57r). Za prevod latinskega besedila se zahvaljujem Mateju Hriberšku.

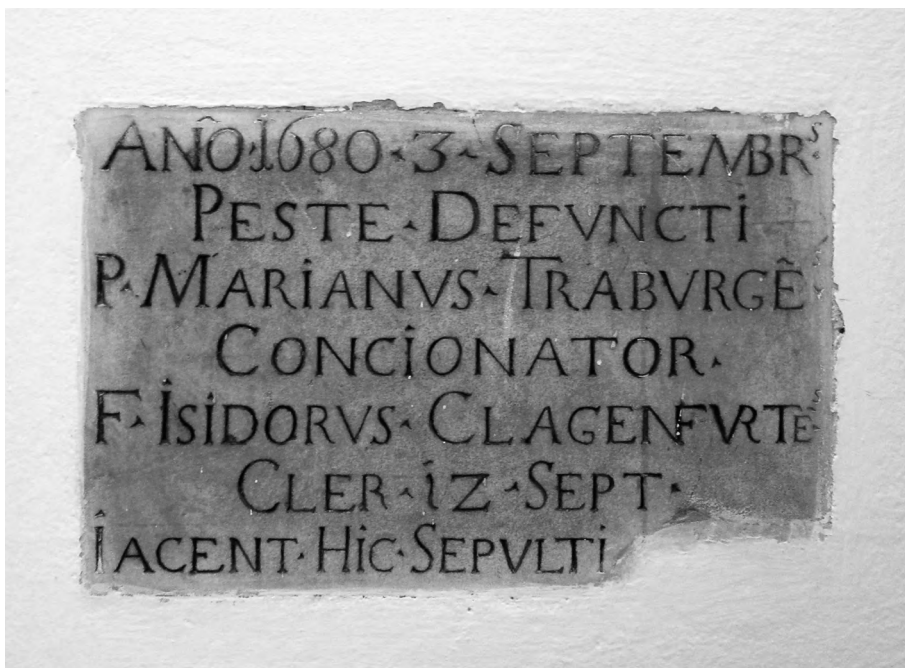
⁷⁸ Podrobneje o kugi v Mariboru gl. Kelemina, *Kuga v mariborski župniji sv. Janeza Krstnika*.

⁷⁹ Podobno se je zgodilo tudi v Radgoni, kjer je kuga silovito izbruhnila s 1. julijem 1680 (gl. Peinlich, *Die Pest zu Radkersburg*, št. 256, str. 6).

⁸⁰ Grobove so odkrili leta 1864 pri kopanju peska za tedanjo gradnjo kazine (Majcen, *Kratka zgodovina Maribora*, str. 54).

⁸¹ *Pest, welche 256 Personen in der inneren Stadt Marburg dahin gerafft hatte* (Orožen, *Das Bisthum*, str. 9).

⁸² Obhajanci ali komunikanti so (bili) verniki, zmožni prejemanja zakramentov oz. opravljanja spovedi. K številki je treba prišteti še nekomunikante – osebe do približno desetega leta starosti, še brez drugega zakramenta –, ki so po ocenah predstavljali vsaj 20 % prebivalstva (po Manfredu Straki 21–22 %; po izkušnjah Lilijane Urlep iz NŠAM prej okoli 30 %), tako da bi celotno število prebivalcev v mariborski župniji tedaj znašalo vsaj 4.200 (NŠAM, Škofijska pisarna, D XV - Maribor - levi breg, šk. 2, Mariborske cerkveno-upravne zadeve v 17. in 18. stoletju, Poročilo sinodalnega zapisnika iz maja 1672, Ad S. Joannem Bapt. in Marburg [fol. 7v]). Poleg števila komunikantov so v poročilu zabeleženi še podatki o številu krščenih zakonskih otrok (157), krščenih nezakonskih otrocih (21), porokah (48), umrlih (kar 126) ter odvezanih od krivoverstva oz. sprejetih nazaj v katoliško vero (*ab haeresi absoluti*; 5) (prav tam). Podatki so vezani na čas med dvema škofijskima sinodama, ki so navadno potekale aprila ali maja (Straka,

Slika 1: Epitaf redovnikoma patru Marijanu in bratu Izidorju v sedanji frančiškanski cerkvi v Mariboru (foto: Matjaž Grahornik, 2021).

za kugo: julija 10, avgusta 28, septembra 47, oktobra 43, novembra 21 in decembra 9. Za boljše ponazoritev: v vsem letu 1679 je v Mariboru umrlo 47 ljudi.⁸³ Glede na ohranjen epitaf v današnji frančiškanski cerkvi sta 3. septembra umrla pridigar pater Marijan iz Dravograda (*P. Marianus Traburgè Concionator*) in duhovniški menih brat Izidor iz Celovca (*F. Isidorus Clagenfurtes Cler*). Pokopana sta bila 12. septembra 1680, bržčas v kripto tedaj še kapucinskega samostana.⁸⁴ Treba je dodati, da za Maribor smrtni primeri

Bevölkerungsverluste, str. 118, 122–123). Prim. s Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 121. Veliko število umrlih leta 1672 je verjetno povezano s kugo, ki je tega leta divjala po »Ptujskem polju« (*Pettauerfelde*), s čimer je verjetno mišljeno Dravsko polje (gl. Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 99).

⁸³ NŠAM, Župnija Maribor-Sv. Janez Krstnik, MMK 1664–1762, pag. 78–81 in 83–92. Gl. tudi Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 89–90. Orožen se je pri zapisu številke zmotil, tako da za leto 1679 navaja 74 mrtvih (Orožen, *Das Bisthum*, str. 533). Pri žrtvah kuge moramo imeti pred očmi dejstvo, da je šlo za število umrlih ob znižanem številu mestnega prebivalstva. Če se del prebivalstva iz okuženega mesta ne bi umaknil, bi bilo umrlih za kugo bržčas še veliko več (prim. Naphy in Spicer, *Der schwarze Tod*, str. 116–117).

⁸⁴ Epitaf oz. nagrobni napis je danes sekundarno vzidan v steno hodnika okrog prezbiterija frančiškanske cerkve, ki je bila na mestu cerkve Marije Matere usmiljenja z jožefinskimi cerkvenimi reformami ukinjenih kapucinov zgrajena med letoma 1892 in 1900 (Lazarini, *Frančiškanska cerkev*, str. 6–9, 15–16 in 47; gl. tudi Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 121–122).

v lazaretu niso vpisani in da so matične knjige za čas epidemij in množičnega umiranja nasploh zelo pomanjkljive. Dovolj zgovoren dokaz o tem je dejstvo, da mrliških vpisov za omenjena umrla redovnika v mariborski mrliški matici ni.⁸⁵

Nikakor pa ne drži, da umrli za kugo ne bi prejeli poslednjega zakramenta. Iz sinodalnih poročil je razvidno, da so morali duhovniki zakrament podeliti tudi kužnim bolnikom, sicer jim je grozila izguba duhovniške službe. Zagrožena kazen je bila izvršena v enem samem primeru.⁸⁶ Da se duhovniki temu niso izogibali, priča število njihovih kužnih žrtev. Ker je morala Cerkev v kužnih časih gledati tudi na lastne vrste, je imenovala posebne kužne duhovnike (*pestentarii*), ki jim je podelila izjemne pravice. Za to službo so se pogosto prijavljali menihi, kar je povzročilo zdesetkanje določenih samostanov. V skrbi za okužene so izstopali predvsem kapucinski, minorski, frančiškanski in jezuitski red.⁸⁷

Tudi za Ptuj in njegovo bližnjo okolico je bilo veliko bolj kot leto 1679 usodno leto zatem. Med 29. aprilom in 16. junijem je tam za kugo zbolelo 69 prebivalcev, pri čemer število umrlih ni znano. Zaprtih je bilo 54 hiš; kapucini so vrata svojega samostana zaprli že 1. maja, dominikanci 10. maja, medtem ko je bil mestni špital zaprt 17. maja.⁸⁸ Od plemiških hiš jih je bilo v tem času okuženih pet (hiše grofov Vetter, Paradeiser, Saurau, Herberstein⁸⁹ in Saurer). Julija očitno ni bilo žrtev, nato pa je kuga avgusta znova izbruhnila na Bregu na desnem dravskem bregu in zamrla šele sredi decembra. V tem času je od 312 okuženih umrlo 221 prebivalcev: avgusta 11, septembra 55, oktobra 107, novembra 37 in decembra 11. Največ je bilo otrok, in sicer 80, žensk 77, moških pa 63. Pri tem so poleg umrlih v špitalu upoštevani tudi tisti, ki so umrli v lazaretu.⁹⁰ Premožnejši meščani so po izbruhu kuge pobegnili v svoje vinograde in pristave. Mesto so zapustili tudi številni manj premožni in se potikali po okolici. Večkrat so se po opravih vračali na Ptuj (na primer za nakup živil ali zaradi pomembnega posla), čeprav je vlada to z

⁸⁵ NŠAM, Župnija Maribor-Sv. Janez Krstnik, MMK 1664–1762, pag. 86–87. O pomanjkljivih podatkih glede umrlih za obravnavano kugo gl. Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 124–125; Slekovec, *Kuga na Štajerskem*, str. 102.

⁸⁶ Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 125. Da verniki ne smejo umirati brez verske tolažbe in zakramentov, je od posvetnih duhovnikov in redovnikov zahteval že kužni red iz leta 1625 (Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 56).

⁸⁷ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 56–57; Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 125; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 255.

⁸⁸ StLA, Hs. 613, Damisch, *Darstellung*, str. 6–12.

⁸⁹ Po viru Hörmbstein (prav tam, str. 11). V nadaljevanju Damisch omenja (tudi) plemiško družino Hornburg, ki naj bi kot edina med ptujskim plemstvom utrpela kužno žrtev (prav tam, str. 34–35).

⁹⁰ Prav tam, str. 12–33. Damisch sicer navaja 313 okuženih in 220 mrtvih. Straka za Ptuj navaja 229 mrtvih (Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 128). Travner za Ptuj beleži 274 žrtev (Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 114), kar očitno povzema po Peinlichu (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 84).

odlokom s 13. septembra prepovedala. Kužni komisar Jurij Gabrijel Prantner je (zato) 19. septembra na Bregu,⁹¹ od koder je do mesta vodil most, postavil močno, s puškami oboroženo stražo. Grofje Leslieji, tedanji lastniki ptujskega gospostva, se za odredbe niso pretirano menili in so svoje podložnike iz neokuženih okoliških krajev klicali v mesto na tlako. Ko je za to izvedel kužni komisar za Celjsko četrt Karel Sigmund grof Gaisruck,⁹² je Leslieje ostro posvaril in jim z globo 100 goldinarjev prepovedal klicati podložnike v mesto. Dal je tudi podreti del dravskega mostu, tako da je bil Ptuj odrezan od Dravskega polja in Haloz. Vse to pa ni preprečilo širjenja kuge, saj so jo v bližnje in daljne vasi zanesli meščani in okoličani, ki so občasno zahajali v mesto. Najhuje je divjala v okolici Sv. Trojice pri Podlehniku v Halozah. Notranjeavstrijska vlada je tja že avgusta poslala dva frančiškana iz ormoškega samostana, da bi bila v oporo umirajočim. Septembra je kužna komisija samostanskega predstojnika prosila za vsaj tri dodatne duhovnike, »da ne bodo ubogi ljudje umirali brez tolažbe in v nevarnosti za svoje duše«.⁹³ Zaradi prepovedi prihajanja v mesto je na Ptuj, podobno kot v številnih drugih mestih in trgih, kmalu prišlo do pomanjkanja živil. Vlada je morala omiliti uredbe in okoličanom dovoliti, da so v mesto prepeljali najnujnejše.⁹⁴ Kuga na Ptuj je do jeseni 1680 ponehala, še naprej pa so zanjo umirali na območju Haloz, zlasti okoli Leskovca.⁹⁵

Iz zapiskov župnije Sv. Rupert izvemo, da je kuga od junija do konca leta 1680 razsajala tudi v vseh župnijah Slovenskih goric. V omenjenem vikariatu je za kugo umrlo šest ljudi. Ena prebežnica iz Maribora je preminila v vinogradu Ulrika Bezjaka v Zavrhu, kjer je bila tudi pokopana. Druga oseba je pobegnila iz [kužnega] taborišča pod Ptujem (*ex Campo infra Petovium*) in umrla v Bišečkem Vrhu, kjer so jo tudi pokopali. V Selcah so umrle štiri osebe v hiši ptujskega meščana Jurhana in bile pokopane v njegovem vinogradu.⁹⁶ V Slovenskih goricah je kuga menda najhuje divjala v Sv. Trojici. V Cmureku se omenja junija, trajala pa je do pozne jeseni. Po poročilu

⁹¹ Ker Ptuj leži na levem dravskem bregu, je bil Prantner bržčas pristojen kužni komisar za četrt med Muro in Dravo ali pa je bil nižji kužni komisar pod Karlom Sigmundom grofom Gaisruckom.

⁹² StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 74, dokument izdan 12. januarja 1680 v Gradcu. Peinlich grofa Gaisrucka istočasno omenja kot svetnika spodnjeavstrijske vlade (*n. ö. Regierungsrath*) (Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 9 in 85).

⁹³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 114; Umek, *Kuga na Štajerskem*, str. 83; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 84–86.

⁹⁴ StLA, LAA, Gruppe IX, Sanität, K. 15, H. 74, dokument za Celjsko četrt, izdan 12. januarja 1680 v Gradcu; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. I, str. 263.

⁹⁵ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 114–116; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 85.

⁹⁶ Orožen, *Das Bisthum*, str. 263–264. Orožen pri tem navaja krstno matično knjigo (*Taufprotokoll*) župnije Sv. Rupert v Slovenskih goricah (prav tam, str. 263). Gl. tudi Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 89.

s 30. septembra je zanjo zbolelo 27 ljudi; od teh so trije do tedaj umrli, 11 jih je kugo prebolevalo, 13 pa prebolelo. S kugo se je dodatno okužilo 6 ljudi.⁹⁷

Posebej huda je bila kužna epidemija v obmejni Radgoni. V mestu z bližnjo okolico je med 1. julijem in 2. septembrom umrlo 67 prebivalcev, od teh kar sedem članov mestnega sveta (od ducata), vključno z mestnim sodnikom in mestnim pisarjem.⁹⁸ Graška oblast je bila o razmerah v mestni okolici obveščena vsaj do 3. julija tega leta.⁹⁹ Radgonski kapucini so se z zgledno požrtvovalnostjo posvetili prebivalcem mesta in okolice. Kugo so nato zanesli v samostan, kjer je do 24. oktobra umrlo deset njihovih članov. Kuga je v Radgoni divjala do konca oktobra, za njo pa je umrlo 554 prebivalcev. Praznih je ostalo kar 60 hiš.¹⁰⁰ Najhuje je bilo septembra, ko so Radgono zaradi kužnih razmer zapustili tudi člani mestnega magistrata. 18. oktobra jim je vlada izdala ostro opozorilo in od njih ob grožnji izgube službe zahtevala takojšnjo vrnitev na delovno mesto. Po drugi strani se je v tem času kot kužni komisar izkazal tamkajšnji meščan in poznejši mestni sodnik Matija Gopleis, ki je leta 1695 tudi zavoljo zaslug v času kuge prejel plemstvo in predikat »pl. Eggenwald«.¹⁰¹ V župniji Sv. Peter na desnem bregu Mure (danes Gornja Radgona) je za kugo umrlo kar 2.054 prebivalcev, kar naj bi znašalo več kot 56 %.¹⁰² Pokopališče so tam za nekaj časa zaprli, ker so na njem pokopali nekaj za kugo umrlih ljudi.¹⁰³ V zimi 1680/1681 je prvi val epidemije kuge naposled skoraj povsod ponehal.¹⁰⁴

⁹⁷ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 89 in 98.

⁹⁸ Peinlich, *Die Pest zu Radkersburg*, št. 256, str. 6; isti, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 93; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 119.

⁹⁹ Z današnjega vidika se zdi skoraj neverjetno, da je oblast po »verodostojnem poročilu« odločila, da se v Radgoni in njeni okolici v zvezi s kugo ne dogaja nič sumljivega (*auf einkhombene glaubwürdige bericht genedigist vernomben, d[a]ß Gottlob daselbst sovoll ine, alß ausser der statt nichts verdächtig seye*). S tem so bili okoliškim krajem, med drugim Ljutomeru, ponovno dovoljeni stiki z mestom in njegova oskrba (*die verere zuefuehr, und communication*). Pismo je v trg Ljutomer prispelo (še) do 16. julija (SI_PAM/0004/002/00001, Saniteta v trgu Ljutomer – ukrepi proti kužnim boleznim, dokument izdan 3. julija 1680 v Gradcu).

¹⁰⁰ Peinlich, *Die Pest zu Radkersburg*, št. 258, str. 5; Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 92–93; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 119. Zaradi depopulacije je oblast v pomembno obmejno mesto začasno naselila vojake (Peinlich, *Die Pest zu Radkersburg*, št. 258, str. 6).

¹⁰¹ Peinlich, *Pest in Steiermark*, Bd. II, str. 94.

¹⁰² Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 128. Tako visoka stopnja umrljivosti za kugo je (lahko) zavajajoča, saj je bilo v predmestju Radgone na desnem bregu Mure verjetno veliko beguncev iz mesta in drugih (popotnikov, trgovcev), poleg tega ne poznamo dejanskega števila prebivalstva.

¹⁰³ Peinlich, *Die Pest zu Radkersburg*, št. 256, str. 6.

¹⁰⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 115.

Zaključek

Zdravniki do zgodnjega novega veka še niso dovolj dobro poznali in razlikovali posameznih bolezni, zato so s splošnim izrazom »kuga« (*pestis, pestilentia*) označevali tako pravo kugo kot tudi vsako vročinsko obolenje, ki je nenadoma izbruhnilo v določenem kraju, bilo množično in je povzročalo izredno visoko smrtnost. To zgodovinarjem in drugim raziskovalcem pogosto povzroča težave pri identifikaciji posamezne bolezni v času in prostoru. Ker zdravniki v predbakteriološki dobi niso znali pojasniti in učinkovito zdraviti nalezljivih kužnih bolezni, so se o njihovem nastanku do 19. stoletja oblikovale različne teorije.¹⁰⁵

Značilnost kuge je bila, da je povzročala nenadne, hitre in množične smrti, zato je imela na ljudi močan psihološki vpliv. Strah pred kugo je med ljudmi povzročal beg pred boleznijo in upiranje oblastem. Ker kuge niso znali zdraviti, so ljudje uteho iskali predvsem v pobožnosti in priprošnjah.¹⁰⁶

Študija Manfreda Strake, ki je za ozemlje Spodnje Štajerske sicer nepopolna, je pokazala, da je epidemija kuge v letih 1679–1680 najhuje prizadela območje med Muro in Dravo, od Maribora do okolice Radgone. Na tem ozemlju se kugi ni izognila nobena župnija, umrlo pa naj bi okoli 20 % prebivalstva.¹⁰⁷

Na začetku prispevka je bilo poudarjeno, da je epidemija kuge na Štajerskem v letih 1679–1683 v deželi pomenila najhujšo kužno epidemijo po letu 1480. Ni pa bila zadnja. Štajersko je kužna epidemija nazadnje prizadela v letih 1710–1716. Že v letih 1710–1712 se je z Ogrskega razširila v Slovenske gorice in se dve leti (do 1714) zadržala na Ptujju. Iz Spodnje Avstrije se je v letih 1713–1715 zanesla na Zgornjo Štajersko, od tam pa v mariborsko in celjsko okolico. Poleti 1715 se je s Štajerskega razširila na Koroško, kjer so zanjo umirali in obolevali do sredine naslednjega leta, in Kranjsko. Do 18. stoletja je kuga v Evropi veljala za endemično in je bila za človeštvo najhujša nalezljiva bolezen. Pozneje se je izjemoma pojavljala v posameznih krajih in je postopoma izginila. 18. stoletje je bilo tako zadnje stoletje, ko je kuga obiskala slovenske dežele.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 267–268; Keber, *Čas kolere*, str. 14–15; Ulbricht, *Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch*, str. 330–331.

¹⁰⁶ Keber, *Čas kolere*, str. 7.

¹⁰⁷ Straka, *Bevölkerungsverluste*, str. 128.

¹⁰⁸ Golec, *Kužne epidemije na Dolenjskem*, str. 70–71; Brunner, *Die letzte Pestepidemie*, str. 148; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 214; Horvat, *Posledice kužnih epidemij*, str. 66–67.

VIRI IN LITERATURA

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (Slovenija):

SI_AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko.

SI_AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (Slovenija):

Matične knjige, Župnija Kočevje, Mrliška ali pokopna matična knjiga (MMK) 1669–1724.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor (Slovenija):

Matične knjige, Župnija Maribor-Sv. Janez Krstnik, MMK 1664–1762.

Škofijska pisarna, D XV – Maribor – levi breg.

Zbirka inkunabul in raritet, Marenberška kronika.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor (Slovenija):

SI_PAM/0004, Magistrat Ljutomer, 28/A-9/2/h, škatla (šk.) 77, ovoj 1, Saniteta v trgu Ljutomer – ukrepi proti kužnim boleznim, 1680–1856.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (Avstrija):

Landschaftliches Archiv Antiquum (LAA), Gruppe IX, Sanität, Karton (K.) 15, Heft (H.) 73, Seuchen, allgemeine Sanitätsverwaltung 1648–1702; H. 74–75, Seuchen, allgemeine Sanitätsverwaltung 1680; H. 76, Seuchen, allgemeine Sanitätsverwaltung 1681.

Inner Österreichische Regierung (IÖR), K. 787, Gutachten 1680, Juli Nr. 4.

Sondersammlungen, Handschriftensammlung (Hs.), Gruppe I, K. 613, Eduard Damisch, *Darstellung der Verheerungen, welche durch die Pest im Jahre 1680 zu Pettau entstanden* [etc.], s. l. & s. d. [Ptuj, ok. 1855].

ZAP – Zgodovinski arhiv na Ptuju (Slovenija):

SI_ZAP/0070, Rokopisna zbirka, 1496–1956.

ŽA Ruše – Župnijski arhiv Ruše (Slovenija):

Jožef Avguštin Meznerič (Marian), *Notata Rastensia ex antiquissimis documentis desumpta et varys, fide humana dignis, autographis synopticè descripta*. [Maria Rast / Ruše, po 1764].

Literatura in objavljeni viri

Borisov, Peter: *Zgodovina medicine. Poskus sinteze medicinske misli*. Druga, dopolnjena in razširjena izdaja. Maribor: Založba Pivec, 2009.

Brunner, Walter: *Seuchen und Seuchenbekämpfung in Graz vom 16. bis 19. Jahrhundert. Gesundheit und Hygiene im pannonischen Raum vom ausgehenden Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Tagungsband der 23. und 24. Schlaininger Gespräche 2003/04* (ur. Sonia Horn in

- Rudolf Kropf). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 120. Eisenstadt, 2007, str. 99–111.
- Brunner, Walter: Die letzte Pestepidemie im Oberen Murtal 1713/1715. *Gesundheit und Hygiene im pannonischen Raum. Tagungsband der 23. und 24. Schlaininger Gespräche 2003/2004* (ur. Sonia Horn in Rudolf Kropf). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 120. Eisenstadt, 2007, str. 137–148.
- Čičaj, Viliam: Ungarische Krankheit. *Gesundheit und Hygiene im pannonischen Raum. Tagungsband der 23. und 24. Schlaininger Gespräche 2003/2004* (ur. Sonia Horn in Rudolf Kropf). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 120. Eisenstadt, 2007, str. 241–254.
- Dean, Katharine R. et al.: Human ectoparasites and the spread of plague in Europe during the Second Pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America / PNAS*, 2018, vol. 115, no. 6, str. 1304–1309.
- Flamm, Heinz: *Die ersten Infektions- oder Pest-Ordnungen in den österreichischen Erblanden, im Fürstlichen Erzstift Salzburg und im Innviertel Im 16. Jahrhundert*. Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin, Band 58, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008.
- Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo = Plague epidemics in Lower Carniola between tradition and reality. *Kronika* 70, 2022, Iz zgodovine epidemij (izredna številka), str. 41–78 in 141–182.
- Grahornik, Matjaž: Janez Benedikt Gründel. *Osebnosti slovenske medicine* (ur. Mateja Ratej). Ljubljana, 2020, str. 79–89.
- Härtel, Esther: Frauen und Männer in den Pestwellen der Frühen Neuzeit. Demographische Auswirkungen der Seuche auf die Geschlechter. *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit* (ur. Otto Ulbricht). Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004, str. 64–95.
- Horvat, Dejan: *Posledice kužnih epidemij in požara v mariborski župniji sv. Janeza Krstnika med leti 1712–1725*. Diplomsko delo, Univerza v Mariboru, 2011.
- Keber, Katarina: *Čas kolere. Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Thesaurus Memoriae, Dissertationes 6. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Založba ZRC, 2007.
- Keber, Katarina: Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi = Carniola's Defense Mechanism for Protection against the First Cholera Epidemic in Europe. *Kronika* 70, 2022, Iz zgodovine epidemij (izredna številka), str. 79–92 in 183–196.
- Kelemina, Aleksander: *Kuga v mariborski župniji sv. Janeza Krstnika v letih 1680–1682*. Diplomsko delo, Univerza v Mariboru, 2004.
- Kropej Telban, Monika: Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu = Folktales about the Plague and Healing Practices against It in Narrative Folklore. *Kronika* 70, 2022, Iz zgodovine epidemij (izredna številka), str. 27–39 in 127–139.

- Lazarini, Franci: *Francišanska cerkev v Mariboru*. Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 2013.
- Macher, Mathias: *Handbuch der kais. kön. Sanität-Gesetze und Verordnungen mit besonderer Beziehung auf die innerösterreichischen Provinzen* [etc]. Band 1. Graz: Dirnböck; Laibach: Kleinmaier; Klagenfurt: Sigismund, 1846.
- Macher, Mathias: *Medizinisch-statistische Topographie des Herzogtumes Steiermark* [etc.]. Graz: Ferstl, 1860.
- Majcen, Gabriel: *Kratka zgodovina Maribora*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1926.
- Mauelshagen, Franz: Pestepidemien im Europa der Frühen Neuzeit (1500–1800). *Pest. Die Geschichte eines Menschheitstraumas* (ur. Mischa Meier). Stuttgart, 2005, str. 237–265 in 432–434.
- Meško, Franc Ksaver: *Črna smrt. Zgodovinska povest*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1911.
- Mlinarič, Jože: *Marenberski dominikanski samostan, 1251–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 1997.
- Naphy, William in Andrew Spicer: *Der schwarze Tod. Die Pest in Europa* (nemški prevod Markus Rüttermann). Essen: Magnus Verlag, 2003.
- Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. I. Theil. Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate: Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkowitz*. Marburg: Verlag des F. B. Lavant. Ordinariates, 1875.
- Ottner, Christine: Obrigkeitliche Gesundheitsfürsorge in der Frühen Neuzeit – dargestellt anhand niederösterreichischer Quellen. *Gesundheit und Hygiene im pannonischen Raum vom ausgehenden Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Tagungsband der 23. und 24. Schlaininger Gespräche 2003/04* (ur. Sonia Horn in Rudolf Kropf). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 120. Eisenstadt, 2007, str. 345–362.
- Peinlich, Richard: *Geschichte der Pest in Steiermark*. Band I. Graz: Vereins-Buchdruckerei, 1877; Band II, Graz: Vereins-Buchdruckerei, 1878.
- Peinlich, Richard: Die Pest zu Radkersburg im Jahre 1680. *Grazer Volksblatt* 13, 1880, št. 256 (7. november), str. 6, in št. 258 (10. november), str. 5–6.
- Predin, Štefan: *Mariborski lekarnarji skozi stoletja*. Maribor: Mariborske lekarne Maribor, 1994.
- Slekovec, Matej: Kuga na slovenskem Štajerskem. *Slovenski gospodar* 17, 1883, št. 16 (12. april), str. 118–119; št. 17 (19. april), str. 126–127; št. 18 (26. april), str. 133–134, in št. 19 (3. maj), str. 142–143; letnik 18, 1884, št. 12 (20. marec), str. 94, in št. 13 (27. marec), str. 101–102.
- Steinberger, Boris: »Es ist keyne süsse arbeit... inn solcher geschwinden ferlichen grossen giefft.« Ein Prozeß gegen einen Totengräber in Sachsen im Jahre 1600. *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit* (ur. Otto Ulbricht). Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004, str. 181–216.
- Straka, Manfred: Bevölkerungsverluste durch die Pest von 1680 in der Steiermark. *Sonderband des Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 18, 1971, str. 117–131.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Živiljenje in svet, 1934.
- Ulbricht, Otto: Einleitung. Die Allgegenwärtigkeit der Pest in der Frühen Neuzeit, und ihre

- Vernachlässigung in der Geschichtswissenschaft. *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit* (ur. Otto Ulbricht). Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004, str. 1–63.
- Ulbricht, Otto: Pesthospitäler in deutschsprachigen Gebieten in der Frühen Neuzeit. Gründung, Wirkung und Wahrnehmung. *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit* (ur. Otto Ulbricht). Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004, str. 96–132.
- Ulbricht, Otto: Die Pest – medizinisch/medizinhistorisch. *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit* (ur. Otto Ulbricht). Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004, str. 326–332.
- Umek, Ema: Kuga na Štajerskem v letih 1679–1683. *Kronika* 6, 1958, št. 2, str. 80–84.
- Valvasor, Janez Vajkard et al.: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain: das ist, Wabre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses, in manchen alten und neuen Geschicht-Büchern zwar rühmlich berührten, doch bishero nie annoch recht beschriebenen Römisch-Keyserlichen herlichen Erblandes* [etc.], Band 4. Laybach: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Varga, J. János: Die Pestseuchen in den Herrschaften der Batthyánys. Pestepidemien in Westungarn im 17. Jahrhundert. *Gesundheit und Hygiene im pannonischen Raum vom ausgehenden Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Tagungsband der 23. und 24. Schlaininger Gespräche 2003/04* (ur. Sonia Horn in Rudolf Kropf). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 120. Eisenstadt, 2007, str. 113–123.
- Waltritsch, Marko: Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju. *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov / 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 189–200.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem: lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod! *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov / 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999, str. 201–210.
- Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Ljubljana: Viharnik, 2009.

Spletni vir

»Alexandre Yersin«, https://en.wikipedia.org/wiki/Alexandre_Yersin (13. 10. 2022).

Plague epidemic in Styria in 1679 and 1680

The article discusses the plague epidemic in Styria in 1679 and 1680. Marked by a high frequency of plague epidemics, the seventeenth century can be described as the century of plague both in Slovenia and in the rest of Europe. Protective measures against infectious diseases were a common practice at that time. Ordinances and decrees for the prevention, suppression, and treatment of the plague were adopted from northern Italy in the fifteenth century and provided the basis for plague control throughout western Europe for almost three centuries. Although they significantly reduced its incidence, the disease was still a long way from being eradicated. In the pre-bacteriological era, physicians were unable to explain infectious diseases and therefore unable to treat them effectively.

The epicentre of the epidemic discussed in this paper was in Transylvania, where the plague broke out in the summer of 1678. By November of that same year, the plague had spread westwards to the Habsburg borderlands of Lower Austria and Styria. Although the authorities had already closed the border at Radgona (Germ. *Radkersburg*), people did not obey the order. In December 1678, all crossings of the Mura River between Radgona and Ljutomer (Germ. *Luttenberg*) were forbidden (except for the route to the mills), and the border with Hungary was closed up to Friedberg. From January 1679, the plague was rampant in Vienna, and by June it had spiralled out of control. Although it was often mistaken for a fever during the summer months, the tell-tale signs of the plague were the swelling and especially the bluish-black discoloration of the deceased's skin, which gave the disease its name: the Black Death. Causing sudden, rapid, and mass deaths, the plague also had a strong psychological impact on people. The fear of the disease forced people to flee and resist the authorities.

From the second half of 1679 onwards, the plague spread from Lower Austria to the north and east of the historical province of Styria. The worst affected area in Lower Styria that year was Celje (Germ. *Cilli*) and its surroundings. The plague reached its peak in Lower Styria in 1680, with outbreaks in Maribor (Germ. *Marburg*) and its surroundings, in the area between Radgona and Cmurek (Germ. *Mureck*), as well as in and around Ptuj (Germ. *Pettau*). Another major epidemic hotspot that year was Graz, the capital of Styria. In July, the members of the provincial government and the court had to withdraw from Graz to Bruck an der Mur, where they remained until February 1681. In the winter of 1680–1681, the first wave of the plague epidemic in Styria was almost over. In 1679–1680, the plague caused the greatest devastation in the area between the Mura and the Drava, that is, the territory between Maribor and

Radgona on the right bank of the Mura. No parish in this area escaped the plague, which killed around 20% of the population. Between 1681 and 1682, and to a lesser extent in early 1683, the second wave of the epidemic hit Styria, which otherwise recorded limited outbreaks. The plague epidemic of 1679–1683 was the worst in Styria since 1480 but not also the last to hit the province, as it struck again in the period 1710–1716. Until the eighteenth century, the plague was the most disastrous infectious disease for mankind in Europe. Later, it appeared sporadically in some places and gradually became extinct. The eighteenth century was thus the last century when the plague raged through the Slovenian provinces.

HRVOJE PETRIĆ, NIKOLA OSTOJČIĆ

Ekohistorijski aspekti sanitarnog kordona u Vojnoj krajini

Uvod

Nakon teritorijalnih proširenja u 18. stoljeću, habsburška Vojna krajina imat će važnu ulogu u zaustavljanju epidemija koje su se trgovačkim i drugim kontaktima uglavnom iz Osmanskog Carstva širile u Habsburšku Monarhiju. Kao odgovor na epidemiju kuge iz 1708. doneseni su: *Praeclusio Hungariae Peste contaminatae* iz 1709. i Carski patent o zaštiti kuge (*Pestpatent*) iz 1710. godine. Mjere iznesene u tim odredbama predstavljale su temelj kasnijem razvoju kontinuirane protuepidemijske zaštite jer su obuhvaćale mjere zadržavanja u karanteni na točno određenim mjestima na granici. Nakon toga je car Karlo VI. (kralj Karlo III.) 1713. započeo s donošenjem odredaba u vezi s organizacijom kužnog redarstva i kužnog kordona na granici Habsburške Monarhije. Patentom Karla VI. od 22. listopada 1728. propisano je stvaranje trajnog sanitarnog kordona kao kontinuirane protuepidemijske zaštite na graničnom pojasu Habsburške Monarhije i to od Jadranskog mora do Karpata, u ukupnoj duljini od oko 1900 km. Osim što je sanitarni kordon predstavljao nužnost u obrani od epidemija, on je ujedno bio odraz novih ideja prosvjetiteljstva i „znanstvene revolucije“.¹ Sanitarni kordon nije funkcionirao samo na karantenama već i na stalnim kordonskim stražama i sustavu prikupljanja informacija o zdravstvenom stanju u Osmanskom Carstvu. Stalna straža je osigurana nametanjem zasebnih obveza vojnokrajiskom stanovništvu, a prve kontumacijske postaje podignute su oko 1730.-1740. uz rijeke Unu i Savu, što je značilo da su se institucije u sklopu sanitarnog kordona morale prilagođavati okolišu. Stoga,

¹ Shek Brnardić, *Svijet Baltazara Adama Krčelića*, str. 23–28.

kako bi kao simbol reorganizirane Vojne krajine mogao biti trgovački konkurentan, sustav sanitarnog kordona je kao ljudska intervencija u okolišu bio uvjetovan prije svega okolišem u kojem se granica nalazila pa se stoga dijelio na „suhi“ (planina, prijevoj, šuma, put) i „mokri“ (vodena površina, najčešće rijeka) dio.² Stoga, iako su ekonomski, politički, kulturni i brojni drugi faktori utjecali na uspostavu sanitarnog kordona, preduvjet da se svrha takvog sustava ostvari bila je prilagodba okolišu u kojem će se nalaziti.

Epidemije kuge u Hrvatsko-slavonskom kraljevstvu i Vojnoj krajini u 17. stoljeću kao uvod prema ideji osnutka sanitarnog kordona u Vojnoj krajini

Nevolju zbog suše i kuge isticao je i Hrvatsko-slavonski sabor.³ Na saborskom zasjedanju 8. svibnja 1600. u Zagrebu postojao je strah, da će se od poreza sakupiti mali prihodi »jer je kuga uništila domove«.⁴ Kuga je tijekom ljetnih mjeseci bila proširena po mnogim mjestima, npr. u zagrebačkom Gradcu.⁵

Hrvatsko-slavonski sabor koji se sastao u Krapini 13. lipnja 1600. donio je zaključak: »Pošto kuga dulje vremena bijesni u gradu Gradcu (Zagrebačkom) i na raznim drugim mjestima, određuje Sabor, da iz okuženih mjesta ne smije nitko sa svojom robom izaći, a iz zdravih mjesta ne smije nitko u okužena ući, da robu kupuje. Neka se (od trgovine) suzdrže svi u okuženim i u zdravim mjestima. Tko učini drugačije, neka mu se oduzme sva roba i neka se izbatina«.⁶ Kuga se proširila po dijelovima Križevačke županije i Varaždinskog generalata ujesen 1600. godine.⁷ Zbog toga nisu mogli doznačeni kmetovi graditi nove utvrde u Sv. Petru (kraj Velikog Bukovca) i Đurđevcu, niti pojačati utvrde u Ludbregu i Đelekovcu te očistiti grabe oko bedema u Varaždinu, što se vidi iz saborskih zaključaka sa zasjedanja od 16. studenoga 1600. u Sv. Križu Začretju.⁸ Na saborskom zasjedanju 25. siječnja 1601. spominje se, da je epidemija kuge prestala.⁹

² Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, str. 46–47; Mlinarić & Lazanin, *Zarazne bolesti*, str. 9–43.

³ *Acta comitialia*, knj. 4 (ur. Ferdo Šišić) (= *Acta comitialia*), str. 397–401.

⁴ *Acta comitialia*, str. 404.

⁵ Horvat, *Povijest Hrvatske*, str. 295.

⁶ *Acta comitialia*, str. 408.

⁷ Horvat, *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, str. 13.

⁸ *Acta comitialia*, str. 410.

⁹ *Acta comitialia*, str. 413.

Zabilježena je pojava kuge 1629. godine i to na cijelom području hrvatskih zemalja »i to takvom žestinom da je jedva koje mjesto ostalo pošteđeno. Umro je velik broj ljudi.« U Zagrebu je, navodno, umrlo oko 600 osoba.¹⁰ Uz kugu se pojavila i glad,¹¹ a u pismu od 15. rujna 1629. govori se o bolesti od koje je u posljednje vrijeme umrlo oko 80 ljudi, a da dnevno umire 4 do 5 osoba.¹²

Iako je epidemija kuge, primjerice u srpnju 1644. bila zabilježena u područjima u Dalmaciji i sjeverno od nje,¹³ nije poznato je li se proširila.

Poznata je kuga na širem prostoru Podunavlja 1645. godine kada su hrvatski krajevi dodatno stradali od dugotrajne suše, a u primorskim područjima je zabilježena šteta od najezde skakavaca.¹⁴ Na jesen iste godine se u Međimurju pojavila kuga prenesena iz Ugarske. Da kuga ne prijeđe preko rijeke Drave, Varaždinska je županija u studenom donijela zaključak da se na rijeci Dravi postave guste straže koje će paziti da preko rijeke ne prelaze ljudi iz krajeva gdje je vladala zaraza.¹⁵

Najesen 1647. godine izbila je epidemija kuge u sjeverozapadnoj Hrvatskoj,¹⁶ a u Zagrebu je od nje umrlo mnogo stanovnika na području današnje Ilice, u Novoj Vesi, na Potoku i u Šoštarskoj ulici. Kako se ne bi »okužio« Gradec, građani su 5. studenoga 1647. zatvorili sva četiri gradska vrata. Epidemija kuge je prestala oko 4. veljače 1648. godine, a u međuvremenu je bio zabranjen ulazak i izlazak iz grada. Kao zavjet i spomen na epidemiju kuge izgrađena je crkva Sv. Roka, koga se smatralo zaštitnikom od kuge.¹⁷

Luka Ibrišimović je u siječnju 1678. godine javio biskupu Martinu Borkoviću da se čini da je gotovo cijelo Osmansko Carstvo bilo zahvaćeno kugom, ali bolest nije prešla na habsburško područje.¹⁸ Ubrzo se kuga pojavila na hrvatskom prostoru.¹⁹ Iz Štajerske je zaraza kuge prešla u Hrvatsko zagorje, a nakon toga u dijelove Križevačke županije i Varaždinskog generalata.²⁰ Epidemiju kuge zabilježio je Luka Ibrišimović u pismu 6. rujna 1680. godine.²¹

¹⁰ Piasek, Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici, str. 68.

¹¹ KAZ, ACA, fasc. 28, br. 136; Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj*, str. 225.

¹² KAZ, ACA, fasc. 28, br. 136; Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj*, str. 227.

¹³ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, kut. 497, fasc. 300, br. 651.

¹⁴ Horvat, *Povijest Hrvatske*, str. 410.

¹⁵ Horvat, *Povijest grada Varaždina*, str. 180–181.

¹⁶ Horvat, *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, str. 13.

¹⁷ Horvat, *Povijest Hrvatske*, str. 415.

¹⁸ Barbarić & Holzleitner, *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, str. 77–79.

¹⁹ »Iz Turske je godine 1678. preko Skradina donesena kuga u Prevlaku pa u Zadar, te je tom prigodom samostan na Galovcu bio pretvoren u lazaret. Godine 1679. je kuga iz Beča i Graca prodrila u južnu Štajersku i Korušku, a godine 1682. hara i u Gorici.« (usp. Rafo Ferri, *Historijski podaci o kugi*, str. 263).

²⁰ Horvat, *Povijest grada Varaždina*, str. 204.

²¹ Barbarić & Holzleitner, *Pisma fra Luke Ibrišimovića*, str. 104–105. Ibrišimović je u pismu pisanom u Velikoj 30. svibnja 1677. spomenuo, da je »kuga zaposjela Bosansko kraljevstvo. Naši su pak krajevi u najboljem

Kao sjećanje na kugu, vjerojatno onu 1679. godine,²² u Varaždinu je 1682. (kasnije prenesen u Optujsku ulicu) bio podignut zavjetni stup zalaganjem varaždinskog pravника Andrije Husa i supruge mu Barbare Žitomersky.²³

Hrvatsko-slavonski sabor je u studenom 1682. godine donio odredbe o stražama protiv širenja kuge koja se pojavila u okolici Koprivnice i križevačkim dijelovima vojne krajine.²⁴ Kuga se proširila i u okolicu Varaždina gdje je usmrtila mnogo ljudi u selima Vidovec, Ivanec, Križovljan i Gornja Voća. Od kuge su trpjela također neka zagorska sela, naročito Zajezda i Hrašćina,²⁵ a u Zagrebu su žrtve zabilježene samo u kaptolskom franjevačkom samostanu.²⁶ Od straha pred kugom varaždinski je gradski magistrat zaključio da će podignuti zavjetnu kapelicu Sv. Fabijana i Sebastijana ako kuga ne dopre u grad Varaždin. Varaždin je ovom prigodom bio prilično pošteđen od ove strašne pošasti. Stoga su Varaždinci počeli graditi kapelicu Sv. Fabijana i Sebastijana da izvrše svoj zavjet. Kapelica je uskoro bila sagrađena, a prvi put se službeno spominje u izvještaju arhidakona Šidića od 8. prosinca 1688. godine.²⁷ Prema zapisima zagrebačkih isusovaca kuga je 1682. zahvatila župu Novake nedaleko Varaždina, otkuda dolazi i u grad.²⁸ Čini se da je kuga u Varaždinu bilježena i od proljeća 1682. do siječnja 1683.²⁹

Sredinom kolovoza 1691. došlo je do zatvaranja škola »zbog prijeteće kuge«. Škole su ponovno bile otvorene tek krajem studenoga.³⁰ Te se godine kuga pojavila u Pokuplju i Pounju. Kuga je bila raširena u Karlovcu i okolnim selima sve do Plaškoga i Vrhovina, a dalje se širila prema Sisku, Petrinji, Zrinu i Kostajnici, kamo su je prenijeli vojnici tijekom ratnih operacija.³¹ Na saborskom zasjedanju održanom 21. prosinca 1691. zaključeno je da Sabor zamoli vladu u Grazu neka u Hrvatsko-slavonsko kraljevstvo pusti liječnika Ivana Adama Rumora, koji je na glasu kao "učitelj zdravlja", te je uspješno liječio ljude prigodom posljednje epidemije kuge u Grazu.³² Slijedio je novi val kuge od 1700. godine koji se širio iz Temišvara zbog čega je bila zabranjena trgovina hrvatskih

zdravstvenom stanju«, a u pismu od 4. siječnja 1678. spominje, »da je cijela Turska zahvaćena kugom« (isto, str. 70–71, 78–79).

²² Szabo, *Hrvatsko Zagorje*, str. 180.

²³ Piasek, Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici, str. 73–74.

²⁴ *Zaključci Hrvatskog sabora*, knj. 1, str. 427.

²⁵ Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 361.

²⁶ Sikirić Assouline & Molnar, Kuga na vratima Zagreba, str. 107–129.

²⁷ Horvat, *Povijest grada Varaždina*, str. 204.

²⁸ Fancev, *Građa za povijest školskog književnog rada*, str. 116.

²⁹ Piasek, Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici, str. 70.

³⁰ Fancev, *Građa za povijest školskog književnog rada*, str. 125.

³¹ Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 365.

³² *Zaključci Hrvatskog sabora*, knj. 1, str. 537.

slobodnih kraljevskih gradova s Temišvarom,³³ a sve mjere koje su poduzimane krajem 17. stoljeća i kasnije snažno su utjecale na razvoj javnog zdravstva.³⁴

Osnivanje sanitarno-kordonskog sustava

Začeci ove institucije vezani su uz Mir u Srijemskim Karlovcima 1699. koji je otvorio novo poglavlje u međunarodnim odnosima te osigurao putnički i trgovački promet. Iako se sve do kraja 19. stoljeća nije znao niti uzročnik niti način prenošenja kuge, ljudi su kao kritičnu točku prepoznali granicu koja je predstavljala mjesto trgovačkih, kulturnih, rodbinskih i drugih vrsti susreta. Svaki od tih susreta predstavljao je potencijalni susret s bolesti. Najčešći pravac iz kojeg su epidemije dolazile bio je onaj iz Osmanskog Carstva s kojim ne samo da je Habsburška Monarhija živjela u simbiozi zbog granice i pograničnih društava oko nje, već i zbog intenzivne trgovine koja se zbog smanjenog intenziteta ratovanja povećala. Prisutnost Vojne krajine i iskustvo Osmanlija s njom značilo je i psihološki preduvjet koji je olakšao ove veze, kao i tradicija trgovine na granici koja će sanitarnim kordon biti pomnije kontrolirana nego prije.³⁵ Iako se kuga većinski javljala na granici, znala se probiti i do središta zbog čega će se početi razmišljati o sustavnom i organiziranom suočavanju s epidemijama. Uspostavu sanitarno-kordonskog sustava potaknut će pojava kuge 1708. na habsburškom tlu te se ubrzo donose 1709. i 1710. *Praeclusio Hungariae Peste contaminate*, odnosno *Pestpatent* kojima se pokušalo spriječiti širenje kuge iz ugarskih zemalja prema današnjem austrijskom području.³⁶ Krajem 1709. uspostavljen je privremeni sanitarno-kordonski sustav u obliku tri koncentrična kruga s Bečom u središtu. Prva kružnica nalazila se na podunavskom prostoru (Esztergom – Székesfehérvár – Simontornya – Pécs – Szigetvár – Siklos – Osijek – Vukovar – Ilok – Petrovaradin), druga na austrijsko-ugarskoj i hrvatsko-ugarskoj granici (Magyaróvár – Győr – Sopron – Szombathely – Szentgotthard do rijeke Mure, a s druge strane Mure kroz Čakovec i Legrad, a na drugoj strani Drave kroz Varaždin, Križevce i Viroviticu; na sjeveru je koridor trebao prolaziti s druge strane Dunava kroz Bratislavu, Trnavu, Leopold-Neustadt, Trenčín i Illavu) te treća u okolici Beča (Hainburg – Prellenkirchen – Bruck – Mannersdorff – Ebenfurth – Wiener Neustadt – Kirchschlag).³⁷ Važan faktor kod uspostave kordona

³³ Hrvatske kraljevske konferencije, str. 182.

³⁴ Skenderović, Epidemije kuge u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, str. 77–96.

³⁵ Horbec, *Zdravlje naroda*, str. 85–87.

³⁶ Horbec, *Zdravlje naroda*, str. 87–92.

³⁷ Skenderović, Zdravstvene reforme Marije Terezije, str. 126–129.

bila je konsolidacija habsburške vlasti na istočnom teritoriju Hrvatskog i Slavenskog Kraljevstva, Ugarske i Banata nakon Požarevačkog mira 1718. kao i uspostava stabilne granice na Uni i Savi s Osmanskim Carstvom 1739. godine nakon Beogradskog mira.³⁸ Godine 1728. Karlo VI. reskriptom ozakonjuje održavanje kordona duž istočnih granica Monarhije čime će biti položeni posljednji temelji osnutka sanitarnog kordona.³⁹ Već tada postoje mjere i uvodi se razdoblje karantene za ljude i robu pristigle iz europskog dijela Osmanskog Carstva, a na granicama se grade karantene i postavlja straža na Tisi, Savi i Dravi.⁴⁰ Očigledno je da je već u samom začetku kordon ovisio o političkoj granici, koja je u pravilu pratila onu prirodnu u obliku rijeke ili planine. Rijeke će stoga dobiti dvojaku funkciju: epidemiološku i trgovačku. Predispozicije prostorne hermetizacije između dvaju carstava osim Beogradskog mira iz 1739. dodatno će katalizirati kuga koja u 1730-ima hara južno od Save i Dunava kao i ona koja se 1737. pojavljuje u Transilvaniji te uskoro dolazi do Banata i Bačke te probija kordonsku liniju Slankamen – Osijek te potom Osijek – Vukovar – Vinkovci kada dolazi do požeškog kraja.⁴¹ Konačna konsolidacija bit će moguća nakon Rata za austrijsku baštinu 1740.-1748. te Sedmogodišnjeg rata (1756–1763) koji su zahtijevali fokus vojske, administracije te bitnih dužnosnika.⁴² Konsolidacija habsburške vlasti postupno je razgraničila civilne i vojne jurisdikcije te učvrstila sustav Vojne krajine pod upravom Dvorskog ratnog vijeća u Beču. Vojna krajina bila je ključna za funkcioniranje kordona zbog logističkih mogućnosti opskrbe ljudi za stražu, stručnog i nestručnog medicinskog osoblja, financijske moći i mogućnosti prikupljanja informacija na osmanskim teritoriju.⁴³

Ovisnost sanitarno-kordonskog sustava o okolišu

Politička je granica u realnosti često bila obilježena i uvjetovana okolišem. S obzirom na to da su rijeke, planine i gorja ujedno bile granice, a sanitarni kordon je pratio tu granicu, njegova funkcija, efikasnost i položaj bili su uvjetovani okolišem i geomorfološkim karakteristikama u najmanju ruku koliko i vojnokrajskim strukturama po pitanju ljudstva.⁴⁴ Koliko su vojnici i naoružani građani štitili graničnu liniju u

³⁸ Horbec, *Zdravlje naroda*, str. 85–87.

³⁹ Dugački & Regan, *Povijest zdravstvene skrbi*, str. 45–48.

⁴⁰ Horbec, *Zdravlje naroda*, str. 87–92.

⁴¹ Skenderović, *Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini*, str. 157–170.

⁴² Rothenberg, *The Austrian Sanitary Cordon*, str. 15–21.

⁴³ Horbec, *Zdravlje naroda*, str. 85–87.

⁴⁴ Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, str. 46–47.

svrhu sprječavanja prelaska robe i ljudi iz zaraženih područja, toliko je lakoću ili težinu ovog posla uvjetovao i okoliš.⁴⁵ Efikasnost sanitarno-kordonskog sustava u pitanje su dovodili antikontagionisti (negiranje epidemija kao zaraznih, »kontaktnih«, bolesti), no argumenti nisu bili vezani uz njegovu efikasnost uvjetovanu okolišem, već utjecajem na granicu i otežanu fluktuaciju ljudi i robe.⁴⁶ Unatoč nepoznavanju uzročnika i sukobu elita po pitanju sanitarnog kordona, jasno je bilo kako ovakav sustav ne samo da će doprinijeti prevenciji bolesti, već će podići i razinu higijene i javnog zdravstva u svojoj blizini. Iz današnje perspektive, kada znamo o povezanosti buha i štakora u prijenosu kuge, sanitarno-kordonski sustav širenje bolesti teško je mogao apsolutno sriječiti, ali je njegov doprinos prevenciji bio itekako značajan jer se fokusirao na ljude te njihovu robu i odjeću. Time se makar dio lanca prijenosa bolesti uspio stabilizirati što dokazuje i sve manja pojavnost i prodornost kuge u 18. stoljeću na habsburškom tlu.⁴⁷ Naravno, ovakva opsežna granica značila je i raznolik okoliš koji je oblikovao granicu te ovisno o njemu bilo je određeno gdje će kontumaci, gdje čardaci, a gdje rašтели biti raspoređeni.⁴⁸ Stoga je fokus vlasti na jugoistočnu granicu, koji je bio moguć nakon polovice 18. stoljeća, itekako bio nužan jer na tih 1900 kilometara koliko se sanitarno-kordonski sustav protezao granični su prijelazi imali brojne varijacije, a one su se najviše ticale okoliša. Kuga je uspijevala sanitarno-kordonski sustav zaobići, a uzroci su bili brojni. Jedan od njih svakako je imunitet, čega su znanstvenici i vlasti u 18. stoljeću bili svjesni. Uz imunitet (koji je povezan s lošom prehranom i gladi koja je primjerice prethodila kugi 1795. u Srijemu), kada pričamo o okolišu, treba spomenuti i faktor godišnjeg doba jer je primjerice zima bila lošije »plodno tlo« u epidemiološkom smislu od ljeta. Uz to, treba reći kako izvori iz 18. stoljeća poput Grgura Peštalića i von Taubea govore o močvari kao izvoru bolesti. Izvori koji svjedoče o kugi 1795. svjedoče o tadašnjoj svjesnosti, ali i krivim vjerovanjima i tumačenjima, o korelaciji pojave kuge i vremenskih uvjeta poput vlage, temperature i sl.⁴⁹ Takvi uvjeti zasigurno su mogli utjecati na pojavu i širenje kuge, a u ovom kontekstu treba spomenuti i one koja se bave nepogodama poput potresa i vulkana koji prethode epidemijama. Pojedini istraživači uočavaju pojavnost potresa prije pojava epidemija, a u ovom kontekstu treba spomenuti Krešimira Kužića

⁴⁵ Dugački & Regan, *Povijest zdravstvene skrbi*, str. 46.

⁴⁶ Sechel, *Contagion Theories in the Habsburg Monarchy*, str. 55–58. Sukob mišljenja oko epidemije u znanosti, politici te problem autoriteta po pitanju suočavanja s epidemijom dokazali su na primjeru pandemije COVID-a, kako se povijest zaista ponavlja (De Munck, *The Human Body Must Be Defended*, str. 113–123).

⁴⁷ Rothenberg, *The Austrian Sanitary Cordon*, str. 15–23.

⁴⁸ Novaković, *Arheologija prostora i arheologija krajolika*, str. 46.

⁴⁹ Maksić, *Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga*, str. 117–123, 131–138.; Peštalić, *Utišenje ožalošćenih*, str. 237; Taube, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 137.

koji se bavi ovim temama na hrvatskom prostoru.⁵⁰ U isto vrijeme treba reći da izvori svjedoče o potresima kojima nije prethodila ni slijedila kuga zbog čega ove teorije treba pažljivo promatrati jer često se radi o kronikama u kojima prirodni procesi mogu biti preuveličani ili pojednostavljeni.⁵¹

»Suradnja« sanitarnog kordona s okolišem tj. potencijalom koji je okoliš nudio za rješavanje ili otežavanje zadaće koju je kordon trebao ispuniti, bila je od ključnog značaja. Primjerice, rijeka poput Une s izvorišta u Gračacu kako ide prema ušću u Jasenovcu sve je više ravničarska zbog čega je bila jednostavna kontrolna točka. Una je zbog svoje specifičnosti »stvorila« od Kostajnice važnu trgovačku točku sve do 1772. kada će tamošnji kontumac (pod upravom hrvatskih staleža i bana) zamijeniti raštel. Kostajnica je bila pozicionirana na unskom otoku, a potpadala je pod brigu Sabora i bana. Kostajnica je već nakon Mira u Požarevcu postala glavno mjesto prijelaza preko Une na habsburško tlo.⁵² Stara Gradiška (uz Kostajnicu i Brod jedan od tri riječna ulaza) omeđena Psunjem, Motajicom, Kozarom i Prozarom te od njih odijeljena Savom, predstavljala je odličnu točku za nadgledanje. Upravo takva mjesta su zbog svog dobrog strateškog položaja postala središta trgovačko-prometne veze, ali i protuepidemijske obrane.⁵³ Tamo gdje je sanitarni kordon i odudarao od Save bilo bi tek na njezinim pritocima poput Kupe ili Une. U odnosu na gornji tok koji je prepun brzaca, nizvodno od ušća Sutle, Sava je sporija zbog čega posjeduje plavni potencijal koji je kroz stoljeća dokazivala.⁵⁴

Okoliš kao otežavajući protuepidemijski faktor: primjer Karlovačkog generalata

Uspostava sanitarnog kordona na vojnokrajiškom području bila je jednostavnija zbog izravne podložnosti samom vladaru, a na području gdje to nije bilo moguće uspostava ovog sustava kasnit će 20-ak godina.⁵⁵ Kordon se duž ličko-bosanske granice formira tek nakon što je epidemija 1760-ih poharala Liku.⁵⁶ Konkretno nakon pojave kuge u Lici 1762. granica će se u epidemiološkom smislu još jasnije formirati te će uz *Opći zdravstveni*

⁵⁰ Kužić, *Atmosferski utjecaj erupcije vulkana*, str. 3–15.

⁵¹ Ravančić, *Epidemije kuge u Dubrovniku*, str. 45–66.

⁵² Kruhek, *Kostajnica u protuturskoj obrani*, str. 91.

⁵³ Kljajić, *Stara Gradiška u 18. stoljeću*, str. 60.

⁵⁴ Jakopčić, *Rijeka Sava*, str. 18.

⁵⁵ Buczynski, *Kuga, kontumaci i karantena*, str. 194.

⁵⁶ Jakopčić, *Rijeka Sava*, str. 126–130.

pravilnik 1770. godine biti donesen i Propis protiv kuge (*Pestreglement*).⁵⁷ Pojava sanitarnog kordona pojedine dijelove granice izložila je ugrozi pa je tako Karlovački generalat koji je ovisio od uvoza bosanskog života bio izravno pogođen.⁵⁸ Rašтели su bili od 1768. postavlјani upravo na ovim područјima.⁵⁹ Koliko je primjerice rijeka mogla biti olakotna okolnost u funkcioniranju sanitarno-kordonskog sustava, toliko je »suhi« dio kordona, osobito onaj gdje je granica značila šumovito i brdovito područје, bio problematičan o čemu svјedoči primjer Karlovačkog generalata. Fluktuacija na takvom terenu bila je gotova nemoguća za kontrolirati u praksi. Zatvaranje ovog prostora tj. granice prema osmanskoј Bosni nakon kuge 1762., prema izvјestaju iz 1774., Karlovački je generalat doveo gotovo do propasti u ekonomskom smislu. Zatvaranje ove granice značilo je obustavu nesmetane razmjene soli za žito i korištenje kvalitetnih bosanskih pašnjaka što je dovelo do gladi i iseljavanja. Te 1774. predlaže se popuštanje mjera zbog realnosti na prostoru granice koju kordon nije mogao ometati (npr. upadanje razboјnika) kako bi Senj i Karlobag opet postali gospodarski stabilni. Lјudi su s osmanskog prostora preko Karlovačkog generalata prolazili gotovo nesmetano, isto kao što bi kraјišnici odlazili u Bosnu te je zaključak bio kako je kordon na ovom prostoru bio tek opstrukcija trgovine i uzrok bijede.⁶⁰ Kordonski sustav pokušao se prilagođavati i živјeti između izolacijskih i komunikacijskih mjera. Na prostoru današnje Hrvatske preko riječne granice moglo se ući na tri mjesta (Kostajnica, Stara Gradiška, Brod), a na još frekventnijoj točki na istoku mreža je bila još gušća (Mitrovica, Zemun, Pančevo, Oršova i dr., uz još 11 kontumaca/raštela na područју Transilvanije).⁶¹ Spomenut je prosperitet tj. uspjeh gradova uz rijeke koji su služili kao pozitivni primјeri i važne točke sanitarnog kordona. Slučaj Karlovačkog generalata spada u primјere gdje je okoliš otežavao sve ono što je zamišljeno da će sanitarni kordon ostvariti. Kordon se na područју ličko-bosanske granice u usporedbi s drugim područјima uspostavlja kasnije, a specifičan okoliš tamošnjeg pograničја postat će ogledan primјer kako je sanitarni kordon bio razlog ekonomskog propadanја ovog područја. Gradovi uz pogranične rijeke prosperirali su, a područје Karlovačkog generalata nije moglo biti hermetički zatvoreno kako je bilo zamišljeno. U neuspješnom pokušaju da se ilegalni prelasci onemogućе, samo se oštetilo ekonomiju i svakodnevicu ovog specifičnog područја zbog čега dolazi do gladi i iseljavanja. Primјer ovakvog negativnog utjecaja sanitarno-kordonskog sustava bio je jedan od argumenata protiv njegovog postojanja

⁵⁷ Buczyński, Kuga, kontumaci i karantena, str. 196.

⁵⁸ Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, str. 42–43.

⁵⁹ Valentić, Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona, str. 22.

⁶⁰ Buczyński, Kuga, kontumaci i karantena, str. 203.

⁶¹ Jakopčić, *Rijeka Sava*, str. 127.

od strane antikontagonista i liberalne buržoazije koja je upravo takve situacije poput prestanka trgovine željela izbjeći.⁶²

Institucije u sklopu sanitarnog kordona

Ključne institucije sustava sanitarnog kordona bili su kontumaci, rašteli i čardaci. Rad svake od spomenutih snažno je bio uvjetovan okolišem u kojem su se nalazila, bilo u preventivno-epidemiološkom smislu, bilo onom ekonomskom.⁶³ Kontumaci su bili najznačajnije točke ovog sustava čineći karantenske institucije kojima je glavni zadatak bio prevencija bolesti i kontrola trgovine. Na području Slavonske vojne krajine kontumaci su bili u Brodu, Banovcima, Gradiški, Zemunu te kasnije u Mitrovici.⁶⁴ Kontumac iz navedenog primjera Karlovačkog generalata nije mogao dovoljno efikasno funkcionirati u planinskom, šumovitom ili brdskom okolišu gdje je fluktuacija ljudi i stoke teško mogla biti kontrolirana. Upravo iz ovog razloga su najpoznatiji i najefikasniji kontumaci bili oni koje je osim ljudi, čuvao i okoliš koji je kretanje ljudi i stoke ograničavao tj. usmjeravao prema kontumacima. Jedan od takvih je bio kontumac u Brodu na Savi kojeg je »čuvala« rijeka Sava. U razdoblju 1730-ih osnivaju se sanitarne komisije. Jedna je bila smještena u Osijeku, a druga u Karlovcu da bi kao regionalne komisije nadgledale funkciju sanitarnog kordona na prostoru Slavonske vojne granice, odnosno Karlovačkog generalata.⁶⁵ Brodski kontumac koji je ležao na Savi, svojim trgovačkim i protuepidemijskim značajem bio je odmah iza onog u Zemunu. Iako prema nekim autorima svoje konture dobiva 1720-ih,⁶⁶ njegova funkcija u punom smislu riječi počeo će oko 1743. tj. nakon što je kuga poharala Kostajnicu.⁶⁷ Upravo u 18. stoljeću dolazi do regulacije rijeke Save, osobito u drugoj polovici stoljeća. Poplave oko Save bile su vrlo česte (osobito u jesen i proljeće) i poznate vlastima. Naravno, prijelaz poplavljene rijeke bio je moguć tek brodovima što je bio problem, a šumski putevi bili su blatni i teški za prolaz. O zaštićenosti Broda govori činjenica da je sve do Murske Save bila široka do 280 koraka, nizvodno prema franjevačkom samostanu do 500

⁶² Sechel, *Contagion Theories in the Habsburg Monarchy*, str. 55–58.

⁶³ Mlinarić, *Ekohistorijski prostor istarskog pograničja*, str. 157–160; McNeill, *Mosquito Empires*, str. 58–59.

⁶⁴ Vrbaniš, *Zdravstvena skrb na valpovačkom vlastelinstvu*, str. 70–71.

⁶⁵ Skenderović, *Zdravstvene reforme Marije Terezije*, str. 126–129.

⁶⁶ Kontumac u Paraćinu izgrađen je 1720. pod pokroviteljstvom grofa Odvajra, do 1731. polako propada, a obnovit će se 1736. godine (Đorđević & Miltojević, *Prevencija habsburških vlasti od širenja zaraznih bolesti u Srbiji*, str. 1611–1626).

⁶⁷ Skenderović, *Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini*, str. 162.

koraka, a do čardaka Lakat 350 koraka, nakon toga 280, a kod čardaka Dedinac 300 koraka. U drugim je naseljima uz Savu širina rijeke bila puno manja. Osim prelaska putnika, Savom se trgovalo pa se njome izvozilo proizvode za Trst, Senj i dalje, no ne toliko intenzivno zbog nezgodnog puta i osmanske prijetnje. Upravo u 18. stoljeću Sava se pretvara u plovni put intervencijama koje će početi 1720-ih, a intenzivirati se 1730-ih.⁶⁸ Najveći naponi bit će ulagani od 1780-ih na dalje.⁶⁹ Kao zanimljiva tema nameće se utjecaj isušivanja i poplave rijeke na pojavu kuge. Rašteli predstavljaju nešto jednostavnije institucije sličnih karakteristika, ali za razliku od kontumaca, rašteli su bili tek točke tj. mjesto susreta trgovaca gdje se izravno trgovalo bez da su ljudi ili roba trebali obavljati karantenu. Robom manje vrijednosti i važnosti, ali i onom koja se smatrala nepodložnoj bolesti, trgovalo se primjerice na županijskom, rajevačkom i šamačkom raštelu,⁷⁰ dok se u Brodu trgovalo svinjama i životinjskom robom.⁷¹ Rašteli su se dijelili na one glavne (*Haupt-Rastellen*) koji su bili samostalne sanitarno-trgovačke ustanove, kontumacke (*Contumaz-Rastellen*) koji su bili u sklopu kontumaca te one područne (*Filial-Rastellen*) koji su potpadali pod kontumace, ali su bili udaljeni od njih.⁷² Rašteli su bili sastavljeni od jedne rešetkama podijeljene prostorije na tri odjela. U središnjem dijelu nalazio se službenik koji je primao robu ili novac i prosljeđivao trgovcima s obje strane.⁷³ Oni samostalni bili su isključivo za uvoz robe smatranom nepodložnoj zarazi, a rašteli uz kontumace uglavnom su postavljeni na skelama rijeka te su omogućavali manje robne razmjene i razgovore pod kontrolom službene osobe. U sklopu nekih raštela uz kontumace bilo je soba za razgovor, osiguranih protiv kontakta ljudi, kao i soba za vizitaciju ili ispitivanje. Razgovor se najčešće morao obavljati preko pregrada udaljenim šest stopa (cca. 1,9 m). Rašteli su općenito morali biti opremljeni natkrivenim dijelom za službenike koji su kontrolirali promet, žlijebom za presipavanje žitarica, prostorom za kađenje pisama i mjestom za pranje stoke.⁷⁴ Posljednja institucija ovog sustava bili su čardaci koji su imali prije svega funkciju

⁶⁸ Petrić, O Savi u Slavoniji i Srijemu, str. 261–268.

⁶⁹ Živaković-Kerže, Regulacija rijeke Save od Šamca do Rajevega Sela, str. 109.

⁷⁰ Matanović, Načela funkcioniranja unutrašnjeg tržišta Brodske pukovnije, str. 100. Slavonska sanitarna osnovana 1730. obuhvaćala je područje od Petrovaradina preko Dunava do Zemuna i Savom do ušća Une u Savu kod Jasenovca te zapadnih međa Virovitice. U praksi, Komisija je bila zadužena za cijelu Slavonsku vojnu krajinu, odnosno Petrovaradinsku, Brodsku i Gradišćansku pukovniju te područja Srijemske, Požeške i Virovitičke županije. Od 1756. ova će Komisija biti podložna Sanitarnoj komisiji Banske Hrvatske, koja je obuhvatila kontumace od Zemuna do Senja (Samaržija, Habsburško vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu, str. 95–99).

⁷¹ Matanović, Načela funkcioniranja unutrašnjeg tržišta Brodske pukovnije, str. 98.

⁷² Kljajić, Stara Gradiška u 18. stoljeću, str. 67.

⁷³ Matanović, Grad na granici, str. 85–89.

⁷⁴ Horbec, Zdravlje naroda, str. 112–116.

izvidnica i komunikacijskih točaka straže koja je određenim znakovima u slučaju opasnosti ili ilegalnog prelaska mogla biti obaviještena u kratkom vremenu.⁷⁵ Čardaci su se u sklopu sanitarnog kordona održali sve do njegovog raspada 1871., najveći broj čardaka nalazimo u drugoj polovici 18. stoljeća. Oni označavaju razdoblje konsolidacije kordona koja će započeti polovicom stoljeća prestankom ratova (1741–1748, 1756–1763) i donošenjem *Pravilnika* 1770. nakon čega će se početi s izgradnjom čardaka međusobno udaljenih na doseg pucnja muškete.⁷⁶ Svrha čardaka bila je danonoćno motrenje osmanske granice, a prema Buczyinskom međusobno su bili udaljeni na 15 minuta hoda i udaljenosti da mogu raspoznati dogovorene signale.⁷⁷ Čardaci su građeni ovisno o okolišu, no arhitektonski predložak bio je isti za sve – četverokutna dvokatnica s puškarnicama u zidovima prizemlja te balkon koji je zaokruživao prvi kat i piramidalni krov s dimnjakom. Prosječne dimenzije čardaka bile su 7x7 metara, dok su časnički/satnički čardaci bili dvostruko veći te je u njih stalo 14 do 18 vojnika. Služba osoblja na čardaku nije bila tek motrenje, već i ophodnja u blizini granica. Prema istraživanjima, krajišnici Karlovačkog generalata te Banske i Slavonske krajine, godišnje su u drugoj polovici 18. st. trošili između 70 i 100 dana na kordonsku službu.⁷⁸

Zaključak

Osnovni pristup proučavanja protuepidemijske borbe stanovništva i države u 18. stoljeću sam po sebi mora biti ekohistorijski jer je odnos prema bolesti bio uvjetovan teorijama koje su uzrok i širenje bolesti povezivale s okolišem. Rijeka osim što je predstavljala političku granicu, prije uspostave sanitarnog kordona, imala obrambenu ulogu, a s ovom vojnom će se ispreplitati nakon uspostave protuepidemijskog sustava i ona preventivna. Preventivno-epidemijska uloga rijeke tako je očigledno bila puno efikasnija od one primjerice planinske o čemu svjedoče povremene pojave kuge kako u sklopu sanitarnog kordona na transilvanijskom području, tako i onom dinarskom području mletačkog protuepidemijskog sustava. Koncept odnosa čovjeka prema rijeci tj. okolišu može se prenijeti i na onaj prema bolesti. Razina problematike može se podijeliti na utjecaj bolesti na ljude, utjecaj ljudi na bolest i doživljaj bolesti od strane ljudi.⁷⁹ Utjecaj bolesti na ljude proučava se s demografskog, kulturnog, ekonomskog i drugih gledišta.

⁷⁵ Kljajić, Vojnokrajiški čardaci, str. 130–158.

⁷⁶ Rothenberg, The Austrian Sanitary Cordon, str. 15–23.

⁷⁷ Buczyinski, Kuga, kontumaci i karantena, str. 196.

⁷⁸ Buczyinski, Kuga, kontumaci i karantena, str. 196–197.

⁷⁹ Petrić, O Savi u Slavoniji i Srijemu, str. 262.

Promatranje protuepidemijske borbe samo po sebi spada pod utjecaj ljudi na bolest. A sva ona ostavština, bila pučka pobožnost, vjerska ili kulturna, predstavlja doživljaj bolesti među ljudima. Konkretno, ekohistorijski aspekti uočljivi iz ovog odnosa jesu da je on uvjetovan okolišem jer je neraskidivo vezan uz njega, a osim samog okoliša, odnos prema bolesti i ljudsku intervenciju u okoliš uvjetovale su teorije o zarazama koje iako su se razlikovale fokus su stavile na neku vrstu pojačane kontrole i »ograđivanja« među prostorima i ljudima. Isto tako, sve te teorije i uvjetovanosti iz okoliša utjecale su ne samo na odredbe i propise po kojima se radilo, već i na funkcioniranje sanitarno-kordonskog sustava u praksi. Iz današnje perspektive, kada znamo o povezanosti buha i štakoru u lancu prijenosa kuge, sanitarno-kordonski sustav nije mogao utjecati na sprječavanje i širenje kuge do takve mikrorazine, ali je njegov doprinos u prevenciji pojave zaraze i redukciji daljnjeg širenja bio itekako značajan. Time se makar dio lanca prijenosa bolesti uspio stabilizirati što dokazuje i sve manja pojavnost i prodornost kuge u 18. stoljeću na habsburškom teritoriju.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko.

KAZ – Kaptolski arhiv Zagreb

Acta capituli antique (ACA), fasc. 28, br. 136.

Objavljeni viri

Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, knj. 4 (ur. Ferdo Šišić). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1917.

Barbarić, Josip & Holzleitner, Miljenko: *Pisma fra Luke Ibrašimovića zagrebačkim biskupima (1672–1697)*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2000.

Fancev, Franjo: Građa za povijest školskog književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606–1772). *Starine*, knj. 37, Zagreb 1934, str. 1–176.

Hrvatske kraljevske konferencije (priredili Josip Barbarić i dr.). Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1985.

Pešalić, Grgur: *Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida*. Budim: Kraljevska mudroskopština peštanska, 1797.

- Taube, Friedrich Wilhelm von: *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema: kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima: iz sopstvenog posmatranja i zapažanja učinjenih u samoj zemlji*. Novi Sad: Matica Srpska, 1998.
- Zaključci Hrvatskog sabora*, knj. 1 (pripremili Josip Buturac i dr.). Zagreb: Državni arhiv Hrvatske, 1958.

Literatura

- Buczynski, Alexander: Kuga, kontumaci i karantena: epidemiološke mjere u Vojnoj krajini u 18. i 19. stoljeću. *Narodna umjetnost*, 58, 2021, št. 1, str. 191–208.
- De Munck, Bert: The Human Body Must Be Defended: A Focauldian and Latourian Take on COVID-19. *Journal for the History of Environment and Society*, 5, 2010, št. 1, str. 113–123.
- Dugački, Vlatka & Regan, Krešimir: Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih institucija na hrvatskom prostoru. *Studia lexicographica*, 13, 2019, št. 1, str. 35–74.
- Dorđević, Miloš & Miltojević, Milutin: Prevencija habsburških vlasti od širenja zaraznih bolesti u Srbiji u prvoj polovini XVIII. veka. *Teme – Časopis za društvene nauke*, 4, 2014, št. 1, str. 1611–1626.
- Ferri, Rafo: Historijski podaci o kugi u našim krajevima. *Liječnički vjesnik*, 68/11–12, 1946, str. 262–264.
- Horbec, Ivana: *Zdravlje naroda – bogatstvo države: Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnog zdravstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Biblioteka Hrvatska povjesnica, 2015.
- Horvat, Rudolf: Hrvatski državni liječnici u XVII. Vijeku. *Liječnički vjesnik*, 53/4, 1931, str. 352–370.
- Horvat, Rudolf: *Povijest grada Varaždina*. Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU, 1993.
- Horvat, Rudolf: *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Tiskara Merkur, 1924.
- Horvat, Rudolf: *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod, 1943.
- Jakopčić, Luka: *Rijeka Sava i proturječja habsburške imperijalne periferije u 18. stoljeću*. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- Klaić, Nada: *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*. Beograd: Nolit, 1976.
- Kljajić, Josip: Stara Gradiška u 18. stoljeću. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 46, 2003, št. 1, str. 59–83.
- Kljajić, Josip: Vojnokrajški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću. *Povijesni prilozi* 21/22, 2002, št. 1, str. 130–158.
- Kruhek, Milan: Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog kraljevstva. *Povijesni prilozi*, 21, 2001, št. 1, str. 71–97.
- Kužić, Krešimir: Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine. *Geoadria*, 11, 2006, št. 1, str. 3–15.

- Maksić, Veljko: Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga u Slavoniji i Srijemu tijekom XVIII. stoljeća. *Scrinia slavonica*, 21, 2021, št. 1, str. 117–158.
- Matanović, Damir: *Grad na granici – Slobodni vojni komunitet Brod na Savi od sredine 18. stoljeća do sredine 19. stoljeća*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijesti; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.
- Matanović, Damir: Načela funkcioniranja unutarnjeg tržišta Brodske pukovnije (1769–1857). *Povijesni prilozi*, 22, 2002, št. 1, str. 97–108.
- Mauelshagen, Franz: Leviathan in Crisis. *Journal for the History of Environment and Society*, 5, 2020, št. 1, str. 125–133.
- McNeill, J. R.: *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620–1914*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Mlinarić, Dubravka: Ekohistorijski prostor istarskog pograničja kao okvir razvoja endemičnih bolesti. *Vjesnik Istarskog arhiva*, 17, 2010, št. 1, str. 155–177.
- Mlinarić, Dubravka & Lazanin, Sanja: Zarazne bolesti, prostora mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Savonije. *Povijesni prilozi*, 61, 2021, št. 1, str. 9–43.
- Novaković, Predrag: Arheologija prostora i arheologija krajolika. *Povijest u kršu* (ur. Boris Olujić). Zagreb: KA-BI tisak, 2008, str. 15–54.
- Petrić, Hrvoje: O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća. *Rijeka Sava u povijesti* (ur. Branko Ostmajer). Slavonski Brod: Hrvatski Institut za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015, str. 261–279.
- Piasek, Gustav: Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI. do XVIII. stoljeća. *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 5, 1975, str. 67–75.
- Ravančić, Gordan: Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća. Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za proučavanje epidemija?. *Povijesni prilozi*, 61, 2021, št. 1, str. 45–66.
- Rothenberg, Gunther: The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague: 1710–1871. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 28, 1973, št. 1, str. 15–23.
- Rothenberg, Gunther: *The Military Border in Croatia, 1741–1881: A Study of an Imperial Institution*. Chicago: The University of Chicago Press, 1966.
- Samaržija, Zdenko: Habsburško vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu do ukidanja Vojne krajine. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinae*, 32, 2013, št. 1, str. 95–119.
- Sechel, Teodora Daniela: Contagion Theories in the Habsburg Monarchy (1770–1830). *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires. 18th–19th Centuries* (ur. Teodora Daniela Sechel). Bochum: Wikler Verlag, 2011, str. 55–78.
- Shek Brnardić, Teodora: *Svijet Baltazara Adama Krčelića. Obrazovanje na razmeđu tridentskog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

- Sikirić Assouline, Zvezdana & Molnar, Branka: Kuga na vratima Zagreba 1682–1683. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 53/1, 2021, 107–129.
- Skenderović, Robert: Epidemije kuge u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća kao povod za početak organiziranja javnozdravstvenog sustava, *Povijesni prilozi*, 60, 2021, str. 77–96.
- Skenderović, Robert: Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine. *Scrinia slavonica*, 3, 2003, št. 1, str. 157–170.
- Skenderović, Robert: Zdravstvene reforme Marije Terezije u Slavanskom provincijalu i *Generale Normativum Sanitatis* iz 1770. *Scrinia slavonica*, 5, 2005, št. 1, str. 115–143.
- Szabo, Gjuro: *Hrvatsko Zagorje*. Zagreb: Spektar, 1974.
- Valentić, Mirko: Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini. *Sanitarni kordon nekad i danas: zbornik* (ur. Janko Vodopija). Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske – Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978, str. 17–26.
- Vrbanus, Milan: Zdravstvena skrb na valpovačkom vlastelinstvu na temelju vlastelinskih knjiga prihoda i rashoda (od 1724 do 1759). *Povijesni prilozi*, 61, 2021, št. 1, str. 67–89.
- Živaković-Kerže, Zlata: Regulacija rijeke Save od Šamca do Rajevoga Sela u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. *Osječki zbornik*, 24–25, 2001, št. 10, str. 109–113.

Ecobistorical Aspects of the Cordon sanitaire in the Military Frontier

The article deals with the issue of the functioning of the cordon sanitaire in the Military Frontier from an ecobistorical perspective. It presents the origin and chronology of this system within the context of the environment as an important factor of its function. The environment significantly affected not only the creation and function of the cordon sanitaire but also the delimitation of the border, which was primarily natural, whether “dry” or “wet”. The “wet” type of environment had a positive effect on the function of the cordon, whereas environment defined by the “dry” borderline was somewhat more demanding and therefore less functional in terms of anti-epidemic efforts. It goes without saying that a system such as the 2,000 kilometres-long cordon sanitaire was in some parts surrounded by different environments. The example of the Karlovac Generalate, which—like that of Transylvania—made the functioning of the cordon difficult, points to the importance of “cooperation” between the environment and the system of the cordon sanitaire. On the other hand, rivers such as the Sava and the Una enhanced the development and role of the towns along the border where contumacy facilities were located. These towns not only successfully performed an anti-epidemic role, but they also profited from it due to the commercial potential that arose from

their surrounding environment which, in combination with other factors, turned them into representative commercial and anti-epidemic centres.

Metafora telesa in bolezni v *Neu-entdeckte Staats-Klugheit* Franza Alberta Pelzhoferja

Uvod

Pomen metafor in analogij telesa ter z njim povezanih stanj (predvsem bolezni) je bil v srednjeveški in novoveški politični misli velik. Izhodiščno vprašanje besedila je, kaj se skriva za na videz samoumevnimi izrazi, analogijami in metaforami, ki obravnavajo telo, kaj so želeli avtorji povedati s sklicevanjem na različne organološke metafore in zakaj so jih uporabili. V analizi se bom osredotočil na delo Franza Alberta Pelzhoferja *Neu-entdeckte Staats-Klugheit in hundert politischen Reden oder Discursen* (v nadaljevanju *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*).

Na začetku se velja vprašati, čemu kot izhodišče razmisleka izbrati ravno telo in bolezen. Zakaj je bilo ravno telo priljubljena metafora za opis političnega stanja?¹ Najprej moramo ozavestiti dejstvo, da ima vsakdo izkušnjo telesa, zato je bila, in še vedno je, ta izkušnja univerzalna. Telo je splošna antropološka konstanta, ki jo pozna vsakdo, zato so tisti, ki jo uporabljajo, prepričani, da jo bo vsakdo razumel.² Po drugi strani sklicevanje na telo omogoča predstaviti naravnost politike, njeno pogojenost z naravnim in (posledično za predmoderno obdobje) božjim zakonom.³ Tako kot človek

¹ Metafora telesa je ena najpomembnejših političnih metafor. Temeljno delo obravnave metafore v politični misli je Peil, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik*. V njem Peil izpostavi šest temeljnih metafor, ki prečijo politično misel od antike do danes: pastir in čreda, krmar, čebele (oziroma čebelja država), telo, država kot stroj, država kot zgradba. Pogosto je prišlo tudi do prepleta različnih metafor. Gl. tudi Draženović, »Metafora telesa in bolezni v srednjem in zgodnjem novem veku«.

² Podobno je z analogijo družine oziroma družinskih odnosov. Gl. Strohmayr, *Svoboda politike in moč vere*.

³ O povezanosti naravnega in božjega zakona v srednjeveški in novoveški misli glej izjemno koncizno: Schröder, »Gesetz« und »Naturgesetz«. Obširneje: Scattola, *Das Naturrecht vor dem Naturrecht*.

ne more hoditi po glavi oziroma imeti štirih nog ali treh rok, saj bi s tem kršil zakone narave, je nemogoče pričakovati, da bo v območju političnega mogoče izraziti, še manj pa izpolniti »nenaravne« zahteve. Če je srednjeveška politična misel poudarjala odnose med organi in okončinami, se je z nastopom novega veka povečal poudarek na pomenu bolezní.

Temeljni zastavek besedila je, da je jezik v temelju metaforičen. Metafore in analogije so miselna in argumentacijska sredstva in ne zgolj okrasek besedila, razvedrilo bralcu ali mašilo avtorju.⁴ Mišljenje z metaforami in skoznje zaznamuje celotno zgodovino mišljenja, pri čemer gre za koncepte oziroma slike, ki na določen način strukturirajo in usmerjajo razumevanje sveta. V besedilu bodo metafore razumljene kot mentalne podobe, skozi katere se kaže imaginarij predmoderne. Četudi se metafore in primerjave med seboj ločijo, imajo skupno osnovo, saj »zahtevajo mentalno agilnost asociacij, pripravljenost preskakovati med različnimi stopnjami pomena, ter zavedanje bralca, da lahko predstavljajo nekaj drugega«.⁵ Analogije in metafore nikoli niso popolne, a so indici miselnih svetov. Velja se strinjati z razmislekom Philippa Sarasina, da »‘celote smisla’ in mnogoterih pomenskih učinkov kake metafore ne nadzoruje nihče in nihče že vnaprej ne pozna resnice, na katero bi lahko s to metaforo ciljali«.⁶ Metafore delujejo kot kognitivni filtri, ki filtrirajo različne koščke resnice, nekaj pokažejo, drugo skrijejo ter s tem generirajo razvoj novih pomenov.⁷ Tu se opiramo na razmislek Maxa Blacka, ki trdi, da ni tako pomembno, da bralec pozna standardni pomen določene besede (v našem primeru »telesa«), ampak mora poznati tisto, kar avtor imenuje sistem asociiranih splošnih mest. Gre za množico trditev, ki jih je načeloma vsakdo zmožen izreči. Kot zapiše Black, učinkovitost metafore ni v tem, da bi bila splošna mesta resnična, temveč da jih je mogoče zlahka in svobodno priklicati:

»Kar bralec potrebuje, ni toliko, da pozna standardni slovarski pomen ‚volka‘ ali da je zmožen to besedo uporabiti v dobesednem smislu, kot to, da pozna tisto, kar bom imenoval sistem asociiranih splošnih mest. Zamislimo si nekega laika, od katerega se zahteva, da brez posebnega premisleka pove tiste stvari, za katere meni, da so o volkovih resnične; množica trditev, ki bi jih tako dobili, bi približno ustrezala tistemu, kar tu imenujem sistem splošnih mest, povezanih z besedo ‚volk‘.«⁸

Sklicevanje na »asociirana skupna mesta« bo ustrezno za najobičajnejše primere,

⁴ V besedilu ne bom upošteval stroge ločnice med metaforami, analogijami in primeri, saj so večinoma uporabljene izmenično.

⁵ Daly, *Cosmic Harmony and Political Thinking*, str. 9.

⁶ Sarasin, *Inficirana telesa, kontaminirana govorica*, str. 209.

⁷ Prav tam, str. 206.

⁸ Black, *Metafora*, str. 103. Black je svojo analizo izvedel na pomenu besede volk.

kjer avtor igra na skupno vednost (in tudi zablode), ki si jo domnevno delita bralec in avtor.⁹ S tem, da analogija določene vidike izpostavi, določene pa zamolči, ustvari in organizira naše razumevanje problematike. Njunega učinka ne smemo videti zgolj v tem, da prinašata novo vednost, ampak da osredinjata pozornost na že obstoječo. Zato je pomembno obvladovanje interpretacij, saj gre posledično za nadzorovanje sveta. Zaradi naštetega je izjemno pomembno analizirati kontekst, v katerem se misel pojavlja, saj je ta nujen za razlago in razumevanje analogij in metafor, ki jih ni mogoče izolirati od konteksta, v katerem so podane. Zato bomo hkrati s predstavitvijo Pelzhofferjevih telesnih in medicinskih metafor predstavili njegovo politično misel, ki določa razumevanje teh primerjav. Izključiti ne smemo niti tega, da je lahko stavek, ki je za nas metaforičen, pri govorniku razumljen kot dobesedna trditev.

Umestitev telesa v predmoderni misli

Telo se je v predmoderni misli vpisovalo v širši kontekst velike verige bivajočega in bilo posledično razumljeno kot božja stvaritev.¹⁰ Osnovno izhodišče je povezanost vsega v strnjeno verigo: od boga do kamna. Če vanjo postavimo telo, slednje prevzame označbo mikrokozmosa, ki je v soodnosu z makrokozmosom (vesoljem, svetom). Soodvisnost med deli je pogoj tvorjenja celote, s podobno strukturo in zmožnostmi delovanja. Po Foucaultu je človek privilegirana točka vseh razmerij, saj je v razmerju z vsem:

»Prostor analogij je v osnovi prostor žarenja. Človek z vseh koncev obdaja samega sebe: toda isti človek nosi podobnosti, ki jih prejme od sveta. Človek je veliko žarišče so-razmerij – središče, na katero se opirajo vsa razmerja in iz katerega ponovno izhajajo.«¹¹

Osnova razumevanja je vez med telesom kot mikrokozmosom in naravnim/božjim redom ter državo – pri čemer je cilj ustvariti idealen tip ureditve.¹² R. J. V. Evans meni, da je nauk o analogiji med mikrokozmosom in makrokozmosom mogoče imeti za lajtmotiv takratne filozofije.¹³ Velika veriga bivajočega je ekvivalent našla tudi v politiki: kar je bog v nebesih, je kralj na zemlji. Vesolje in telo sta božji stvaritvi,

⁹ Black, *Metafora*, str. 105. Ker je tako, se lahko zdi metafora, ki v eni družbi deluje, v drugi nesmiselna.

¹⁰ Pojem velike verige bivajočega je uvedel A. O. Lovejoy, *The Great Chain of Being*.

¹¹ Foucault, *Besede in reči*, str. 36.

¹² Edward Forset v knjigi *Comparative Discourse of the Bodies Natural and Politique* iz leta 1606 izbiro metafore telesa utemeljuje s tem, da je *Commonwealth* mogoče prikazati z metaforo vesolja ali telesa, a da je slednja bolj razumljiva. To potrjuje vez in podobnost med makro- in mikrokozmosom. *A comparative discourse*, nepaginiran nagovor bralcu. Forset telo že v naslovu razdeli na naravno in politično – in obe si lasti vladar.

¹³ Evans, *Das Werden*, str. 233.

naravni in posledično moralni tvorbi, v katerih se kaže enak red. Ta primerjava je bila pogosto uporabljena v želji po enotnosti in avtoriteti ter soodvisnosti vseh članov politične strukture. Kazala je na nespremenljivost telesa, kar je oblikovalo maksimo, da je treba telo ohraniti tako, kot je, s čimer je delovala kot pomemben argument za ohranitev obstoječega stanja. Tako kot je telo kozmos v malem, je tudi socialni red v malem, povezuje pa ju organski značaj, s čimer se ustvari naravna povezanost. Telesa ni brez reda, vsak razred oziroma stan pa ustreza določenemu organu, ki izvaja svoje funkcije in je na točno določenem mestu. Tako kot je treba spoštovati hierarhijo v telesu, jo moramo spoštovati tudi v družbi, telo in družba (oziroma politika) pa sta naravni danosti. Telo je omogočalo izražanje zahteve po skrbi za splošno blaginjo, temelju predmoderne politične misli, hkrati pa ponujalo primer uspešnega blaženja različnosti v družbi, ki je predpogoj za njeno delovanje in manjše število uporov.

Ustavimo se še pri stanju, ki spremlja marsikatero telo – bolezn. Kdo je ta, ki lahko telo pozdravi? Zdravnik. In kdo lahko pozdravi politične bolezni? Vladar. Zato ne presenečajo številni prikazi vladarja kot zdravnika, ki vodi državo k ozdravitvi. Vladar je konstruiran kot terapevt, ki deluje kot vodnik v drugačno resničnost, saj je zmožen podati diagnozo in bolezen pozdraviti. Že od antike je bolezen drugo, ki s seboj nosi globoke posledice: kdor sprejme vlogo bolnika, ne more igrati normalne vloge, saj bolezen suspendira normalno stanje in uvede stanje zdravljenja, eksperimentalni režim, v katerem je dovoljeno vse, le da pride do ozdravitve.¹⁴

Metafora telesa in bolezni v *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*

Franz Albert Pelzhoffer se je rodil med letoma 1643 in 1645,¹⁵ umrl pa 13. oktobra 1710 na gradu Kamen pri Novem mestu. Šolanje je začel v Ljubljani pri jezuitih ter ga nadaljeval v Gradcu. Kot sklepa Polec, se je najverjetneje po letu 1669 neznanokje šolal za pravnika. Leta 1672 (pred poroko z Marijo Magdaleno pl. Cyrian) je izstopil iz jezuitskega reda. Kasneje je opravljal številne javne službe, bil cesarsko-deželni svetnik na Kranjskem in stanovski odbornik, prisednik deželne in dvorne pravde, svetnik pri vicedomskem uradu ter komisar za zasliševanje na Dolenjskem. Njegov opus

¹⁴ Danes so nam taki primeri najbolj poznani kot šokterapije iz novejše ekonomsko-politične zgodovine.

¹⁵ Najverjetneje se je rodil leta 1645, na kar nakazuje zapis v predgovoru k *Staats-Klugheit*, kjer piše, da je predgovor napisal v 63. letu starosti. Če upoštevamo, da so zadnji zgodovinski dogodki, ki jih obravnava, iz leta 1707 in da se predgovor po navadi napiše kot zadnji, je verjetneje, da je pisanje predgovora (mogoče pa tudi dela?) zaključil leta 1708 in ne 1706. O Pelzhofferjevi biografiji gl. Polec, Pelzhoffer baron Schönauski.

zaznamujejo dela s področja politike, kar ga uvršča med aktivnejše avtorje s področja Habsburške monarhije.¹⁶ Temeljni vir besedila je leta 1710 izšlo delo *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*,¹⁷ ki ga je po njegovi smrti pri založniku Johannu Adolphu v Leipzigu in Frankfurtu izdala njegova vdova, ki je prispevala spremno besedo.¹⁸

Preidimo k analizi, kjer se bomo najprej ustavili ob primerjavi telesa in države. Po njegovem mnenju se kraljestvo ne razlikuje od telesa, pri čemer je glava kralj, srce zakoni, oči in ušesa notranji sveti (*geheime Rätthe*), druge okončine pa vazali in podaniki.¹⁹ Tu se pokaže kompleksna sestava političnega telesa, kjer ima vsak organ/član specifično vlogo, ki jo mora izpolniti. Zanimivo je, da zakon umesti v srce in ne v dušo, ki je sploh ne omenja. To pa ne pomeni, da je ni: duša je vera oziroma božja previdnost, kvintesenca političnega, ki preveva telo. Bistvo primerjave je jasno: država ne more obstajati, če ni harmonije med členi/deli – tu se metafora telesa pokaže kot »skupni« prostor, ki ga mora zasesti vladar na eni strani ter institucije, dežele in stanovi cesarstva na drugi.²⁰ Enako je razvidno iz primera, kjer navede, da cesarstvo ne more obstajati brez cesarja, in obratno. Med obema nastopi harmonija, podobna tisti med glavo in ostankom telesa.²¹ Podobno razmišlja, ko navede, da organa, ki je v nevarnosti, ne smemo kar tako ločiti od telesa, ampak morajo ostali organi poskrbeti, da do ločitve ne pride.²² Vsi organi složno sodelujejo pri bojevanju s tujkom, saj ta ogroža celotno telo. Nesreča je namreč skupna – kar se lahko primeri enemu krščanskemu vladarju, se lahko primeri tudi drugemu. Telo mora biti delujoča celota, vsak del potrebuje drugega in »telesna politika« zvesto odseva fizično telo, pri čemer je vsak stan potreben. Kako pomembna je »naravnost« telesa, vidimo ob razlagi, da tujec ne more postati vladar, saj je tako cesarstvo brez glave, torej mrtvo telo.²³ Glave telesu ne moremo zamenjati, saj

¹⁶ Njegovo prvo delo, ki je izšlo v Augsburgu leta 1706, je imelo naslov *Lacon politicus, strictim doctrinam administrandae reipublicae*. Posvetil ga je tedanjemu španskemu kralju (oziroma pretendentu za to mesto) Karlu III. Delo je leta 1710 v Ljubljani izšlo v italijanskem prevodu, ki ga je pripravil Pelzhoffer. Latinski izvirnik je bil kasneje ponatisnjen v Frankfurtu (1728), Bratislavi (1746) in Pešti (1756). Pelzhofferjevo najpomembnejše delo je *Arcanorum status libri decem* (1709–11 in ponatisi), ki ga je posvetil cesarju Jožefu I.

¹⁷ En izvod dela je v NUK-u, na svetovnem spletu pa je dostopna digitalizirana verzija (https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb11057301_00005.html) (7. 7. 2020).

¹⁸ V njem je posvetilo cesarju Jožefu I. in njegovemu sinu Leopoldu, datirano z dnem 10. oktobra 1710, torej le tri dni pred avtorjevo smrtjo. Vprašanje je, ali je Pelzhoffer takrat res zaključil delo ali je nekdo drug (žena?) zgolj zapisal ta datum na koncu besedila.

¹⁹ Pelzhoffer, *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*, str. 32.

²⁰ Pelzhoffer v svoji politični misli ni zagovarjal popolne absolutistične ureditve; ta je dovoljena zgolj v izrednih trenutkih, v vseh drugih pa je treba vzdrževati harmonijo med organi.

²¹ Prav tam, str. 154. O harmoniji v telesu gl. prav tam, str. 171.

²² Prav tam, str. 554. O volitvah kot »razdiralcih« telesa gl. prav tam, str. 112.

²³ Prav tam, str. 71. »Solcher Gestalt bliebe das Reich ohne Haupt/ und daher ein todter Körper/ und ohne Leben der Staats=mässigen Würckungen: zwar ein Haupt ware Alphonsus, aber ein frembdes.« Gl. tudi prav tam, str. 125.

je naravno vraščena v celoto, kar Pelzhofferju ponudi argument proti tujim vladarjem, saj ne poznajo navad, običajev in življenja v novi domovini, zato zanje niso primerni.

Drugi pojmovni par, ki se mu bomo posvetili, je primerjava med zavezništvi oziroma odposlanci in telesom.²⁴ Poslanstvom (oziroma tistemu, kar lahko označimo kot zunanja politika) je v *Staats-Klugheit* neposredno namenjenih osem govorov, kar priča o tem, da gre za pomembno temo. Novoveško razumevanje je bilo, da je treba zavezništvo najprej skleniti z bogom, nato s samim seboj in šele zatem iskati zaveznike.²⁵ Pri tem je bilo vodilo nezaupanje do zaveznikov in »lažnih« prijateljev, ki nas lahko pretentajo in prevarajo. Pelzhoffer odposlanca primerja z žilami v telesu, ki prinašajo skrivno moč zdravlja ali bolezni v življenje.²⁶ Žile so kanali za pretok hranilnih snovi in informacij, ki potekajo skozi celotno telo ter prinašajo hranljive snovi v vsak kotiček telesa, kar lahko telo posledično tudi ogrozi. Zato ne smemo spregledati nevarnosti, s katerimi se soočajo odposlanci, in vsega, kar lahko prinesejo v deželo. Kri je za Pelzhofferja življenje, na kar kaže misel, naj davki izvirajo iz krvi in ne kosti – vladar naj jih torej vzame tam, kjer jih lahko, ne poskuša pa naj iz mrtvega iztisniti presežek.²⁷

Po Pelzhofferjevem mnenju je vladar, ki se zanaša zgolj na zavezništva, podoben trgovcu, ki svoje blago nalaga na uničeno ladjo. Tej analogiji v naslednjem stavku sledi še ena, ki je za naš razmislek zanimivejša: v resnici morajo imeti vsa zavezništva in vsi zavezniki pred seboj podobo mikrokozmosa oziroma človeškega telesa, ki je združeno in povezano *ex animali et rationali*.²⁸ Tako kot mikrokozmos, dokler je neločljiv v omenjenih glavnih delih, ostane pri življenju in s tem prinaša najboljše delovanje; če razpade, »ostane zgolj mrtvo truplo brez občutkov in gibanja«, ki mu grozita prezir in razpadanje. Tu vidimo tisto, kar smo prej izpostavili s Forsetovim primerom: nastali položaj lahko predstavimo tako z makro- kot mikrokozmosom. Pelzhoffer z uporabo dvojne analogije gradi na prepričljivosti argumentiranja, pri čemer ne gre toliko za to,

²⁴ Ti dve področji Pelzhoffer misli skupaj, zato ju tudi tu analiziramo skupaj.

²⁵ Tako sliko ponudi Flämischer, *Politico-Militärischer Staats-Minister*, a se tudi Pelzhofferjevo mnenje od takega prikaza ne oddalji preveč.

²⁶ »Sintemahlen die Fürstliche Abgesandten nicht ungleich seynd denen Adern in dem menschlichen Körper: welche nach ihrer Beschaffenheit eine geheime Krafft der Gesundheit oder Krankheit dem menschlichen Leben zuziehen« (Pelzhoffer, *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*, str. 343). Kako pomembna je izbira odposlanca, priča tudi primerjava, da je ta primerljiva izbiri vladarja (prav tam, str. 342) – oziroma kot na to kaže rek pri Nemcih: *Ein jedes Amt will einen Mann: Vorstehen nicht ein jeder kan*.

²⁷ Prav tam, str. 318. Vprašanje je, ali je Pelzhoffer poznal Harveyjevo idejo kroženja krvi.

²⁸ »In Wahrheit alle Allianzen und Allirten sollen vor ihr Sinnbild haben den *Microcosmum*, oder menschlichen Leib/ so da zusammen gefüget und gebunden ist/*ex animali et rationali* ... Dann gleichwie der *Microcosmus*, so lang er in besagten Haupt=Theilen unzertrennet ist/ bleibt bey dem Leben/ und bringt herfür die herrlichste Würckung: Entzweyhet sich aber derselbe/ so bleibt eine todte Leich ohne Empfindlichkeit und Bewegung/ allen und jeden zum Grausen und Abscheuen« (prav tam, str. 382; kurziva v izvirniku).

da bralec ne bi razumel nevarnosti, ki pretijo uničeni ladji, ampak za željo čim bolj fiksirati bralčevo razumevanje.

Kako močno predstavnost je imela ta metafora, je najbolj razvidno iz sledečega primera, ki ga bomo na tem mestu deloma pustili v izvirniku in s tem podkrepili čustveno noto nagovora,²⁹ ki bi se s prevodom izgubila. Pelzhoffer neposredno nagovarja bralca in ga retorično sprašuje, ali bi želel svoje telo »auf die Weitz heilen und zurecht bringen lassen/ daß er vorhin zergliedert/ dessen Nerven oder Senn=Adern ausgedehnet/ die Haut abgezogen/ die Zähne ausgeschlagen/ die Augen ausgestochen/ der Kopf abgeworffen/ und viel hundert Löcher in den Leib gebohret sollen werden?«³⁰ V nadaljevanju sledi vzklík: »O, nebesa, obvarujte nas pred takim zdravljenjem ali kuro. Ta zdravila so škodljivejša, kot je bolezen sama.« Misel v enako čustvenem nagovoru razvija dalje in bralca poprosi, naj razmisli o telesu, kjer so živci reda in dobre vlade neposlušni, koža pa olupljena s strani ropov in vojske, saj upor povzroči splošen nemir, ko glava odreče poslušnost telesu, ki mu je prizadejanih več kot 100 ran.³¹ Z neposrednim nagovorom še bolj poudari občutke in grozo, ki nastopi ob razčetrjenju telesa ter zdravljenju, ki telo skazi do neprepoznavnosti. Hkrati pa s tem poseže v vprašanje, koliko sme zdravnik poseči v telo in kdaj telo ohrani izvirno »formo«, kjer navede Avicenovo misel, naj zdravljenje ne bo hujše od bolezni, oziroma naj zdravnik bolezni ne sme še bolj podžgati. Misel, naj zdravilo ne bo hujše od rane, se pojavi v poglavju o ostrakizmu, kjer se analogija nadaljuje s primerjavo z živalmi.³²

Kako politično telo sploh zboli? Bolezen nastopi zaradi »neurejenega gibanja, nezaslišanega razvoja organov, njihovega kroženja in uporov, ki so tako močni, da pretresejo celotno državo in jo spravijo v propad«.³³ In kaj to pomeni za zdravnika?

²⁹ Pelzhoffer pogosto uporablja čustveno zaznamovano besedišče, ki pri bralcih (tako današnjih kot sodobnikih) vzbuja močne čustvene predstave, ki podkrepijo njegovo argumentativno strategijo. Pogosto je tudi kopičenje analogij, kar je usmerjeno k prepričljivemu sprejemanju dokaza pri bralcu. Kot ponazoritev navedimo primer, kjer nastopa tudi par zdravnika in pacienta: »Je učenec več kot učitelj? Pacient več kot zdravnik? Je več vajenec kot mojster? Ali vladar obstaja zaradi države ali obratno?« (prav tam, str. 150).

³⁰ Prav tam, str. 554.

³¹ »Erwäge eben dieses in dem Politischen Leib: ... Die Nerven ... guter Ordnung und Regiments/ werden ausgedehnet in lauter Ungehorsam; Frevel/ und Auslassenheit: Die Haut wird mit Auflagen/ Quartiren/ Raubungen/ Brandschatzungen/ abgezogen ... Die Zähne/ will sagen die Gebäude und Festungen/ werden über einen Hauffen geworffen/ die Augen/ verstehe die liebe Vernunft/ die Gottes und Ehr=Furcht/ das Gewissen/ die Gesetze/ die Gerechtigkeit/ werden nicht geachtet/ dann in der Aufruhr laufft alles blind und ohne Vernunft dahin: Der Kopf wird abgeworffen/ das ist/ der Gehorsam gegen seinen Souverain, und nachgesetzten Obrigkeiten/ wird abgeschworen: und so viel hundert Löcher in den Leib gebohret/ als viel hundert Burger und Unterthanen umfallen: weil diese einen Leib einer Gemeinde machen.« (prav tam).

³² Za Aviceno gl. prav tam, str. 544; za drugi primer str. 560; za ostrakizem str. 588.

³³ V nadaljevanju se sklicuje še na Aristotelovo mnenje, da vse bolezni nastopijo zaradi nereda v telesu.

Prevedimo odstavek v jezik politične misli: ljudje z izkušnjami v političnih zadevah morajo spoznati razlog za upore in vsa dejstva, ki razložijo okoliščine (kdo se upira, kako močan je, njegove značilnosti, čas/obdobje, v katerem se upira, položaj, v katerem je), da bi kar najhitreje poiskali sredstva za zatrtje upora ter zlo zatrli že v kali. S tem se ponovno vračamo k vprašanju ključnega pomena harmonije in prave mere: tako v telesu kot državi. Obstajajo pa še posebej težke bolezni, ki jih ni mogoče hitro pozdraviti. Družbe si brez vere ne moremo predstavljati, saj je duša političnega telesa, zato sprememba vere pomeni spremembo *conditio humana* – kaj se zgodi s telesom, ko zboli vera, se je spraševal Pelzhoffer. Bolezni duše lahko pozdravi samo *himmlische Arzt* (nebeška medicina), verske bolezni, kot sta rak in sušica, pa izsušijo telo in ga naredijo nezmožnega za življenje.³⁴ Kar je najhuje: ni sredstva, s katerim bi to lahko presegli, le s trdno vero. A kaj ko tudi ta ni večno zagotovilo, da do sprememb ne bo prišlo.³⁵

Druga pomembna tema so zdravila. Številne stvari v naravi so ustvarjene tako, da so zdravilne, a vsebujejo strup, če so uporabljene v neprimernih količinah. Poznati moramo njihove skrivnosti in pravilno doziranje, kar v političnem besednjaku pomeni, da je treba poznati državne pregrehe, da bi lahko izvajali modro politiko in se jim izognili. Te »tajne« sestavine, ki lahko državo uničijo, a v zmernih količinah poskrbijo za njeno ohranitev, odražajo misel, da se moramo položaju znati prilagoditi ter se vesti okoliščinam primerno. »Kdo se še ni srečal z državniškimi pregrehami (*Staats-Griefflein*) oziroma, kot jim pravijo Francozi, »finesé«, ki jih ne moremo označiti kot pregrehe, a so jim zelo blizu?«³⁶ se sprašuje Pelzhoffer. Tako strup kot pregrehe moramo znati pravilno uporabiti, znanja o tem pa ne sme imeti vsakdo, ampak zgolj izbrani – zdravnik oziroma med politiki vladar in njegov svetovalec. To vidimo pri obravnavi uporov, političnem problemu predmoderne *par excellence*. Tako kot vsaka bolezen zahteva posebno zdravljenje, tudi vsak upor zahteva poseben način soočanja, pri čemer so dovoljena vsa sredstva. Vsak strup zahteva poseben protistrup, zato je to področje prepuščeno bolj premišljevanju kot doktrinarnim ukrepom.³⁷ Tako se morata medicina in politika prilagoditi konkretnemu trenutku, v katerem se bolezen pokaže.

Tu naredimo ekskurz, ki je povezan s temo uporov. Pelzhoffer se sklicuje na znan dogodek iz rimske zgodovine, ko je Menij Agripa s ponazoritvijo odnosa želodca in

³⁴ Gre za enega redkih primerov, kjer Pelzhoffer neposredno imenuje bolezni. V drugem označi vojno za rak (prav tam, str. 488).

³⁵ Prav tam, str. 301. Tudi Justus Lipsius se je pritoževal, da so drugoverci okuženi člani družbe, in zahteval njihovo odstranitev (odžig), saj je bolje izgubiti nekatere dele kot celotno telo.

³⁶ Prav tam, str. 10; prav tam, str. 22; prav tam, str. 30; prav tam, str. 117.

³⁷ »Eine sonderbare Kranckheit soll auch eine sonderbare Heilung haben. Ein jedes Giff/ erfordert sein sonderbares Gegen Giff/ und eine jede Arth der Unruhe ihr gebührliches Gegen=Mittel: So mehr denen Beratschlagungen/ als denen Lehr=Gebotten überlassen wird.« (prav tam, str. 560).

telesa, ki sicer izvira iz Ezopove basni o želodcu,³⁸ razrešil spor med plebejci in patriciji. Tega primera ne uporabi z namenom, da bi uveljavil korpološki model države, ampak da bi pokazal, kako uspešno argumentacijsko strategijo je izbral Agripa, saj mu je uspelo pomiriti plebejce ter utrditi položaj patricijev.³⁹ V tem primeru Pelzhoffer vidi potrditev trditve o nestabilnosti in obvladljivosti množic, kar polaga na srce bralcu. Ta njegov navedek spomni na uveljavljeno mnenje, naj zdravnik tudi z besedo pripelje bolnika k ozdravitvi. Tako kot lahko zdravnik zdravi s prepričevanjem, lahko politik ob uspešni uporabi elokventnega govora »pozdravi« upore in nezadovoljstvo. Zato mora tako znanje ostati *arcana*.

Na koncu se dotaknimo vloge zdravnika. Kot smo omenili v uvodu, je bilo enačenje med zdravnikom in vladarjem pogosto. Navedimo daljši citat iz govora o uporih:

»Izkušeni v zdravljenju, potem ko so ugotovili vzrok bolezni in upoštevali tudi starost pacienta, obolenja in telesna naključja, pa tudi letni čas in izboljšanje oziroma poslabšanje stanja, morajo najprej poiskati sredstva, notranja in zunanja, in nadaljevati z zdravljenjem, dokler oseba ne ozdravi, najprej pa tako, da bolezen napadejo v korenu in odpravijo.«⁴⁰

Bolnika (v našem primeru državo) je treba do potankosti spoznati, da bi lahko delovali, s čimer Pelzhoffer sledi novoveškemu holističnemu konceptu medicine. Pri tem mora zdravnik upoštevati starost, obolenje, telo posamezne države, obdobje oziroma letni čas, v katerem opazuje, predvsem pa okoliščine, v katerih deluje.⁴¹ Politik se mora vesti kot zdravnik – kar potrebuje, je *historia* države in *consilio*, ki mu omogoči delovanje. Vprašamo se lahko, zakaj avtor zapiše izkušeni v zdravljenju, saj izkušeni niso imeli le zdravniki, ampak tudi kirurgi, lekarnarji, padarji, ranocelniki ... Ta drobci kaže, da je kljub uveljavljeni hierarhiji obstajal nabor ljudi, ki je sodeloval pri zdravljenju, in da je bilo v kriznem trenutku dobrodošlo vsako znanje. In vendar: zdravilec je lahko šarlatan, ki položaj samo še poslabša, njegovo dejanje pa ima lahko daljnosežne (tudi politične) posledice. Tako kot lahko tistemu, ki je v medicini najbolj izkušen, zaupamo v zdravljenje

³⁸ Osnovna premisa je, da so se organi uprli želodcu, saj naj bi ta živel izključno od njihovega dela, jedel in lenaril. Organi so hitro ugotovili, da brez njegovega dela ne morejo živeti, saj jim prinaša nujno potrebno energijo.

³⁹ O tej temi na splošno gl. Peil, *Der Streit der Glieder*. O Pelzhofferju: prav tam, str. 200.

⁴⁰ Pelzhoffer, *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*, str. 556. »Die Artzney=Erfahrne/ nachdem sie die Ursach einer Kranckenheit erfunden/ und auch darbey des Kranken Alter/ Kräfften/ und die Leibs=Zufälligkeiten/ wie auch die Jahrs=Zeit/ und den Zu= oder Abnahm des Zustands/ bey sich genug erwogen/ sodann pflege sie allererst die Mittel aufzusuchen/ inn= und äusserlich anzulegen/ und mit solchen biß zur Genesung des Krancken anzuhalten/ erstens dahin zielende/ daß das Ubel bey der Wurtzel angegriffen und gehebt werde.«

⁴¹ Zanimivo, da tu ne omenja ne humorjev ne različnih načinov zdravljenja telesa (bljuvanje, »prugiranje«).

vladarjevo telo,⁴² lahko izkušenemu v politiki zaupamo vodenje države. Ni popolnoma jasno, zakaj je v tem primeru Pelzhoffer izbral primerjavo z zdravnikom. Ena izmed možnih interpretacij je, da tako zdravnik kot minister potrebujeta izkušnost in da jima formalna izobrazba še ne zadostuje za opravljanje dela.⁴³

Nadaljnji razmislek ni neposredno povezan z vprašanjem metafor in analogij, a bo prinesel uvid v povezanost politične in medicinske misli. Pelzhofferjevo delo *Lacon* je leta 1746 izšlo v Bratislavi. Izdajo je uredil Alexius (Elek) Cörver (1714–1747), piaristični teolog in matematik, njene posebnosti pa so obsežen uvod, številni komentarji, ki so v maniri sholastične misli dodani delu, ter kazalo, ki ga izvirnik nima.⁴⁴ V nepaginiranem kazalu lahko preberemo misel: *prudentia con arte medico comparanda*, pri čemer smo napoteni na tretjo stran, kjer je Cörverjeva opomba ob Pelzhofferjevem razmisleku o odnosu *prudentie* in *sapientie* – preudarnosti (praktične modrosti) ter (božje) modrosti. Primerjava ni Pelzhofferjeva, a kaže na razumevanje povezanosti politike in medicine, pri čemer Cörver ni unikum, ampak gre za strukturno podobnost, ki je bila izpostavljena v novoveškem mišljenju.⁴⁵ Pri tem ne mislimo le na primerjavo med zdravnikom in vladarjem, ki smo jo predstavili, ampak na strukturno povezanost med tem, kako misliti obče in posebno.⁴⁶ Vsak zdravniški in politični primer je specifičen – če ga človek želi rešiti, mora poznati podobne primere, ki mu lahko pomagajo. Zato je učenje obeh strok povezano z uporabo *historii*, ki si jih je treba zapomniti, saj posamezniku pomagajo delovati v konkretnem trenutku. Obema je skupna določena negotovost pri posredovanju, ki povzroča odvisnost in potrebo po »navidezno« strokovnem znanju, ki okrepi avtoriteto zdravnika, tudi če nima ustrezne teoretične razlage ali etiologije. Že prej smo v okviru analize primerov ponudili »prevod« iz enega jezika v drugega. Podobnosti so tudi med temeljnima žanroma, na katerih počivata oba razmisleka: med *historio* in *consilio* ni žanrskih razlik, obe izpostavljata odnos med občim in posebnim (posebni primer/obča zdravila), zaznamuje pa ju odnos med naracijo in dokazi oziroma med diskurzom in prakso. Medicina in politika sta na meji med praktičnim in teoretičnim – človek mora

⁴² »sondern dessen Erfahrungheit in Verrichtung grosser Geschäften dermassen geprüfet seye/ daß ihme die Regierung also sicherlich möge anvertrauet werden/ gleichwie des Regenten Leib den erfahresten Aertzten anbefohlen wird.« (Pelzhoffer, *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*, str. 229).

⁴³ Pelzhoffer v govoru o izbiri ministra zapiše, da *gutes Natural* presega vso znanost, ki je brez slednjega kot telo brez duha (prav tam, str. 232). V državnih zadevah je znanost iz knjig zgolj okras, ki ne predstavlja temelja. Pelzhoffer tu izpostavi pomen izkušnje, praktično pridobljenega znanja, kjer sta si politik in zdravnik blizu.

⁴⁴ Ta izdaja v slovenskih knjižnicah ni na voljo. Izvod je dostopen na svetovnem spletu.

⁴⁵ Na tem mestu se opiramo na zbornik *Rhetoric and Medicine*. Spregledati ne smemo niti tega, da je Pelzhoffer svoje delo naslovil s pojmom *Klugheit*, tj. preudarnost.

⁴⁶ Zaradi tega so medicino pogosto primerjali z retoriko, kar tu ne bo problematizirano. Več o tem v zborniku v zgornji opombi.

biti opremljen s teoretičnim, a znanje mora uporabiti v konkretnem primeru, kar smo videli pri razlagi uporov.⁴⁷ Iz splošnih zaključkov preteklih principov in opazovanj je treba potegniti znanje za današnji dan, saj se obe področji napajata iz zgodovine.

Pelzhoffer se je z medicinskimi idejami lahko srečal kot gojenec jezuitskega kolegija, kjer je poučevanje naravoslovnega razmisleka temeljilo na Aristotelu. Spregledati pa ne smemo drugih možnih virov: ob medicinskih študijah je treba izpostaviti Sveto pismo s številnimi sklicevanji na telo, filozofska dela (Pitagora, Platon),⁴⁸ priročnike za ohranjanje zdravja, ki so razcvet doživeli prav v novem veku, ter številne politične spise, v katerih je bila metafora telesa pogosto uporabljena. Od medicinskih referenc navaja Avicenna in Galena, ne pa Hipokrata, izključiti pa ne smemo tudi možnosti, da je poznal kranjske zdravnike.⁴⁹ Naj je Pelzhoffer znanje pridobil na tak ali drugačen način, je iz njegovega primera razvidno, da se je novoveška družba zavedala kompleksnosti pomena telesa in bolezni, kar upraviči pogostost rabe te metafore. Hkrati njegov razmislek potrjuje tezo Arna Strohmejerja, da je metafora telesa in bolezni uporabljena razmeroma stereotipno. Redke so namreč ločitve na žensko in moško telo,⁵⁰ Pelzhoffer ne loči različnih bolezenskih stanj,⁵¹ ne omenja fiziologije telesa in odnosa notranjih organov, prav tako ne potegne ločnice med področji, na katerih deluje zdravnik (fizikus), kirurg ...⁵² Čeprav se posveča vprašanju reda in harmonije, nikjer ne omenja humorjev in njihovega ravnovesja.⁵³ Edina izjema bi lahko bilo vprašanje kroženja krvi, kar pa ne pomeni, da je poznal oziroma uporabil Harveyjev nauk, ampak da se je navezoval na katero izmed starejših teorij.

Nekatere poudarke pri Pelzhofferju pogrešamo, saj na primer ne misli telesa države, ki bi se postarala in umrla – četudi je zavezan tacitistični misli, na kar nas ne opozarjajo zgolj citati Tacitovih del, ampak o tem priča naslov njegovega najpomembnejšega dela *Arcanorum Status*.⁵⁴ Četudi je država telo, je to postavljeno izven časa in

⁴⁷ Pelzhoffer je veliko bolj kot teoretski podkovanosti verjel praktičnim izkušnjam, kar se najbolje pokaže v govoru o izbiri ministra.

⁴⁸ V delu večinoma navaja lastne misli. Med prevzetimi mislimi je Pitagorova, da v svetu obstajajo tri zla: bolezen v telesu, brezup v duši in upor v državi, kar podkrepi s sklicevanjem na podobno Platonovo misel.

⁴⁹ O Aviceni gl. zgoraj, o Galenu gl. prav tam, str. 85.

⁵⁰ Če priznavamo, da je med njima razlika. Nekateri novoveški zdravniki so bili prepričani, da je žensko telo zgolj »slabša« verzija moškega. Na splošno je telo države brez spolnih funkcij, pri čemer je podmena, da gre za moško telo.

⁵¹ Nekaj jih navede, a ne pojasni, v čem se eno razlikuje od drugega.

⁵² V praksi takih jasnih razmejitev ni bilo, v teoriji pač.

⁵³ Čeprav je bila Galenova teorija humorjev ključna referenca na področju medicine, saj je izražala tisto, k čemur je težila srednjeveška družba na vseh področjih delovanja – harmonijo –, je bilo neposredno sklicevanje na Galena in teorijo humorjev redko. To gre pripisati dejstvu, da Galenova zasnova kot osnovni organ privzema jetra in ne glave ali srca, kot je bilo v navadi pri političnih teoretikih, hkrati pa poudarja ravno to krhkost ravnovesja, ki je značilna tako za telo kot za politično-družbeno ureditev.

⁵⁴ Take primere imamo v tacitizmu. Gl. Burke, Tacitism, scepticism, and reason of state.

se ne spreminja. V kontekstu telesnih in medicinskih metafor ne problematizira časa odločitve (*kairos*), ki je za delovanje politika in zdravnika odločilen, kar bi ponudilo dodatne uvide v primerjavo med medicino in politiko. Četudi se lahko strinjamo, da je treba v določenem kontekstu delovati, ne zadošča zgolj delovanje samo, ampak je treba delovati v pravilnem trenutku, tj. vsak poseg ni upravičen v vsakem trenutku.

Zaključek

Vrnimo se k vprašanju, ki je bilo iztočnica besedila: Kdaj se Pelzhoffer zateka k uporabi telesnih metafor? Po eni strani predvsem v kriznih stanjih, saj je bilo telo pogosto poslednji branik »starega reda«. K uporabi sta pripomogli pogostost ponavljanja te primerjave ter vključenost v veliko verigo bivajočega.⁵⁵ Zdravo je enako naravnemu, moralnemu in torej boguvšečnemu, bolezen pa je prekoračitev zdrave mere in zanemarjanje telesa. Čeprav je telo naravna danost, to ne pomeni, da ga ni mogoče spremeniti oziroma popraviti. A se je težko sprijazniti s protetičnim, konstruiranim telesom. V metaforah lahko večkrat razberemo zagovarjanje pravilnih, normalnih teles, ki je odvisno od naše skrbi za telo, in pripravljenosti prepoznati bolezni. Bolezen je razumljena kot izredno stanje – iz sklicevanja na Menija Agripo vidimo, da lahko težave včasih pozdravi že govor. Če pa temu ne uspe, ne smemo spregledati vere, ki nam lahko pomaga, ko medicina odpove.⁵⁶

Telesne metafore se pojavljajo tudi v današnji politični in širši misli, predvsem pogoste so tiste o boleznih.⁵⁷ Ta tradicija, ki ji lahko sledimo predvsem od zgodnjega novega veka naprej, se je okrepila v 19. in 20. stoletju, tudi z uvajanjem političnih in vojaških metafor v biologiji in sorodnih vedah ter z odkritjem mikrobiologije. S širitvijo medicinske vednosti so tudi metafore postale bolj sofisticirane. Kaj bolje simbolizira današnji čas kot strah pred okužbami in invazijami nevidnih mikrobov, tako bioloških kot računalniških? Povsod okoli nas so virusi, ki povzročajo spremembe in mutacije, ki ogrožajo naš izvirni imunski sistem. Bolezen je še vedno razumljena kot prehod v neko drugo stanje, identiteto (na primer AIDS).⁵⁸ Tak razmislek se pojavi ob različnih situacijah: naj bo govor o epidemijah, migrantih, homoseksualcih ali političnih

⁵⁵ Nasplah je razvidno, da ideološka ali verska pripadnost pri uporabi metafore telesa ali bolezni ni igrala pomembnejše vloge, predvsem zaradi univerzalnosti telesa. Razlika je predvsem v kontekstu rabe.

⁵⁶ Kristus je veljal za *coelestis mediatrix*, zdravilca duše.

⁵⁷ Na primer v ekonomiji, kjer govorimo o krizi, šokterapiji, bolnikih ...

⁵⁸ Še vedno je tako prisoten govor o bolnih idejah in zdravi pameti.

mrtvecih. Včasih se zdi, da imamo z zgodnjim novim vekom več skupnega, kot si želimo priznati.

VIRI IN LITERATURA

Viri

A comparatiue discourse of the bodies natural and politique VVherein out of the principles of nature, is set forth the true forme of a commonweale, with the dutie of subiects, and right of soueraigne: together with many good points of politicall learning, mentioned in a briefe after the preface. By Edvard Forset. Dostopno na: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A01075.0001.001/1:2?rgn=div1;view=fulltext> (29. 11. 2021).

Flämitzer, Johann Nicolaus: *Politico-Militarischer Staats-Minister. Oder vielmehr: Prudentia Politico-Militaris*, Nürnberg 1688.

Pelzhoffer, Franz Albert: *Lacon politicus, strictim doctrinam administrandae reipublicae, quam ajunt politicam, complectens et evolvens*, Bratislava, 1746.

Pelzhoffer, Franz Albert: *Neu-entdeckte Staats-Klugheit in Hundert politischen Reden oder Discursen abgefasst und mit allerhand Sinnreichen und ungemeinen Anmerckungs-Sprüchen auch denkwürdigen alt- und neuen bevorab aus dem Siebenzehenden Seculo oder Jahr-Hundert ausgezogenen Exempeln erläutert auch mit vielen hundert raren und wahrhafften Historien bewähret*, Frankfurt, Leipzig: Johann Adolph, 1710.

Literatura

Black, Max: Metafora. *Kaj je metafora?* (ur. Božidar Kante). Ljubljana: Krtina, 1998, str. 91–109.

Burke, Peter: Tacitism, scepticism, and reason of state. *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700* (ur. J. H. Burns, Mark Goldie). Cambridge: CUP, 1991, str. 479–498.

Daly, James: Cosmic Harmony and Political Thinking in Early Stuart England. *Transactions of the American Philosophical Society*, 7, 1979, št. 7, str. 1–41.

Draženič, Filip: Metafore telesa in bolezni v srednjem in zgodnjem novem veku. *Filozofski maraton 2019/2020: filozofija in telo, filozofija med duhom in naravo* (ur. Tara Peterzell). Ljubljana, 2022, str. 7–22.

Evans, R. J. W.: *Das Werden der Habsburgermonarchie: 1550–1700: Gesellschaft, Kultur, Institutionen*. Wien: Böhlau, 1986.

Foucault, Michel: *Besede in reči: arheologija humanističnih znanosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010.

- Lovejoy, O. Arthur: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1936.
- Peil, Dietmar: *Der Streit der Glieder mit dem Magen. Studien zur Überlieferungs- und Deutungsgeschichte der Fabel des Menenius Agrippa von der Antike bis in 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Lang, 1985.
- Peil, Dietmar: *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1983.
- Polec, Janko: Pelzhoffer baron Schönauski, Franc Albert (med 1643 in 1645–1710). *Slovenski biografski leksikon*, dostopno na <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi411282/#slovenski-biografski-leksikon> (3. 2. 2019).
- Rhetoric and Medicine in Early Modern Europe* (ur. Stephen Pender in Nancy S. Struve). Farnham: Ashgate, 2012.
- Sarasin, Philipp: Inficirana telesa, kontaminirana govorica: Metafore kot predmet zgodovine znanosti. *Zgodovinopisje in analiza diskurza*. Ljubljana: Krtina, 2019, str. 187–224.
- Scattola, Merio: *Das Naturrecht vor dem Naturrecht. Zur Geschichte des >ius naturae< im 16. Jahrhundert*. Max Niemeyer Verlag: Tübingen, 1999.
- Schröder, Jan: »Gesetz« und »Naturgesetz« in der frühen Neuzeit. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Stuttgart: F. Steiner, 2004.
- Strohmayer, Arno: *Svoboda politike in moč vere: študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: *cf, 2011.

The Metaphor of the Body and Illness in Franz Albert Pelzhoffer's Neu-entdeckte Staats-Klugheit

The text aims to show the importance of the analogy and metaphor of the body in pre-modern political thought. The introduction presents the importance of metaphors and analogies for early modern thought. The basic premise is that language is fundamentally metaphorical and that metaphors and analogies function as argumentative devices, with the author relying on various theories (Sarasin, Black). Particular emphasis is placed on the importance of the body in pre-modern thought and the possibility of using it in argumentation. In the second, more extensive part, the text focuses on analysing the body and medical metaphors in the *Neu-entdeckte Staats-Klugheit* (1710) by the Carniolan nobleman Franz Albert Pelzhoffer. The analysis is divided into the presentation of various analogies and metaphors of the body, illness, medicine, and the role of the doctor, highlighting some of the ways and contexts in which Pelzhoffer used these examples. Pelzhoffer used a variety of analogies and comparisons. In his opinion, the kingdom is no different from the body, with the head representing the

king, the heart representing the laws, the eyes and ears representing the inner sanctums (Germ. *geheime Räte*), and the other limbs representing the vassals and subjects. In the continuation, he repeatedly pointed out that the ruler is the head of the empire. He also used bodily metaphors to explain alliances, and he was particularly concerned with them when dealing with the problem of rebellions. In his comparison of medicines, he stressed the need to be aware of their powers and their action, as they must be added carefully. This knowledge he then compared to the knowledge of political secrets that a politician needs to run a country. The text concludes by pointing to the similarities between medicine and practical wisdom (Germ. *Klugheit, Prudentia*), which plays a key role in Pelzhoffer's understanding of political action, and the analysis is supplemented by a reference to the 1746 edition of his *Lacon politicus*, in which he expressed this link directly. This highlights the structural link between the two fields, which are based on similar premises: they both share a certain uncertainty in mediation that generates dependence and the need for 'quasi' expertise. There are also affinities between the genres accompanying the two disciplines and the awareness that both need to know when to act.

Epidemija in ostareli: kolera in domet oskrbe v Avstrijskem primorju*

Epidemije skozi perspektivo starosti

Nedavna pandemija bolezni COVID-19 je predvsem ob začetku pojavljanja v ospredje postavila eno najranljivejših skupin prebivalstva v primeru nalezljivih bolezni – ostarele. A tudi če pogledamo v preteklost, v zgodovino epidemij, je vprašanje, kakšno vlogo igra (višja) starost pri pojavljanju nalezljivih bolezni, povsem na mestu.

Medicinsko gledano višja starost pomeni večjo potencialno ranljivost organizma, saj imunski sistem s starostjo postane manj odziven oziroma slabše reagira na nove povzročitelje bolezni ali celo na tiste povzročitelje, s katerimi je oseba v preteklosti že bila v stiku. Posledično so starejše osebe bolj dovzetne za nalezljive bolezni in po njih dlje časa okrevajo.¹ Ta splošna dejstva je mogoče deloma preveriti tudi v vpogledom v nekatere pretekle epidemije nalezljivih bolezni, denimo kolere, ki se je pojavljala večji del 19. stoletja in je za obravnavo teh vprašanj primerna predvsem zato, ker je prizadela širok spekter prebivalstva. Obenem je njeno pogosto in silovito pojavljanje

* Pričujoči prispevek je nastal v okviru naslednjih projektov Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS), ki jih financira iz državnega proračuna: *Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete* (J6-2572), *Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja* (J6-3122).

¹ Gl. Yoshikawa, *Epidemiology and Unique Aspects of Aging*, str. 931–933. Zgodovinarji so se tudi ob raziskovanju nekaterih drugih epidemij ukvarjali s starostjo kot analitično kategorijo (ta je pozornost pritegnila zlasti ob opazovanju španske gripe, pri kateri starostna struktura umrlih izkazuje velik delež zlasti pri mlajših odraslih oziroma osebah med 20. in 40. letom starosti; gl. študije Erkoreka, *The Spanish influenza pandemic*; Johnson, *Measuring a pandemic*; o ranljivosti posameznih starostnih skupin, med drugim starostnikov, pri epidemiji španske gripe gl. tudi Bratož, *Vojna, lakota in bolezen*, ter Keber, *O španski bolezni*, str. 50–53.

prispevalo k podrobnemu poročanju o njenih posledicah, pogosto tudi v obliki pomenskih evidenc in podrobnih statističnih prikazov, iz katerih je mogoče črpati informacije o posameznih demografskih segmentih.² Seveda pa tudi analiza podatkov iz časa kolere ni brez težav. Med drugim je otežena primerljivost podatkov, ker se ti za posamezne epidemije kolere pogosto razlikujejo, saj beležijo različne spremenljivke, istih podatkov pa ne navajajo vedno enako dosledno (taki so podatki o izidu bolezni, socialni pripadnosti, točni starosti ipd.). Kljub temu raznolikost beleženih podatkov odpira različne vidike analize, zato se je kombiniranje podatkovnih segmentov iz več različnih epidemij kolere zdelo smiselno. V nadaljevanju bodo predstavljeni izsledki, nastali predvsem na podlagi numeričnih podatkov iz časa epidemij kolere v Kopru in Trstu, pri čemer bo v ospredju opazovanja populacija ostarelih.

Za predstavo o razsežnostih epidemičnega pojavljanja kolere na Slovenskem in posebej v Avstrijskem primorju (Istri) naj navedemo nekaj podatkov. Med letoma 1836 in 1886 se je tu zvrstilo šest epidemij (v slovenskih obalnih mestih) oziroma devet v Trstu kot sedežu deželnega namestništva, glavnem pristanišču in posledično epidemičnem epicentru za širšo regijo.³ V mestu Koper je v največji epidemiji (1855) v časovnem razponu nekaj mesecev za kolero zbolelo 928 ljudi (skoraj 13 % prebivalstva), umrlo pa jih je 353 (skoraj 40 %). V veliko večjem Trstu je leta 1849 zbolelo 5.142 ljudi (okrog 6 %), od teh jih je 2.185 umrlo (letaliteta je bila več kot 40-odstotna).⁴ Ta bakterijska bolezen, ki privede do hude dehidracije, se je širila predvsem prek s fekalijami onesnažene vode in hrane, v času pred sistematičnim urejanjem komunalne infrastrukture urbanih prostorov in uvedbo ustreznih dezinfekcijskih ukrepov. Nalezljive črevesne bolezni, kakršna je bila kolera, sicer veljajo za nevarne zlasti za starejše osebe, kronične bolnike, otroke in nosečnice.

² To je bilo med kolero določeno že vsaj v pravilniku iz leta 1848 (*Regolamento sulla procedura da osservarsi dai Capitanati circolari, Domini, Autorità locali, Parrochi, Medici circolari, distrettuali ed ausiliari, nonché dai Chirurghi nei casi di Epidemie in generale ed in particolare del Colera epidemico*, izdanem na Dunaju avgusta 1848), ki je zdravnike zadalžil, da podrobno poročajo lokalnim in deželnim oblastem z opisi poteka epidemije in tabelaričnimi pregledi. Specifične inštrukcije (npr. *Istruzione pei Medici impiegati durante epidemie straordinarie pella compilazione delle relazioni sanitarie e dei rapporti periodici*) so še podrobneje določale načine tega poročanja. Podobne določbe srečamo tudi v pravilniku, ki je veljal med epidemijo v Trstu leta 1886 (Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 240).

³ Tudi posledice so bile v Avstrijskem primorju (če za primer vzamemo največjo epidemijo leta 1855) med vsemi habsburškimi deželami najhujše (sledili sta Dalmacija in Kranjska), predvsem kar zadeva obolevnost, gl. Keber, *Čas kolere*, str. 92.

⁴ O tem gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*.

Medicinski pogled na starost

Tako so se v 19. stoletju tudi starostniki – poleg številnih zdravstvenih težav, ki so jih pestile, in ob drugih infekcijskih boleznih – soočali z večkratnimi izbruhi kolere. Ob tem ni nepomembno razbiranje družbenih percepcij starosti v času kolere, torej kako je bila starost dojeta v družbi in katere kulturne pomeni so ji pripisovali.⁵ Italijanski nevrolog in fiziolog Paolo Mantegazza je konec stoletja zabeležil (po njegovem mnenju splošno) prepričanje, ki ga je zaznal v javnosti svojega časa: da starosti, tega najbolj ubogega življenjskega obdobja, ne gre hvaliti in poveljevat, da je to »življenjsko obdobje, ki ga zaznamujejo katar, naglušnost in šibkost« ter »agonija bivanja«. ⁶ Šlo naj bi torej za obdobje človekovega življenja, ko so zdravstvene težave in zapleti nekaj pričakovanega in običajnega.

Čeprav so se že leta 1853 spraševali, zakaj lahko obstajajo zdravniki, ki se ukvarjajo z otroškimi boleznimi, ne pa tudi taki za starostne bolezni,⁷ medicina starostnikov ni dojemala kot posebne skupine za specializirano zdravstveno obravnavo. Pred vznikom geriatrije v 20. stoletju⁸ je bilo tudi medicinskih razprav, ki bi bile posvečene starosti in starostnim boleznim, zelo malo. Nekaj izjem je mogoče najti zlasti v francoskem prostoru – npr. knjižna »uspešnica« pariškega zdravnika S. Guyétanta *Le Médecin de l'Âge de Retour et de la Vieillesse* iz leta 1822 (ki je bila prevedena tako v nemščino kot italijanščino, gl. izdajo iz leta 1841 v Benetkah; *Il Medico dell'età regrediente e della vecchiaia, ossia consigli alle persone d'ambo i sessi*),⁹ delo M. Durand-Fardela, ki je deloval na znamenitih klinikah Salpêtrière in Bicêtre¹⁰ (*Traité clinique et pratique des maladies des vieillards*, 1854), J. H. Reveillé-Parise: *Traité de la vieillesse hygiénique, médical et philosophique* (1853) in besedila, ki izkazujejo – sicer pogosto prisotno – pojmovanje starosti kot bolezni (L. Turck: *De la vieillesse étudiée comme maladie et des moyens de la combattre*, 1852). V nemškem prostoru je bilo poznano in čislano obsežno in sistematično delo C. F. Canstatta (*Die Krankheiten des höheren Alters und ihre Heilung*, 1839), v

⁵ Za slovenski prostor je takšnih raziskav zelo malo; za splošne usmeritve gl. zlasti Čeč, *Podoba starosti*.

⁶ Mantegazza, *Elogio della vecchiaia*. Več izhodišč tudi v: Remec, *Živeti dolgo*; Bratož, *Staro telo*.

⁷ Reveillé-Parise, *Traité de la vieillesse*, str. 267.

⁸ Čeprav za očeta geriatrije velja v Ameriko izseljeni dunajski zdravnik Ignatz Leo Nascher, ustanovitelj posebne veje medicine, ki naj bi se ukvarjala s patologijo staranja in je bila institucionalizirana leta 1912, lahko zametke geriatričnih razprav iščemo že vsaj od sredine 19. stoletja (gl. De Beauvoir, *Starost*, str. 51–53).

⁹ O tem delu gl. Théré, Kramer, *Life change and change of life*, str. 68.

¹⁰ Bolnišnica Bicêtre na obrobju Pariza je leta 1823 postala bolnišnica za ostarele. Salpêtrière je bila ustanova, ki je z največ ostarelimi bolniki v Evropi omogočala klinične študije na to temo, tu pa je s predavanji o starosti začel francoski nevrolog Jean-Martin Charcot (gl. De Beauvoir, *Starost*, str. 51).

katerem je zaobjel tako higieno v starosti kot tudi starostne bolezni in specialne študije za nekatere izmed njih. Pisci so pogosteje razpravljali prav o priporočilih za podaljševanje življenja, ki pa so bila namenjena predvsem mladim (ali mlajšim odraslim), da bi dosegli visoko starost (M. le Vicomte de Lapasse: *Considérations sur la durée de la vie humaine et les moyens de la prolonger*, 1845). Najdemo jih tudi v nam bližjem prostoru, predvsem v besedilih, ki so slovenskemu bralcu približala načela Hufelandove makrobiotike (Matija Prelog: *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati*, 1864), ter deloma v priročniku Jurija Simoniča *Kakó postanemo stari?: vodilo po katerem se doseže najvišja starost: neobhodno potrebna knjiga in svetovalec za vsacega, kdor želi biti in ostati zdrav* (1893), v katerem pa so opisana predvsem splošna priporočila glede naravnega zdravljenja.

Zahodna medicinska misel je v 19. stoletju staranje telesa še vedno razlagala s pomočjo hipokratsko-galenovske humoralne patologije, in sicer kot postopno izsušitev telesa zaradi zmanjšanja naravne toplote, kar naj bi ogrozilo temeljno ravnovesje človekovih telesnih sokov (kri, sluz, rumeni in črni žolč).¹¹ Verjetno pa kurativni ukrepi pri koleri po splošnem, tedaj veljavnem terapevtskem načelu »hladiti od znotraj, na zunaj greti« (pri čemer so uporabljali tople obkladke, npr. steklenice z vročo vodo na okončinah, hlajenje z zaužitjem ledu ter čiščenje z emetiki/bljuvali)¹² niso bili ravno v skladu z galenovskim razumevanjem staranja, saj bi po tem načelu dodatno izsuševali ostarelo telo.

Ko se je v evropskem prostoru začela pojavljati kolera, so zdravniki (a tudi laični pisci), ki so jo opazovali, skušali ugotoviti, katere segmente prebivalstva ta huda črevesna bolezen najbolj prizadene. Tržaški zdravnik A. De Goracuchi je leta 1850 opazal, da se bolezen pojavlja pri ljudeh v vseh starostih, usoden izid pa naj bi imela posebno pri starejših, nosečnicah ter kroničnih bolnikih, čeprav so se v naštetih ranljivih skupinah pojavljali tudi številni primeri uspešnega okrevanja.¹³

Tudi ob pojavljanju kolere v Benetkah leta 1836¹⁴ so ugotavljali, da bolezen prizadene predvsem tiste, ki pretiravajo z alkoholom, one, ki so preveč strahopetni (v okviru obstoječih diskurzov o vplivu emocij na zdravje ter o pomenu nadzorovanja 'škodljivih' čustev, predvsem z vidika njihovega nevarnega družbenega učinka), tiste, ki se slabo prehranjujejo, one, ki ne zdravijo bolezni ali za to uporabijo neprimerna sredstva, prizadete od kroničnih obolenj oziroma stanj ter najšibkejše ostarele. Obenem je bila v sočasnem tisku prepoznana povezava med telesno oslabelostjo in večjo dovzetnostjo

¹¹ Gl. Toulalan, *Age to great, or to little*, str. 282. O tem podrobneje v: Gilleard, *Ageing and the Galenic tradition*.

¹² Več o terapevtskih priporočilih pri koleri gl. v Keber, *Čas kolere*; Bratož, *Bledolična vsiljivka* idr.

¹³ Goracuchi, *Studi sul cholera*, str. 118–120.

¹⁴ Bellingeri, *Sulla causa*.

za okužbo: »È noto che in individui cachettici o assai indeboliti il cholera decorre spesso (e conduce alla morte) senza che si sviluppino i sintomi, che caratterizzato lo stadio algido«, kakor je bilo predpostavljeno za dve v Trstu leta 1873 okuženi ostareli ženski (73 in 87 let), ki sta kazali znake starostne oslabelosti.¹⁵

O bioloških in socialnih vidikih bolezenske ranljivosti starostnikov

Prevladovala je predpostavka, da so lahko infekcijske bolezni za ostarele bolj nevarne. Tudi iz podatkov o pojavljanju kolere v primorskih mestih je mogoče razbrati posebno ranljivost te skupine prebivalstva. Zanimali so nas predvsem podatki o obolevnosti in umrljivosti (letaliteti, torej deležu umrlih glede na obolele); slednja je pri koleri običajno znašala 30–40 %, ¹⁶ a če starost v analizo integriramo kot eno od spremenljivk, vidimo nekoliko podrobnejšo sliko.

V letih 1836 in 1837 (šlo je za dva vala epidemije) so starejši od 60 let v mestu Koper predstavljali 19,1 % vseh obolelih in 31,8 % vseh umrlih.¹⁷ Leta 1855 so starejši (nad 60 let) zavzemali 14,4-odstotni delež vseh obolelih v mestu, posebej visok pa je bil sicer delež otrok do 10. leta starosti (23,9 %).¹⁸

Tudi podatki za Trst (med epidemijo leta 1886, v kateri je zbolelo 900 ljudi) kažejo visok delež obolelih pri mlajših odraslih ter otrocih (a gre za absolutne vrednosti) (graf 1). Vendar pa je izvedljivo tudi proporcionalno ugotavljanje deleža posameznih starostnih skupin, ki jih je prizadela epidemija, kar privede do nekoliko drugačnih rezultatov. Delež obolelih glede na vse predstavnike starostne skupine v populaciji je bil tako najvišji v starosti 2–5 let (9,22 promila), okrog 7 promilov je znašal pri starostni skupini med 21 in 40 let, visok pa je bil pri starostnikih – 61 do 70 (8,22) ter nad 70 let (8,86 promila).¹⁹ Drugače povedano, na 1.000 starostnikov, starejših od 70 let, je zbolelo 9 enako starih oseb. Še zgovornejši so podatki iz iste epidemije o deležu umrlih med obolelimi. Smrtnost pri starejših od 60 let je namreč znašala več kot 80 % (medtem ko pri mlajših odraslih običajno ni dosegla 60 %, v povprečju pa okrog 40 %). Letaliteta v tej epidemiji (z upoštevanjem promila

¹⁵ Brettauer, *Resoconto sanitario*, str. 65.

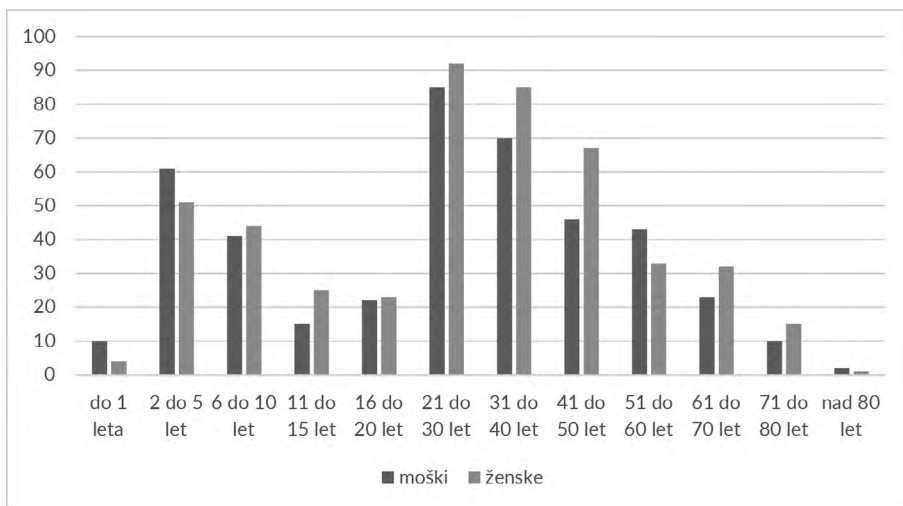
¹⁶ Gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*.

¹⁷ SI PAK KP 304, šk. 4, a.e. 8.

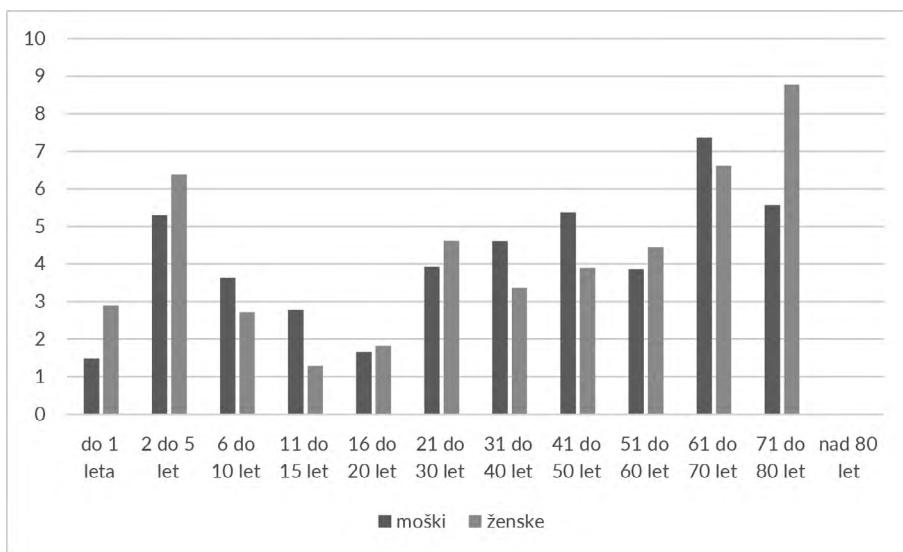
¹⁸ SI PAK KP 288, šk. 3, a.e. 8/1, Registro di colerosi di Capodistria nella State 1855.

¹⁹ Giaxa, Lustig, *Relazione sul colera*, str. 32–33.

glede na vse predstavnike starostne skupine v populaciji) je bila najvišja prav pri starostnikih (graf 2), pri ženskah v starosti 61–70 (7,36 promila), pri moških pa nad 70 let (8,78 promila).²⁰

Graf1: Oboleni za kolero po starosti, Trst 1886 (vir podatkov: Giaxa, Lustig, *Relazione sul colera*).

Graf2: Umrli za kolero po starosti (epidemija v Trstu 1886), podatki na 1.000 živih predstavnikov starostne skupine (vir podatkov: Giaxa, Lustig, *Relazione sul colera*, str. 33).

²⁰ Giaxa, Lustig. *Relazione*, str. 33.

Tudi ob koprski epidemiji v 30. letih 19. stoletja vidimo, da je letaliteta s starostjo višja, obenem pa to lahko povežemo z obliko bolezenskega poteka. Potek bolezni so namreč leta 1836 v Kopru označili kot »lahkega«, »težkega« ali »hudega«; v primerjavi s skupino od 20 do 30 let so imeli starostniki veliko višji delež najhujšega poteka bolezni in nižji delež lažjega poteka.²¹

V biološkem smislu bi torej lahko te podatke interpretirali z vidika slabšanja imunskega sistema v starosti,²² ki je prineslo višji *delež umrljivosti* ter večjo nevarnost za *težji potek bolezni*. Poleg tega je bila obolevnost povezana z nekaterimi drugimi spremenljivkami, ki se na posamezne starostne skupine navezujejo posredno.

Zdravnik francoskega porekla Amédée Mathieu de Moulon, ki je deloval v Trstu, je zapisal, da se kolera ne ozira ne na starost ne na spol ne na navade in običaje, temveč da prav povsod, kjer se pojavi, pušča enako grozljive posledice.²³ Tudi Bleiweis je v Novicah pisal, da so žrtve kolere lahko vsi, čeprav pogostejše starejši.²⁴ Izpostavil pa je socialno pogojenost kolere kot bolezni nižjih slojev (a seveda ne izključno). Bolj kot starosti so ob opazovanju posledic epidemij pomen utemeljeno pripisovali socialni pripadnosti. Kolera je bila sicer potencialno nevarna za vse starostne skupine, vendar je veliko žrtev terjala med mlajšimi odraslimi. Ti so imeli (kot delovno najaktivnejša skupina) običajno več rizičnih stikov oziroma možnosti neposredne okužbe, predvsem če so opravljali dela, pri katerih so imeli opravka z (onesnaženo) hrano, (okuženo) vodo, nesnago, potencialnimi viri okužbe (npr. v pristaniščih ali preko vojske), ravno tako pa je bilo pomembno, v kakšnih razmerah so živeli – denimo v natrpanih mestnih stanovanjih – in kako so bili prehranjeni.

Podatki, povezani z epidemijami, lahko posredno govorijo tudi o socialnih vidikih staranja v tem času. Nekaj, sicer težko preverljivih indecev nakazuje, da so starejši pogosto živeli v slabših razmerah, hkrati pa so bili v času kriz ena socialno najranljivejših

²¹ SI PAK KP 304, t. e. 4, a. e. 8, Prospetto tabellare degli attaccati dal Cholera morbus – Capodistria nel corr. anno 1836–37–49.

²² Tudi ob preteklem stiku z boleznijo imunski odziv ne odvrne nujno povzročitelja, kar pri koleri odpre vprašanje postinfekcijske imunosti, vendar pa, kot kaže, ta ni igrala posebne vloge. Tudi nekatere študije (gl. Leung, Matrajt, *Immune responses*) morebitno pridobljeno, a lahko le delno imunost ocenjujejo na od 3 do največ 10 let, vendar se je pokazalo, da se raven protiteles znatno zmanjša že v roku 1 leta, kar bi lahko sicer pojasnilo visoko obolevnost najmlajših otrok, ki se z boleznijo pred tem še niso srečali. Pri starostnikih – čeprav so skoraj zagotovo vsaj enkrat že bili v stiku z boleznijo (potrjeni primeri so izpričani tudi v sočasnih zdravstvenih poročilih, npr. v Brettauer, *Resoconto sanitario*, str. 64), saj se je ta pojavljala razmeroma pogosto – pa učinka te domnevne imunosti ni mogoče zaznati.

²³ Moulon, *Il colera asiatico*, str. 92.

²⁴ »Napada [kolera], op. a. ljudi mnogotere starosti in obojega spola, malokterikrat vendar otroke pod 3 leti, naj raji pa spravlja stare. Med revnimi jih več zboli in umerje kakor družih, ker ti se ne v jedi, ne v obleki, ne v stanovanji ne morejo tako skerbno ravnati in škodljivih reči varovati, kakor uni« (Novice, 25. julij 1855).

skupin.²⁵ Obstoječa institucionalna socialna oskrba (npr. ubožnice) je pokrivala manjši segment starejšega prebivalstva,²⁶ obenem pa je vključevala druge ranljive družbene skupine (sirote, mlajše brezdomne, dela nezmožne, ljudi brez virov prihodka različnih starosti ipd.). Veliko starejših, ki so zmogli delati, je še bilo vključenih v trg dela, čeprav pogosto najnižje v hierarhiji poklicev. Leta 1855 je bilo v Kopru med starejšimi obolelimi (od 60 let dalje) najmanj 63 % ljudi, ki so se prištevali med kmete, dninarje, ribiče, posle ali ubožne.²⁷

Rednih podpor za pomoči potrebne, ki niso bili vključeni v institucionalno oskrbo, je bilo malo, kvečjemu je pomoč v denarju ali naravi prihajala občasno, zlasti v kriznih trenutkih (npr. ob slabih letinah, lakotah in epidemijah), ko so se socialne stiske, tudi ostarelih, še povečale. Tak primer je bila izredna finančna podpora, ki jo je leta 1886, le nekaj mesecev pred izbruhom kolere, v Kopru dobilo 202 gospodinjstev, v katerih so v več kot 40 % primerov živele vdove, tudi sicer pa je šlo večinoma za prejemnice pomoči, ki so v nekaterih mestnih četrtih predstavljale celo do 85 % podpirancev. Žal pa njihove starosti ne poznamo, zato ne vemo, v kolikšni meri je šlo za starostnike oziroma starostnice.²⁸

Zdravstvena oskrba med epidemijami

Carlo Apollonio, ki je konec 19. stoletja kritično pisal o zdravstvenem sistemu v Istri, navaja, da so bolnišnični stroški v deželi narasli s 25.000 v letu 1875 na 53.000 gld. leta 1890, kar pomeni, da se je pritisk na bolnišnice vendarle postopoma povečeval. Ob tem se je Apollonio spraševal, kako bi ga bilo mogoče zmanjšati, pripisal pa ga je ne le naraščanju števila prebivalstva, ampak tudi zlorabam, ki so se dogajale ob črpanju sredstev za bolnišnične stroške iz deželnih fondov. Istra je sodila med tiste dežele, v katerih so te stroške le v deležu ene petine krile občine, preostali del pa je šel iz deželnega proračuna.²⁹

²⁵ Zlasti posamezniki, ki so se preživljali s priložnostnim delom, so v času krize prvi ostali brez službe, podobno pa je veljalo za posle (Čeč, *Revni – ostareli v času kriz*, str. 317).

²⁶ V Kopru s skoraj 9.000 prebivalci je bilo v edini taki ustanovi – zavetišču (*Casa di ricovero*), ki je bilo pridruženo bolnišnici – konec stoletja prostora za največ 56 oskrbovancev. V njej so zavetje in hrano dobili »koprski reveži, nezmožni si priskrbeti sredstva za preživetje, bodisi zaradi starosti, deformacije ali bolezni« (SI PAK KP 7, t. e. 261, a. e. 2058/IX).

²⁷ SI PAK KP 288, šk. 3, a. e. 8/I, Registro di colerosi di Capodistria nella State 1855.

²⁸ SI PAK KP 7, t. e. 213, spis 931/V (o tem gl. tudi Bonin, *Ubožne ustanove*, 28–29). Prim. podatke iz analize izrednih podpor za Ljubljano in Piran v: Čeč, *Revni – ostareli v času kriz*, str. 312–314.

²⁹ Porazdelitev finančnih bremen sicer ni bila povsod enaka; za Goriško-Gradiščansko je veljalo, da je te stroške v celoti krila občina (Apollonio, *La riorganizzazione*, str. 19).

To je po piščevem mnenju privedlo do tega, da so se občine borile za deželni denar in so v bolnišnice množično pošiljale bolne revne, a tudi take, ki do bolnišnične oskrbe niso bili upravičeni in bi jih morali zdraviti na domu.³⁰

V začetku 20. stoletja so se v Trstu pohvalili, da mesto z eno bolniško posteljo na 85 prebivalcev prednjači v primerjavi z drugimi deli monarhije, saj imajo denimo v Gorici na razpolago eno bolniško posteljo na kar 500 prebivalcev, v Istri na 515, podobno pa tudi na Kranjskem. Zaradi pomanjkanja kapacitet so se v bolnišnično oskrbo v Trst zatekali tudi prebivalci sosednjih dežel (Istre, Goriške in Dalmacije), ki naj bi predstavljali do četrtino vseh sprejetih pacientov.³¹

V 19. stoletju je zdravljenje tudi v obdobjih brez epidemij večinoma še vedno potekalo na domu, kar je veljalo za vse tiste, ki se niso prištevali med reveže. V času epidemij so bile sicer vzpostavljenečasne bolnišnice za nalezljive bolezni (pogosto so v ta namen – kar je veljalo tudi za prostore, namenjene karanteni svojcev okuženih – uporabili primerna obstoječa poslopja, npr. prostore šol ali vrtcev ter dele bolnišnic; poleg njihove prostornosti je bil kriterij pri izbiri tudi njihova lokacija),³² v katere so namestili in izolirali okužene, a hospitalizacije so bili deležni le tisti, ki jih ni bilo mogoče zdraviti na domu, najpogosteje zato, ker so živeli v neustreznih razmerah, morda tudi v tesnih stanovanjih, kjer izolacija od sstanovalcev ni bila mogoča, oziroma niso imeli zagotovljene potrebne nege ali pa je šlo za tiste brez bivališča v mestu, ki so bili tam v času okužbe.³³

Tako ostareli kot drugi prebivalci mesta, ki so potrebovali zdravstveno oskrbo med epidemijo (in niso imeli ustreznih pogojev za zdravljenje na domu), so bili napoteni v pristojno pomožno, začasno vzpostavljeno bolnišnico. Ostale obolele je zdravnik (na poziv) zdravil na domu, seveda proti plačilu, katerega pa so bili oproščeni reveži s potrdilom. V določenem smislu je zgovoren podatek, da so leta 1886 tržaški okrajni zdravniki brezplačno zdravili 27.505 revnih, od teh le 5.554 (20 %) na domu, 21.951 pa v ambulantah.³⁴

Zdravstvene kapacitete med epidemijami običajno niso omogočale bolj množičnih hospitalizacij. To nazorno kaže podatek, da je bilo v Trstu leta 1849 skupno na voljo 300 postelj za okužene na različnih lokacijah (bolnišnice, semenišče in druge stavbe), to pa je bilo občutno premalo za več kot 5.000 obolelih za kolero v razmeroma kratkem

³⁰ Omenja izdajanje potrdil o revščini tistim, ki do njih niso bili upravičeni, a so imeli povezave pri občinskih uslužbencih, zato v nadaljevanju predlaga, da bi bolnišnično oskrbo omogočili le tistim, ki bi bili navedeni na občinskih seznamih revežev (Apollonio, *La riorganizzazione*, str. 20).

³¹ *L'amministrazione*, str. 62–63.

³² V Trstu so jih med drugim izbrali tako, da so bile v bližini ubožnejših mestnih predelov in na razpolago tudi prebivalcem širšega mestnega območja (Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 172).

³³ Gl. Keber, *Čas kolere*, str. 123; Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 172.

³⁴ Giaxa, Lustig, *Rapporto sanitario*, str. 4.

obdobju približno štirih mesecev.. Večino ljudi so zdravili na domu.³⁵ Ob zadnji tržaški epidemiji je bila za potrebe pomožne bolnišnice izbrana lokacija v primestnem predelu Santa Maria Maddalena superiore, ki je imela sprva kapaciteto od 20 do 25 postelj, šele proti koncu stoletja, ko je to postala stalna bolnišnica za nalezljive bolezni, se je število postelj nekoliko povečalo (na 53 za odrasle, 56 za otroke).³⁶ Ko pogledamo delež *hospitalizacij* med epidemijo, vidimo, da je bilo leta 1886 v pomožno bolnišnico za kolero sprejetih približno 36 % vseh obolelih, vendar so podatki zgovornejši, ko jih razdelimo po starosti: če pri mlajših obolelih delež hospitaliziranih ni presegel polovice, je bil pri skupini od 71 do 80 let več kot 70-odstoten.³⁷ V bolnišnici so torej zdravili večji del ostarelih bolnikov, kar morebiti kaže na njihovo socialno ogroženost, saj to lahko obenem pomeni, da v domačem okolju zaradi ekonomske stiske niso imeli ustreznih pogojev za zdravstveno oskrbo, najbrž pa tudi ne zadostne socialne mreže, ki bi jim zagotavljala ustrezno nego.³⁸ Na drugi strani so ti podatki povezani še z enim pomembnim vprašanjem, ki ga v kontekstu zdravstvene oskrbe ostarelih ne gre zanemariti, to pa je *odnos* do medicine in odklanjanje medicinske pomoči, posebej pa zdravljenja v bolnišnici (ki v tedanjih kolektivnih predstavah o zdravljenju še ni zavzemala osrednjega mesta). Po nekaterih raziskavah³⁹ so se starejši redkeje obračali na uradno medicino in pogosteje na nešolane zdravitelje,⁴⁰ večja je bila resignacija v primeru bolezni, poleg tega pa si številni ostareli zdravniške pomoči zaradi gmotnega položaja verjetno niso mogli privoščiti. Ne nazadnje bi lahko percepcije, vezane na starost, ki smo jih omenili na začetku (pričakovana večja umrljivost v visoki starosti), botrovale temu, da zdravniške pomoči niso klicali niti svojci ostarelih, naposled pa

³⁵ Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 70.

³⁶ *L'amministrazione comunale*, str. 74.

³⁷ Giaxa, Lustig, *Relazione*, str. 63.

³⁸ V pomožni bolnišnici Sv. Marije Magdalene se je tega leta za kolero zdravilo 325 bolnikov; med bolnicami so občutno prevladovali gospodinje in hišne pomočnice, veliko je bilo tudi otrok, med moškimi pa nosačev, kmetov in dninarjev, sicer pa različnih (manjših) obrtnikov (Giaxa, Lustig, *Relazione*, str. 65). Primerljivi so tudi podatki iz epidemije leta 1873 (Brettauer, *Resoconto sanitario*, str. 61).

³⁹ Gl. Pelling, Smith, *Introduction*, str. 7.

⁴⁰ Res pa je, da ta značilnost ni bila vezana izključno na starostnike, temveč jo je mogoče srečati pri različnih starostnih in socialnih skupinah, tako v ruralnem kot urbanem okolju. Tako Josip Godina Verdelški (ki je med bivanjem v Kopru zaradi kolere izgubil ženo) v avtobiografiji omenja tovrstno posluževanje zdraviteljskih storitev zaradi nezaupanja v uradno medicino: »Žugala [kolera leta 1855, op. a.] je sicer tudi [tedaj 47-letnemu, op. a.] Josipu; a srečno rešila ga je vendar bila neka starka imenovana Genso, ki je bolj poznala pripomočke za odpravo te bolezni, kakor jih poznajo redni medehi, kateri so se navadno zelo bali dotika z bolniki« (Godina Verdelški, *Živenje Josipa Godine Verdelškega*, str. 119). O poznem klicanju zdravnika (zaradi prostorske oddaljenosti, visoke cene, nezaupanja idr.) gl. Makarovič, *Zdravstvena kultura agrarnega*, str. 484–485, ter Bratož, *Zdravnik med idealom*.

je bila njihova hospitalizacija nujna zaradi prepoznega ukrepanja.⁴¹ To problematiko je sicer izredno težko raziskati, vendar bi to lahko deloma prispevalo k razlagi visoke umrljivosti pri nalezljivih boleznih med starostniki ter nasploh k razlagi dometa tedanje zdravstvene oskrbe.

Sklep

V prispevku so bili predstavljeni podatki iz izbranih epidemij kolere v Avstrijskem primorju, in sicer skozi perspektivo starosti. Ob tem smo odstirali pomembne detajle o tem, kdo so bili tisti, ki so za kolero zbolevali in umirali. Čeprav starejši niso bili veliko bolj dovzetni za okužbo s kolero od drugih starostnih skupin, pri njih običajno opazimo najvišjo letaliteto ter težji potek bolezni. Poleg tega, da je to mogoče medicinsko utemeljiti s pešanjem imunskega sistema v starosti, nam nekatere korelacije dajo slutiti, da so bili ostareli med najranljivejšimi skupinami tudi v socialnem smislu. Videti je, da vključitev starosti kot analitične kategorije v interpretacijo (numeričnih) podatkov odpre vpogled v dodatne dimenzije, ki razkrivajo večplastno ranljivost med epidemijami določenih nalezljivih bolezni, hkrati pa odpira dodatna vprašanja, ki bi sicer zahtevala posebne raziskave in – zaradi pomanjkljivih podatkov – inovativne raziskovalne metode.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

PAK – Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK KP 7, Občina Koper.

SI PAK KP 288, družinski fond De Belli.

SI PAK KP 304, družinski fond Manzoni.

⁴¹ Poročilo o pomožni bolnišnici za kolero v Trstu navaja, da so številni bolniki tja prišli v zelo poznem stadiju bolezni; nekateri so bili »že trupla, ali v hudi agoniji in so umrli v roku 4 ur«. Poudariti velja, da je kar 75 % vseh starostnikov (med 61 in 80 let), ki so bili sprejeti v tržaško bolnišnico, umrlo kar 75 % (Giaxa, Lustig, *Relazione*, str. 65–66), zelo podobni pa so podatki iz civilne bolnišnice, kjer so bolnike s kolero sprejemali leta 1873 (Brettauer, *Resoconto sanitario*, str. 61).

Tiskani viri

- Apollonio, Carlo: *La riorganizzazione del servizio sanitario nell'Istria*. Pula: La Camera medica istriana, 1896.
- Bellingeri, Carlo Francesco: *Sulla causa, sede ed essenza del colera asiatico memoria letta nella seduta del giorno 26 marzo 1836*, dostopno na: <https://books.google.si/books?id=hFtn-cazbBpAC&printsec=frontcover&hl=sl#v=onepage&q&f=false> 4. 12. 2022).
- Brettauer, Giuseppe: *Resoconto sanitario dell'Ospitale Civico di Trieste per l'anno 1873*. Trst: Municipio, 1876.
- De Giaxa, Vincenzo, Lustig, Alessandro: *Relazione sul colera nell'anno 1886*. Trst: Municipio, 1887.
- Godina Verdelški, Josip: *Živenje Josipa Godine Verdelškega: opisal on sam leta 1879 s pristavkom raznih stranskih rečij za razdelitev mej domačince po njegovi smerti: s podobo zgoraj imenovanega*. Anastatični ponatis. Trst: Centralgrafica, 1992.
- De Goracuchi, Alessandro: *Studi sul cholera asiatico con ispeciale riguardo all'epidemia che regnò in Trieste l'anno 1849. Aggiuntavi un'appendice in lingua italiana, tedesca, francese ed inglese, indicante il metodo per preservarsi e curarsi da sè nella pluralità dei casi, in mancanza di medico*. Trst: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1850.
- Guyétant, Sebastien: *Il medico dell'età regrediente e della vecchiaia ossia consigli alle persone d'ambo i sessi, che transcorsero l'età dei 45 anni*. Venezia: Bazzarini, 1841.
- L'amministrazione comunale di Trieste nel triennio 1900-1902*. Trst: Il Municipio di Trieste editore, G. Caprin, 1903.
- Mantegazza, Paolo: *Elogio della vecchiaia*. Milano: Fratelli Treves, 1895.
- De Moulon, Amedeo Mathieu: *Il colera asiatico in Trieste negli anni 1835 e 1836. osservazioni del medico Dott. Amedeo Mathieu de Moulon*. Marsiglia: Eredi Feissat Ainé et Demonchy, 1839.
- Prelog, Matija: *Makrobiotika ali nauki, po kterih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati*. Ljubljana: samozaložba, 1864.
- Reveillè-Parise, Joseph-Henri: *Traité de la vieillesse hygiénique, médical et philosophique [etc.]*. Pariz: J. B. Baillière, 1853.
- Simonič, Jurij: *Kakó postanemo stari?: vodilo po katerem se doseže najvišja starost: neobhodno potrebna knjiga in svetovalec za vsacega, kdor želi biti in ostati zdrav*. Bistrica-Limbuš: samozaložba, 1893.
- Turck, Léopold: *De la vieillesse étudiée comme maladie et des moyens de la combattre*. Pariz: Baillière, 1852.

Literatura

- Bonin, Zdenka: Ubožne ustanove v Kopru in njihova skrb za zdravje prebivalstva od 13. do začetka 20. stoletja. *Arhivi*, l. 32, št. 1, 2009, str. 7–32.

- Bratož [Železnik], Urška: Zdravnik med idealom in resničnostjo: zdravniško delo in ljudski odnos do zdravja in medicine v 19. stoletju. *Acta medico-historica Adriatica*, Vol. 8, No. 2, 2010, str. 295–328.
- Bratož, Urška: *Bledolična vsiljivka z Vzroka: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Bratož, Urška. Staro telo: medicinski pogled 19. stoletja. 10. *Istarski povijesni biennale: Corpus, Carnalitas --- : o tijelu i tjelesnosti u povijesti na Jadranskom prostoru* (ur. Marija Mogorović Crljenko in Elena Uljančić-Vekić). Poreč - Pula - Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile - Filozofski fakultet, Državni arhiv Pazin, 2023, str. 102–114.
- Bratož, Urška: Vojna, lakota in bolezen: po sledih španske gripe v Kopru. *Acta Histriae*, 28, št. 1, 2020, str. 21–40. DOI 10.19233/AH.2020.02
- Čeč, Dragica: Podobe starosti v začetku 19. stoletja. *Starost – izzivi historičnega raziskovanja* (ur. Mojca Šorn). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 11–33.
- Čeč, Dragica: Revni – ostareli v času kriz: družba na dlani. *Arhivi*, 43, št. 2, 2020, str. 307–329.
- De Beauvoir, Simone: *Starost. 1. Stališče zunanjosti*. Ljubljana: OPRO, zavod za aplikativne studije, 2018.
- Erkoreka, Anton: The Spanish influenza pandemic in occidental Europe (1918–1920) and victim age. *Influenza and Other Respiratory Viruses*, 4, 2, 2010, str. 81–89 (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC579284/pdf/IRV-4-081.pdf>; zadnji dostop: 1. 3. 2024).
- Gilleard, Chris: Ageing and the Galenic tradition: a brief overview. *Ageing and Society*, 35, 3, marec 2015, str. 489–511.
- Johnson, Niall P. A. S.: Measuring a pandemic: Mortality, demography and geography. *Popolazione e storia*, 2, 2003, str. 31–51.
- Keber, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Keber, Katarina: »O španski bolezni, hripi posebne vrste«: ljubljanska izkušnja s pandemijo španske gripe. *Acta Histriae*, 28, št. 1, 2020, str. 41–58. DOI: 10.19233/AH.2020.03.
- Leung, Tiffany, Matrajt, Laura: *Immune responses to cholera following natural infection: a review*, MedRxiv, 29. julij 2020. Objavljeno na: https://www.researchgate.net/publication/343314995_Immune_responses_to_cholera_following_natural_infection_a_review/fulltext/5f22cac6458515b729f348e6/Immune-responses-to-cholera-following-natural-infection-a-review.pdf?origin=publication_detail (1. 3. 2024).
- Makarovič, Marija: Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf*, 33/34, 1988, str. 481–528.
- Pelling, Margaret, Smith, Richard M.: Introduction. *Life, Death and the Elderly: historical perspectives* (ur. Margaret Pelling in Richard M. Smith). London – New York: Routledge, 1993, str. 1–38.
- Remec, Meta: »Živeti dolgo ali živeti srečno?«: Christoph Wilhelm Hufeland in njegov vpliv na dožemanje starosti in staranja v dolgem 19. stoletju. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 63, št. 2, 2023, str. 7–21.

- Théré, Christine, Kramer, Regan: Life change and change of life: asymmetrical attitudes towards the sexes in medical discourse in France (1770–1836). *Clio. Women, Gender, History*, No. 42, 2015, str. 52–76.
- Toulalan, Sarah: Age to Great, or to Little, Doeth Let Conception: Bodies, sex and the life cycle, 1500–1750. *The Routledge History of Sex and the Body, 1500 to the Present* (ur. Sarah Toulalan in Kate Fisher). London – New York: Routledge, 2013.
- Yoshikawa, Thomas T.: Epidemiology and Unique Aspects of Aging and Infectious Diseases. *Clinical Infectious Diseases*, 30, 6. junij 2000, str. 931–933.

Epidemics and the Elderly. Cholera and the Reach of Health Care in the Austrian Littoral

The paper focuses on the elderly as a specific population category in the socio-epidemiological context. Using the example of the nineteenth-century cholera epidemics in Koper and Trieste, the study aims to present the morbidity and mortality rates among the elderly and their vulnerability to serious infectious diseases. Although the analysis shows that the elderly were not much more susceptible to cholera infection than other age groups, they tended to exhibit the highest lethality and experience a more severe course of the disease. In addition to biological factors (a decline in immune function), some data suggest that the elderly were among the most vulnerable groups in social terms. At the same time, the paper focuses on health care and its reach for different social strata in the epidemic conditions, noting that it was the elderly who were most likely to be hospitalised in the event of infection, although the outcome of their disease still remained uncertain.

ROBERT DEVETAK

Boj proti pelagri na Goriškem in Gradiškem v obdobju Avstro-Ogrske*

Uvod

V 19. in 20. stoletju so v Avstrijskem primorju predvsem med revnejšimi sloji prebivalstva kosile številne bolezni, kot na primer kolera, tuberkuloza, tifus, bronhitis in pljučnica.¹ Za deželo Goriško in Gradiško so bile značilne nekatere posebnosti, povezane z lokalnimi gospodarskimi značilnostmi, socialnimi razmerami in revščino. Eden od takšnih primerov, ki je zaznamoval deželo na prehodu iz 19. v 20. stoletje, je bila bolezen pelagra, ki je prizadela predvsem furlanski del dežele. Bolezen je leta 1735 prvi opisal španski zdravnik Gaspar Casal. Španija je bila prva evropska država, v kateri se je pelagra pojavila.² Njeno ime izhaja iz italijanskih besed *pelle agra*, kar pomeni hrapava koža – s tem izrazom jo je leta 1771 prvi poimenoval milanski zdravnik Francesco Frapolli v svoji knjigi *Animadversionem in morbum vulgo pellagram*.³ Izpuščaji na koži so bili prvi znaki bolezni, ki so po obliki spominjali na rože, iz česar izhaja drugo pogosto poimenovanje bolezni – *milanska roža*.⁴

Šlo je za hipovitaminozo – bolezen, ki je nastala zaradi pomanjkanja niacina (vitamina B₃), kar je bila posledica prekomerne in enolične prehrane, ki je temeljila na

* Prispevek je nastal v okviru programa P5-0409 *Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna (ARIS). Gre za razširjeno in dopolnjeno besedilo, ki je bilo objavljeno v znanstveni reviji *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* (2020, let. 27, št. 1, str. 5–15).

¹ Gl. Škrobonja (ur.), *Epidemične bolezni v Istri*; Keber, *Čas kolere*; Bratož, *Bledolična vsiljivka*.

² Kiple, *The Cambridge World History*, str. 920.

³ Prav tam, str. 920.

⁴ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 274.

koruzi. Značilno je bilo, da se je pojavljala predvsem spomladi in trajala do konca poletja. Telesne spremembe so se pojavile na koži, prebavilih in možganih. Najizrazitejši začetni simptomi bolezni so bili utrujenost, izguba apetita, prebavne težave, nespečnost in poškodbe na koži, predvsem na okončinah ter okoli vratu.⁵ Tudi časopisje na prehodu iz 19. v 20. stoletje je bilo polno opisov njenih najpogostejših znakov: »*A ta pelagra je nekaj strašnega. Začenja navadno z drisko in z oslavljenjem želodca, kateremu sledi potem oslavljenje celega organizma. Po celem životu, posebno pa na rokah, nogah in prsih začne pokati koža ter strašno krvaveti. Kmalu se začne koža lupiti v celih pljoskah in zdi se, kakor da bi bolnik jel gnjiti po celem telesu. Posledice taki bolezni so navadno strašne. Prav pogostoma pride do blaznosti.*«⁶ V primeru daljšega poteka bolezni so se pojavili driska, dermatitis, demenca in psihološke težave (anksioznost, depresija, halucinacije).⁷ Vpliv pelagre na psihološko stanje bolnikov je na močno prizadetih območjih povečal pritisk na psihiatrične bolnišnice. Tako je bilo v Milanu, središču dežele Lombardije, ki se je soočala s pogostim pojavljanjem bolezni, leta 1817 v tamkajšnji psihiatrični bolnišnici skoraj dve tretjini vseh oskrbovancev tam zaradi posledic pelagre.⁸ Če ni prišlo do zdravljenja, je smrtnost dosegala tudi do 70 odstotkov.⁹

Posebej prizadeta območja, kjer se je v 19. stoletju pojavljala bolezen, so bila manj razvita ruralna okolja. Tudi večina bolnikov, ki so jih medicinske službe obravnavale, je prihajala iz agrarnega sektorja.¹⁰ V obdobju pred prvo svetovno vojno so pojav pelagre povezovali predvsem s slabo prehrano, nepitno vodo, alkoholizmom, nezdravim in vlažnim podnebjem ter zanemarjenimi bivalnimi prostori.¹¹ Po mnenju takratnih zdravnikov se je bolezen pojavila zaradi nepravilne in slabe prehrane ali zaradi prenosa bakterij iz nedozorele ali gnile koruze ter iz nje pripravljene hrane.¹² Posledično so se ukrepi za pomoč bolnikom osredotočili predvsem na zagotovitev boljših in pestrejših obrokov.¹³ Ker je bila v tem obdobju koruza skupaj s krompirjem osnovna hrana nižjih slojev,¹⁴ je bila pelagra najbolj razširjena med njimi. Zaradi tega se je zanj pogosto pojavljalo poimenovanje »*bolezen revežev*«. ¹⁵ Poleg tega izraza so jo v italijanskem in

⁵ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 588.

⁶ Gorica, 19. 6. 1900, št. 49.

⁷ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 588–589.

⁸ Kiple, *The Cambridge World History*, str. 921.

⁹ Prav tam, str. 918.

¹⁰ Sorcinelli, *Miseria e malattie*, str. 260–261; Neusser, *Die Pellagra*, str. 50–52.

¹¹ Sorcinelli, *Miseria e malattie*, str. 260; Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

¹² Sorcinelli, *Miseria e malattie*, str. 224.

¹³ Cilenšek, *Naše škodljive rastline*, str. 274.

¹⁴ Plahuta, *Prehrana na Goriškem*, str. 63.

¹⁵ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 585.

slovenskem prostoru poznali še pod drugimi imeni: poleg že omenjene *milanske rože* še *alpski skorbut*, *sončna opeklina* in *rdeča bolezen*.¹⁶

Bolezen se je po letu 1730 razširila iz Španije na vzhod, v Francijo, severno in osrednjo Italijo ter na Balkan.¹⁷ V drugi polovici 19. stoletja so bile na udaru predvsem severna Italija,¹⁸ Romunija, severna Francija in južna Španija. Na Avstro-Ogrskem se je bolezen pojavljala v največji meri na Goriškem in Gradiškem, Ogrskem, v Bukovini, občasno pa tudi v južnem predelu Tirolske.¹⁹ Razširila se je vzporedno s povečevanjem obdelovalnih površin, namenjenih sajenju koruze. Te so predvsem v ravninskih pokrajinah zavzemale vse večje površine, v Venetu (Benečiji) leta 1846 več kot 53 odstotkov vse obdelovalne zemlje. Sajenje koruze je bilo zelo dobičkonosno, enostavna pridelava pa je zanimanje zanj samo še povečala. Ena glavnih posledic tako izrazite naslonitve na le eno kulturo je bila radikalna sprememba diete, kar je posledično vodilo v pojav in širjenje bolezni.²⁰

Socialne razmere v furlanskem delu dežele Goriške in Gradiške

Revščina in splošno pomanjkanje sta bila pereča problema, s katerima se je goriška družba soočala v desetletjih pred prvo svetovno vojno, tako v urbanem kot podeželskem okolju.²¹ Najpogostejši razlogi za slabe socialne razmere so bili neprimerna infrastruktura, pomanjkanje izobrazbe, zadolženost, posledice gospodarskih kriz in sprememb ter slabe letine.²² Pelagra je bila posledica teh dejavnikov in je v največji meri prizadela kolone ter kmetijske delavce,²³ ki so živeli v slabih razmerah in niso imeli dostopa do kvalitetne hrane ter ustrezne zdravstvene oskrbe.²⁴ Koloni so bili kmetje, ki niso bili lastniki zemlje, ampak so jo imeli v najemu, večinoma pri katerem od veleposestnikov, nekdanjih fevdalnih družinah, bogatih kmetih, meščanih in župnijah. Kolonat je bil v največji meri razširjen v furlanskem delu dežele, deloma pa tudi v Goriških brdih in delu Vipavske doline. Večinoma je šlo za sistem obdelovanja polj, sadovnjakov in

¹⁶ Neusser, *Die Pellagra*, str. 3.

¹⁷ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 179.

¹⁸ Za Italijo gl. Sorcinelli, *Miseria e malattie*, str. 224–285.

¹⁹ Flamm, *Die Pellagra*, str. 11–19.

²⁰ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 591.

²¹ Gl. Devetak, *Vstop žensk v javni prostor*, str. 41–59.

²² Gl. Devetak, *Gospodarska kriza*, str. 281–299.

²³ Neusser, *Die Pellagra*, str. 50–52.

²⁴ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 589.

vinogradov v dogovoru med lastniki zemljišč, kolonskih hiš in hlevov na eni strani ter delovno silo oziroma koloni na drugi. Sistem je spominjal na tlačanskega in je med koloni prehajal iz roda v rod. Delavci so obdelovali kmetijske površine in morali hkrati lastnikom zemlje pošiljati različne dajatve v obliki pridelkov.²⁵ Sistem je bil deležen številnih kritik, ki jih najdemo tudi v takratnem časopisju: »Koloni so najemniki, ki sprejmejo od posestnika v najem zemljišča, hišo, živino, kmetijsko orodje in kar se še potrebuje za obdelovanje vinogradov, njiv, travnikov. Pogodba velja za eno ali več let; najemnina se plačuje v blagu. Kmet, ki obdeluje gospodova zemljišča, da temu kot najemnino n. pr. dve tretjini pridelanega vina in žita ter polovico sadja. Če gospod ni zadovoljen s kolonom, odpusti ga konec leta in kolon je z ženo in otroci na cesti. Stanje kolonov je silno trdo.«²⁶ Številni koloni so se zaradi sistema, v katerega so bili vpeti, soočali z revščino. Neznani dopisnik je leta 1875 v goriškem časopisu *Glas* zapisal: »Vzrok naše revščine je kolonstvo, temu vzroku pa ni pomagati, razim s kako energično državno postavo [...]. Tako smo Brici večidel materjalni in duševni sužnji goriških in drugih baronov in posestnikov. In to je tudi vzrok, da smo v narodni zavesti ravno tu ob italjanski meji proti drugim Slovencem najbolj zaostali tako, da jih niti dohajati ne moremo. — So sicer nekteri posestniki, ki z nami vsmiljeno ravnaajo, pa so tudi taki, katerim je milosrčnost popolnoma neznana čednost.«²⁷ Neznani dopisnik je v Gorici leta 1900 dodal: »Ako prebodiš namreč v Furlaniji ure sveta in vidiš tam sto in sto delavnih rok na prostranem polju — pa prašaš: čegavo je vse to prostrano polje, imenovali ti bodo dve, tri imena, jednega grofa in dva barona ali pa tudi narobe. — To so lastniki, to so gospodarji, vsi drugi so pa koloni, nekaka vrsta najemnikov in pa tem slednjim podrejeni 'sottani', delavci, katerih je po številu seveda največ. Lastnik, baron ali grof, ima od zemljišč največ dobička, ker mora živeti kakor grof ali baron (?!); za njim pride kolon ali najemnik, ki tudi rajši živi dobro, nego slabo — in kakor tretji šele pride 'sottano' ali delavec, kateremu ostane za življenje baž le toliko, da diha. Večina teh delavcev je namreč oženjenih ter imajo navadno še vse polno otrok. Njih dnina ali mezda znaša od 50 do 80 novcev na dan, in s tem naj preživi delavec sebe, ženo in če treba, poleg tega še 6 do 8 otrok. In vendar jih preživi — pa kako! Polenta zjutraj, polenta opoldne, polenta zvečer; polenta v pomladi, polenta poleti, polenta v jeseni, polenta po zimi — z jedno besedo: polenta — brez konca in kraja — to je jedina hrana furlanskega delavca. Toda da bi bila ta polenta vsaj iz zdrave koruzne moke!! V Furlaniji se pridelava namreč največ koruze, ker ta najbolj obrodi in je najcenejši živež za tamošnje prebivalstvo. Kolon ali najemnik daje svojim delavcem navadno koruzo mesto denarja.«²⁸ Ta sistem je revno prebivalstvo le še v večji meri navezal na koruzo in še

²⁵ Stres, *Oris kolonata*, str. 179–180.

²⁶ *Soča*, 24. 7. 1885, št. 30.

²⁷ *Glas*, 8. 10. 1875, št. 41.

²⁸ *Gorica*, 19. 6. 1900, št. 49.

Slika 1: Primer kmečke hiše v furlanskem delu Goriške in Gradiške. Stanovanjski objekti so bili še konec 19. stoletja velikokrat kriti s slamo ter brez tlaka, ločenih prostorov, ustreznega prezračevanja, ogrevanja in dostopa do svetlobe (Caprin, *Pianure friulane*, str. 249).

poslabšal razmere, povezane s pelagro. Problematična je bila predvsem slabo obdelana koruza, saj so kmetje, da bi zaslužili čim več, velikokrat prodali najboljše pridelke, koruzo slabše kvalitete, tudi gnilo, pa so uporabili doma za pripravo moke.²⁹ Razmere so se dodatno poslabšale v času slabih letin, saj je uničenje raznovrstnih pridelkov v veliki meri še povečalo odvisnost od koruze.³⁰

Podobno kot v bližnjem Venetu je bilo na Goriškem in Gradiškem pridelovanje koruze zaradi podnebnih in geografskih danosti glavna poljedelska dejavnost. V deželo so jo iz sosednje Italije pripeljali v začetku 17. stoletja.³¹ Dobro stoletje in pol kasneje jo omenja goriški zdravnik Anton Muznik, ki je v delu *Goriško podnebje* med drugim zapisal, da je polenta iz koruze najpomembnejša jed nižjih slojev ravninskega dela dežele.³² V naslednjih desetletjih se je njen pomen le še povečal, tako da je postala najpomembnejša žitarica dežele. Količina pridelka se je v 19. stoletju postopno povečevala,

²⁹ Gorica, 19. 6. 1900, št. 49.

³⁰ Edinost, 21. 9. 1887, št. 78.

³¹ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 258.

³² Muznik, *Goriško podnebje*, str. 70.

kar je razvidno iz deželnih statistik. Povprečje za obdobje med letoma 1856 in 1861 je bilo okoli 178.000 hektolitrov,³³ tri desetletja kasneje pa so jo pridelali tudi do 300.000 hektolitrov. Na drugem mestu je bila konec 19. stoletja pridelava pšenice, a je bila v tem obdobju pridelana količina le okoli 120.000 hektolitrov.³⁴ Koruzi so na prehodu iz 19. v 20. stoletje namenjali kar tretjino vseh obdelovalnih površin dežele.³⁵ Večino so jo pridelali v furlanskem delu dežele, ki je bil ravninski in je omogočal najboljše pogoje za rast te žitarice. Zemljiški lastniki in koloni so vse več površin namenjali koruzi zaradi dobičkonosnosti, saj so železniške povezave in parniki omogočili lažji in cenejši prevoz tudi v bolj oddaljene predele države ali v tujino.³⁶ S povečanjem obdelovalnih površin so se pridelovanju koruze prilagodili tudi jeditniki lokalnega, predvsem revnejšega prebivalstva. Na podeželju so prevladovale predvsem jedi iz koruze in krompirja, ki sta bila zaradi enostavne pridelave, zanesljivosti in količine osnovni živili v večjem delu Evrope.³⁷ Obroki so bili enolični, nekateri jeditniki so se dnevno ponavljali. Predvsem polenta je bila ponekod v Furlaniji glavni vir prehrane revnejših slojev.³⁸ Številne družine so prodale najboljše pridelke in živele od tega, kar jim je ostalo in je bilo večinoma slabše kakovosti.

Pelagra na Goriškem in Gradiškem

Pretirana enoličnost prehrane, ki je temeljila na koruzi, je imela dolgoročno katastrofalne posledice, ki so se kazale predvsem na zdravju prebivalcev, njihovi zmožnosti za delo in pričakovani življenjski dobi.³⁹ V Furlaniji in deloma v Brdih ter na kraškem robu, kjer je bila koruza najbolj razširjena, se je v 19. stoletju posledično razširila pelagra. Bolezen se v deželi prvič omenja leta 1832 v poročilu goriške javne bolnišnice in umobolnice,⁴⁰ v naslednjih desetletjih pa je na nekaterih območjih postala stalnica. Izstopal je predvsem sodni okraj Červinjan (*Cervignano del Friuli*), v katerem so v povezavi z boleznijo največkrat omenjali naselja Červinjan, Fiumicello, Muscoli, Topoljan (*Tapogliano*),

³³ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 264.

³⁴ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 69–70.

³⁵ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 265–267.

³⁶ Glej: Marušič, *Prispevki k poznavanju*, str. 59–72; Luchitta, *La Camera di Commercio*, str. 49–51; Devetak, *Društveno življenje*, str. 42–51.

³⁷ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 173–185.

³⁸ Plahuta, *Prehrana na Goriškem*, str. 63–70.

³⁹ Fuchs, *Gender and Poverty*, str. 100.

⁴⁰ Neusser, *Die Pellagra*, str. 44–45.

Scodovacca in Terzo.⁴¹ Zaradi neodzivnosti oblasti in bogatih lastnikov zemlje ter slabe izobrazbe in življenjskih razmer lokalnega prebivalstva se je bolezen hitro razširila ter prešla okvirje zmožnosti reševanja s strani lokalnega okolja. Rizična skupina so bile predvsem družine, ki so se ukvarjale s kmetijstvom ali malo obrtjo – nižji družbeni sloji –, zaradi česar se je za pelagro uveljavilo ime »bolezen revežev«.⁴² V Slovencu so dodali, da je bolezen »hči glada in mati umobola«.⁴³

Bolezen se je pričela endemično širiti od začetka 80. let 19. stoletja, tako da je število bolnih hitro naraščalo. Leta 1884 je bilo v statistiki zabeleženih 320 težjih primerov bolezni, dve leti kasneje 338, v prvih osmih mesecih leta 1887 pa že 404.⁴⁴ Goriški zgodovinar Simon Rutar v knjigi *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska omenja*, da naj bi v začetku 90. let 19. stoletja v nekaterih predelih furlanske ravnice pelagra prizadela kar 25 odstotkov prebivalstva, predvsem tistih iz nižjih slojev.⁴⁵ V tem obdobju naj bi bilo kar 90 odstotkov bolnikov kmečkih delavcev oziroma kmetovalcev.⁴⁶ Bolezen se je širila kljub ukrepom, ki jih je uvedla oblast in bodo predstavljeni v nadaljevanju. Po deželni statistiki naj bi bilo v gradiškem političnem okraju leta 1908 1330 obolelih za pelagro, 542 moških in 788 žensk.⁴⁷ Leta 1912 je bila v sodnih okrajih Červinjan in Krmin (*Cormons*) ta številka 593, in sicer 148 moških, 303 ženske in 142 otrok.⁴⁸ Ti podatki niso odražali celotne problematike, saj so oblasti opozarjale, da številni bolniki zaradi sramu ali strahu pred izgubo dela oziroma službe niso želeli naznaniti, da se soočajo s pelagro.⁴⁹ Kot je razvidno iz teh podatkov, je bolezen v večji meri prizadela ženske kot moške. Razlogi za to so bili predvsem slabša prehrana žensk, prevelika delovna obremenitev, fizično delo med nosečnostjo in takoj po njej ter slabša izobraženost.⁵⁰ Na to so opozarjali tudi takratni sodobniki: »Skoro v vseh starostnih vrstah je pretežna večina pelagroznih ženskega spola, zlasti pa v starostni vrsti od 30 do 50 let, ki je v njej 235 slučajev pelagre, proti 53 slučajem, ki odpadejo na moški spol: torej nad štirikrat več.«⁵¹ Tudi med tistimi, ki so morali pomoč iskati v psihiatričnih ustanovah, je bilo več žensk.⁵² Na Goriškem in Gradiškem je bilo v obdobju med letoma 1876 in 1886 med psihiatričnimi

⁴¹ Cilensek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

⁴² *Edinost*, 9. 4. 1887, št. 29.

⁴³ *Slovenec*, 25. 6. 1891, str. 142.

⁴⁴ Cilensek, *Naše škodljive rastline*, str. 273.

⁴⁵ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 70.

⁴⁶ Cilensek, *Naše škodljive rastline*, str. 274.

⁴⁷ *Soča*, 13. 3. 1909, št. 30.

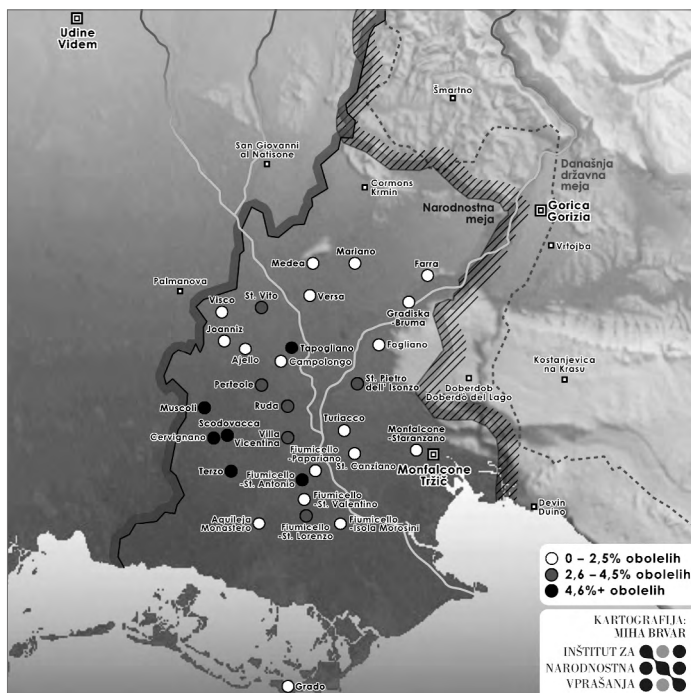
⁴⁸ *Soča*, 27. 5. 1913, št. 51.

⁴⁹ Sorcinelli, *La pellagra*, str. 23; *Poročilo deželnemu zboru* 1902, str. 41.

⁵⁰ Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 596–602.

⁵¹ *Soča*, 13. 3. 1909, št. 30.

⁵² Ginnaio, *Pellagra in Late*, str. 597.

Slika 2: Naselja, v katerih je zdravstvena komisija z Dunaja leta 1886 zaznala primere pelagre. Najvišji delež bolnega prebivalstva so imela naselja, označena s črno barvo (>4,5 %), manjši pa tista, označena z sivo (2,6–4,5 %) in belo barvo (<2,5 %). (Avtor zemljevida Miha Brvar, Inštitut za narodnostna vprašanja).

bolniki 59 odstotkov žensk.⁵³ Prizadeti so bili tudi otroci, ponekod pa celotne družine, ki si zaradi pomanjkanja pogosto niso mogle privoščiti zdravljenja ali odhoda v bolnišnice, ki so bile redke ali jih na podeželju sploh ni bilo. Pelagra je marsikoga pogrnala v obup, svoje so dodale še psihične težave, ki so se pojavile, če bolezen ni bila zdravljena. Prihajalo je do samomorov številnih bolnikov. Leta 1906 je na primer v Fiumicellu 30-letni pelagrični bolnik zaradi psihičnih težav z nožem napadel lekar-narja.⁵⁴ Istega leta je zaradi bolezni samomor z obešenjem naredila neznana ženska iz Martinščine (*San Martino del Carso*),⁵⁵ naslednje leto pa 41-letna bolnica s skokom skozi okno goriške ženske bolnišnice.⁵⁶

Leta 1886 je posebna zdravniška komisija pod vodstvom zdravnika Edmunda

⁵³ Neusser, *Die Pellagra*, str. 5.

⁵⁴ *Soča*, 27. 6. 1906, št. 51.

⁵⁵ *Gorica*, 31. 3. 1906, št. 26.

⁵⁶ *Gorica*, 22. 1. 1907, št. 7.

von Neusserja, čigar delo v deželi bo podrobneje predstavljeno v nadaljevanju, pripravi poročilo o zdravstvenih razmerah in posledicah pelagre v furlanski nižini, ki je vključevalo statistično poročilo o deležu prizadetega prebivalstva. Iz podatkov je razvidno, da so bili najbolj prizadeti kraji Červinjan, Fiumicello (San Antonio), Muscoli, Scodovacca, Tapogliano in Terzo, kjer je delež pelagričnih bolnikov presegal 4,5 odstotka celotne populacije. Med 2,5 in 4,5 odstotka bolnih so imele občine Fiumicello (San Lorenzo), Perteole, Ruda, San Pietro dell'Isonzo, San Vito in Villa Vicentina. Posamezni primeri so se pojavljali v celotnem ravninskem furlanskem delu dežele, predvsem zahodno od reke Soče (Slika 2).⁵⁷ Omenjene občine v statistični razpredelnici so služile za analizo smrti zaradi pelagre, ki je bila izdelana na podlagi podatkov iz mrljskih knjig v obdobju med letoma 1865 in 1900 (Tabela 1). Zbrani so bili podatki za dvanajst duhovnij na prizadetem območju.⁵⁸ Od skupno 11.845 umrlih v obravnavanem obdobju je bila pelagra kot vzrok smrti navedena pri 163 osebah (1,38 odstotka). Glede na delež okuženega prebivalstva bi bilo pričakovati več smrti, a je treba upoštevati, da je lahko pri nekaterih bolnikih smrt povzročilo več pridruženih bolezni, nekatere so prepeljali v goriško bolnišnico in so tam umrli, vprašljivo je tudi znanje oseb, ki so vzrok smrti potrjevale in zapisovale v mrljske knjige.⁵⁹ Pridobljeni podatki so bili statistično obdelani. Čeprav bi bilo glede na časopisno poročanje in odzive oblasti pričakovati, da bo največ smrtnih primerov v 80. letih 19. stoletja, je iz zbranih podatkov razvidno, da je bilo največ smrti zaradi pelagre desetletje kasneje. Največ primerov, po dvanajst, je navedeno za leti 1898 in 1899 (Graf 1). Čeprav je bilo za bolezen značilno, da se večinoma pojavlja v toplejših mesecih leta, iz podatkov niso razvidna večja odstopanja pri smrtih glede na mesec v letu (Graf 2). Iz podatkov o starosti ob smrti je razvidno, da je bolezen prizadela vse starostne skupine. Največ umrlih je bilo starejših od 40 let, posebej je izstopala starostna skupina med 61 in 70 let (Graf 3). Če primere razdelimo glede na spol, vidimo, da je med mlajšimi umrlimi več žensk kot moških. V starostni skupini do desetega leta so bile vse umrle ženskega spola, izstopa pa tudi starostna skupina 41 do 50 let, kjer je bilo primerov smrti med ženskami skoraj dvakrat toliko kot pri moških. Delež umrlih moških je višji v starostni skupini med 61 in 80 let (Graf 4). Razlika je razvidna tudi pri povprečni starosti ob smrti. Ta je bila pri ženskah 52,7 leta, pri moških pa 59,5 leta.

⁵⁷ Neusser, *Die Pellagra*, str. 6.

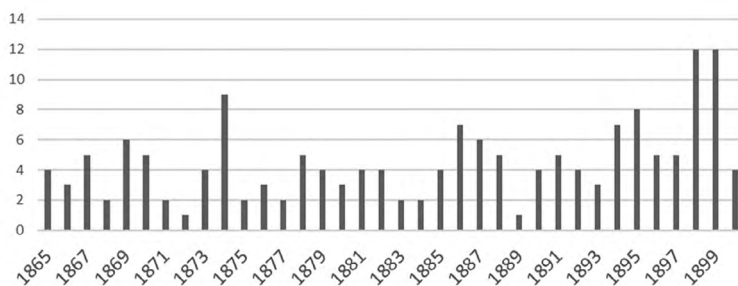
⁵⁸ V goriškem nadškofjskem arhivu (*Archivio Arcidiocesi di Gorizia*) so bile pregledane mrljske knjige za duhovnije Červinjan, Ioaniz, Muscoli, Oglej (*Aquileia*), Perteole, Ruda, Scodovacca, San Martino (Terzo), Terzo, Topoljan, Verša (*Versa*) in Visco (za celotno navedbo virov glej poglavje Viri in literatura).

⁵⁹ Frasnich, *Poročilo*, str. 20.

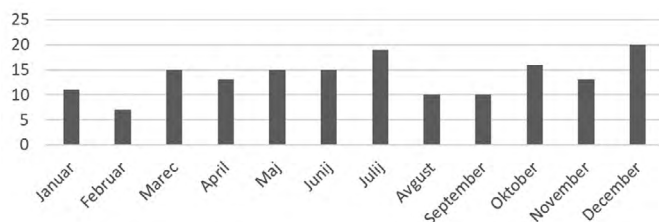
Tabela 1: Število smrtnih primerov zaradi pelagre v dvanajstih furlanskih duhovnijah med letoma 1865 in 1900.

Duhovnija	Skupno število umrlih v obdobju med letoma 1865 in 1900	Umrli zaradi pelagre	Delež bolnih leta 1886 (v %) glede na podatke zdravstvene komisije
Červinjan	2025	22	6
Ioaniz	728	13	1,5
Muscoli	506	14	6
Oglej	1695	9	2
Perteole	1387	27	4
Ruda	1226	9	4
Scodovacca	705	6	5
San Martino (Terzo)	573	19	5
Terzo	1098	21	5
Topoljan	576	3	5
Verša	614	4	1
Visco	712	16	2,1
Skupaj	11845	163	

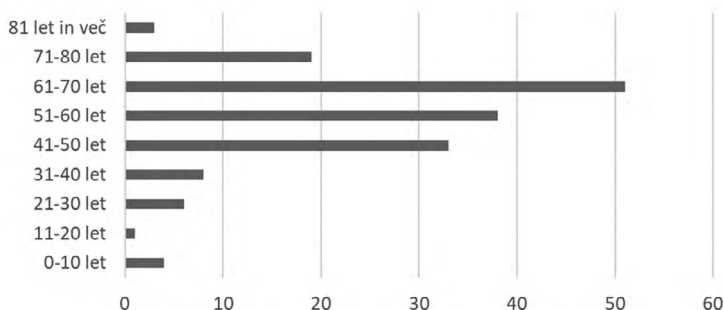
Graf 1: Število umrlih za pelagro v obdobju med letoma 1865 in 1900 (ACAG, Matricole: Aquileia, Cervignano, Ioannis, Muscoli, Perteole, Ruda, Scodovacca, Tapogliano, Terzo di Aquileia e San Martino di Terzo di Aquileia, Versa, Visco).

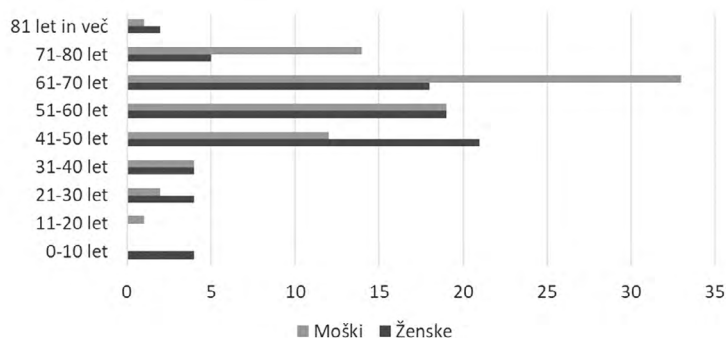
Graf 2: Število umrlih glede na mesec v obdobju med letoma 1865 in 1900 (ACAG, Matricole: Aquileia, Cervignano, Ioannis, Muscoli, Perteole, Ruda, Scodovacca, Tapogliano, Terzo di Aquileia e San Martino di Terzo di Aquileia, Versa, Visco).

Graf 3: Skupno število umrlih v dvanajstih furlanskih duhovnijah po starostnih skupinah v obdobju med letoma 1865 in 1900 (ACAG, Matricole: Aquileia, Cervignano, Ioannis, Muscoli, Perteole, Ruda, Scodovacca, Tapogliano, Terzo di Aquileia e San Martino di Terzo di Aquileia, Versa, Visco).

Graf 4: Število umrlih v dvanajstih furlanskih duhovnijah glede na starost po spolu v obdobju med letoma 1865 in 1900 (ACAG, Matricole: Aquileia, Cervignano, Ioannis, Muscoli, Perteole, Ruda, Scodovacca, Tapogliano, Terzo di Aquileia e San Martino di Terzo di Aquileia, Versa, Visco).

Večino bolnikov so zaradi simptomov, ki so bili povezani s psihičnim stanjem, napotili v goriško psihiatrično bolnišnico, ki je bila zaradi tega močno obremenjena. V poročilu goriške javne bolnišnice in umobolnice, ki so jo vodili usmiljeni bratje sv. Ivana, iz leta 1883 so zapisali, da so v svojih prostorih zdravili največ bolnikov s to boleznijo v vsej državi. V poročilu je bilo zapisano še: »V resnici, kmečko ljudstvo nam daje velikansko število na milanski roži obolelih, kateri sami pravijo, da je revščina in

pomanjkanje poglavitni vzrok ovej grozoviti bolezni, ki jih muči. – Britko je zares, ako se pomisli, da se tisti ljudje, ki so človeški družbi najkoristnejši, najbolj zanemarjajo ter, ako ji tudi lakota ne umori naravnost, vendar obolijo in pamet izgubljajo, ker jim pomankuje hrane, katero v potu svojega obraza drugim pridelujejo.»⁶⁰ Goriška bolnišnica je leta 1882 v svojih poročilih zaradi povečanega števila bolnikov uvedla posebno rubriko o pelagri.⁶¹ Vsako leto je sprejela številne bolnike, ki so trpeli za to boleznijo. Tega leta je bilo sprejetih 34 bolnikov, od katerih jih je 18 ozdravelo, pet pa umrlo.⁶² Leta 1900 je bila ta številka 29 sprejetih, 17 ozdravljenih in trije umrli.⁶³ Višja smrtnost je bila med bolnicami – v goriški ženski bolnišnici jih je leta 1905 od 38 sprejetih umrlo osem.⁶⁴ Bolnišnica usmiljenih bratov je leta 1900, ob dvajsetletnici vodenja statistike pelagričnih bolnikov, izdala posebno poročilo, v katerem je primarij medicinskega oddelka in oddelka za psihiatrijo Ernest Fratnich opisal glavne metode zdravljenja bolezni in predstavil podrobnejšo bolnišnično statistiko.⁶⁵

Iz nje je razvidno, da je bolnišnica med letoma 1881 in 1900 sprejela 528 pelagričnih bolnikov, od katerih se jih je 176 zdravilo na psihiatričnem oddelku. Vsi primeri so bili moškega spola, ker so se v Gorici ženske zdravile v ženski bolnišnici.⁶⁶ Iz podatkov (Graf 5) je razvidno, da so največ bolnikov sprejeli sredi 80. let 19. stoletja, ko je bila tudi glede na časopisno poročanje bolezni v največjem razmahu. Največ bolnikov – 73 – so sprejeli leta 1886. Po letu 1890 je število novih bolnikov upadlo in se ustalilo pri okoli 10–20 sprejemov na leto. Velika večina bolnikov je bila starih med 30 in 50 let, sledila je starostna skupina nad 50 let, mlajši od 30 let pa so predstavljali slabo petino sprejetih (Graf 6).⁶⁷ Zdravljenje je bilo v tem obdobju uspešno pri dobri četrtini bolnikov, pri 41 odstotkih pa je prišlo do izboljšanja. Pri manjšem deležu ni prišlo do pozitivnih sprememb, skoraj petina pa je zaradi pelagre kljub zdravljenju izgubila življenje (Graf 7).⁶⁸

⁶⁰ Statistično poročilo, str. 12.

⁶¹ Soča, 30. 5. 1884, št. 22.

⁶² Statistično poročilo, str. 6.

⁶³ Ausweis über, str. 13.

⁶⁴ Soča, 5. 1. 1906, št. 2.

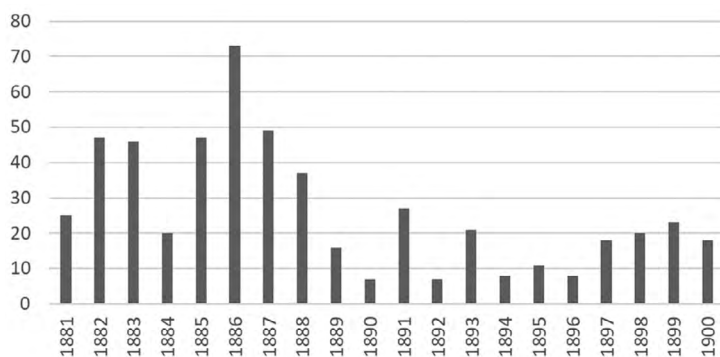
⁶⁵ Fratnich, Poročilo, str. 20–22.

⁶⁶ Prav tam, str. 21.

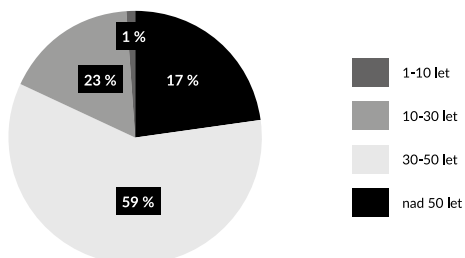
⁶⁷ Prav tam, str. 20.

⁶⁸ Prav tam, str. 20.

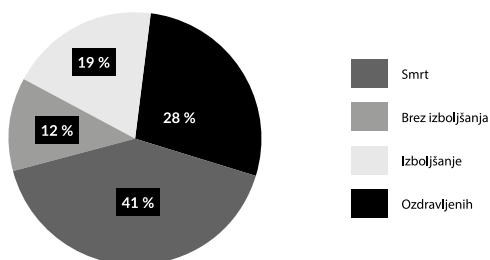
Graf 5: Število sprejetih bolnikov v bolnišnici usmiljenih bratov med letoma 1881 in 1900 (Fratnich, *Poročilo*, str. 21).

Graf 6: Starostna struktura pelagričnih bolnikov, sprejetih v bolnišnico usmiljenih bratov med letoma 1881 in 1900 (Fratnich, *Poročilo*, str. 20).

Graf 7: Izid zdravljenja pelagričnih bolnikov, sprejetih v bolnišnico usmiljenih bratov med letoma 1881 in 1900 (Fratnich, *Poročilo*, str. 20).

Bolezen je puščala težke posledice na prizadetem območju, vplivala na njegov razvoj in postala del vsakdana tamkajšnjega prebivalstva. Marsikdo je edino rešitev za izboljšanje življenjskih razmer našel v izseljevanju, ki je bilo na območju dežele in še posebej furlanske nižine od 70. let 19. stoletja dalje množično.⁶⁹ Številni primeri izseljevanja furlanskega prebivalstva so opisani v časopisju: »*Zopet je počil glas, da hoče mnogo prebivalcev naše Furlanije preseliti se v Ameriko. V Brumi, predmestju gradiškega mesta, pripravlja se nekda na daljno pot unstran Oceana 18 družin. V korminskem okraji je naraslo število oseb, ki se nameravajo preseliti v argentinsko republiko, do 1000, večinoma so gosposki kmetje (koloni) in njihove družine.*«⁷⁰ Samo iz Romansa, Versa in Tapogliana je med letoma 1878 in 1882 glede na zapise v časopisu *l'Eco del Litorale* v tujino emigriralo 48 družin oziroma 234 ljudi.⁷¹ Zelo pomenljiv je tudi podatek, da se je število prebivalcev dežele med letoma 1869 in 1880 povečalo le za 3 odstotke, kar je bilo najmanj med vsemi slovenskimi deželami in daleč od cislajtanskega povprečja, ki je znašalo 9,5 odstotka.⁷² Tudi iz podatkov za obdobje med letoma 1869 in 1910 je razvidno, da prebivalstvo Goriške in Gradiške ni naraščalo tako hitro kot v sosednjih deželah. Goriško prebivalstvo se je v tem obdobju povečalo za 25,7 odstotka, prebivalstvo Trsta za 84 odstotkov, Istre pa za 51,7 odstotka.⁷³ Iz virov je razvidno, da je izseljevanje pospeševala tudi pelagra. V *Gospodarskem listu* so leta 1887 zapisali: »*Naši posestniki so zgubili vso nado v boljšo bodočnost, da so vsi pobiti ter nimajo ni sredstev, ni poguma, da bi se brez kake pomoči povzdignili iz svoje onemoglosti, in da se koloni, — da ubeže siromaštvu in strašnim mukam pelagre, — pripravljajo v celih trumah preseliti se unstran Oceana; to pa bi odtegnilo našej deželi na stotine delavnih rok, ktere ne žele nič iskreneje, nego da se morejo krepke ohraniti in še dalje obdelavati rojstna tla in če treba tudi ja zvesto braniti.*«⁷⁴ Da bi pomagali prizadetemu prebivalstvu in preprečili širjenje bolezni, so posamezniki in lokalne, deželne ter državne oblasti od sredine 80. let 19. stoletja organizirali različne oblike pomoči.

⁶⁹ Več o izseljevanju gl. Kalc, *Migration Movements*, str. 49–71.

⁷⁰ *Soča*, 29. 8. 1879, št. 34.

⁷¹ *L'Eco del Litorale*, 19. 11. 1882, št. 93.

⁷² *Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1875*, str. 12–13; *Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1881*, str. 12–13. Prebivalstvo Štajerske se je med letoma 1869 in 1880 povečalo za 7,2 odstotka, Koroške za 3,6 odstotka, Kranjske za 3,9 odstotka, Istre za 16,2 odstotka, Trsta pa za 17,4 odstotka.

⁷³ Kalc, *Vidiki razvoja prebivalstva*, str. 683.

⁷⁴ *Gospodarski list*, 14. 10. 1887, št. 19.

Ukrepi za boj proti pelagri

Zaradi velikega števila bolnih oseb in smrtnih primerov se je pričela pelagra v 80. letih 19. stoletja vse pogostejše pojavljati v časopisih. V časopisu *L'Isonzo* se omenja že leta 1876 v povezavi s polento.⁷⁵ Dopisniki iz prizadetih krajev in zdravniki, ki so se srečevali z bolniki, so pričeli javnost opozarjati na bolezen predvsem po letu 1884,⁷⁶ klici pa so kmalu dosegli tudi predstavnike lokalnih in deželnih oblasti, širšo javnost ter medicinsko stroko v državi. Med javnostjo celotne države je požela veliko zanimanja zaradi svoje specifičnosti in geografske omejenosti na določena območja (npr. Goriška in Gradiška, Tirolska, Bukovina). Številna poročila in članke o pelagri na Goriškem in Gradiškem tako najdemo v časopisju po vsej državi.⁷⁷ Na vse bolj kritične razmere so opozarjale tudi prizadete občine, ki zaradi števila bolnikov niso zmogle kriti stroškov njihovega zdravljenja.⁷⁸ Njihove prošnje so na Dunaj ponesli goriški politiki, aktivna sta bila predvsem Franc Coronini in Egon Hohenlohe.⁷⁹

Prve pobude in ukrepi za izboljšanje razmer na prizadetih območjih so prišli s strani lokalnih človekoljubov, ki so bili v neposrednem stiku z okoljem ter so se prvi soočili s hudimi posledicami bolezni. Eden od pomembnejših ukrepov za preprečevanje razvoja bolezni je bila zagotovitev pestrejšje prehrane in odmik od enoličnih jedilnikov, sestavljenih pretežno iz koruznih jedi. K temu so pozivali tudi številni članki v časopisju: »*Edini pomoček to bolezen kolikor možno omejiti bil bi, ako bi se prebivalstvo boljših in tečnejših jedi preskrbovalo. Se ve da je to kaj težko, kajti države imajo dandanes ogromnih stroškov z drugimi potrebami. Pri vsem tem bi pa občine same lahko prevzele nalogo preskrbeti svojim občanom tečnejšega živeža z ustanovljanjem zavodov, koder bi se prodajale tečne jedi in kruh v ceno ne ozirajoč se na dobiček.*»⁸⁰ V začetku leta 1886 sta tako Antonio Dreossi in Giovanni Zanetti v Červinjanu, enem najbolj prizadetih krajev, odprla javno kuhinjo, kjer so tamkajšnji reveži za štiri krajcarje dobili obrok zelenjavne juhe.⁸¹ Kuhinja je delovala kot precedens za nadaljnje tovrstne ukrepe, ki so jih lokalne in deželne oblasti izvajale v naslednjih desetletjih.⁸² Ukrep se je izkazal za učinkovitega. Do začetka 20. stoletja so občine, lokalne skupnosti in zasebniki po številnih

⁷⁵ *L'Isonzo*, 1. 11. 1876, št. 88.

⁷⁶ *Corriere di Gorizia*, 17. 4. 1884, št. 40.

⁷⁷ Primer: *Wiener Zeitung*, 26. 2. 1888, št. 47; *Das Vaterland*, 5. 3. 1888, št. 67; *Die Presse*, 14. 1. 1889, št. 14; *Kurier Lwowski*, 8. 3. 1888, št. 68.

⁷⁸ *Edinost*, 9. 4. 1887, št. 29.

⁷⁹ *Edinost*, 16. 6. 1886, št. 48.

⁸⁰ *Edinost*, 9. 4. 1887, št. 29.

⁸¹ *Corriere di Gorizia*, 12. 1. 1886, št. 5.

⁸² Devetak, *Vstop žensk v javni prostor*, str. 98–105.

furlanskih krajih odprli posebna gostišča, kjer so bolniki hrano dobili brezplačno ali po nizki ceni. Delovanje so financirali državna in deželna oblast ter zasebni donatorji.⁸³ V naslednjih letih so sledile nekatere druge pobude angažiranih posameznikov. V Červinjanu sta že omenjeni Dreossi in neki Antonielli več let vodila zdravniško postajo, kjer so pomagali bolnikom.⁸⁴ Dodaten ukrep, ki so ga izvajale lokalne oblasti ob pomoči deželnega financiranja, je bila gradnja peči, s katerimi bi ustrezno termalno obdelali koruzno moko in zagotavljali pregled kakovosti koruznega žita. Eno prvih so s pomočjo državnih sredstev zgradili leta 1889 v Terzu. Na otvoritvi so bili prisotni politični predstavniki iz Trsta, okrajni glavar, deželni glavar in številni drugi lokalni politični predstavniki. Prvi dan so spekli kruh za 50 revežev.⁸⁵ Poleg peči so v številnih krajih po Furlaniji odprli posebne javne kuhinje in gostilne.⁸⁶ Večina kuhinj in gostiln je delovala po 50 dni na leto, namenjene so bile izključno pelagričnim bolnikom, odprli pa so jih v jesenskih ali zimskih mesecih, ko je bil revnemu prebivalstvu dostop do hrane otežen. Leta 1909 je delovalo deset tovrstnih gostiln, in sicer v Martinščini, Aiellu, Pierisu, Červinjanu, Terzu, Villi Vicentini, Ogleju, Fiumicellu, Muscolih in Scodovacci. Skupno število oseb, ki so obiskovale gostilne, je znašalo 310, od katerih je bilo 82 otrok mlajših od deset let. Mednje so skupno razdelili 16.903 porcij kosila in 4200 porcij večerje. Skupni strošek je znašal okoli 9400 kron. V poročilu je c. kr. višji okrajni zdravnik v Gradišču, dr. Antonio Lius, zapisal, da se je bolnikom, ki so se prehranjevali v gostilnah, zdravstveno stanje izboljšalo.⁸⁷ Poleg kuhinj so se v povezavi s prehrano pojavili predlogi, da bi sajenje koruze nadomestili s sajenjem krompirja, s čimer bi bolezen zatrli v kali.⁸⁸

Poleg lokalnih pobud v Furlaniji so se k reševanju krize priključili tudi drugi deležniki. Oblasti na vseh ravneh so večkrat poskušale intervenirati in pomagati bolnikom, a so bile le delno uspešne. Goriški politični predstavniki so sredi 80. let 19. stoletja urgirali na Dunaju pri državnih oblasteh, naj pripravijo širše zastavljeno finančno in organizacijsko pomoč prizadetim. Njihova prizadevanja so obrodila sadove. Leta 1886 je prizadete predele Furlanije obiskala zdravstvena komisija z Dunaja, ki jo

⁸³ Gorica, 22. 4. 1902, št. 32.

⁸⁴ Soča, 13. 11. 1900, št. 131.

⁸⁵ Soča, 18. 1. 1889, št. 3.

⁸⁶ Sorcinelli, *La pellagra*, str. 22. Podoben sistem razdeljevanja hrane v posebnih prostorih (*locande sanitarie*) so po letu 1902 organizirale lokalne in medicinske oblasti na prizadetih območjih v italijanski deželi Marke.

⁸⁷ Soča, 25. 8. 1910, št. 97.

⁸⁸ *Primorski gospodar*, 21. 5. 1907, št. 10; Sorcinelli, *Miseria e malattie*, str. 257–258. Krompir kot glavni prehranski pridelek, ki bi bil zaradi učinkovite pridelave sposoben nadomestiti koruzo, so predlagale tudi medicinske institucije v osrednji Italiji, ki je bila v drugi polovici 19. stoletja prav tako zelo prizadeta zaradi pelagre.

Slika 3: Zdravnik Edmund von Neusser (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7e/Edmund_Neusser.jpg).

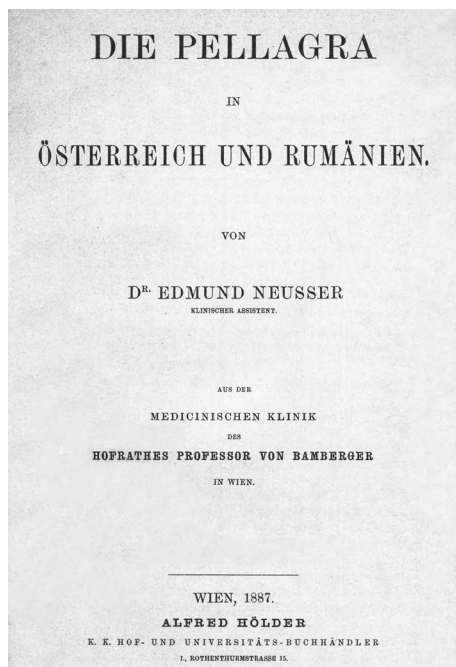
je na teren poslala državna oblast. Komisijo je vodil dr. Edmund von Neusser, eden največjih izvedencev za pelagro v državi,⁸⁹ ob pomoči predstojnika goriške bolnišnice usmiljenih bratov Ivana Sobela in dveh asistentov z Dunaja. Ugotovitve komisije so bile alarmantne in odredjena je bila takojšnja pomoč.⁹⁰ V poročilu naj bi po pisanju časopisa *Slovenski narod* med drugim ugotavljali: »V nekaterih občinah, posebno v Flumičelu (Fiumicellu, op. p.), je vse bolno ali pa ima prve znake bolezni od dojenca na materinih prsih do starca, ki omahuje ob palici. Rekli so, da statistika je tu nepotrebna, ker ves kraj je le obširna bolnišnica brez zdravil in brez zdravnikov, to je brez tečne hrane, ki bi obvarovala človeku telesno moč.«⁹¹

Glavne ugotovitve je Neusser predstavil v že omenjeni knjigi *Die Pellagra in Österreich und Rumänien*, kjer so podrobneje opisani tudi terensko delo, ki ga je opravila komisija, glavne značilnosti bolezni, prizadete skupine prebivalstva in predlogi za izboljšanje razmer. Člani komisije so obiskali deželne bolnišnice, v katerih so se zdravili pelagrični bolniki, in prizadeta naselja, kjer so opravili pregled in popis bolnikov ter

⁸⁹ Jantsch, Neusser, *Edmund von*, str. 104–105.

⁹⁰ *Edinost*, 16. 6. 1886, št. 48.

⁹¹ *Slovenski narod*, 19. 6. 1886, št. 138.

Slika 4: Naslovnica knjige *Die Pellagra in Österreich und Rumänien*.

izvedli analizo koruze in prehrane.⁹² Neusser je v poročilu predlagal več ukrepov, s katerimi bi lahko izboljšali razmere. V povezavi s prehrano je izpostavil ustrezno pridelovanje koruze, uvedbo posebnih peči in sušilnic za njeno obdelavo ter preusmeritev na pridelovanje drugih kultur, predvsem stročnic (soja). Predlagal je še nadzor nad proizvodnjo alkohola in dostop do ustrezne pitne vode. Za izboljšanje življenjskih razmer je izpostavil pomen ustanovitve posebne delavske kolonije, kjer bi osebe z lažjo obliko bolezni služile denar ter prišle do pestrejšje prehrane, izsuševanje močvirij v Furlaniji in zagotovitev boljše socialne varnosti najbolj prizadetega prebivalstva.⁹³

Glavni rezultat poročila je bila vladna pomoč v višini 50.000 goldinarjev, ki so jo razdelili na dva dela. 20.000 goldinarjev so oblasti namenile za izboljšanje zdravstvenih razmer in življenjskega standarda tamkajšnjega prebivalstva z nakupi zdravil in hrane ter obnovo hiš in peči. 30.000 goldinarjev je bilo namenjenih za odpravo posledic slabih letin, z izvedbo javnih del, ki bi prizadetemu prebivalstvu omogočila zaslužek.⁹⁴ K državni intervenciji je veliko pripomoglo tudi zdravniško društvo za Goriško in Gradiško, ki je prvo prepoznalo obseg in resnost bolezni ter je na Dunaj že v prvi

⁹² Neusser, *Die Pellagra*, str. 23–43.

⁹³ Prav tam, str. 45–50.

⁹⁴ *Državni zakonik za kraljevine 1888*, str. 92.

polovici 80. let 19. stoletja pošiljalo prošnje za pomoč in poročila o bolezni.⁹⁵ Tudi v kasnejših letih je centralna oblast večkrat poslala finančno pomoč.⁹⁶ Nad organiziranjem pomoči in razdeljevanjem sredstev je bdel v Gradišču ustanovljen okrajni odsek, ki je bil pod nadzorom c. kr. namestništva v Trstu. V odseku so delovali politični predstavniki in vodilni zdravniki iz dežele Goriške in Gradiške. Njegovo delovanje je bilo razdeljeno na dva oddelka. V prvem so načrtovali ustanavljanje krajevnih skupin v krajih, ki jih je pelagra najbolj prizadela. Te skupine so bile podaljšana roka osrednjega organa na terenu, njihova naloga pa je bila zbirati podatke o stanju in širjenju bolezni na prizadetih območjih. Poleg tega je ta oddelek izdajal naredbe in izvajal njihovo implementacijo za odpravo vzrokov bolezni, projektiranje in izgradnjo primernih skladišč in sušilnic za hrambo koruze, vodenje statistike pelagričnih bolnikov in nadzor nad razdeljevanjem ter kakovostjo hrane in zdravil. Drugi oddelek je skrbel za prevoz hudo bolnih v bolnišnice, zagotavljal zdravo pitno vodo z gradnjo novih vodnjakov in nadzoroval bivalne razmere ter alkoholizem pri bolnikih.⁹⁷ Pri delovanju se je okrajni odsek naslonil na lokalne predstavnike oblasti in Cerkve ter uspešno sodeloval z dobrotniki, ki so ponekod samostojno organizirali pomoč. Tovrstno delovanje je bilo ena pomembnejših oblik pomoči na terenu, ki so jo v naslednjih letih in desetletjih še nadgradili. Deželni zbor je tako v začetku 20. stoletja finančno oskrboval in organiziral posebno c. kr. komisijo za »*udušenje pelagre*«, ki je skrbela za organizacijo prostorov, kjer so delili hrano, izvajala nadzor nad zdravstvenimi ustanovami, financirala zdravnike in vodila statistiko bolnikov.⁹⁸ Leta 1902 so v petih krajih Furlanije odprli zdravstveno postajo, kjer so lahko bolniki dobili zdravila in bili pregledani s strani medicinskega osebja.⁹⁹ Poleg državnih finančnih injekcij so denarna sredstva za pomoč bolnikom in preprečevanje bolezni namenjale deželne oblasti. Tako je deželni zbor leta 1904 komisiji proti pelagri dodelil 4000 kron.¹⁰⁰

Oblasti so bile neuspešne pri izgradnji posebnega zavoda, v katerem bi se zdravili izključno pelagrični bolniki, kar bi razbremenilo goriško umobolnico in druge goriške bolnišnice. O postavitvi tovrstnega zavoda so se pojavili načrti že leta 1891, ko si je deželni odbor v ta namen zadal odkupiti posest in zgradbo v furlanskem kraju Strassoldo, a se je zapletlo pri financiranju, zaradi česar je projekt zastal.¹⁰¹ Obudili so

⁹⁵ Soča, 30. 5. 1884, št. 22.

⁹⁶ Poročilo deželnemu zboru 1902, str. 41.

⁹⁷ Edinost, 12. 5. 1888, št. 38.

⁹⁸ Poročilo deželnemu zboru 1902, str. 40–43.

⁹⁹ Soča, 30. 1. 1902, št. 13.

¹⁰⁰ Poročilo deželnemu zboru 1904, str. 76.

¹⁰¹ Poročilo deželnemu zboru 1896, str. 25.

ga devet let kasneje, ko je goriška zdravniška zbornica deželnemu zboru poslala memorandum z zahtevo po izgradnji zavoda na prizadetem območju.¹⁰² Sledili so pozivi različnih posameznikov,¹⁰³ goriške družbene elite so organizirale zbirne akcije,¹⁰⁴ a iz pregledanih virov ni razvidno, da bi do prve svetovne vojne ta zavod zaživel. Posledično so se morale preostale goriške bolnišnice, ki so sprejemale pelagrične bolnike, bolje organizirati. Pripravljale so strokovna predavanja o bolezni¹⁰⁵ in izobraževanja ter tečaje za zdravnike, da so ti lahko učinkoviteje zdravili bolnike.¹⁰⁶

K boju proti bolezni je prispevalo tudi časopisje, ki je pisalo o posledicah bolezni in prebivalstvo seznanjalo z ukrepi, ki bi preprečevali pojav bolezni in vplivali na dvig življenjskega standarda.¹⁰⁷ Predvsem s tovrstnim pisanjem se je zavedanje o bolezni širilo v javnosti celotne monarhije, saj so goriško časopisje povzemali časopisi iz drugih dežel. Hkrati so opisi v določenih primerih omogočali uvid v razsežnost problematike na terenu.

Sklep

Pelagra je bila ena od posebnosti Goriške in Gradiške na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Prizadela je predvsem podeželsko prebivalstvo v zahodnem, furlanskem delu dežele, kjer so se zemljiški lastniki in z njimi posledično velik del kmetovalcev usmerili v množično pridelovanje koruze za prodajo in izvoz. Bolezen se je zaradi enoličnosti prehrane, ki je bila posledica prevladujočega deleža koruze na lokalnih obdelovalnih površinah in pomanjkanja finančnih sredstev, s katerimi bi si lahko revno prebivalstvo kupilo sestavine za pripravo pestrejših jedilnikov, razvila v epidemijo, ki je kosila med prebivalstvom ter povzročila smrt več sto ljudi, predvsem žensk in starejših. Kot je razvidno iz virov, je bolezen na prizadetih območjih povzročila velike težave in trpljenje, saj se ji tamkajšnje prebivalstvo ni zmoglo učinkovito zoperstaviti. Poleg pomanjkanja pestre prehrane so na širitev bolezni vplivali premajhno število zdravnikov v Furlaniji, slaba izobrazba in pomanjkanje denarnih sredstev, s katerimi bi si socialno ogroženi plačali oskrbo oziroma zdravljenje. Lokalne oblasti so se prve soočile z boleznijo, a same niso bile uspešne pri reševanju razmer, zaradi česar so deželne oblasti v Gorici

¹⁰² *Soča*, 28. 6. 1900, št. 74.

¹⁰³ *Gorica*, 16. 7. 1904, št. 57.

¹⁰⁴ *Soča*, 14. 9. 1907, št. 104.

¹⁰⁵ *Soča*, 12. 5. 1910, št. 53.

¹⁰⁶ *Novi čas*, 7. 6. 1912, št. 23.

¹⁰⁷ *Corriere di Gorizia*, 7. 5. 1884, št. 37.

ter državno oblast na Dunaju prosile za pomoč. Pomoč deželnih in državnih oblasti se je dopolnjevala s finančno pomočjo, organiziranjem javnih kuhinj in zdravniške oskrbe ter z javnimi pozivi, s čimer so do začetka prve svetovne vojne vsaj delno zaježili širjenje bolezni ter pomagali bolnikom. Kljub temu tem pobudam ni uspelo izkoreniniti bolezni. Oblasti dolgoročno niso zmogle dodeliti zadostne količine materialnih in finančnih sredstev za dokončen uspeh. Po mnenju takratnih sodobnikov je bila na poti do izkoreninjenja bolezni ena glavnih ovir pomanjkanje posebnega zavoda, ki bi sprejemal izključno pelagrične bolnike. Kljub številnim pozivom in idejam, ki segajo v začetek 90. let 19. stoletja, ni bil zgrajen.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ACAG – Archivio Arcidiocesi di Gorizia

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Aquileia, Defunti, 1: Aquileia D 1835–1885.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Aquileia, Defunti, 2: Aquileia D 1886–1987.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Cervignano, Defunti, 1: Cervignano–Pradiziolo D 1835–1890.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Cervignano, Defunti, 2: Cervignano–Pradiziolo D 1891–1970.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Ioannis, Defunti, 1: Ioannis D 1856–1988.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Muscoli, Defunti, 1: Muscoli D 1835–2005.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Perteole, Defunti, 1: Perteole D 1835–1940.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Ruda, Defunti, 1: Ruda D 1835–1943.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Scodovacca, Defunti, 1: Scodovacca D 1835–1964, 1966–1986.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Tapogliano, Defunti, 1: Tapogliano D 1835–1997.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Terzo di Aquileia e San Martino di Terzo di Aquileia, Defunti, 1: Terzo di Aquileia e San Martino di Terzo di Aquileia D 1835–1908 e Terzo di Aquileia D 1909–1915.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Versa, Defunti, 1: Versa D 1835–1999.

ACAG, Matricole, Parrocchie italiane, Visco, Defunti, 1: Visco D 1835–1920.

Časopisni viri

Corriere di Gorizia 1884, 1886.

Das Vaterland 1888.

Die Presse 1889.

Edinost 1886, 1887, 1888.

Glas 1875.

Gorica 1900, 1902, 1904, 1906, 1907.

Gospodarski list 1887.

Kurier Lwowski 1888.

L'Eco del Litorale 1882.

L'Isonzo 1876.

Novi čas 1912.

Primorski gospodar 1907.

Slovenec 1891.

Slovenski narod 1886.

Soča 1879–1913.

Wiener Zeitung, 1888.

Tiskani viri

Ausweis über die im allgemeinen Krankenhause der Barmherzigen Brüder in Görz im Jahre 1900 zur Behandlung gelangten Krankheiten, über den Cur-Erfolg und das Vaterland aller Kranken sowie eine kurze Übersicht der Wirksamkeit der einzelnen Hospitäler der österreichisch-böhmischen Ordensprovinz. Görz: Seitz, 1901.

Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, str. 92. Zakon od 31. marca 1888, o dajanji podporščin iz državnih sredstev v zatiranje bolezni pelagra zvane in v zljajšanje bednega stanja po pokneženi grofovini Goriški in Gradiščanski.

Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1896. V Gorici: Deželni odbor, 1897.

Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1902. V Gorici: Deželni odbor, 1903.

Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiščanske o poslovanju deželnega odbora: leta 1904. V Gorici: Deželni odbor, 1905.

Statistično poročilo občne bolnišnice in blaznice »usmiljenih bratov« v Gorici na Primorskem, l. 1882. V Gorici: [Občna bolnišnica in blaznica »usmiljenih bratov«], 1883.

Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1875. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1878.

Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1881. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1884.

Spletni vir

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7e/Edmund_Neusser.jpg (zadnji vpogled 14. 1. 2022).

Literatura

- Bratož, Urška: *Bledolična vsiljivka z vzhoda: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Caprin, Giuseppe: *Pianure friulane: seguito ai libri Marine Istriane – Lagune di Grado*. Trieste: Stabilimento Artistico G. Caprin, 1892.
- Cilenšek, Martin: *Naše škodljive rastline v podobi in besedi*. V Celovcu: Družba sv. Mohorja, 1892–1896.
- Devetak, Robert: *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.
- Devetak, Robert: Gospodarska kriza na Goriškem in Gradiškem v letu 1879 ter ukrepi oblasti in dobrodelnih institucij za njeno reševanje. *Marušičev zbornik: zgodovino pisec zahodnega roba: prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici* (ur. Petra Kolenc). Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 281–299.
- Devetak, Robert: *Vstop žensk v javni prostor in vloga društev na Goriškem in Gradiškem 1867–1918: doktorska disertacija*. Ljubljana: [R. Devetak], 2019.
- Flamm, Heinz: Die Pellagra – vor 250 Jahren im Kaisertum Österreich erstmals beschrieben, wurde sie zu einer lebensbedrohenden Endemie in einigen Provinzen. *Wiener Klinische Wochenschrift*, 133, 2021, št. 1, str. 1–21.
- Fratnich, Ernest: Poročilo medicinskega oddelka in oddelka umobolnih. *Izkaz o zdravljenih boleznih, o uspehu zdravljenja in domovini bolnikov javni bolnišnici usmiljenih bratov v Gorici leta 1900 in kratek pregled delovanja posameznih bolnišnic avstrijsko-češke redovne provincije, z zgodovinsko razpravo o preteklem stoletju*. Gorica: Seitz, 1901, str. 20–22.
- Ginnaio, Monica: Pellagra in Late Nineteenth Century Italy: Effects of a Deficiency Disease. *Population* 66, 2011, št. 3–4, str. 583–609.
- Jantsch, Marlene: Neusser, Edmund von. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL)*. Band 7 (ur. Eva Obermayer-Marnach). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1978, str. 104–105.
- Kalc, Aleksej: Migration Movements in Goriška in the Time of Aleksandrinke. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ur. Mirjam Milharčič-Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, cop. 2015, str. 49–71.
- Keber, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

- Kiple, Kenneth F. (ur.): *The Cambridge World History of Human Disease*. Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1999.
- Luchitta, Alberto: *La Camera di Commercio di Gorizia 1850–2000: uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001.
- Marušič, Branko: Prispevki k poznavanju gospodarskih razmer na Goriškem v 19. in v začetku 20. stoletja. *Aleksandrinke* (ur. Darja Skrt). Nova Gorica: Goriški muzej, 2014, str. 59–72.
- Montanari, Massimo: *Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba / *cf., 1998.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Neusser, Edmund von: *Die Pellagra in Österreich und Rumänien*. Wien: Alfred Hölder, 1887.
- Plahuta, Slavica: Prehrana na Goriškem. *Prehrana na Goriškem* (ur. Slavica Plahuta, Vesna Ličer). Nova Gorica: Goriški muzej, 2002, str. 7–129.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Jutro, 1997.
- Sorcinelli, Paolo: *La pellagra e la morte: Medici condotti malattia e società alla fine del XIX secolo*. Ancona: Il lavoro editoriale, 1982.
- Sorcinelli, Paolo: *Miseria e malattie nel XIX secolo: I ceti popolari fra tifo petecchiale e pellagra*. Milano: Franco Angeli Editore, 1983.
- Stres, Peter: Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradiščanske do konca prve svetovne vojne. *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, št. 12/14. Nova Gorica: Goriški muzej, 1987, str. 175–203.
- Škrobonja, Ante (ur.): *Epidemične bolezni v Istri v 19. in 20. stoletju*. Koper: Histria Editiones, 2010.
- Valencič, Vlado: Kulturne rastline. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah]*. *Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: DZS, 1970, str. 251–272.

Fighting Pellagra in the County of Gorizia and Gradisca during the Austro-Hungarian Period

In the County of Gorizia and Gradisca, one of the specific phenomena that primarily affected the socially deprived population of the Friuli region at the turn of the twentieth century was pellagra—a disease caused by niacin deficiency, which was the result of an excessive and predominantly maize-based diet. The most common symptoms were diarrhoea, dermatitis, dementia, psychological problems, and, if untreated, death. Prevalent among the lower classes of the population, it became commonly known as the ‘poor people’s disease’. Its occurrence was largely owed to the shift towards a

monocultural agricultural economy, as landowners, and with them a large segment of the rural population, turned to the mass production of maize for export. In the 1880s, due to the monotonous diet resulting from maize as the predominant local crop and the lack of financial means preventing the poor from buying ingredients to prepare more substantial meals, pellagra developed into an endemic disease in the judicial districts of Cervignano del Friuli, Gradisca d'Isonzo, and Monfalcone, causing the deaths of hundreds of people, mainly women, children, and the elderly. The rural population of Friuli was unable to recover from the epidemic on its own because, in addition to the lack of a diversified diet, it suffered from poor education as well as the lack of health services and financial means to pay for medical treatment, medicines, and other food supplies for the ill. The local authorities were the first to confront the disease; however, failing to make any significant improvement, they turned for help to the regional authorities in Gorizia and the state authorities in Vienna. The measures taken by the provincial and national authorities were complementary; financial aid and the organisation of public kitchens and medical care assisted the patients and, at least to some extent, helped to contain the spread of the disease. Nevertheless, the initiatives did not succeed in eradicating the disease by the beginning of the First World War. The authorities were unable to raise sufficient material and financial resources to achieve definitive success. The biggest problem was the absence of a special institution designated to admit patients suffering from pellagra. Despite numerous appeals and ideas since the early 1890s, its construction never took place.

Begunstvo in zdravstvo – izziva prve svetovne vojne: primer Avstro-Ogrske*

Begunstvo je bilo ne le eno od najbolj tragičnih sopotnikov prve svetovne vojne, ki je pravzaprav rojstno obdobje modernega begunstva, bilo je tudi eden najmnogičnejših pojavov vojne, ki je poleg samoumevnega aktivnega vojaškega prebivalstva prizadel povsem pasivno civilno prebivalstvo. Države so ta problem reševale na različne načine, saj jih je begunstvo kot pojav presenetilo. Tako so bili ukrepi večinoma *ad hoc*, pogosto pa se iz lastnih napak države niso naučile, da bi naslednje begunske valove bolje upravljale, zlasti v korist beguncev. Avstro-Ogrska v nobenem pogledu ni bila izjema, z upravljanjem razseljenih državljanov pa se je soočala od trenutka izbruha vojne dalje. Eden od akutnih in hkrati kroničnih problemov je bilo zdravstveno stanje beguncev, zlasti v begunskih taboriščih. Ta so bila rešitev, ki jo je za namestitev beguncev izbrala Avstro-Ogrska, ki je begunce odbirala glede na nacionalno, socialno in versko pripadnost. Za odločitev o namestitvi v begunskih taboriščih je bilo ključno premoženjsko stanje, ki je, če je bilo dovolj ugodno, omogočilo bivanje izven begunskih taborišč, v kolonijah ali posameznih mestih v cislajtanskem delu monarhije. Namestitev v taboriščih po nacionalnem in verskem ključu je imela (vsaj) dva zelo praktična cilja, ohranjanje socialnih stikov iz izvirnega lokalnega okolja, kar naj bi olajšalo begunsko stisko,¹ po drugi strani pa je oblastem omogočila zmanjšanje *»težav v komunikaciji, do katerih je prihajalo zaradi jezikovne raznolikosti evakuiranega prebivalstva. /.../ S tem naj bi bilo poskrbljeno tudi za to, da bodo begunci deležni primerne duhovne oskrbe v njim razumljivem jeziku.«*² Kot ugotavlja J. Kosi, je oblasti k odločitvi o begunskih taboriščih

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

¹ Kosi, *Evakuacija*, str. 21.

² Kosi, *Evakuacija*, str. 21–22.

kot krajih namestitve revnih in nepreskrbljenih beguncev vodil tudi premislek o tem, da se mora »*pod nadzor represivnega aparata spraviti prav tisto populacijo, ki bi lahko v zaostrenih in negotovih razmerah predstavljala največjo potencialno nevarnost za javni red in mir*«. ³ Slovenski begunci so bili poslani v taborišča Gmünd, Steinklamm in Wagna, od oktobra dalje pa večinoma v Bruck an der Leitha, na Štajersko v Gänsendorf ter v begunske kolonije na Češkem, Moravskem in Štajerskem.

Do prihoda v začasna bivališča se je zgodilo nekaj ključnih korakov, ki so odločilno vplivali na zdravstveno stanje begunske populacije. Prvi je bil način odhoda, saj je v večini primerov evakuacija potekala v kaotičnih razmerah, brez pravočasnega vnaprejšnjega opozorila in priprav na odhod; begunci so odhajali z malo prtljage in nepripravljeni na dolgo bivanje v neznanih krajih – če samo pomislimo na primorske begunce, ki so domove zapustili v pozni pomladi ali zgodnji jeseni, si lahko predstavljamo, kako je bilo preživljati zimo v hladnih begunskih taboriščih Spodnje Avstrije. V poročilih notranjemu ministrstvu so upravniki begunskih taborišč izpostavili tudi pomen izvora (narodnosti) za preživetje v trdih razmerah; tako naj bi visoki smrtnosti med italijanskimi begunci botrovali dolgo potovanje, sprememba klime in paničen odnos do lastne usode, medtem ko naj bi bili Rutenci močnejši, manjša smrtnost pa naj bi izhajala iz njihove nižje rasti in mirnega značaja. Med italijanskimi begunci se je razvil celo poseben besednjak, ki je opisoval stanje v begunskih taboriščih – Lucia je bila sinonim za sveto lakoto, hudičeva hiša pa za slabo preskrbo in napadalnost taboriščne uprave. Te ocene so v celoti zanemarile dejstvo, da so galicijski begunci domove zapustili na jesen in se, nenačrtovano, s primerno obleko in obutvijo »pripravili« na zimski čas, česar pa begunci iz Avstrijskega Primorja niso storili, tudi zato, ker so verjeli v le nekajtedenski odhod od doma.

Druga točka preloma je bil transport, za katerega sta bila, poleg namestitve beguncev, odgovorna notranje ministrstvo in 10. Oddelek vojnega ministrstva, kar nakazuje na militarizacijo begunskega vprašanja v monarhiji. Politični okvir za transport in namestitve beguncev je bil vzpostavljen na sestanku na ministrstvu za notranje zadeve 13. septembra 1914, ko je bila množična izselitev civilnega prebivalstva iz Galicije že v teku. Sestanek so se udeležili tudi predstavniki vojnega ministrstva, Vojnega nadzornega urada (Kriegsüberwachungsamt) in Centralnega prometnega urada (Zentraltransportleitung (ZTL)); izdelan je bil prvi načrt, ki je temeljil na »selekciji« beguncev po etničnih, konfesionalnih in socialnih merilih, pri slednjem je bil odločilni kriterij zadostnost sredstev za preživetje, čeprav je bila ta odločitev pogosto arbitrarna, saj zadosten znesek za preživljanje ni bil določen. Begunce so prevažali v živinskih

³ Kosi, Evakuacija, str. 22.

vagonih, ki so nosili napis *40 ljudi ali 6 konj*, vlaki so bili zastraženi, s čimer so beguncem preprečevali izstop na postajah pred prvim ciljem – perlustracijskih postajah (Perlustrierungstation) – in končno destinacijo.⁴ Nekateri begunci so se odpravili na pot tudi peš ali z vozovi, da so prispeli do postaje, kjer so se lahko priključili transportu.

Perlustracijske postaje so bile naslednice mejnega sanitarnega kordona, vzpostavljenega v Spodnji Avstriji proti meji z Rusijo in Ogrsko, ki je ščitil pred izbruhi nalezljivih bolezni. Begunci so bili označeni kot potencialni nosilci nalezljivih bolezni, enako kot popotniki, krošnjari, piskrovezi, cigani, vagabundi in Judi. Za begunce z jugozahodne fronte sta bili ustanovljeni postaji v Lipnici (Leibnitz) na Štajerskem za primorske begunce in v Salzburgu za južnotirolske begunce. »Perlustrirungo« je kratko in stvarno opisal Slovenski begunski koledar za leto 1917: »Pri *perlustrirungu* pove begunec vsa svoja generalija, pri kopališču mu razkužijo njegovo prtljago, peljejo ga v gorko kopelj, izroče mu tri odeje, en slamnik, listek za kruh, listek za menažo, menažno skodelico, povedo mu številko barake, kjer bo odslej prebival, in – begunsko mesto se je povečalo za enega člana.«⁵ Perlustracijske komisije so vodili politični uradniki, ki so begunce razdelili po nacionalnosti, veroizpovedi in socialnem statusu ter organizirali transport beguncev v taborišča oziroma druge naselbine. Postaje so bile medicinsko opremljene, zdravstvenemu pregledu so bili podvrženi vsi begunci, ki so prihajali ali odhajali v smeri perlustracijskih postaj. Poleg postopkov na perlustracijskih postajah so bile dezinfekcijske strukture predvidene tudi med ciljno železniško postajo in begunskim taboriščem, da bi preprečili vstop nalezljivih bolezni v taborišče. Na začetku vojne so skrb posvečali zlasti sifilisu in tuberkulozi, z nadaljevanjem vojne se je nabor nalezljivih bolezni, ki so povzročale veliko smrtnost zlasti med otroki, povečal. Tudi dezinfekcijska infrastruktura ni bila dovolj za njihovo preprečevanje ali vsaj omejevanje. Ob prihodu je begunce čakal t. i. dezinfekcijski paket, ločili so jih po spolu in starosti ter odrasle od otrok. Najprej so z lizolom in petrolejem razkužili obleko, potem so begunce umili in ostrigli (!), jim vrnilo razkužene obleke in jih napotili v taborišče, najprej v izolacijske barake. V Gmündu so poročali, da so lahko v dezinfekcijskem postopku naenkrat »obdelali« sto beguncev, v deseturnem delavniku pa kar 2000; enako je veljalo za taborišče Bruck a. d. Leitha, kjer so konec leta poročali o 90.164 razkuženih osebah v letu 1915.⁶ Strah pred epidemijami je bil velik, stvarni podatki so potrjevali upravičenost ukrepov in strahu, ne pa stigmatizacije in rasističnih stereotipov, ki so jih udeleževali uprave taborišč in sanitarno osebje, ki so ljudi z vzhoda stigmatizirali kot

⁴ Hermann, »Cities of barracks«, str. 135.

⁵ Slovenski begunski koledar, str. 107.

⁶ Mentzel, *Kriegsflüchtlinge*, str. 318–320.

Slika 1: Begunsko taborišče Wagna – priprava na dezinfekcijo (AT-OeStA/KA , Gruppe 004, KFL. 17, Ministerium des Innern, Flüchtlungsfürsorge 1914/1915).

umazane in zato prenašalce nalezljivih bolezni. K širjenju nalezljivih bolezni so veliko »prispevale« uprave same, saj so bila taborišča prenatrpana in povsem neprimerna za bivanje, premoga za kurjavo je bilo premalo in glede na to, da se je na primer v Gmündu v eni baraki drenjalo kar 250 do 280 beguncev, so morali spati na tleh. Poleg tega so begunce selili iz taborišča v taborišče, z njimi pa so »potovale« tudi nalezljive bolezni.

Begunska taborišča so bila prostor socialnega inženiringa in eksperimentiranja, pri čemer so bile beguncem kratene osnovne pravice, saj je prepričanje v kratkotrajnost vojne botrovalo neprimerno zgrajenim naselbinam, ki niso prenesle dolgotrajnega bivanja po sestavi zelo pestrega in občutljivega begunskega prebivalstva. Bivališča so bila zgrajena po vzoru vojaških barak, s strogim dnevnim urnikom in natančnim nadzorom, kar je krepilo občutek, da so begunci zaporniki in ne v vojni prizadeti državljani monarhije. Državna pomoč se je oblikovala na podlagi bornih finančnih osnov, saj so begunce oskrbeli zgolj z bivališčem in omejeno prehrano. Odlok notranjega ministrstva je 11. avgusta 1914 določil višino državnega nadomestila za preskrbo s hrano in pijačo v višini 1 K za odraslo osebo in 0,60 K za otroke.⁷ To je do sprejetja begunskega zakona 31. decembra 1917 veljalo le za nepreskrbljene begunce, ki so začasno bivališče našli v begunskih taboriščih in kolonijah, kar je na državni ravni predstavljalo 2,4 % celotnega izdatka za vojno.⁸ Zahvaljujoč omejenemu poročanju (cenzura) in vojni propagandi, kronično podhranjeno financiranje beguncev ni prišlo v javnost, razen izjemoma, kot v primeru primorskih beguncev v Gmündu. Šele spoznanje, da bo vojna trajala dlje od prvotnih zamisli, je pripeljalo do izboljšav v barakarskem sistemu. Notranje življenje

⁷ Denkschrift, str. 296.

⁸ Hermann, »Cities of barracks«, str. 135.

v taboriščih je bilo prežeto s konflikti in intervencijami. Po pričevanju Jakoba Levyja Morena, tedaj študenta medicine in zdravnika, kasneje utemeljitelja psihodrame in skupinske psihoterapije, ki je med vojno deloval v taborišču Mitterndorf, je hierarhična ureditev taborišč omogočala veliko korupcijo, zaradi pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin in hrane je cvetel črni trg, posebno so bile zlorabam izpostavljene ženske in dekleta, ki jih je bilo na primer v Mitterndorfu kar 80 %.⁹

Begunska taborišča so bila prostor medicinskega študija in eksperimentiranja. Za razliko od bolnišnic na fronti so se ponašala z reprezentativnim presekom družbe, zaradi česar so bila še posebno zanimiva za epidemiologe. Kot je zapisal dr. Josef Reder, zdravnik v taborišču Gmünd, o prednostih eksperimentalnega raziskovanja v begunskem taborišču: »*Ta človeški material je drugačen od tistega v zaporih, saj so tu moški, ženske in otroci različnih starosti.*«¹⁰ Raziskovalni vzorec je bil po starostnih, socialnih in spolnih kriterijih reprezentativen, obdobje raziskovanja pa dovolj dolgo, da je prineslo zanesljive rezultate. Toda begunska taborišča so se soočala z velikim pomanjkanjem zdravniškega osebja, zato so oblasti študente višjih letnikov medicine pozivale, naj se prostovoljno javijo v zdravniško in epidemiološko službo ter k prvi pomoči. Ti študenti so bili označeni kot pomočniki zdravnikov (*Hilfsärzte*) in medicinci (*Mediziner*). Študentje so se lahko prijavi tudi kot enoletni prostovoljci, ki so na hitro pridobili osnovno izobrazbo in bili zatem poslani na fronto. V tem kontekstu je v begunsko taborišče Mitterndorf prišel Jakob Levy Moreno, ki je kot zdravniški pomočnik – študent – prejemal plačilo 10 kron na dan. V tem taborišču je po zaključku študija in postanku v begunskem taborišču Deutschbrod/Havlíčkův Brod (do 1945 Německý Brod) na Češkem februarja 1918 postal taboriščni zdravnik in opravljal cepljenja tudi v bližnjih taboriščih Kottlingbrunn in Leobersdorf. Jakob Levy Moreno je sociometrične in socionomične raziskave oziroma izhodišča zanje oblikoval že v taborišču Mitterndorf, ki ga je kasneje označil kot prvo raziskovalno mesto za raziskovanje načrtovanja naselitve razseljenega prebivalstva oziroma socialnega in psihološkega načrtovanja, kar tedaj sploh ni bilo v razvidu državne skrbi za begunce, saj se je ta soočala s tremi temeljnimi problemi – varnost pred nasprotnikom, zdravstvena oskrba in preskrba.¹¹ Zato je vlada določila zdravstveno osebje, ki je nadziralo zdravstveno stanje v begunskih skupnostih. Kot je ugotavljal Moreno, je begunska skupnost s postopno izgradnjo zdravstvenega, šolskega, kulturnega, verskega, gospodarskega in socialnega življenja razvila celotno skupnostno življenje, vendar pa je

⁹ Scherr, Jakob Levy Moreno, str. 126.

¹⁰ Hermann, »Cities of barracks«, str. 148.

¹¹ Moreno, *Who Shall Survive?*, str. 17–18.

Slika 2: Naslovnica knjige dr. Josefa Rederja o epidemijah pegastega tifusa v begunskem taborišču Gmünd.

ostalo nezadovoljivo, kar je Moreno pripisal različnemu izvoru in socialnemu statusu; kot je slikovito ponazoril, so avstrijske oblasti celotne vasi vinogradnikov preselile v predmestno industrijsko sovesko, planince s Tirolske pa na ravninsko območje pred Dunajem: »Bili so vrženi skupaj brez izbora, neprilagojeni okolju in neprilagojeni sami sebi.«¹² Kot je zapisal, se mu je tedaj porodila misel o psihološko načrtovani skupnosti, ki jo je treba analizirati do t. i. socialnega atoma, da bi lahko ugotovili, kakšne so možnosti preživetja v določenih situacijah.¹³

Josef Reder je med letoma 1914 in 1917 v taborišču Gmünd izvedel široko študijo o tifusu bolnikov ter leta 1918 izdal publikacijo *Das Fleckfieber nach dem heutigen Stande seiner Lehre und nach Beobachtungen in den Epidemien des k.k. Flüchtlingslagers Gmünd* (Leipzig 1918). Za obvladovanje pegastega tifusa so bila leta 1915 izdana posebna navodila *Dienstes-Instruktion für das ärztliche und hilfsärztliche Personal und die sanitär-hygienische Hilfsmannschaft*, in sicer za begunsko taborišče Wagna. Najpomembnejši ukrepi so vključevali razkuževanje, saj so okužbo prenašale uši, izolacijo in karanteno. Osebe, pri katerih je obstajal sum bolezni, so opazovali 22 dni v popolni izolaciji, v tem času pa so morale opraviti več razkuževanj. To je pomenilo, da so moške obrili, prav tako so obrili obraz in poraščene dele telesa ter jih z mehkim milom umili v kopeli, po kateri so tiste dele telesa, kjer se običajno pojavljajo uši, natrli s petrolejem, obleko pa poškopili z naftalinom. Ženske so ostrigli »na kratko«, poraščene dele so obrili

¹² Moreno, *Who Shall Survive?*, str. 18.

¹³ Moreno, *Who Shall Survive?*, str. 18.

ter natrli s petrolejem in glavo povili z ruto.¹⁴ Na podlagi zelo različnih podatkov o inkubacijski dobi, od 4 do 14 dni, oziroma 11 do 12 dni, po izkušnjah v Gmündu pa v povprečju od 14 do 16 dni, so se v tem taborišču odločili za 23-dnevno karanteno, pa še vedno je kak primer »ušel« nadzoru.

Diagnosticiranje pegastega tifusa je bilo tedaj še v povojih,¹⁵ začetni simptomi pa so bili zlahka zamenljivi z ošpicami, zato je Reder posebej spremljal nihanje telesne temperature in bolezni ter ponudil izsledke o vzrokih, simptomih, diagnozi, epidemiologiji in zaščiti, pa tudi predloge za možne terapevtske intervencije. Toda ta eksperimentalni raziskovalni pristop, ki je resda pripeljal do pomembnih in uporabnih rezultatov, je med begunskim prebivalstvom vzbujal nezaupanje in strah. Reder je namreč zdrave ljudi pogosto pripeljal v taboriščno bolnišnico, nekateri so bili žrtve bolezni in so med karanteno celo umrli. Begunci so skrivali bolne otroke, saj so se bali eksperimentiranja na njih, zato so zdravniki skupaj s taboriščno upravo iskali bolne otroke po barakah, junija 1916 so jih na primer našli kar 126 in jih preselili v bolnišnico. Zavračanje zdravljenja oziroma nezaupanje beguncev v zdravniške pristope so uprave stereotipno razlagale z »necivilizirano naravo« beguncev.¹⁶ Reder je raziskoval tri epidemije tifusa v Gmündu, prvo med 16. marcem in 13. aprilom 1915, drugo med 24. aprilom in 16. oktobrom 1915 in tretjo konec leta 1916 ter v začetku 1917, skupaj je raziskal 1130 primerov. Med prvo epidemijo je zbolelo 58 oseb, od tega trije otroci, 33 moških in 22 žensk, umrl je en otrok, štirje moški in dve ženski. Največ odraslih smrti je bilo v starostnih skupinah med 20. in 25. letom (74,28 %) ter med 35. in 40. letom (28,57 %), skupna stopnja smrtnosti pa je bila 12,05 %.¹⁷ Naslednja epidemija, ki je trajala kar pol leta in v katero so bili pahnjeni tudi slovenski begunci, je zajela 875 oseb, od tega 116 otrok (13,25 %), 369 moških (47,17 %) in 390 žensk (44,59 %), pri čemer je umrlo 7 otrok (6,03 %), 72 moških (19,51 %) in 45 žensk (11,53 %), skupaj 124 oseb oziroma 14,17 % bolnih. Najvišja smrtnost med odraslimi je bila v starostnih skupinah od 55 do 60 let in starejšimi od 60 let (v obeh primerih 24,19 %).¹⁸ V zadnji epidemiji je zbolelo 197 begunck in beguncev, 46 otrok (23,35 %), 37 moških (18,78 %) in kar 114 žensk (57,86 %); umrli so štirje otroci (8,69 %), 15 moških (40,54 %) in 24 žensk (21,05 %), skupna mortaliteta je bila kar 21,82 %; med odraslimi je največ begunck in

¹⁴ Scherr, Jakob Levy Moreno, str. 56.

¹⁵ Leta 1909 je Charles Nicolle, profesor in direktor Pasteurjevega inštituta v Tunisu, dokazal, da se epidemija tifusa širi s človeško ušjo, za to odkritje je leta 1928 prejel Nobelovo nagrado. Toda zdravljenje tifusa se je začelo šele leta 1930, ko je Rudolph Weigl razvil cepivo. Glej: Andersson, A century of typhus, str. 143–150.

¹⁶ Hermann, »Cities of barracks«, str. 149.

¹⁷ Reder, *Das Fleckfieber*, priloga 1, str. 114.

¹⁸ Reder, *Das Fleckfieber*, str. 117.

Erkrankungs- u. Todesfälle in allen drei Epidemien zusammen nach dem Lebensalter (Summartabelle) Tab. IV.

Lebensalter	0-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	über 60
Geschlecht				M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.
Zahl der Kranken	5	47	113	109 150	51 79	41 65	44 51	47 65	37 32	41 26	18 20	18 32	7
Summe	5	47	113	259	130	106	95	112	69	73	44	38	39
% der Gesamtzahl der Fleckfieberkranken	0.44	4.16	10.00	22.92	11.50	9.38	8.40	9.91	6.10	6.46	3.89	3.36	3.45
Davon gestorben													
Geschlecht				M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.	M. W.
Zahl der Verstorbenen	—	7	5	6 10	2 6	2 2	3 10	12 7	12 9	11 9	13 5	11 8	19 5
Summe	—	7	5	16	8	4	13	19	21	20	18	19	24
% der Erkrankten dieser Alterskategorie	—	14.89	4.42	6.17	6.15	3.77	13.68	16.96	30.45	27.39	42.72	50.00	61.53
% sämtlicher Fleckfieber-Todesfälle	—	4.02	2.87	9.19	4.59	2.29	7.47	10.91	12.06	11.40	10.34	10.91	13.79

Von den Erkrankten waren 165 = 14.66% Kinder (0-14 Jahre), davon sind gestorben 12 = 7.27%
439 = 38.89% Männer " " " 91 = 20.73%
526 = 46.54% Weiber " " " 71 = 13.49%
1130 Gesamt mortalität 174 = 15.39%

117

Slika 3: Statistika obolevnosti in umrljivosti zaradi pegastega tifusa glede na starost (Reder, Joseph: *Das Fleckfieber nach dem heutigen Stande seiner Lehre und nach Beobachtungen in den Epidemien des k.k. Flüchtlingsslagers Gmünd*. Leipzig, Wien: Franz Deuticke, 1918, str. 117).

Slika 4: Kopalnica v begunskem taborišču Steinklamm (AT-OeStA/KA , Gruppe 004, KFL. 17, Ministerium des Innern, Flüchtlingsfürsorge 1914/1915).

Slika 5: Otroška bolnišnica v begunskem taborišču Gmünd (AT-OeStA/KA , Gruppe 004, KFL. 17, Ministerium des Innern, Flüchtlungsfürsorge 1914/1915).

beguncev umrlo med 45. in 55. letom starosti (16,27 %) ter starejših od 60 let (18,60 %).¹⁹ Kot je ugotavljal Reder, je bila prognoza poleg poteka in jakosti bolezni v največji meri odvisna od starosti obolelih, mlajši od 30 let so imeli po njegovih izkušnjah 94 % možnosti, da ozdravijo; obenem je ugotavljal, da je tudi milejša oblika bolezni puščala posledice pri delovanju srca, vendar se v podrobnosti možnih posledic in sovplivanja različnih bolezni na potek tifusa ni spuščal.

Kot je ugotavljala M. Hermann, so bila taborišča priložnost za testiranje različnih strokovnih mnenj o terapiji in profilaksi. V taborišču Gmünd je namreč med dvema taboriščnima zdravnikoma prišlo do strokovnega spora o zdravljenju ošpic; o sporu je presojala skupina zdravnikov in metode enega označila kot dopustne, metode drugega pa kot nezdružljive z moderno medicino.²⁰

Zaradi izredno visoke smrtnosti otrok so pozimi 1914/1915 v begunskih taboriščih vzpostavili sanitarne oddelke za otroke, kjer naj bi skrbno beležili primere bolezni in smrti ter o njih poročali notranjemu ministrstvu. Številke umrlih otrok, ki jih je Walter Mentzel zbral za notranjeavstrijska begunska taborišča, so bile, ne glede na pojasnila o izvoru beguncev kot verjetnem razlogu, izjemno visoke. V Mitterndorfu je med 1. junijem in 31. decembrom 1915 živelo 12.000 beguncev in umrlo 243 otrok; leta 1916 je umrlo 239 otrok. V Pottendorfu, kjer je med 1. junijem in 31. decembrom 1915 živelo 5600 beguncev, je umrlo 285 otrok.²¹

¹⁹ Reder, *Das Fleckfieber*, str. 116.

²⁰ Hermann, »Cities of barracks«, str. 149.

²¹ Mentzel, *Kriegsflüchtlinge*, str. 322.

V begunskih taboriščih Gmünd, Bruck an der Leitha, Steinklamm, Wagna pri Lipnici, Mitterndorf, Pottendorf ter Strnišče pri Ptuj so prebivali tudi slovenski begunci, ki so bili brez sredstev za preživljanje, zaradi česar so potrebovali državno podporo. Gmünd je bil največje begunsko taborišče, med vojno je skozenj prešlo okoli 200.000 beguncev, naenkrat je v njem prebivalo okoli 53.000 beguncev in kar 30.000 jih je tam umrlo.²² Samo v drugi polovici oktobra, ko so v begunsko taborišče prišli tudi begunci z juga, je umrlo 258 beguncev, novembra je ta številka narasla na 1594, decembra 1915 pa so zabeležili 738 smrtnih primerov. Po podatkih iz kronike žandarmerije Gmünd je pozimi 1915 zaradi različnih nalezljivih bolezni umrlo v povprečju 100 beguncev na dan.²³ Prvo srečanje z nepopisno begunsko bedo so slovenski begunci torej doživeli v »zloglasnem« begunskem taborišču Gmünd, kjer so se z epidemijami spopadali od marca 1915 dalje. Glavni razlogi za visoko smrtnost v taboriščih so bile zaporedne epidemije tifusa, ki so jih spremljali kolera, griža, ošpice, škrlatinka in oslovski kašelj, ki so prizadele predvsem otroke. Razmere so se znatno poslabšale jeseni 1915, novembra in decembra pa je ob epidemiji tifusa razsajala še epidemija ošpic. Kot je pokazala statistična analiza, so bili prizadeti predvsem begunci z juga, kar 95 %, k čemur so po ugotovitvah uprave poleg bolezni prispevale slabe prehranske razmere, nepreskrbljenost s toplimi oblačili, težke podnebne in bivalne razmere, nekaj »krivde« pa so pripisovali tudi slabi telesni konstituciji slovenskih in hrvaških beguncev.²⁴ O taborišču v Gmündu so lahko slovenski bralci prebrali zapis dr. Josipa Ličana, goriškega profesorja bogoslovja, ki je taborišče obiskal v času, ko so vanj prišli tudi slovenski begunci; opis je kazal malodane idilično podobo organiziranega lesenega mesta, *»skoro bi rekel, da se tudi tu pojavljajo prizori velikega mesta«*,²⁵ v katerem je poskrbljeno za vse begunske potrebe, *»umevno, da imajo begunci še razne želje, ki jih žal ni mogoče uresničiti. Pripraviti se morajo na razne neizogibne žrtve.«*²⁶ Toda te »idilične« razmere so vendarle terjale intervencijo Pomožnega odbora za begunce z juga na Dunaju, ki ga je vodil goriški deželni glavar Luigi Faidutti. Odbor je v taborišče poslal tolminskega dekana in deželnega poslanca ter škofijskega komisarja za slovenske in hrvaške begunce Ivana Rojca, ki je razmere ocenil za tako alarmantne, da je izposloval preselitev slovenskih beguncev v Bruck an der Leitha in hrvaških v Wagno, čeprav se njegov zapis v »Slovincu« dotika begunske bede nasploh, ne pa posebnih razmer v Gmündu.²⁷

²² https://www.gmuend.at/de/Gmuend-Neustadt_ehemaliges_Fluechtlingslager_ (dostop 10. 2. 2021).

²³ Hermann, *Die hölzerne Stadt*, str. 107.

²⁴ Hermann, *Die hölzerne Stadt*, str. 107.

²⁵ Ličan, *Mesto barak v Gmündu*, str. 2.

²⁶ Ličan, *Mesto barak v Gmündu*, str. 2.

²⁷ Rojec, *Skrb za begunce*, str. 1.

Slika 6: Notranjost bolnišnice v begunskem taborišču Gmünd (Fotoalbum K. K. Barackenlager – Gmünd 1915, foto Željko Cimprič).

Slika 7: Pogreb v begunskem taborišču Gmünd (Fotoalbum K.K. Barackenlager – Gmünd 1915, foto Željko Cimprič).

Notica v »Slovincu« 13. novembra 1915 je o razmerah povedala največ: »V Gmündu je bilo pokopanih en dan 36 otrok.«²⁸ Tudi sedemčlanska begunska družina (mati s šestimi otroki) z Vrha na Doberdobski planoti je prvo begunsko zatočišče dobila v Gmündu, kjer je bil »pravi Babilon narodov in veroizpovedi. Velikanska večina pregnanih ljudi je prihajala z vzhodne fronte, iz tako imenovane Galicije. Šlo je za Poljake, Ukrajince, Žide, Romune in zdaj smo se jim priključili še mi, Slovenci, Hrvati, Italijani in Furlani. Vsa ta zmešnjava narodov je predstavljala pravo bombo nalezljivih bolezni, ki se je razpočila že takoj po našem prihodu. Smrt je v tem nesrečnem kraju našla priliko za obilno žetev in je med ubogo rajo kosila z velikimi zamahi, zlasti med otroci. Avgusta 1915 se je oglasila tudi pri nas. Za davico sta zboleli moji sestrici Slavica in Štefanija in umrli v razmaku nekaj dni. Pokopali smo ju na bližnjem pokopališču. Taboriščna pogrebna služba je imela dela na pretek in so ji te usluge navrgle precej dobička. Krste so morali ljudje kupiti. Kupiti so morali tudi bele prte, s katerimi naj bi pokrili truplo umrlega. Dogajalo pa se je, da s kupljenim prtom niso pokrili preminulega, temveč krsto. Ob pokopu so prt odstranili in ga ponovno prodali. Moja mama se je temu početju uprla in je trupelci hčerke pokrila pred zaprtjem krste.«²⁹ Verjetno je že med sodobniki odmevala usoda istrske begunske družine na čelu z »sključen/o/, izsušen/o/ starko vdov/o/«,³⁰ mamu in babico Maro Križanič iz Marčane. Hčerki sta našli delo v Jihlavi na Moravskem, kamor naj bi se iz Gmündu preselila tudi babica z enajstimi vnuki in vnukinjami: »Na bojišču žanje smrt dolge vrste mladih junakov, v barakah davi bolezen male otroke. Dva mlada Križaniča sta padla isti dan na ... fronti, a davica v barakah je v osmih dneh pobrala deset malih Križaničev. ... Mara, ta tužna Nijoba iz tužne Istre je bežala z edinim ostalim vnukom iz nesrečnega G.. K snahama v Iglavo, da reši zadnjega vnuka, da izjoče zadnjo solzo iz motnih oči. Dovoljenja za selitev pa ni imela, zato ji po postavi in paragrafu niso dali begunske podpore, ne listkov za moko in kruh. ... S tremi kronami na dan je živelo (!) četvero ljudi v tujini!«³¹ Istrski župnik Ljubomir Nikolić se je v nagovoru istrskih beguncev ob zaključku šolskega leta v Ziersdorfu spomnil tudi na begunce v Gmündu: »Tu vas vidim, dragi otroci, v velikem številu. A kje so ostali naši bratje, znanci, in prijatelji. Pokosila jih je v Gmündu smrtna kosa. Bil sem priča vaše muke in vašega trpljenja; videl sem na svoje oči in izkusil kakor vi. Dvatisoč sem jih sam pokopal v Gmündu.«³² Zdravstvene razmere so terjale rešitev.

²⁸ Neznani, Bolezen med otroci, str. 6.

²⁹ Prinčič, Pregnani, str. 118.

³⁰ Fr. Ž –č, Pismo iz Moravskega, str. 1–2. Dopisnik je bil Fran Žnideršič, ravnatelj goriškega ženskega učiteljskega (glej Prinčič, Pregnani, str. 40).

³¹ Fr. Ž –č, Pismo iz Moravskega, str. 2.

³² Neznani, Evakuiranci v Ziersdorfu, str. 3.

9. oktobra 1915 je Gmünd obiskal deželni glavar Faidutti in »/l/judstvo je povsod izražalo željo, da bi se je premestilo v južne, bolj zdrave kraje. Gospodu poslancu Rojcu je vodstvo vhod zabranilo, dokler ni prišlo telefonično dovoljenje iz Dunaja«, 21. oktobra 1915 pa je Slovenec poročal o odločitvi vlade o premestitvi primorskih beguncev v Bruck an der Leitha, prvi transporti beguncev so bili določeni za 22. in 23. oktober (2000 beguncev).

V Wagni pri Lipnici na Štajerskem, kraju s 400 prebivalci, ki »ni mogla pred vojno brez priimka, bei Leibnitz' niti vegetirati«, ³³ je 1. oktobra 1915 bivalo 14.528 italijanskih beguncev, po reorganizaciji gmündskega taborišča pa so bili tja deloma preseljeni tudi slovenski begunci, tako da je leta 1916 tam prebivalo 18.354 oseb, od tega je bilo 1642 slovenskih beguncev, ostalo je še 34 beguncev iz Galicije in 80 internirancev, ostali so bili begunci iz Istre in Italijani iz Goriške. ³⁴ Največ »prebivalstva«, 21.000 oseb, je taborišče zabeležilo jeseni 1915, potem so številke nekoliko upadle, po padcu Gorice 9. avgusta 1916 pa so se dvignile na okoli 18.000. ³⁵ Podatki o številu beguncev, zlasti pa o njihovi nacionalnosti, so nekoliko negotovi kar zadeva t. i. italijanske begunce, ki jih P. Malni šteje kot Italijane, velika večina pa jih je po ugotovitvah Deana Krmaca izhajala iz Istre. Dne 12. oktobra je taboriščni dvojezični časopis *Lager-Zeitung/Gazzetta di campo* poročal o 13.500 Istranih. ³⁶

Prve epidemije, in sicer tifusa, so v Wagni zabeležili že decembra 1914. Primere pegastega tifusa so beležili januarja 1915, ko so v Wagno prepeljali 1500 mož s srbskega bojišča, v tem času pa so bile kopalne in izolacijske barake v Wagni šele v izgradnji. Pa vendar je bilo število obolelih in umrlih bistveno manjše kot v drugih internacijskih taboriščih (na primer Thalerhof). ³⁷ Medtem so v Wagni uredili kuhinjske, izolacijske in kopalne barake, v katerih so pod nadzorom graškega profesorja za higieno Dr. Pausnitza dnevno okopali 2000 oseb in zajezili epidemijo tifusa. Toda spomladi 1915 so v taborišče v velikem številu prišli novi begunci. Slaba prehrana in pomanjkljive higienske razmere, kasneje pa tudi ostro zimsko podnebje so povzročili visoko smrtnost; decembra 1915 je umrlo 634 beguncev, januarja naslednje leto pa 476. Zatem je delež smrtnosti upadal. Posebno zaskrbljujoča in tragična je bila statistika novorojenih otrok. Kot je zapisal Paolo Malni, je rojstvo v Wagni pomenilo, da en novorojenček od petih ne bo dočakal

³³ Slovenski begunski koledar, str. 105.

³⁴ Slovenski begunski koledar, str. 109.

³⁵ Malni, *Altrove*, str. 89.

³⁶ Krmac, *Wagna*, str. 89.

³⁷ Halbreiner, *Lager Wagna 1914-1963*, str. 36.

šestega meseca življenja.³⁸ V istrsko begunsko zgodovino se je Wagna vpisala s črnimi črkami; po študiji, ki jo je izvedel Dean Krmac, je od 1. oktobra 1915 do 31. januarja 1916 v Wagni umrlo 1092 beguncev iz Istre, kar je predstavljalo 76 % vseh smrti v tem obdobju, preostali umrli pa so bili posoški begunci. Največ smrti so zabeležili od druge polovice novembra do začetka decembra 1915, ko je statistika zabeležila kar 35-odstotno smrtnost, kar je pomenilo podvojene številke v primerjavi s predvojnimi obdobjem.³⁹ Po ugotovitvah D. Krmaca je »le« 4 % umrlih sodilo v starostno skupino med 10. in 50. letom, 84 % umrlih je bilo tako mlajših od 10 let, oziroma 800 otrok mlajših od 8 let. To je Krmac poimenoval tragedija nedolžnih Istranov, saj je v obravnavanem obdobju umrlo 900 otrok, ki še niso dopolnili 8. leta starosti, od tega jih 300 ni dopolnilo prvega leta starosti; novembra in decembra je umrlo 221 otrok (3,6 na dan), v starostnem obdobju med 1. in 5. letom pa je v tem času umrlo 537 otrok. V štirih mesecih jih je umrlo dvakrat manj kot v celotni Istri s kvarnerskimi otoki v letu 1913.⁴⁰ Glavni razlog otroške smrtnosti je bila epidemija ošpic, med nalezljivimi boleznimi sta bili zelo smrtonosni tudi tuberkuloza in škrlatinka, ki sta v 70 % prizadeli otroke med 2. in 10. letom starosti in 16 % odraslih. Vrhunec smrtnosti zaradi omenjenih nalezljivih bolezni je sovpadal z epidemijo ošpic. Manj je bilo primerov trebušnega tifusa, medtem ko je pegasti tifus iz »gališkega« obdobja povsem izginil.⁴¹ Povprečna starost ob smrti je bila 10,7 leta, 9,9 pri moških in 12 pri ženskah.⁴² Glede na sestavo begunskega prebivalstva ni presenetljiv podatek, da je bilo 52 % umrlih žensk, največji delež ženske smrtnosti so beležili v starostni skupini med 18. in 40. letom, medtem ko so v tej starostni skupini umrli le štirje moški.⁴³ Zanimiva in povedna je tudi topografija smrti v begunskem taborišču Wagna; 31 % beguncev je namreč umrlo v bivalnih barakah (*Wohnbaracken*), večina zaradi pljučnice ali bronhitisa, 58 % jih je umrlo v bolnišničnih nastanitvah in 11 % v predizolacijskih prostorih (*Expektanzbarack*).⁴⁴ Na tako visoko smrtnost so vplivali različni razlogi, ki so sovpadli in zato sovplivali, v prvi vrsti so bili zdravstveni, oziroma epidemiološki, ter tisti, povezani s slabo prehrano,⁴⁵ kar pa je postalo še večji problem v naslednjih

³⁸ Malni, *Altrove*, str. 89.

³⁹ Krmac, Wagna, str. 91.

⁴⁰ Krmac, Wagna, str. 93.

⁴¹ Krmac, Wagna, str. 94–98.

⁴² Krmac, Wagna, str. 98.

⁴³ Krmac, Wagna, str. 99.

⁴⁴ Krmac, Wagna, str. 103.

⁴⁵ Primer jedilnika iz Wagne 26. decembra 1914: Zajtrk: Kava z 20 g sladkorja; Opoldne: pon: krompir s fižolom; tor: jota (15 dkg kislega zelja, 8 dkg fižola, 8 g slanine, 6 g masčobe); sr: fižol z ječmenom; čet: 15 dkg mesa s 40 dkg krompirja; pet: riž s krompirjem; sob: ječmen s krompirjem; ne: meso z rižem. Večerja: pon: polenta s

letih begunske krize. Visoko smrtnost je deloma »zakrivila« starostna struktura, morda tudi socialni izvor, saj je bila večina beguncev s podeželja. Pozimi 1915/1916 so se zdravstvene razmere umirjale, tudi zato, kot je cinično zapisal D. Krmac, ker so najšibkejši umrli.⁴⁶

Osrednji slovenski begunski taborišči sta bili v Steinklammu in Brucku an der Leitha. Taborišče v Steinklammu so postavili na mestu nekdanje tovarne in je že sredi septembra 1914 sprejelo 1500 ljudi iz Galicije in ruske Poljske, nekateri so bili tja internirani, večina pa je bila beguncev. Zaradi slabih bivalnih razmer, utesnjenih prostorov, nezadostnih higienskih ukrepov in pripomočkov, pomanjkanja svežega in čistega perila, skromnih obrokov in hude okuženosti taboriščnega prebivalstva z ušmi je kmalu izbruhnila epidemija tifusa, ki je prvo žrtev terjala 20. januarja 1915. Zato so uvedli stroge higienske ukrepe, nad katerimi so bdeli dva internirana srbska zdravnika ter mestni in okrožni zdravnik. Internirance in begunce so umivali in čistili, jim dajali sveže perilo in oblačila, eno od tovarniških poslopij so preuredili v epidemično bolnišnico in začeli graditi barake, začela se je tudi gradnja vodovoda. Tako je sredi marca 1915 prva epidemija izzvenela, terjala pa je 25 žrtev, dve tudi med osebjem. Junija 1915 je v taborišču izbruhnila epidemija griže.⁴⁷ Ko so se avgusta 1915 po ponovni zasedbi Galicije begunci iz Galicije vrnili domov, je v taborišče prišlo 4000 beguncev z juga, med njimi okoli 1200 prebivalcev s Krasa in Vipavske doline, iz taborišča pa so v Drosendorf premestili internirance, taborišče so iz internacijskega (*Interniertenlager*) preimenovali v begunsko taborišče (*Barackenlager*). Del beguncev so pripeljali iz največjega »slovenskega« taborišča Bruck an der Leitha, ker pa je transport potekal v izjemno slabih vremenskih razmerah, je na poti umrlo veliko otrok, v taborišču so se razširile ošpice, škrlatinka in griža, begunci pa so bili tudi podhranjeni. Kot se je spominjal begunec Peter Tomšič iz Sovodenj (r. 1909), je v taborišču vladala velika nesnaga, mrgolelo je uši in prehrana je bila zelo slaba. Od sredine oktobra do konca leta 1915 je umrlo več kot 400 ljudi. V taborišču je prebivalo med 5000 in 6000 oseb, v času epidemije jih je bilo kar 8000. Za taborišče v Steinklammu se je ohranila knjiga umrlih *Liber mortuorum Steinklamm*, v katero je župnik Josip Kos vpisoval podatke o smrti: datum smrti, datum pokopa, ime in priimek ter sorodstvene vezi, kraj bivališča, datum rojstva, kraj smrti (s hišno številko) in vzrok smrti beguncev iz Vipavske doline, komenskega Krasa, nekaj tudi z Goriške ter številnih beguncev iz Istre in Pulja. Od 1200 slovenskih in istrskih beguncev v taborišču jih je v mrliški knjigi

krompirjevo solato; tor: polenta s sirom; sr: polenta s fižolovo solato; čet: polenta s kavo; pet: polenta s sirom; sob: polenta z ribjo solato; ne: polenta s kavo. Povzeto po Mandl, Galizische Flüchtlinge, str. 292.

⁴⁶ Krmac, Wagna, str. 112.

⁴⁷ Steinklamm-Lager Chronik.

Slika 8: Izsek iz knjige umrlih v begunskem taborišču Steinklamm (Goriški muzej).

⁴⁸ *Librum mortuorum Steinklamm.*

zračni paviljoni za otroke in starejše, hiralnice in sirotišnice so v čast oskrbi taborišča.»⁴⁹ Za vsakodnevno zdravstveno oskrbo in dnevni nadzor v barakah naj bi skrbeli kar štirje zdravniki (*»celo število strežnic jih podpira pri tem«*), ki so bili poleg ukrepov in uredb zaslužni za ugodno zdravstveno stanje, k čemur so pripomogli tudi *»dober zrak, čedne ceste in moderna kanalizacija«*.⁵⁰

Julija 1917 so taborišče izpraznili in nekatere begunce že poslali domov, če so to dovoljevale razmere, druge so premestili v druga begunska taborišča, v Steinklammu pa je ostalo okoli 200 beguncev. Taborišče je spremenilo namembnost, saj je postalo nekakšen rekreacijski center, kamor so oblasti poslale tudi sto slovenskih sirot in družine občinskih uradnikov.⁵¹

Največja strnjena naselbina slovenskih beguncev je bila v taborišču Bruck an der Leitha na meji z Ogrsko, kjer je v času zapisa v *Slovenskem begunskem koledarju* prebivalo 4200 beguncev in begunk, od tega 70 dojenčkov, 380 otrok do 6. leta starosti, 750 šoloobveznih otrok, 2000 žensk in 1000 moških. Za to taborišče je Vili Prinčič pridobil seznama rojstev in smrti, po slednjem je v Brucku umrlo 752 beguncev vseh starosti, v prvem mesecu od preselitve iz Gmünda jih je umrlo 195, od tega kar 173 otrok, ki so umrli zaradi ošpic in nalezljive otroške virusne bolezni. Do konca leta 1915 je umrlo 197 beguncev, od tega zaradi ošpic 67 otrok. Pozimi 1915/1916 je v taborišču spet razsajala epidemija ošpic, pa tudi davica in škrlatinka, kot pogost vzrok smrti je zabeležena pljučnica. V letih 1916 in 1917 je umrlo skupaj 457 beguncev, leta 1918 (domov so šli v začetku leta 1919) pa 98. Pri odraslih je bil pogost vzrok smrti pljučnica, ki je bila največkrat le zadnja komplikacija ob izvorni bolezni; pogost vzrok je bila tuberkuloza, zlasti med mladostniki, pri starejših beguncih pa se je pojavila zlasti po letu bivanja v taborišču, kar veliko pove o razmerah v njem. Posebna težava v bruškem taborišču je bila oporečna pitna voda, zaradi česar so beležili pogoste črevesne nalezljive bolezni, kot vzrok smrti pa navedli tifus, zlasti v letu 1916.⁵² A kot poudarja Vili Prinčič, je v begunskem taborišču življenje tudi nastajalo in ne le odhajalo, saj se je v njem rodilo 188 otrok, življenjsko dinamiko pa je stvarno opisala begunka Zalka Cibič (r. 1911): *»V begunstvu mi je umrla ena sestra, dobila pa sem drugo.«*⁵³

Razmere so se leta 1916 umirile in toliko izboljšale, da je *Slovenski begunski koledar* lahko zapisal, da je bilo zdravstveno stanje v Brucku zadovoljivo, zlasti zato, ker je umrljivost v vseh starostnih skupinah upadala. Za bolne so poskrbeli v bolnišnici »z

⁴⁹ *Slovenski begunski koledar*, str. 103.

⁵⁰ *Slovenski begunski koledar*, str. 103.

⁵¹ *Steinklamm-Lager Chronik*.

⁵² Prinčič, *V Brucku taborišču*, str. 173–236.

⁵³ Prinčič, *Pregnani*, str. 61.

*raznimi oddelki za notranje in nalezljive bolezni*⁵⁴ delovali sta porodnišnica in hiralnica, zaposlena sta bila dva zdravnik in dve medicinski sestre. Pomagale so tudi sestre uršulinke iz Gorice, ki so vsakodnevno nadzirale begunska bivališča. V taborišču je delovala tudi posvetovalnica za dojenčke in otroke, enkrat tedensko jo je obiskoval zdravnik za otroške bolezni z Dunaja dr. Weiss, med tednom pa so za nadzor skrbele medicinske sestre.⁵⁵

Problematiko begunstva, vključno z zdravstvenimi razmerami, ki so bile poleg vzdrževanja in oskrbovanja begunskih taborišč najakutnejši problem, je mogoče obravnavati tudi z vidika reševanja beguncev in ustvarjanja njihove pozitivne javne podobe. V tem pogledu je država poskušala begunce predstaviti kot brezdomne državljane, ki so zelo trpeli in katerih preživetje je bilo odvisno od njihovih nemško govorečih sodržavljanov. To skrb so v *Neue Freie Presse* utemeljili tako, da begunci, ki so se bili prisiljeni umakniti z vojnih območij, trpijo za dobro vseh. Zato je dolžnost vseh, da jim pomagajo. Skrb za begunce je torej izvirala iz dolžnosti in ne iz empatije ali vzajemnosti, kot je veljalo za vojne vdove in sirote.⁵⁶ Komentarji v socialističnem *Arbeiterzeitungu* so begunce predstavili kot del vojne krajine. Poosebljali so fizični, čustveni in duhovni boj za preživetje, njihovo stisko v oddaljenem frontnem mestu so primerjali z junaštvij vojakov, ki so zmagovali na vzhodni fronti. Reševanje begunskega prebivalstva je bilo predstavljeno na več ravneh. Tako naj bi vojna pomenila priložnost, da se oddaljene, obrobne in razseljene narode monarhije dvigne iz njihovih obubožanih razmer, da se bodo v domače okolje vrnili z izboljšanim telesnim in duševnim stanjem, kar bo seveda rezultat pomoči, ki so je bili deležni. Begunce bi civilizirali kot državljane imperija, časopisi in novinarji pa naj bi postali agenti civilizacijske misije. Zato so novinarji obiskovali begunska taborišča ter se seznanili s tamkajšnjim pomanjkanjem in odrekanjem. Novinar *Neue Freie Presse* je na primer obiskal dve taborišči na Moravskem po epidemiji ošpic in celo dosegel izboljšanje razmer. Novinar *Arbeiterzeitunga* Max Winter, avtor več člankov o begunski problematiki v monarhiji, je avgusta 1915 obiskal 400 goriških beguncev, ki so bili nastanjeni v zapuščeni opekarni pri Wilhelmsburgu. Kot je zapisal, so begunci živeli skupaj v enem prostoru, bili so slabo hranjeni (odrasli so jedli le krompir in riž, otroci, mlajši od dveh let, pa so dobili četrto litra mleka na dan), bili so brez osnovnih življenjskih potrebščin, vode in mila ni bilo; ženske so prosile za pomoč, saj bi raje umrle doma kot v bedi živele v begunstvu.⁵⁷ Prav tako je pisal o

⁵⁴ Slovenski begunski koledar, str. 97.

⁵⁵ Slovenski begunski koledar, str. 97.

⁵⁶ Thorpe, Displacing Empire, str. 109.

⁵⁷ Winter, Das Flüchtlingslager im Ziegelofen, str. 8.

begunskem taborišču Gmünd,⁵⁸ ki pa je celo navdušilo nekega drugega novinarja, ki je rast taboriščnega mesta s 30.000 prebivalci predstavljal kot »*veter nove Avstrije, ki piha v novem Gmündu*«. ⁵⁹ Notranje ministrstvo, ki je sponzoriralo obiske, je begunce sicer strogo ločevalo od lokalnega prebivalstva in ni želelo večjega sovplivanja, zato se je odločilo, da življenje beguncev predstavi na razstavi na Dunaju, na kateri so v posameznih nacionalnih kottičkih predstavili dosežke iz begunskih taborišč. Vsekakor so vsaj Winterjevi opisi nemško govorečim državljanom monarhije predstavili nekaj razsežnosti begunske bede, saj je opozoril tako na borno gmotno stanje beguncev kot na zaskrbljujoče zdravstvene razmere. Po drugi strani pa se je samohvalno kitil, da je priznal obstoj ljudi iz obmejnih pokrajin.

Begunstvo, zlasti v begunskih taboriščih, je kot pojav, proces in metafora povezano zlasti z revščino v odnosih, premoženju in državni politiki. Revščina je bila odločilna za obliko begunskega bivanja in se je v spominu beguncev pojavljala kot soznačnica njihove usode med vojno. Z besedami Olge Primožič (r. 1905): »*Ob domotožju in splošni bedi sta nas še najbolj mučila dolčas in brezdelje. Vse je potekalo po vnaprej določenem redu in določeni /.../ Brezdelje človeka včasih bolj ubija kot naporno delo.*«⁶⁰

VIRI IN LITERATURA

Viri

Denkschrift über die von der k.k. Regierung aus Anlaß des Krieges getroffenen Maßnahmen Bis Ende Juni 1915 ([1; 1915]. (<https://digi.landesbibliothek.at/viewer/toc/ACo2612423/1/>, dostop 12. 9. 2020).

Liber mortuorum Steinklamm (Goriški muzej).

Steinklamm-Lager Chronik – Kurzversion (Quelle: Aufzeichnungen der Gendarmerie Rabenstein).

Časopisi

Arbeiterzeitung, 22. 8. 1915, 22. 9. 1915.

Slovenec, 2. 10. 1915, 13. 11. 1915, 30. 11. 1915, 14. 8. 1917.

⁵⁸ Winter, Die Barackenstradt in Neu-Gmünd, str. 5.

⁵⁹ Thorpe, Displacing Empire, str. 112.

⁶⁰ Prinčič, *Pregnani*, str. 228.

Spletni vir

https://www.gmuend.at/de/Gmuend-Neustadt_chemaliges_Fluechtlingslager_ (dostop 10. 2. 2021).

Literatura

- Andersson, Jan O., Andersson, Siv G.E.: A century of typhus, lice and Rickettsia. *Research in Microbiology*, 151, št. 2: str. 143–150. (DOI:10.1016/S0923-2508(00)00116-9) (https://archive.org/details/sim_research-in-microbiology_2000-03_151_2/page/143/mode/2u, dostop 13. 1. 2023).
- Fr. Ž –č, Pismo iz Moravskega. *Slovenec*, 2. 8. 1917, str. 1–2.
- Halbreiner, Heimo: *Lager Wagna 1914–1963. Die Zeitweise drittgrößte Stadt der Steiermark*. Graz – Wagna: Römermuseum Flavia Solva, 2014.
- Hermann, Martina Viktoria: *Die hölzerne Stadt: das Barackenlager Gmünd 1914–1918*. Dissertation Zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz, 2017 (<https://unipub.uni-graz.at/obvugrhs/content/titleinfo/2384121>, dostop 10. 2. 2021).
- Hermann, Martina: »Cities of barracks«: refugees in the Austrian part of the Habsburg empire during the first world war. *Europe on the move. Refugees in the era of the Great War* (ur. Peter Gatrell in Liubov Zhvanko). Manchester: Manchester University press, 2017, str. 129–155. (https://www.gmuend.at/de/Gmuend-Neustadt_chemaliges_Fluechtlingslager_, dostop 10. 2. 2021).
- Kosi, Jernej: Evakuacija, beg in namestitve goriško-gradiškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju soške fronte. *Begunci: slovenski begunci s soške fronte* (ur. Brešan, Katarina). Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016.
- Krmac, Dean: Wagna, la strage degli innocenti istriani (ottobre 1915 – gennaio 1916). *Istra u velikom ratu = L'Istria nella grande guerra = Istra v veliki vojni: glad, bolesti, smrt = fame, malattie, morte = glad, bolezni, smrt* (ur. Petra Svoljšak). Koper: Histria Editiones, 2017, str. 107–140.
- Ličan, Josip: Mesto barak v Gmündu – novo bivališče naših beguncev. *Slovenec*, 2. 10. 1915, št. 225, 2 stran priloge.
- Malni, Paolo: *Altrove: 1915–1918: memorie dal campo di Wagna e altre storie di profughi*. Ronchi dei Legionari: Consorzio Culturale del Monfalconese, 2017.
- Mandl, Hildegard: Galizische Flüchtlinge in der Steiermark zu Beginn des ersten Weltkrieges. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, Jahrgang 77 (1986), str. 279–294.
- Mentzel, Walter: *Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg*, Diss., Wien 1997.
- Moreno, Jacob Levy: *Who Shall Survive?: Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. New York: Nervous and mental disease Publishing Company, 1934.
- Neznani: Bolezen med otroci. *Slovenec*, 13. 11. 1915, str. 6.

- Neznani: Evakuiranci v Ziesdorfu. *Slovenec*, 14. 8. 1917, str. 3.
- Prinčič, Vili: *Pregnani. Prva svetovna vojna. Pričevanja goriških beguncev*. Trst: Založba Devin, 1996.
- Prinčič, Vili: *V Brucku taborišču --- 1915–1918: 2015 ob stoletnici dogajanja*. Trst: ZTT EST, 2015.
- Reder, Joseph: *Das Fleckfieber nach dem heutigen Stande seiner Lehre und nach Beobachtungen in den Epidemien des k.k. Flüchtlingslagers Gmünd*. Leipzig, Wien: Franz Deuticke, 1918.
- Rojec, Ivan: Skrb za begunce. *Slovenec*, 30. 11. 1915, str. 1.
- Ronchi dei Legionari: Consorzio Culturale del Monfalconese, 2016.
- Scherr, Friederike: Jakob Levy Moreno im Flüchtlingslager Mitterndorf a. d. Fischa – eine Spurensuche. *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie* 12 (S1), str. 3–124. (DOI 10.1007/s11620-013-0210-0).
- Slovenski begunski koledar za leto 1917*. Ljubljana: Katoliška tiskarna.
- Thorpe, Julie: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism and State Legitimacy in Austria-Hungary in the First World War. *Refugees and the End of Empire* (ur. Panikos Panayi, Pippa Virdee). New York: Palgrave MacMillan, 2011.
- Winter, Max: Das Flüchtlingslager im Ziegelofen. *Arbeiterzeitung*, 22. 8. 1915, str. 8.
- Winter, Max: Die Barackenstradt in Neu-Gmünd. *Arbeiterzeitung* 22. 9. 1915, str. 5.

Refugees and Health—the Challenges of the First World War: The Case of Austria-Hungary

The First World War is regarded as the origin of refugees as a mass phenomenon that required rapid and effective solutions and, after the war, an international legal framework to deal with the issue of millions of refugees. During the war, states adopted different models to deal with the refugee issue, with Austria-Hungary deciding on a mixed model of accommodating refugees in the hinterland of the front, in refugee colonies, and in refugee camps. The main criterion for this decision was the economic situation of the refugees, with the state accommodating the poorest and destitute refugees in refugee camps in the Cisleithanian part of the monarchy. Apart from evacuation, transport, and accommodation, the most pressing problem during their stay in the camps was the refugees' health. In the refugee camps of Gmünd, Wagna, Steinklamm, and Bruck an der Leitha, where Slovenian refugees from the Austrian Littoral were also accommodated, they were confronted with various epidemics and diseases (measles, typhus, diphtheria, dysentery, tuberculosis, general malnutrition) that caused a high death toll, especially among children. During the last two years of the war, the mortality rate among the adult and elderly refugee population increased,

which speaks volumes about the health and nutritional conditions in the refugee camps. The refugee camps were also used as sites of medical study and experimentation. In Gmünd, Austria's largest camp, where 200,000 refugees passed through during the war, Dr Josef Reder conducted an epidemiological study of typhus epidemics in the camp, having a representative sample and a sufficiently long period of time for the results to be relevant to diagnosis, causes, symptoms, treatment, and protection. Jacob Levy Moreno, the founder of sociometric and socioeconomic research, psychodrama, and psychological planning, worked in the refugee camp of Mitterndorf, which served as his first research site.

In the above-mentioned refugee camps, Slovenian refugees were exposed to extremely poor health conditions, and in Gmünd the infant mortality rate was so high that the provincial government of Gorizia (which had been moved to Vienna) intervened and resettled Slovenian and Istrian refugees in Bruck an der Leitha, Wagna, and Steinklamm. In Wagna, too, a measles epidemic took an extremely heavy toll on children, and between October and December 1915 the situation in Bruck and Steinklamm was no better. The data on the number of deaths were obtained from the death and birth registers for Bruck an der Leitha and from the *Liber mortuorum Steinklamm* for Steinklamm. The health and nutritional conditions in the refugee camps also shaped the refugees' post-war memory, with the names of the refugee camps becoming synonyms for misery, suffering, and death in the public memory.

Marasmo senile u Puli 1910. i 1915.: mortalitet nasuprot „morbiditetu“

Senilni marazam kao medicinska dijagnoza

Šezdesete godine dvadesetog stoljeća i hrabriji ulazak povjesničara i drugih humanističkih znanstvenika u povijest medicine već su daleka prošlost¹, a liječnik se kao stražar na vratima „svoje“ znanosti opustio i dopustio i drugim znanstvenicima ulaz u znanstveno istraživanje raznih medicinskih tema. U tom smislu sve je više radova koji mogu podržavati ili usmjeravati dobivene medicinsko-povijesne znanstvene teze, tj. kontekst je novih tema sve više osvijetljen. Tematika medicine i Prvog svjetskog rata posebno je zanimljiva zbog ubrzanog razvoja nekih medicinskih grana koje su po onima koji zastupaju pozitivni audit medicine i rata² u velikoj mjeri utjecale na razvoj moderne medicine koju poznamo i danas: u pitanju je transfuzija krvi, razvoj plastične kirurgije, ortopedija, dizajn umjetnih nogu i ruku, ubrzano i primijenjeno istraživanje o vitaminima, definiranje i analiza psihičkih oboljenja zbog rata, poput granatnog šoka, i ostalo. Među bolestima koje se pojavljuju u Prvom svjetskom ratu, po najranijim osvrtima³ i s fokusom na bojišta, poput tuberkuloze, rogovske groznice, neuroze, dizenterije, spolno-prenosivih bolesti, te s druge strane bolestima u istom razdoblju prisutnijih kod civila, poput plućnih bolesti, crijevnih bolesti, bolesti povezanih s lošom higijenom, neishranjenosti i psihičkih oboljenja, senilni marazam nije pridobio veću pozornost povjesničara. Senilni marazam dijagnoza je koja se povezuje sa starijom dobi.

¹ Rosenberg, *Explaining Epidemics*, str. 2.

² Cooter, *Medicine in War*, str. 333–342.

³ Vidi: Hurst, *Medical Diseases*, 1–315.

Iako početkom 20. stoljeća svjedočimo produženoj prosječnoj životnoj dobi no što je to bilo pedesetak godina ranije⁴, osobe su umirale zbog bolesti koje bi danas bile lakše bakterijske upale, s obzirom da se antibiotik, koji je tada bio u procesu istraživanja, nije koristio.⁵ Danas su degenerativne bolesti, poput raka, kardiovaskularnih bolesti, dijabetesa, kroničnih opstrukcijskih bolesti poput kroničnog bronhitisa i emfizema, hipertenzije, alergije, anksioznosti i depresije zarez postale glavnim uzrocima smrti pa čimbenici poput pristupa primjerenoj medicinskoj skrbi, preventivni stav prema bolesti, znanje o zdravlju i promptni medicinski tretman postaju izrazito važni u borbi s mortalitetom. Ove degenerativne bolesti, tzv. „bolesti civilizacije“, dovode se u vezu s drugom epidemiološkom tranzicijom, ponajprije njenom drugom fazom koja je započela sredinom 19. stoljeća, i to kao rezultat korištenja industrijske tehnologije u stvaranju umjetnog životnog okoliša.⁶ Danas je općeprihvaćeno da je dobrobit starijih ljudi izuzetno ovisna i o ekonomskim čimbenicima, vrsti i kvaliteti prehrane, stanovanja, ekološkim uvjetima i ostalim temeljnim aspektima „kvalitete života“, ali ta se tvrdnja češće samo navodi nego znanstveno istražuje.⁷ Za temu je starosti važno uzeti u obzir da se u novijim publikacijama smiono navodi da je treća dob, koja danas kroči vrlo daleko od granice reproduktivne dobi – što se obrazlaže brojnim biološkim i ostalim razlozima – zapravo doba individualne samospoznaje.⁸

Proučavajući bolničke registre pulske Pokrajinske bolnice u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije vidljive su degenerativne bolesti kao uzroci bolničkog liječenja pacijenata, a i smrti, no situacija se s nastupanjem rata mijenja i kao većinska dijagnoza kod ljudi starijih od 65 godina pojavljuje se *marasmo senile*, što znači da je tom dijagnozom moglo biti obuhvaćeno više bolesti, ili navodi da se naziv senilnog marazma kao dijagnoze mogao početi koristiti zbog političko-društvenih razloga, što će se na koncu i pokazati točnim. U matičnoj knjizi umrlih kao drugog izvora korištenog za ovaj rad, promjena između mirnodopskog i ratnog vremena nije vidljiva, tj. broj smrti od senilnog marazma na proučenom uzorku prije i tijekom rata fluktuirao bez jasnijih mogućih objašnjenja. Senilni se marazam kao uzrok morbiditeta i mortaliteta povezuje

⁴ Do 1850. prosječni životni vijek na Zapadu bio je 40 godina, zbog velike smrtnosti djece do 5 godina, a do 1900. povećao se na 50 godina. Rast je između ostalog primjetan zbog skromnog ali sve prisutnijeg ulaska lijekova i cjepiva u širu upotrebu. Vidi: Kitagawa, *On mortality*, str. 381.

⁵ Prvi učinkoviti antibiotici bit će u široj upotrebi tek nakon Drugog svjetskog rata, nakon velikog uspjeha streptomcina u borbi protiv plućne tuberkuloze, koji je izoliran 1944. Vidi: Antibiotici. <https://tehnika.lzmk.hr/antibiotici/>

⁶ Barrett et al., *Emerging and Re-Emerging Infectious Diseases*, str. 255–256.

⁷ Sezonálnost smrti kao refleksija tih utjecaja možda je zasad u znanosti dobila najveću sustavnu pozornost. Vidi: Pelling in Smith, *Life, Death and the Elderly*, str. 9.

⁸ Isto, Predgovor.

sa starijom dobi. Starija dob nije socio-kulturni konstrukt s obzirom da je u prvom planu individualno iskustvo tijela i uma i prerogativ starijih ljudi, pa je prema tome univerzalna kategorija.⁹ Stoljećima unatrag, starost kao kategorija nije imala neovisan, samostalan opis u relevantnim tekstovima, već je bila definirana najčešće nasuprot karakteristikama drugih faza života.¹⁰ Hipokratska je medicina općenito razlikovala samo starije i mlađe osobe, a u tom je duhu u Galenovim tekstovima vidljivo da početak starosti može uvelike varirati od slučaja do slučaja, i slično će se objašnjenje zadržati do početaka moderne medicine.¹¹ Odgovor na pitanje kad je netko star uvjetovan je geografski i povijesno, a većina analiza danas uzima za starost dob nakon 60 ili 65 godina života. S obzirom na produženi životni vijek u 21. stoljeću, vjerojatno će se ta granica uskoro promijeniti. Jedna od definicija senilnog marazma jest da je to „teško stanje iscrpljenosti i oronulosti organizma s mršavljenjem i općom klonulošću, koje se razvija u starosti ili u bolesnika s teškim kroničnim bolestima, napose rakom.“¹² Najraniji spomen tog tjelesnog stanja pripisuje se Galenu, koji je u djelu koje datira u 177. godinu spominjao termin „marasmos“, kao ekvivalent imenici „maransis“, a obje riječi proizašle su iz istog korijena i značenja – venuti, propadati.¹³ Od 11. stoljeća nadalje koncept marazma postaje najopsežniji i najutjecajniji koncept medikalizacije starosti s obzirom na svoju široku pozadinu koja vuče tradiciju iz spomenute galenske prirodne filozofije, ali i naknadne humoralne patologije.¹⁴ Termin izvorno nije bio ograničen samo na proces starenja, već je obuhvaćao cijeli kompleks stanja povezanih s gubitkom i iscrpljenošću, uključujući ona povezana s bolestima poput tuberkuloze tj. sušice.¹⁵ Odnos između općeg koncepta marazma i specifičnog slučaja senilnog marazma jasno je otkriven u Zedlerovoj medicinskoj enciklopediji iz 1732. gdje se navodi da je marazam iscrpljujuća groznica, a senilni marazam pogoršanje stanja starijih ljudi, koje se može dogoditi bez iscrpljujuće groznice.¹⁶ Konceptualno usporediva natuknica, iako sadrži više unutarnjih razlika, nalazi se u djelu Medicinski leksikon iz 1782. u obliku natuknice pod riječi „gubitak“ te obrazlaže mnoge oblike u kojima se marazam pojavljuje, što će između ostalog povući za sobom sve glasniju potrebu za

⁹ Grgas, *Uniformity and Difference of Ageing*, str. 428.

¹⁰ Schäfer, *Old Age and Disease*, str. 13.

¹¹ Na istome mjestu.

¹² *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38779>>

¹³ Theoharides, *Galen on Marasmus*, str. 369–370.

¹⁴ Von Kondratowitz, *The medicalization of old age*, str. 151.

¹⁵ Na istome mjestu.

¹⁶ Na istome mjestu.

razvojem normi pri razlikovanju učinaka starosti i učinaka bolesti.¹⁷ Međutim, tek je krajem 19. stoljeća usvojena pragmatična razlika između pojmova staračkog marazma s jedne i marazma bolesti s druge, iako im se značenja – prema objašnjenju nekih da je iscrpljenost u starijoj dobi ionako proizvod rane bolesti, a marazam kao bolest može biti tumačen kao prerano starenje – isprepliću do iznemoglosti. Prema Websterovom rječniku iz 1913. senilni je marazam progresivna atrofija starijih ljudi.¹⁸ Još jedna definicija tvrdi da je u pitanju jedna od najozbiljnijih mogućih medicinskih dijagnoza koja implicira postupno i nepovratno propadanje uma kao posljedicu oštećenja ili atrofije mozga nepoznatoga podrijetla.¹⁹ Međutim, nadalje se, kod iste definicije, navodi da demencija, zbog slabog provođenja rutinskih testova (čak i u desetljećima nakon istraženog razdoblja, nap. a.) može biti rezultat primarne bolesti ili stanja poput anemije, pothranjenosti, hipotireoidizma, kongestivnog zatajenja srca i mnogih drugih²⁰, po čemu možemo utvrditi da broj dijagnoza koje se mogu kriti pod dijagnozom senilnog marazma za pulsko istraženo razdoblje može biti velik.

U pulskoj Pokrajinskoj bolnici, bolnici za civile, prve godine rata a i ostalih godina početkom stoljeća vrlo je malo dijagnoza koje su pripisivane starijoj dobi, životnom razdoblju nakon 65. godine. Većinu dijagnoza što kao ishod imaju upisano „bez poboljšanja“, tj. dijagnoza od koje stariji ljudi uglavnom nisu umirali, čini senilni marazam. Uz senilni marazam, u registrima se spominje još jedna vrst marazma, infantilni marazam, tj. dijagnoza koja je uglavnom zahvaćala dojenčad i koja je imala smrt kao ishod. Zanimljivo je da se bolesti starijih ljudi poput: osteoporoze – gubitka kalcija iz kosti što ih čini podložnim prijelomima, osteoartritis – propadanje hrskavice koja pokriva kosti spojene u zglobovi, Parkinsonove bolesti – sporo napredujuće bolesti koja uzrokuje tremor i otežano pokretanje, Alzheimerove bolesti i drugih demencija – moždanih poremećaja koji vode postupnom gubitku memorije i drugih intelektualnih funkcija – u registru pulske civilne bolnice za istraženo se razdoblje – ne spominju. Pretpostavka je da su sve ove navedene bolesti mogle biti stavljene pod istu dijagnozu – *marasmo senile*. Matična knjiga umrlih Pule za isto razdoblje pokazuje određen broj smrti starijih osoba s ovom dijagnozom. Može se pretpostaviti da su u tom slučaju pod ovom dijagnozom mogli, kao i u slučaju bolničkog liječenja, biti i ostali nedijagnosticirani uzroci smrti. U ovom se radu kvantitativna analiza dijagnoze senilnog marazma uspoređuje u dva pulska nasumično odabrana mini-razdoblja, koja pripadaju mirnodopskom i ratnom vremenu, da bi se vidjelo u kojim se segmentima zdravlje ljudi, tj. bolest i poimanje

¹⁷ Isto, str. 153.

¹⁸ <https://www.websters1913.com/words/Marasmus>.

¹⁹ Glassman, *Misdiagnosis of senile dementia*, str. 288.

²⁰ Na istome mjestu.

bolesti, ali i uporaba definicije bolesti može u malom vremenskom razdoblju razlikovati, s obzirom na nedaće koje donosi rat.

Austro-ugarska Pula i početak rata

Nakon proglašenja Pule glavnom austro-ugarskom lukom Carske i kraljevske ratne mornarice, prvo odlukom 1850., a zatim samim svečanim činom 1853. te postavljanjem kamena temeljca novom arsenalu 1856., u sljedećim desetljećima počinje njen nagli urbani razvoj, preporod grada, ili, možda točnije, rođenje modernog srednjoeuropskog urbanog središta na jadranskom dijelu Sredozemlja.²¹ U tom će se procvatu, za novu demografsku strukturu oblikovati kao izvrstan primjer heterogenog multikulturalnog i multinacionalnog grada. Razvoj grada ogledao se u gradnji novih stanova, škola, instituta, kazališta, muzeja, kina, hotela, kavana, bolničkog paviljonskog kompleksa, zatvorene tržnice, mjesta za zabavu poput mornaričkog kasina, ali i poštanskih i telegrafskih ureda. Trgovačka luka, uz vojnu, dobiva sve veći značaj te grad postaje posjećeno trgovačko i turističko središte, imajući u službi redovite parobrodske linije s Trstom i drugim jadranskim gradovima te željezničku vezu s Bečom. Pula postaje i važna tranzitna luka preko koje je, od prvog pristiglog vlaka 20. rujna 1876. zaživio promet, pa se neki proizvodi poput vina i ulja otpremaju u Ljubljano, Beč i Prag. Tatjana Arambašin-Slišković opisuje doživljaj Paule von Preradović, književnice i pjesnikinje²², unuke pjesnika Petra Preradovića, o rastućem gradu u kojemu je provela djetinjstvo i ranu mladost: »...u Pulu dolaze bezbrojni zidari i graditelji, računaju, mjere i rade rovokopači i bušilice, udaraju čekići, isušuje se močvara, uvodi se vodovod, sade se stabla, a na osvijetljenoj rivi gradi se palača za palačom. Gradi se i kilometar dugi zid iza kojeg ostaju brodovi na navozu i radionice brodogradilišta. Dolaze mnogi ljudi s njemačkoga govornog područja, useljavaju u nove kuće među Talijane i Slavene i počinju tu živjeti kao gospodari. (...) Od rimskih vremena nije ovdje bilo takva blagostanja ni napretka.«²³ Postupno isušivanje močvara na pulskome terenu u kojima Paula von Preradović piše i čišća voda novoga vodovoda smanjit će učestalost raznih zaraznih bolesti koje su se pojavljivale u gradu tijekom 19. stoljeća, osobito malarije, tifusa i dizenterije, a sigurnost koju je nosio rad iza spomenutog zida bit će jedan od

²¹ Vidi: Duda, *Elementi kozmopolitizma u Puli*, str. 106; Dukovski, *Povijest Pule*, str. 112; Benussi, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova*, str. 544.

²² Paula von Preradović u Pulu je preselila kad joj je bila godina dana i ondje je živjela do svoje adolescencije. U njenoj književnoj ostavštini mnogo je redaka i stihova o Puli.

²³ Arambašin-Slišković, *Koliki su te voljeli, moja Pulo!*, str. 160.

razloga masovne imigracije stanovništva u Pulu, a time i ubrzane urbanizacije. Nakon kraće stanke izazvane epidemijom velikih boginja koja je izbila 1872. grad se dalje širi i razvija. Godine 1876. Pula se željeznicom povezuje s pravcem Beč - Trst krakom do Divače. Godine 1885. otvara se javno kupalište *Bagno polesse*, a 1889. otvorena je tržnica na početku *Giardina* te izgrađeno novo javno gradsko kupalište nedaleko željezničkoga kolodvora. Vodovod je izgrađen 1896., kad je otvorena i spomenuta nova gradska bolnica, koja je kapacitetom mogla parirati velikoj vojnoj, mornaričkoj bolnici izgrađenoj 1861. Godine 1898., preko puta Maksimilijanova parka u četvrti *San Polikarpo*, dovršena je zgrada Mornaričko-tehničkog odbora. Godine 1903. otvorena je velika natkrivena tržnica, 1904. stavljen u pogon električni tramvaj, a 1913. sagrađen spomenuti mornarički kazino²⁴. Godine 1882. u Puli su postojala dva hotela, *Riboli* i *Pavanello*, a 1913. na raspolaganju su posjetiteljima i *Styria*, *Central*, *De la Vill*, *Imperijal*, *Miramari* i *Riviera*. Pri kraju procesa multikulturalizacije, godine 1910. stanovništvo je bilo sastavljeno od približno trećine Talijana, nešto manje od trećine Hrvata, a ostatak je išao na austrijske Nijemce, Slovence i ostale nacionalnosti i etnicitete. Bez obzira na službenost njemačkoga jezika, u Puli je djelovala višejezičnost što se ogledalo kroz svakodnevne susrete i svakodnevnu neslužbenu komunikaciju između govornika različitih jezika, no i institucionalno, kroz postojanje hrvatskih, njemačkih i talijanskih škola, tiskanje novina i časopisa na spomenutim trima jezicima, kroz kulturne izričaje i djelovanje različitih društava utemeljenim na nacionalnim osnovama. Višejezičnost je pripomogla stvaranju pulskoga kozmopolitskog duha.²⁵

Iako ratna razaranja za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914.-1918. nisu u većoj mjeri pogodila Pulu, bijeda se ratnoga života u gradu u velikoj mjeri osjećala. Otkad je crkvenim zvonima 28. srpnja 1914. u Puli proglašeno ratno stanje, život se u gradu počeo mijenjati. Ratne su aktivnosti, poput postavljanja morskih mina u pulskome akvatoriju i gomilanje vojske u gradu – od 16.014 zabilježenih pripadnika vojske 1910. do oko 50.000 odmah nakon objave rata – označile neizvjesnost ratnoga života, posebno nakon ulaska Italije u rat i evakuacije civilnoga stanovništva u svibnju 1915. u unutrašnjost Monarhije. Pulski su radno sposobni Hrvati nakon kratke vojne obuke raspoređeni u vojne postrojbe te odaslani na područje Srbije, Bukovine, Galicije i na Soču. Do ljeta 1917. Puljani su o vojnim operacijama na bojištima samo čitali u dnevnim novinama, no tad je uslijedilo prvo jače bombardiranje talijanskog zrakoplovstva.²⁶

²⁴ Nova zgrada ima koncertnu i plesnu dvoranu, knjižnicu s dvije čitaonice, sobu za glazbu i prostorije Znanstvenog društva. Zgradu je projektirao bečki arhitekt Ludwig Baumann.

²⁵ Vidi: Bertoša, »Jamči se za uspjeh kano i za nešetetnost«, str. 52.

²⁶ Prvo jače bombardiranje Pule uslijedilo je u noći između 3. i 4. te 7. i 8. kolovoza kad je talijansko zrakoplovstvo izvršilo veća bombardiranja svjetlećim bombama na grad, što je u središtu grada izazvalo

U sveukupno 41 zračnom napadu došlo je do velike materijalne štete i stradalo je nekoliko civilnih žrtava, te će strah od neizvjesnosti, ratna bijeda, glad zbog prirodnih nepogoda i odlaska hranioca obitelji na ratište, kao i zamiranje trgovine i gospodarstva uopće za vrijeme rata u Puli dovesti do korjenitih demografskih promjena. Prva se uočava u odlasku muškoga dijela stanovništva na bojište, čime žene nose teret kod kuće i pokušavaju prehraniti svoje obitelji. Zbog evakuiranog stanovništva 1915. ostalo je vrlo malo civilnoga stanovništva u gradu, dok je ostatak već 1917. doživio izrazitu bijedu ratnoga života, da su majke bile primorane slati svoju djecu »na preživljavanje« u drugi dio Hrvatske.²⁷

Marasmo senile – „morbiditet“ i mortalitet 1910.

Pulska opća bolnica prvotno Gradska bolnica izgrađena je 1896., a prešavši 1904. u vlasništvo Istarske pokrajine postala je Pokrajinskom bolnicom, što znači da je službeno primala pacijente iz cijele Istarske pokrajine. Međutim, pacijenti bolnice bili su iz raznih dijelova južne Istre, a najviše iz Pule i okolice. Tko je zbog raznih bolesti stigao u bolnicu, a tko je bio liječen kod kuće zasad nije moguće odrediti, te treba uzeti u obzir da je odluka o tome ovisila ne samo o mogućnost prijevoza bolesnika ili blizine bolnice, već su tu i razni drugi razlozi, poput neznanja o ozbiljnosti neke bolesti, vjere u zdravstveni bolnički sustav i drugih. U gradu Puli 1900. djeluju tri ljekarne i ukupno 14 liječnika, od toga 6 ih djeluje u civilnoj bolnici²⁸, što je na broj prisutnog stanovništva iste godine izrazito malo. U registru su navedene ove rubrike: ime i prezime pacijenta, godina rođenja, spol, kod pacijenata iz Pule navedena je adresa (kod većine), a kod pacijenata iz drugih krajeva samo naziv boravišnoga mjesta, zanimanje (kod dijela bolesnika), datum primitka u bolnicu i datum odjave, dijagnoza bolesti, te na koncu ishod svake bolesti, što je moglo biti: ozdravljenje (*guarito*), poboljšanje

manje požare. Ciljevi ranijih i kasnijih bombardiranja bili su uglavnom luka i lučka postrojenja, no iako novine ne govore o civilnim stradanjima, registar pulske bolnice svjedoči da je civilnih žrtava bilo. Vidi: Bolnički registar, 1917.

²⁷ Za vrijeme Prvoga svjetskog rata, glad u Puli počinje biti problem nakon otvaranja talijanske bojišnice jer tada u Istri prestaje gotovo sva poljoprivredna proizvodnja. S obzirom na prekid prometa i otežanu opskrbu, glad je prouzročila masovni pomor u Istri, u prvom redu djece, te je Središnji odbor za zbrinjavanje obitelji mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika započeo veliku akciju preseljavanja djece iz Istre i ostalih ugroženih krajeva Monarhije na »prehranu« u sjevernu Hrvatsku. Akcija spašavanja djece koju su vodili Josip Šilović i Đuro Basariček postala je masovna te je na prehranu dovezeno približno više od 20.000 djece. Vidi: Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece*, str. 12.

²⁸ *Guida Generale 1900*, str. 357–359. Upisan je broj stanovnika čitavog sudbenog kotara Pule koji te godine iznosi 40.895.

(*migliorato*), bez poboljšanja (*inaltro*) i smrt (*morto*).²⁹ Ako je došlo do smrtnog ishoda nakon bolničkog liječenja, preminuli su upisivani u posebnu knjigu, s obzirom da se ti upisi ne mogu naći u matičnoj knjizi umrlih za Pulu i okolice.³⁰ U ovom se radu istražuje postoji li početkom stoljeća u pulskoj bolnici dijagnoza senilni marazam i je li u pitanju to bila bolest starijih ljudi.³¹ Nadalje, želi se vidjeti razlikuju li se kvantitativno i kvalitativno upisi u bolnički knjigu koji se odnose na mirnodopsko vrijeme (istražuje se prvih šest mjeseci godine 1910.), i ratno vrijeme (istražuje se prvih šest mjeseci 1915. godine). Matične knjige umrlih za isto razdoblje pružaju mogućnost usporedbe umrlih s tom dijagnozom s onima koji su bolnici болоvali, stoga se želi vidjeti kvantitativna i kvalitativna analiza mortaliteta od te dijagnoze u kontekstu njenog morbiditeta u istom razdoblju. Svjedoci smo da je čovječanstvo u svim društvima, kulturama i povijesnim razdobljima imalo različite omjere starosnog stanovništva te su njihovi omjeri i dinamika bili izrazito nepredvidivi.³² Za područje Puljštine u istraženom razdoblju po dostupnim izvorima ne možemo doći do tog omjera, tako da rezultati analize zasad ne mogu biti uključeni u širu starosnu demografsku sliku stanovništva Puljštine, ali vrijedan su i jasan doprinos toj slici u nastajanju.

U prvih šest mjeseci godine 1910. u bolničkom registru od sveukupno 3.298 primljenog pacijenata³³ nema nijednog s dijagnozom senilnog marazma. Ovaj rezultat može ukazati da su stariji pacijenti umirali kod kuće i/li da senilni marazam u tom razdoblju nije specifično prepoznat kao dijagnoza. Jednom se spominje osoba sa sličnom dijagnozom senilne demencije, koja je imala 57 godina kad je boravila u bolnici. U tom razdoblju tri su pacijenta primljena „na promatranje“, što znači da je u pitanju bila nepoznata dijagnoza. Međutim, ti su pacijenti raznih godišta te se ne može napraviti poveznica s dijagnozom senilnog marazma, kao što će se to moći utvrditi za godinu 1915. U prvih šest mjeseci 1915., ratno doba koje obuhvaća i razdoblje ulaska Italije u rat i otvaranja novog Sočkog bojišta, situacija je što se tiče dijagnoze senilnog marazma u velikoj mjeri drugačija. Matične knjige umrlih za Pulu, za isto razdoblje daju podatke o umrlima s dijagnozom senilnog marazma, čime potvrđuju postojanje dijagnoze senilnog marazma kao uzroka smrti.

²⁹ Jezik je bio talijanski, iako su neke bolesti pisane i latinskim. Hrvatska su imena uglavnom talijanizirana, a njemačka su pisana u originalu.

³⁰ Iz tog razloga, ako želimo doći do ukupnog broja umrlih u Puli za određeno razdoblje, trebamo zbrojiti broj umrlih upisanih u matičnu knjigu umrlih s brojem umrlih po bolničkom registru.

³¹ Kod svih izvora za ovo istraživanje, uzima se u obzir samo potpuni naziv dijagnoze, tj. senilni marazam.

³² Tomečak et al., Promišljanje starenja i starosti, str. 37–38.

³³ Opća bolnica Pula, Bolnički registar 1910.

Tablica 1: Umrli od senilnog marazma prvih šest mjeseci 1910. (Izvor: Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih 1909–1914).

Red. br.	Spol	Dob	Datum smrti	Adresa
1.	m	73	9.01.1910.	46 Via Siana
2.	ž	83	24.1.1910.	12 Via delle Vigne
3.	m	72	18.02.1910.	Pia Casa di Ricovero
4.	ž	84	25.02.1910.	47i Stanzio Cvetusi
5.	m	82	22.03.1910.	33 Via Diana
6.	ž	69	28.03.1910.	Pia Casa di Ricovero
7.	m	74	3. 04. 1910.	34 Via Stankovich
8.	m	86	6. 04. 1910.	42 Via Siana
9.	ž	87	15.04.1910.	Pia Casa di Ricovero
10.	ž	84	16.04.1910.	27 Via Ostilia
11.	ž	84	26.04.1910.	Pia Casa di Ricovero
12.	m	74	27.04.1910.	14 Via Tradonico
13.	m	85	20.06.1910.	Pia Casa di Ricovero
14.	m	70	28.06.1910.	Pia Casa di Ricovero
15.	ž	90	28.06.1910.	6 Via Nesazio

Matična knjiga umrlih u prvih šest mjeseci godine 1910. utvrđuje 463 ukupno umrlih, od čega je 15 umrlih s uzrokom smrti senilnog marazma, što čini 3,24% udjela u ukupno umrlima u obuhvaćenom razdoblju. Najmlađa osoba umrla s tom dijagnozom imala je 69 godina, po čemu se potvrđuje odlika senilnog marazma kao bolesti starijih ljudi.

Tablica 2: Umrli od senilnog marazma u Puli prvih šest mjeseci 1910. (Izvor: Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih 1909–1914).

Umrli s dijagnozom senilni marazam	Broj umrlih	Prosječna dob	Zadnja adresa		Najviše umrlih (dio grada)
			Grad	Selo	
Muškarci	8	77	8	0	Pia Casa di Ricovero
Žene	7	83	7	0	Pia Casa di Ricovero
Ukupno	15	80	15	0	Pia Casa di Ricovero
Udio u ukupno umrlima	3,24%				

Tablica 3: Spolna distribucija mortaliteta od senilnog marazma tijekom prvih šest mjeseci 1910. (Izvor: Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih 1909–1914).

Razdoblje	siječanj 1910.	veljača 1910.	ožujak 1910.	travanj 1910.	svibanj 1910.	lipanj 1910.
Muškarci	1	1	1	3	0	2
Žene	1	1	1	3	0	1
Ukupno	2	2	2	6	0	3

Svi su umrli s upisanom gradskom adresom, a najviše je umrlih sa zadnjom adresom pulskog staračkog doma.³⁴ Prosječna je dob umrlih 80 godina starosti – kod muškaraca ona je 77 godina, kod žena 83.

Što se tiče spola, navedeni je uzrok smrti gotovo jednako pogadao oba spola. Najviše umrlih bilo je u travnju 1910., što se bez dodatnih medicinskih i povijesno-demografskih istraživanja ne može sa sigurnošću obrazložiti.

Marasmo senile – morbiditet i mortalitet 1915.

U prvih šest mjeseci 1915. situacija je što se tiče dijagnoze senilnog marazma u velikoj mjeri drugačija od prethodno istraženog razdoblja.

Tablica 4: Pacijenti pulske Pokrajinske bolnice u prvih šest mjeseci 1915. s dijagnozom senilnog marazma. (Izvor: Opća bolnica Pula, Bolnički registar za Pokrajinsku bolnicu Pula: 1915).

Red. br.	Spol	Dob	Zanimanje	Bračno stanje	Datum primitka u bolnicu	Broj dana u bolnici	Adresa	Ishod bolesti	Napomena
1.	m	81	sezonski radnik	oženjen	3. 02. 1915.	109	Via Giovina 8 (grad)	bez promjene (uz dodatnu dijagnozu: plućni emfizem)	prebačen u bolnicu u Trst

³⁴ *Pia Casa di Ricovero* bio je starački dom u blizini glavne zgrade tadašnje Pokrajinske bolnice u Puli, otvoren 29. rujna 1900.; zgrada je 1925. pripojena bolnici te ondje nastaju tri bolnička Odjela.

MARASMO SENILE U PULI 1910. I 1915.: MORTALITET NASUPROT „MORBIDITETU“

2.	m	73	radnik u ljevaonici	oženjen	8. 02. 1915.	39	Via Helgoland 8 (grad)	bez promjene	-
3.	ž	71	domaćica	udovica	31. 03. 1915.	54	Via Nesazio 6 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
4.	m	63	stolar	neoženjen	21. 04. 1915.	32	Via Helgoland 40 (grad)	Poboljšanje (uz dodatnu dijagnozu: kronični bronhitis)	prebačen u bolnicu u Trst
5.	m	83	poljoprivrednik	udovac	20. 05. 1915.	5	Galižana	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
6.	m	68	poljoprivrednik	udovac	20. 05. 1915.	4	Galižana	smrt	-
7.	ž	85	domaćica	neudana	21. 05. 1915.	3	Galižana	smrt	-
8.	ž	78	domaćica	udana	21. 05. 1915.	4	Galižana	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
9.	m	80	stolar	udovac	21. 05. 1915.	5	Via Kandler 70 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
10.	ž	82	domaćica	udovica	21. 05. 1915.	4	Via Lacea 37 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
11.	ž	81	domaćica	udovica	21. 05. 1915.	4	Valtura	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
12.	ž	82	domaćica	udovica	21. 05. 1915.	4	Via St. Martino 24 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
13.	ž	71	domaćica	udovica	21. 05. 1915.	4	Via Lacea 26 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
14.	m	92	ribar	udovac	22. 05. 1915.	7	Via Stovagnaca 11 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
15.	ž	87	domaćica	udovica	22. 05. 1915.	3	Valtura	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
16.	m	80	stolar	udovac	22. 05. 1915.	3	Via Ammiragliati 14 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst

17.	ž	86	domaćica	udana	22. 05. 1915.	3	Via Ercole 49 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
18.	ž	73	domaćica	udovica	22. 05. 1915.	3	Campo Marzio 22 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
19.	ž	90	domaćica	udovica	22. 05. 1915.	4	Via Epulo 3 (grad)	bez promjene	-
20.	m	73	kovač	udovac	22. 05. 1915.	3	Via St. Martino 29 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
21.	m	73	poljoprivrednik	udovac	22. 05. 1915.	3	Via Zaro 10 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
22.	ž	75	domaćica	udovica	22. 05. 1915.	3	Via Sternek 537 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
23.	ž	82	domaćica	udovica	22. 05. 1915.	3	Via Cenide 11 (grad)	bez promjene (uz dodatnu dijagnozu: srčana mana)	prebačena u bolnicu u Trst
24.	m	74	kočijaš	oženjen	22. 05. 1915.	3	Via St. Giorgio 13 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
25.	ž	77	domaćica	udovica	22. 05. 1915.	3	Via Helgoland 41 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
26.	m	85	poljoprivrednik	oženjen	22. 05. 1915.	3	Via Valmade 56 (grad)	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
27.	ž	73	domaćica	udana	22. 05. 1915.	3	Campo Marzio 22 (grad)	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
28.	m	70	poljoprivrednik	udovac	22. 05. 1915.	3	Šišan	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst
29.	ž	80	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	2	Šišan	bez promjene	prebačena u bolnicu u Trst
30.	m	82	poljoprivrednik	udovac	23. 05. 1915.	2	Medulin	bez promjene	prebačen u bolnicu u Trst

MARASMO SENILE U PULI 1910. I 1915.: MORTALITET NASUPROT „MORBIDITETU“

31.	ž	82	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Ližnjan	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
32.	ž	70	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Via Kandler 70 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
33.	m	81	rudar	udovac	23. 05. 1915.	2	Via St. Martino 26 (grad)	bez prom-jene	prebačen u bolnicu u Trst
34.	ž	77	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Vodnjan	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
35.	ž	85	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Via Helgoland 20 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
36.	ž	75	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Via Mutila 9 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
37.	ž	70	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Via Diana 3 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
38.	m	90	bačvar	udovac	23. 05. 1915.	3	Via Della Stazione 8 (grad)	bez prom-jene	prebačen u bolnicu u Trst
39.	ž	73	domaćica	udovica	23. 05. 1915.	3	Via Carducci 63 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
40.	ž	85	domaćica	udana	23. 05. 1915.	3	Via Cenide 26 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
41.	ž	69	domaćica	udovica	24. 05. 1915.	2	Vicolo Stretto 8 (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
42.	ž	88	domaćica	udovica	24. 05. 1915.	2	Via Kandler (grad)	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst
43.	m	75	poljoprivrednik	oženjen	24. 05. 1915.	2	Foro 12 (grad)	bez prom-jene	prebačen u bolnicu u Trst
44.	ž	74	domaćica	udovica	24. 05. 1915.	2	Pomer	bez prom-jene	prebačena u bolnicu u Trst

45	ž	75	domaćica	ožen- jena	24. 05. 1915.	2	Campo Marzio 10 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
46.	m	91	poljoprivred- nik	udovac	24. 05. 1915.	2	Pomer	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
47.	m	68	poljoprivred- nik	oženjen	24. 05. 1915.	2	Pomer	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
48.	m	69	kotlovnica	oženjen	24. 05. 1915.	2	Campo Marzio 10 (grad)	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
49.	ž	70	domaćica	udana	24. 05. 1915.	2	Via Sessano 41 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
50.	ž	72	domaćica	udovica	24. 05. 1915.	2	Vodnjan	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
51.	ž	74	domaćica	udana	24. 05. 1915.	2	Via Giovina 12 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
52	m	71	sezonski radnik	neožen- jen	25. 05. 1915.	4	Via Tradoni- co 1 (grad)	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
53	m	89	domaćin	udovac	25. 05. 1915.	4	Via degli Operai 16 (grad)	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
54	m	83	kotlovnica	oženjen	26. 06. 1915.	3	Via Sternek 241 (grad)	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
55.	ž	77	domaćica	udovica	26. 05. 1915.	3	Via del Gazzetto 30 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
56.	ž	65	domaćica	udovica	27. 05. 1915.	2	Via De Franceschi 7 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
57.	m	58	kovač	oženjen	27. 05. 1915.	2	Via De Franceschi 7 (grad)	bez prom- jene	prebačen u bolnicu u Trst
58.	ž	72	domaćica	udana	27. 05. 1915.	2	Via Flavia 16 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst
59.	ž	82	domaćica	udovica	27. 05. 1915.	2	Via M. St. Giovanni 76 (grad)	bez prom- jene	prebačena u bolnicu u Trst

60.	m	82	mehaničar	udovac	27. 05. 1915.	2	Via Nesazio 11 (grad)	bez prom-jene	prebačen u bolnicu u Trst
61.	m	86	sezonski radnik	udovac	28. 05. 1915.	12	M. Rizzi 25 (grad)	bez prom-jene	prebačen u bolnicu u Trst
62.	ž	77	domaćica	udana	30. 05. 1915.	10	Premantura	bez prom-jene	-
63.	m	82	poljoprivred-nik	udovac	31. 05. 1915.	9	Clivo Crispo 2 (grad)	bez prom-jene	-
64.	m	70	poljoprivred-nik	udovac	7. 06. 1915.	2	Valtura	smrt	-

Tablica pokazuje da je s dijagnozom senilnog marazma u pulsku Pokrajinsku bolnicu u prvih šest mjeseci 1915., godine veće ratne neizvjesnosti, u bolnici boravilo 64 pacijenta. Većina je od njih prebačena u bolnicu u Trst. Pacijentata kojima je kod dijagnoze pisalo „na promatranju“, a isto su prebačeni u bolnicu u Trst, samo u svibnju ima 27; većina je od njih starije dobi, pa se može pretpostaviti da je u pitanju neka boljka starije dobi i da neka veza sa senilnim marazmom po tadašnjem shvaćanju postoji. Što se tiče zanimanja osoba primljenih u bolnicu, ili bivšeg zanimanja s obzirom da su osobe bile starije dobi, najviše je žena domaćica, a muškarci su radnici raznih profila i poljoprivrednici.

Tablica 5: Pacijenti pulske Pokrajinske bolnice prvih šest mjeseci 1915. s dijagnozom senilnog marazma. (Izvor: Opća bolnica Pula, Bolnički registar za Pokrajinsku bolnicu Pula: 1915).

Pacijenti s dijagnozom senilni marazam	Broj pacijenata	Prosječna dob	Udovci	Prosječan broj dana u bolnici	Prosječan broj dana u bolnici u svibnju 1915.	Zadnja adresa		Prebačeni u bolnicu u Trst	Umrli
						Grad	Selo		
Muškarci	28	77,57	17	9,39	3,75	21	7	24	2
Žene	36	77,36	25	4,47	3,06	26	10	33	1
Ukupno	64	77,47	42	6,93	3,41	47	17	57	3
Udio u ukupno primljenim pacijentima u bolnicu	3,98%								

U bolnicu je u istom razdoblju s raznim dijagnozama primljeno 1609 pacijenata, pa pacijenti s dijagnozom senilnog marazma čine 3,98% ukupno primljenih pacijenata prvih šest mjeseci 1915. U odnosu na muškarce, žene su nešto više zastupljene (56,25%), a 65,63% osoba s tom dijagnozom je u udovištvu. Prosječan broj dana liječenja te najčešće dugotrajne bolesti je 6,93 dana, što pretpostavlja i premještaj u drugu bolnicu. U ovom slučaju, pacijenti koji su preseljeni u drugu bolnicu čine 89,06 pacijenata, i premješteni su u bolnicu u Trst. Više su zastupljeni stanovnici grada (73,44%), što bi se moglo objasniti njihovim lakšim transportom do bolnice.

Tablica 6: Spolna distribucija bolničkog morbiditeta od senilnog marazma tijekom prvih šest mjeseci 1915. (Izvor: Opća bolnica Pula, Bolnički registar za Pokrajinsku bolnicu Pula: 1915).

Razdoblje	siječanj 1915.	veljača 1915.	ožujak 1915.	travanj 1915.	svibanj 1915.	lipanj 1915.
Muškarci	0	2	0	1	24	1
Žene	0	0	1	0	35	0
Ukupno	0	2	1	1	59	1

Što se tiče spola, više je žena zastupljeno. U gradu je upravo od svibnja 1915. bilo više muškaraca koji su trebali održavati mornarička ratna postrojenja. Naime, Londonskim je sporazumom 26. travnja 1915. Italija, zbog nade u obećana geografska područja što je uključivalo i Istru³⁵, ušla u rat na strani antante.³⁶ Tri dana nakon potpisivanja Londonskog ugovora, 29. travnja 1915. Zapovjedništvo ratne luke Pule donijelo je Odluku o evakuaciji civilnog stanovništva, o čemu u članku »Za izpraznjenje Pule« piše i *Nаша sloga*. Ondje stoji da su svi stanovnici Kotarskog kapetanata Pula južno od crte Barbariga – Vodnjan – Valtura obvezni iseliti iz južne Istre, s

³⁵ Italija kao uvjet za ulazak u rat traži da joj sile Antante osiguraju Trst, Goricu, Gradišku, Istru, otoke Cres i Lošinj, cijelu Dalmaciju do Neretve na jugu, zajedno sa svim otocima na sjeverozapadnoj dalmatinskoj obali i poluotokom Pelješcem, a u Albaniji Valonu i Saseno. Također se protivio stvaranju nove jugoslavenske države te je nastojala da južni Slaveni i poslije rata ostanu podijeljeni, po mogućnosti u tri države: Srbiju, Crnu Goru i Hrvatsku, ali ovu potonju u sklopu Ugarske.

³⁶ Kad je 1918. proglašeno primirje s Austro-Ugarskom, Istra i istarski otoci, kao i ostali hrvatski krajevi na Jadranu, bili su već *de facto* priključeni novoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba i nalazili su se pod vlašću Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. U tom vrhovnom narodnom zastupništvu bila je predstavljena i Istra. Prilikom proglašenja slobodne i neovisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. listopada 1918. istaknuto je da se ta država prostire na cijelom etnografskom području Slovenaca, Hrvata i Srba, te da u tu državu ulazi i Istra, a povjerenikom za Istru imenovan je Laginja. U gotovo svim istarskim općinama, osim u gradovima zapadne Istre, odbori su narodnih vijeća preuzeli vlast. Vidi: Šepić, Istra uoči konferencije mira, str. 349.

iznimkom osoba koje su zaposlene u vojničkim zavodima, osoblja državnih službi (u željeznici, pošti i dr.), svećenstva, inženjera, liječnika i obrtnika.³⁷ Jedan od razloga pokrenute evakuacije jest nacionalni sastav stanovništva Puljštine – brojni Talijani bili su kulturno i nacionalno povezani s maticom zemljom, a za Hrvate i ostale Slavene u gradu pretpostavljalo se da su skloni Srbiji i Rusiji. Glavna evakuacija organizirana je 18. svibnja 1915. te je sljedećih 5 dana vlak nekoliko puta dnevno kretao s nepotpunim južnoistarskim obiteljima prema austrijskom, ugarskom, moravskom i češkom dijelu Monarhije. Najviše je prognanika bilo žena i djece. Jedine čitave obitelji koje su mogle ostati u Istri bile su one s djecom starijom od 7 godina i koje su imale hrane za godinu dana unaprijed. Starci su također mogli ostati ako je postojao netko tko bi se za njih brinuo. Logor Gmünd, gdje se smjestila većina južnoistarskog stanovništva, zbog svojih se uvjeta nazivao i »logor smrti«, dok je i u drugima gdje je smješteno mnogo ljudi situacija također bila teška, od nedovoljne prehrane prebjega, do hladnoće i neprimjerene kanalizacije, što je sve stvaralo uvjete za nastanak i širenje bolesti virusnog i bakterijskog podrijetla. U logoru Wagni kod Liebnitza, kroz koji je prošao najveći broj istarskih stradalnika, bio je smješten i najveći broj prebjega iz samoga grada Pule; naime, nakon što su evakuirani smješteni u Ugarskoj u vrlo lošim uvjetima njihove su pritužbe stigle u Beč, na što ih vlada premješta u Wagnu, Pottendorf kod Bečkog Novog Mjesta i spomenuti Gmünd.

Pogled na distribuciju bolničkog morbiditeta senilnog marazma u svibnju 1915. navodi na mišljenje da je ulazak Italije u rat, seljenje civila u unutrašnjost Monarhije i dolazak velikog broja starijih ljudi s dijagnozom senilnog marazma u pulsku bolnicu u svibnju 1915. bilo znatno povezano. Može se pretpostaviti da su neke osobe starije dobi izbjegle prisilno seljenje u izbjegličke kampove koje je inače bilo iscrpljujuće i dugotrajno, te tako možda ostale same u svom domu u kojem se nisu lako mogle brinuti za sebe. Otud akcija bolnice da primi te ljude u svibnju i da pomogne da ih se zbrine u bolnici u Trstu koja je vjerojatno imala više uvjeta za stanovnike starije dobi od kojih su neki zahtijevali palijativnu skrb. Iako nema spomena naziva bolnice u Trstu u koju su premješteni pacijenti pulske bolnice, najvjerojatnije je riječ o međupokrajinskoj bolnici otvorenoj 1908. koja je imala 150 mjesta rezerviranih za istarske bolesnike, u prvom redu, psihijatrijske.³⁸

Pulska pokrajinska bolnica u ovom je slučaju bila vrsta tranzitne stanice koja je dala svoje resurse za uspješnu operaciju seljenja starijih samih ljudi, a kod upisa

³⁷ *Naša sloga*, 29. travnja 1915., str. 3.

³⁸ Istra je dala dio sredstava za izgradnju bolnice, čime su osigurana mjesta za istarske pacijente. Vidi: Marsetič, *Le strutture ospedaliere*, str. 307; <http://www.atlantegrandeguerra.it/portfolio/nuovo-ospedale-psichiatrico-di-trieste/>.

dijagnoze za te pacijente pisala senilni marazam, iako možemo pretpostaviti da je ta dijagnoza u ovom slučaju mogla biti „cover-up“ za – starost i nemoćnost. Ovo je vrlo vjerojatni pokazatelj tužne pulske ratne svakodnevice i istovremene akcije solidarnosti medicinskog osoblja bolnice i/li vlasti.

Tablica 7: Umrli od senilnog marazma prvih šest mjeseci 1915. (Izvor: Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih 1914.-1924).

Red. br.	Spol	Dob	Datum smrti	Adresa
1.	ž	83	1.01.1915.	Pia Casa di Ricovero
2.	ž	90	5.01.1915.	20 Piazza Foro
3.	ž	69	7.01.1915.	22 Via Bissa
4.	m	75	9.01.1915.	Izvan grada
5.	ž	87	12.01.1915.	29 Via Veterani
6.	ž	71	13.01.1915.	7 Via Veruda
7.	m	65	19.01.1915.	5 Via Nesazio
8.	ž	79	25.01.1915.	8 Clivo Rasparagano
9.	m	81	8.02.1915.	38 Via Siana
10.	m	85	24.02.1915.	6 Via dell' Arena
11.	ž	95	28.02.1915.	14 Via Timavo
12.	ž	86	18.03.1915.	37 Via Epulo
13.	ž	84	28.03.1915.	6 Via Lepanto
14.	m	69	1.04.1915.	Pia Casa di Ricovero
15.	ž	71	3.04.1915.	Izvan grada
16.	m	67	8.04.1915.	Pia Casa di Ricovero
17.	m	88	14.04.1915.	244 Bagni
18.	m	76	27.04.1915.	22 Via S. Bissa
19.	m	80	28.04.1915.	19 Via Ospedale
20.	m	80	7.05.1915.	85 Via Siana
21.	m	68	23.05.1915.	Izvan grada
22.	ž	85	23.05.1915.	Izvan grada
23.	m	70	8.06.1915.	Izvan grada

Matične knjige umrlih pokazuju da je prvih šest mjeseci 1915. umrlo ukupno 328 osoba, a s uzrokom smrti senilni marazam umrlo je 23 osobe, što čini udio u ukupnom mortalitetu u tom razdoblju 7,01%.

Tablica 8: Umrli od senilnog marazma u Puli u prvih šest mjeseci 1915. (Izvor: Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih 1914.-1924).

Umrli s dijagnozom senilni marazam	Broj umrlih	Prosječna dob	Zadnja adresa		Najviše umrlih (dio grada)
			Grad	Selo	
Muškarci	12	75,33	9	3	Izvan grada
Žene	11	81,82	9	2	Stari centar grada
Ukupno	23	78,58	18	5	
Udio u ukupno umrlima	7,01%				

Većina umrlih od senilnog marazma (69,57%) ima zadnju boravišnu adresu u gradu. Gradski kvart u kojem je mortalitet od senilnog marazma najviši je Stari centar grada. U tom dijelu grada gdje su kuće stare više stoljeća i predstavljaju zdravstveni hazard iznajmljuju se stanovi, sobe, podrumi za novopridošle radnike arsenala. Osim napučenosti životnog prostora, problema vlage i nedovoljne izolacije životnog prostora, sveprisutan je i problem higijene, što nije strano i ostalim pulskim kvartovima.³⁹ Nedostatak higijene usko se povezuje s mortalitetom od raznih bolesti i stanja, ali kod senilnog marazma i drugih bolki starijih ljudi ta se veza bez dublje analize medicinske i socijalne povijesti ne može snažnije utvrditi.

Tablica 9: Spolna distribucija mortaliteta od senilnog marazma tijekom prvih šest mjeseci 1915. (Izvor: Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih 1914.-1924).

Razdoblje	siječanj 1915.	veljača 1915.	ožujak 1915.	travanj 1915.	svibanj 1915.	lipanj 1915.
Muškarci	2	2	0	5	2	1
Žene	6	1	2	1	1	0
Ukupno	8	3	2	6	3	1

Što se tiče spola, mortalitet je u prvih šest mjeseci 1915. gotovo podjednak kod oba spola. Iako je radno sposobnih ljudi u gradu bilo više muškaraca, to se ovdje ne odnosi na starije ljude. Najviše je umrlih bilo u siječnju, u mjesecu s najvećim općim mortalitetom. Svibanj se kod mortaliteta, za razliku od već analiziranog morbiditeta, ne razlikuje od ostalih istraženih mjeseci.

³⁹ Milovan Delić, Španjolska gripa 1918. – 1919. u Puli, str. 327–329.

Zaključak

Dva analizirana povijesna izvora za Pulu 1910. i 1915. o dijagnozi senilnog marazma govore dvije različite priče. Po matičnim knjigama umrlih, senilni marazam je čest, tijekom određenih razdoblja i jedini uzrok smrti osoba starijih osoba od 69 godina. Kao uzrokom smrti javlja se i prije rata, 1910., i tijekom rata, 1915., i prati mortalitete od ostalih bolesti, iako 1915. čini gotovo dvostruko veći udio u ukupnom mortalitetu u odnosu na 1910. Međutim, što se tiče bolničkog prijema stanovnika Puljštine, u 1910. godini, u prvih šest mjeseci u bolnicu nije primljen niti jedan pacijent s dijagnozom senilnog marazma, što postavlja pitanje je li se uopće ta dijagnoza bolnički liječila, s obzirom na njen neuspješan ishod, bez poboljšanja, što je uostalom i bio jedini mogući ishod za tu dijagnozu, ili je prigodno tek tijekom rata bilo dopušteno primiti pacijente s dijagnozom senilnog marazma u bolnicu. Situacija u bolnici 1915. – a najupečatljivije u svibnju 1915., kad je Italija ušla u rat i kad su neki nemoćni starci izbjegli prisilnu i iznimno zamornu evakuaciju – pokazuje da je bolnica u iznimno teškim vremenima pokazala solidarnost i pobrinula se za starije nemoćne osobe omogućivši im nakon par dana boravka u pulskoj bolnici, bolji smještaj u bolnici u Trstu. Ova epizoda tužne pulske ratne svakodnevice uz – do neke mjere – objašnjivu fluktuaciju statističkih rezultata, nudi temelj za brojna buduća detaljnija istraživačka pitanja pulske povijesno-demografske, društvene i političke povijesti.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Opća bolnica Pula, Bolnički registar 1910.

Opća bolnica Pula, Bolnički registar 1915.

Opća bolnica Pula, Bolnički registar 1917.

Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih za Pulu 1909. – 1914.

Matični ured u Puli, Matična knjiga umrlih za Pulu 1914. – 1924.

Nаша sloga, 1915.

Guida Generale 1900, Dalmazia, Gorizia, Istra, Trentino, Volume II., Creutz & C. Editori, Trieste 1900.

Mrežni izvori

<https://www.websters1913.com/words/Marasmus> (20. 8. 2023).

<http://www.atlantegrandeguerra.it/portfolio/nuovo-ospedale-psichiatrico-di-trieste/> (25. 8. 2023).

Literatura

Antibiotici. Portal hrvatske tehničke baštine. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2018.
<https://tehnika.lzmk.hr/antibiotici/>

Arambašin-Slišković, Tatjana: *Koliki su te voljeli, moja Pulo!* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996.

Barrett, Ronald, et. al.: Emerging and Re-Emerging Infectious Diseases: The Third Epidemiologic Transition. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 27(1998), str. 255–256.

Benussi, Bernardo: *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*. Žakan Juri, Pula 2002.

Bertoša, Mislava: »Jamči se za uspjeh kano i za neštetnost«: O reklamnome diskursu iz sociosemioške perspektive. Srednja Europa, Zagreb 2008.

Cooter, Roger: Medicine in War. *Medicine Transformed: Health, Disease and Society in Europe 1800–1930*, Deborah Brunton (ur.). Manchester: Manchester University Press, 2004, str. 331–363.

Duda, Igor: Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 32–33, št. 1, 2000, str. 105–116.

Dukovski, Darko: *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011.

Glassman, Marjorie: Misdiagnosis of senile dementia: denial of care to the elderly. *Social Work*, Vol. 25, št. 4, 1980, str. 288–292.

Grgas, Stipe: Uniformity and Difference of Ageing. *Anafora: Časopis za znanost o književnosti*, 2019, VI, str. 441–441.

Horvat Kiš, Franjo: Istarski puti. *Dom i svijet*, Zagreb 2002.

Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, spletna izdaja, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38779>

Hurst, Arthur Frederick: *Medical Diseases of the War*. London: Edward Arnold, 1918.

Kitagawa, Evelyn M.: On mortality. *Demography*, Vol. 14, št. 4., 1977, str. 381.

Kolar, Mira: *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za Povijest, 2008.

Marsetič, Raul: Le strutture ospedaliere comunali e provinciali a Pola durante il governo austriaco. *Atti*, Vol. XLIII, 2013, str. 273–316.

- Milovan Delić, Iva: Španjolska gripa 1918.-1919. u Puli: urbana slika pandemije. *Historijski zbornik*, Vol. 73, 2020, št. 2, str. 313–331.
- Mudrovčić, Željka: Starost i starenje ljudskog roda: žensko-muški aspekti starenja. *Revija za sociologiju*, Vol. 28, 1997, št. 3–4, str. 193–205.
- Pelling, Margaret in Smith, M. Richard (ur.): *Life, Death and the Elderly: Historical perspectives*. London and New York: Routledge, 1991.
- Rosenberg, Charles E.: *Explaining Epidemics and Other Studies in the History of Medicine*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Schäfer, Daniel: *Old Age and Disease in Early Modern Medicine*. London: Pickering & Chatto Limited, 2011.
- Šepić, Dragovan: Istra uoči konferencije mira: Talijanska okupacija Istre 1918. i istarski Hrvati. *Zbornik Histojskog instituta Jugoslavenske akademije*, Vol. 4., 1961.
- Theoharides, Theoharis C.: Galen on Marasmus. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, Vol. 26, 1971, št. 4, str. 369–370.
- Tomečak, Marija in Štambuk, Ana in Rusac, Silvia: Promišljanje starenja i starosti – predrasude, mitovi i novi pogledi. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol 50. št. 1, str. 36–53.
- Von Kondratowitz, Hans-Joachim: The medicalization of old age: Continuity and change in Germany from the late eighteenth to the early twentieth century. *Life, Death and the Elderly: Historical perspectives* (ur. Margaret Pelling and Richard M. Smith). London and New York: Routledge, 1991, str. 134–164.
- Von Preradović, Paula: *Kindheit am Meer. Fragmente eines autobiographischen Romans*. Wien: Gessamelte Werke, 1967.

Marasmo senile in Pula in 1910 and 1915: Mortality versus “Morbidity”

By presenting certain events from political and social history, the paper analyses some aspects of the medical diagnosis of senile marasmus among the inhabitants of Pula at the beginning of the twentieth century. Although in this research, the topic of senile marasmus in the contexts of pre-war and wartime Pula does not address the medical complexity of marasmus and is based on approximate statistics, the results shed light on a valuable part of history of health as well as everyday socio-political life in the pre-war and wartime Pula. The paper confirms senile marasmus as the most common cause of mortality in the elderly population in both above-mentioned periods—the pre-war 1910 and the wartime 1915. Furthermore, as a morbidity diagnosis, senile marasmus was present among the elderly population during the examined war period but not during the pre-war period. Specifically, in the first six months of 1910, not a single patient

with this diagnosis was admitted to the Pula hospital, while in the first six months of 1915, altogether 64 patients were admitted, the highest number, 59, in May, out of which 57 were transferred to the hospital in Trieste. This result might be explained by the complex political processes of Italy's entry into the war that month and the forced evacuation of the civilian population from southern Istria into the monarchy's interior; therefore, it can be assumed that some elderly—to avoid the exhausting migration or unable to undertake it—checked into the hospital, which then helped to transfer them to Trieste. The hospital in Trieste probably had better conditions for elderly patients, many of whom also required palliative care, and it was not in a dangerous strategic position as the main wartime Austro-Hungarian port. This speaks volumes about the sad daily wartime reality in Pula but also about the acts of solidarity by the hospital medical staff and/or the city authorities in those times of uncertainty.

»Človek pravzaprav ne umrje več, kar zgrudi se in ga ni«. Zdravstvene razmere v Ljubljani med prvo svetovno vojno in neposredno po njej*

Uvod

V Ljubljani, kjer v letih pred prvo svetovno vojno ni bilo zabeleženih eksotičnih bolezni, tudi infekcijske bolezni niso bile v ekspanzivni fazi (o tem na primer pričajo podatki za leto 1913, ki je terjalo življenje ene osebe zaradi tifusa, dveh zaradi škrlatinke in šestih zaradi davice),¹ se je ob začetku velikega spopada marsikdo spraševal, ali Evropi zaradi množičnih premikov vojaštva in civilistov grozi nevarnost hudih nalezljivih bolezni.² Na ravni države, dežele in županstva je bilo tako sprejetih nekaj preventivnih ukrepov, ki so v nadaljevanju obravnavani kronološko.

V monarhiji je od aprila 1913 veljal zakon o preprečevanju in zatiranju »prenosnih« bolezni, ki je določal, da mora biti županstvo nemudoma seznanjeno ob pojavu škrlatinke, davice, tifusa, griže, legarja, koz, kolere, kuge, lepre, trahoma, rumene mrzlice, vraničnega prisada, otrpnjenja tilnika, poporodne mrzlice in stekline. 5. maja 1914 je bil z naredbo ministra za notranje zadeve nabor nalezljivih bolezni razširjen na

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Del temelji na poglavjih Varuj se bolezni in Zaključne misli, v: Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, str. 199–240.

¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 85, Izkaz o infekcijskih boleznih (za leto 1913).

² Rollet, *The »other war« I. Zupanič Slavec, Epidemije na Slovenskem*, str. 201.

ošpice, dušljiv kašelj in mumps, ki so jih morala naznanjati zdravilišča in letovišča, zavodi in internati pa so morali poročati tudi o rdečkah in noricah. Zbrane podatke je županstvo ažurno posredovalo višjim instancam.

Deželna vlada za Kranjsko je maja 1914 objavila *Podučilo, kdaj in kako je naznanjati nalezljive bolezni*. Za obveščanje o zdravstvenem stanju so bili zadolženi zdravniki, vodje zavodov, mrliški ogledniki, babice, zdravstveno strežno osebje, predstojniki pedagoško-vzgojnih zavodov, šolsko osebje, lastniki gostiln in krčem, hišni posestniki ter lastniki stanovanj. Županu in politični okrajni oblasti je bilo treba naznaniti vsak prvi primer obolezlosti ali sum nanjo pri škrlatinki, davici, legarju, kozah, koleri, kugi, trahomu in steklini, »in sicer brzojavno, telefonsko ali, ako se naznanilo tem potom ne more podati, po posebnem slu«. ³ Prav tako nemudoma so morali zdravniki županu in politični okrajni oblasti sporočiti podatke o vsakem – ne le prvem – primeru obolezlosti za legarjem, kozami, kolero in kugo. Naznanilo je moralo poleg podatkov o bolezni vsebovati ime in priimek, starost in bivališče obolelega ali umrlega. ⁴

Ljubljanski magistrat je 7. avgusta 1914 izdal razglas, s katerim je prebivalstvo posvaril, naj v boju proti morebitnim epidemijam izpolnjuje vsa navodila »v interesu javnega zdravstva in zdravja posameznika«. Poleg nekaj splošnih nasvetov, ki so ljudem priporočali osebno čistočo in snažnost bivališč, je za gostilne, kavarne in razne nastanitve objavil natančnejše naredbe, med drugim je zapisal: »V izvrševanju obrta skrbeti je za največjo snažnost, tako glede pripravljanja in shranjevanja jedil in jestvin sploh, glede oddaje pijač, kakor tudi glede obrtnih prostorov, namiznega in postelnega perila, posod, stranišč itd. Zlasti se strogo zaukazuje, da se mora sproti vsak kozarec, predno se znova natoči vanj kaka pijača, splakniti v sveži vodi. /.../. Psom dajati pijačo ali hrano na krožnikih in posodah, ki se rabijo tudi za goste, je nedopustno.« ⁵

22. februarja 1915 je izšel ukaz ministra za notranje zadeve v sporazumu z ministrom za nauk in bogočastje o »odločitvi bolnikov, bolezni sumnih in okužbe sumnih oseb in o oznamenilu hiš in stanovanj«. Ukaz je tolmačil, da za bolne veljajo osebe, pri katerih je bolezen že potrjena, bolezni sumne so bile osebe, ki so kazale »pojave, iz katerih se lahko domneva, da imajo bolezen«, za okužbe sumne pa so veljale osebe, ki pojavov bolezni sicer niso kazale, »pri katerih pa je bakterijološko dokazano, da jih je smatrati za nosilce kali bolezni, ali pri katerih je sicer dognano ali je po izkušnji domnevati, da so bili izpostavljeni okužbi in morejo posredovati razširjanje«. ⁶ Glede na stopnjo

³ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, Podučilo, kdaj in kako je naznanjati nalezljive bolezni.

⁴ Prav tam.

Za primerjavo gl. aktualni *Pravilnik o prijavi nalezljivih bolezni*.

⁵ MNZS, ZRP, Razglas, 7. 8. 1914.

⁶ *Državni zakonik*, 22. 2. 1915, Priloga: Podučilo o izvršitvi odločitve ob prenosnih boleznih.

resnosti zdravstvenega stanja je ukaz oblastem nudil možnost uporabe različnih ukrepov. Poslušile so se lahko t. i. zglasilne dolžnosti, zdravstveno-policijskega nadzora in nenapovedanih zdravniških kontrol, upravičene pa so bile tudi do zapiranja javnih prostorov in šol ter ukinjanja javnega prometa. Za bolne so bili pripravljeni ustrezni prostori v bolnišnicah, za okužene osebe pa je bila predvidena izolacija. Zadnji, 11. člen ukaza je določal, da je treba hiše in stanovanja bolnikov označiti z rumenimi tablami, postavljenimi na vidnih, ponoči osvetljenih mestih, na katere bi s črnimi, dobro čitljivimi črkami debeline najmanj dva centimetra in visokimi najmanj dvanajst centimetrov napisali ime bolezni. Izolacija bolnih se je lahko zaključila, ko je to dovolil zdravnik, ki je na podlagi bakterioloških testov potrdil, da »se ni več bati, da bi osebe, ki so bile obolele, dalje širile bolezen«. Samoizolacija oseb, pri katerih so sumili na obolelost, je morala trajati časovno obdobje, ki je za 24 ur presegalo inkubacijski rok bolezni.⁷

Skladno z direktivo ministrstva za notranje zadeve, izdano 31. marca 1915, oziroma direktivo kranjske deželne vlade, izdano 7. aprila 1915, je bilo županstvo dolžno pripraviti vse potrebno za boj proti koleri, griži in legarju.⁸

Pred epidemijami so svarili tudi avtorji časopisnih člankov in med drugim svetovali: »Umivaj si večkrat na dan roke z gorko vodo in milom, limono ali lizolovo raztopino - če tega ni, zadostuje, da si namažeš roke s čebulo. Ne podajaj roke neznanim ljudem, ne pij za drugim, ne sedi na kraj, ki je še vroč od sedenja tvojega prednika.«⁹ Kot pomemben preventivni ukrep zasledimo redno grgranje, izpiranje ust in nosa s toplo, slano vodo, obogateno s kapljico žganja, arnike ali mentola. *Ilustrirani glasnik* je na piedestal borcev proti nalezljivim boleznim dodal še česen, ki bi ga bilo treba nositi kar v žepu ali za vratom.¹⁰

Objavljena pa so bila tudi konkretnjša navodila, kako ukrepati ob prvih znakih okužbe. Osebam, ki jih je napadlo »hudo ščipanje«, so odsvetovali »zalivanje z žganjem in močnimi čaji«, ki črevesno vnetje le spodbujajo. Obolele osebe bi morale čim hitreje poklicati zdravnika, med čakanjem pa poskrbeti za »gorak ovitek« okrog trebuha, ki ga je bilo najbolje pripraviti iz rjuhe, namočene v poparek iz kamilic in majarona. Povsem primerno nadomestilo za gretje naj bi bilo tudi testo iz pšenične moke ter brinovih jagod, skuhanih v navadnem kislu. Kot nevarno in hitre reakcije potrebno so obravnavali tudi visoko vročino. Vročičnemu bolniku žganja, vina in čaja niso smeli

⁷ Prav tam.

⁸ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 226, 1915, št. 8284.

⁹ *Ilustrirani glasnik*, 22. 10. 1914, str. 96, Zdravstvo. Varuj se bolezni!

¹⁰ Prav tam.

dajati, med ustrezne napitke so uvrščali limonado, mandljevo mleko in tropotčev sok, priporočljivi pa so bili tudi obkladki iz jabolčnega kisa in vode.¹¹

Od griže do španske gripe

Že septembra 1914 so v Ljubljani zabeležili več primerov griže (dizenterije), črevesne nalezljive bolezni, ki sta jo povzročala okužena hrana in voda ter za katero je značilna močna driska. Prvi oboleli so bili vojaki, ki so se vrnili z bojišč, zato je deželna vlada ljubljanskemu magistratu z ukazom, izdanim 23. septembra 1914, odredila, naj obolele osebe nadzoruje, pozornost pa naj posveti tudi tistim, ki so bili z obolelimi v stiku.¹² Nekaj mesecev kasneje je bila na kolodvoru uvedena zdravniška inšpekcijska služba, zadolžena za opravljanje pregledov vojakov, ki so se vrnili v mesto.¹³ Kljub ukrepom je v Ljubljani za grižo med vojno in po njej umrlo več ljudi, leta 1916 na primer devet.¹⁴

V začetku leta 1915 so vojaki s fronte v Ljubljano prinesli pegasti tifus, poimenovan tudi vojna kuga, pegavica ali pegasti/pegavi legar. Inkubacijska doba bolezni, ki pri nas pred tem ni bila znana, je trajala štiri do štirinajst dni. Mrzlici so sledili visoka vročina, bolečine po vsem telesu, slabost, glavobol, utrujenost, nato pa apatičnost, nepečnost in delirij. Vročinska bolezen z značilnim izpuščajem do takrat v naših krajih ni bila poznana.¹⁵ Ministrstvo za notranje zadeve je 5. februarja 1915 izdalo odlok za zajezitev te bolezni, ki jo s človeka na človeka prenaša uš. Oblasti so pozivale k čistoči, v prvi vrsti umivanju rok. Svetovale so, naj ljudje obleke in perilo pogosto menjajo ter perejo z lugom ali izpostavijo visoki vročini, kar bi uničilo gnide in uši, v omarah pa naj bi nastavljali janež in naftalin. Zasledimo tudi namige, naj si kožo mažejo z janeževim oljem, razredčenim alkoholom ipd. Sobe, v katerih so bivali bolniki, je bilo priporočljivo od vrha do tal pomivati z lizolovo raztopino in formalinom, zaleglo bi tudi, če bi jih zakadili z žveplom in prebelili.¹⁶ Zdravstveno osebje, ki je bilo v stiku z okuženimi s pegastim tifusom, naj bi nosilo zaščitno opremo, gumijaste škornje, rokavice, predpasnike in pokrivala.¹⁷

Mestni stavbni urad je po dogovoru med vojaško sanitetno oblastjo ter ljubljansko

¹¹ Prav tam.

¹² SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, št. 25379.

¹³ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 176.

¹⁴ O griži in drugih nalezljivih boleznih gl. tudi Šimac in Keber, »*Patriae ac humanitati*«, str. 111–118.

¹⁵ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 514.

¹⁶ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 492; št. 515.

¹⁷ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 494–495.

mestno občino marca 1915 poleg infekcijskega paviljona postavil tri barake za osebe, obbolele za pegastim tifusom.¹⁸ Za osebe, ki so bile v stiku z bolniki s hudimi nalezljivimi boleznimi, pa so že jeseni 1914 uredili izolacijske prostore v mestni hiši št. 18 v Streliški ulici, ki je lahko sprejela sedemnajst oseb. Izhod iz hiše do preteka inkubacijske dobe ni bil dovoljen. V hiši je bila nastanjena kuharica, poleg nje sta tam stanovala in delovala uslužbenca mestnega fizikata, ki sta skrbela za prevoz bolnih ter razkuževanje prostorov in inventarja. Stavbo in osebe v njej je nadzoroval mestni fizik.¹⁹

Čeprav je pegasti tifus terjal več smrtnih primerov, lahko domnevamo, da sta izolacija bolnikov in ustrezno zdravljenje pripomogla, da se ni razbohotil v vsej svoji krutosti;²⁰ dokumenti namreč izpričujejo, da ni ostal omejen le na osebe, ki so v Ljubljano prišle iz tujine.²¹

Črne koze, poimenovane tudi osepnice ali variola (vera), so veljale za eno najhujših infekcijskih bolezni, ki izbruhne en do tri tedne po okužbi, traja pa lahko do štiri tedne. Tipični znaki so bili vročina, slabost, bruhanje, razjede v ustih in izpuščaji. Ljubljanci se z njimi niso soočili od leta 1893, ko sta zboleli dve osebi, ena je umrla.²² V začetku vojne je bil strah pred izbruhom te bolezni velik, zato je že konec poletja 1914 ter nato spomladi 1915 ljubljanski magistrat skupaj z ministrstvom za notranje zadeve k brezplačnemu cepljenju vabil vse, ki še niso bili cepljeni oziroma je od zadnjega cepljenja preteklo več kot šest let.²³ Cepilo se je precej Ljubljančanov, od aprila do maja 1915 se je zgolj na eni cepilni točki, pri dr. Petru Košenini v ambulanti na Turjaškem trgu, cepilo več kot 2600 oseb.²⁴ Kljub vsemu so se črne koze v Ljubljani pojavile novembra 1915. Zbolela je petletna deklica, izvor bolezni je ostal nepojasnen. Njena družina je bila nemudoma premeščena v mestno izolirnico, kjer je v karanteni ostala petnajst dni. Dezinfekcijska služba je razkužila njihovo stanovanje, sosedje pa so morali inkubacijsko dobo preživeti pod strogim zdravniškim nadzorom.²⁵ Kasneje je za kozami zbolela tudi dekličina mama, ki je okužila enajstletnega sina.²⁶

Konec novembra 1915 je neka Ljubljančanka dobila visoko vročino, imela je hud glavobol in bolečine v križu, izpuščaji so se pokazali kasneje, tudi njena diagnoza je

¹⁸ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 497, 499.

¹⁹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 515 (str. 3).

²⁰ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 3116.

²¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 548, 549.

²² Govekar in Zarnik, *Ljubljana po potresu*, str. 102.

²³ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, št. 24244. MNZS, ZRP, Razglas (10. 9. 1914). MNZS, ZRP, Razglas (6. 4. 1915).

²⁴ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 247 in 274.

²⁵ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 33434.

²⁶ SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 34652.

bila črne koze. Prepeljana je bila v t. i. mobilno epidemično bolnišnico, kjer je bila izolirana in ustrezno zdravljena, seveda so poskrbeli tudi za razkužitev njenega bivališča.²⁷

Iz poročil ministrstva za notranje zadeve je razvidno, da se je sredi decembra 1915 v ljubljanski »epidemični bolnišnici« za variolo vero zdravilo že več obolelih oseb,²⁸ podatki o obolelih in umrlih pa sežejo vse do leta 1920. Tega leta se je kljub možnosti brezplačnega cepljenja²⁹ število obolelih precej povečalo, kapacitete javne bolnišnice so bile povsem zasedene. Čeprav se je v letu 1921 stanje začelo umirjati,³⁰ je Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro »z ozirom na vedno se ponavljajoče slučaje osepnic v Sloveniji in ker se v Ljubljani steka ves promet /.../ ter ni izključeno, da se zaneso osepnice tudi v Ljubljano«, tudi tega leta odredil »zasilno obvezno cepljenje proti osepnicam vsega ljubljanskega prebivalstva«. Cepljenje je bilo obvezno za vse osebe, ki niso bile cepljene v zadnjih dveh letih, obvezno je bilo tudi za dojenčke, starejše od dveh mesecev. Razglas, ki je prebivalcem Ljubljane nudil podatke o poteku cepljenja, se konča z besedami: »Ker je cepljenje zoper koze edino uspešno sredstvo, da se ta nalezljiva bolezen ne pojavi, pozivlja mestni magistrat vse občinstvo, da izpolni to dolžnost.«³¹ Osebe, ki se tega cepljenja in naslednjih niso udeležile, in osebe, ki niso cepile svojih otrok, so prejele kazenski nalog, ki ga je podal mestni fizikat. Globa je znašala 30 din, osebam, ki zneska niso poravnale, je grozil petdnevni zapor.³²

Velik strah je povzročala tudi kolera.³³ Ministrstvo za notranje zadeve je oktobra 1914 izdalo *Spomenico o koleri*, ki je hudo črevesno bolezen takole vzela pod drobnogled: »Kolera je prenosna bolezen. Nastane pa tedaj, ako se prenese takoimenovani kolerov bacil iz ust v črevo. Na vsak način izvira okužba od človeka, ki jo izločuje s svojimi odpadki, zlasti s črevesnimi.«³⁴ V spomenici so poudarili, da je bolezenska klica zgolj v izločkih in ne v izdihani sapi, kar je pomenilo, da je nevarnost neposrednega prenosa bolezni manjša kot pri številnih drugih kužnih boleznih. Osebam, ki so stregle bolnikom s kolero, so svetovali, naj se izogibajo njihovim izločkom. Ljudi so svarili tudi pred perilom in obleko obolelih, klice so bile prisotne tudi na posodi, živilih, v vodi in straniščih. Na prvem mestu je bila izpostavljena telesna snaznost (umivanje rok), ljudje

²⁷ SI_AS_185, t. e. 105, ovoj 136, št. 33988.

²⁸ SI_AS_185, t. e. 105, ovoj 136, št. 17861.

²⁹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 246 in št. 308.

³⁰ Več SI_AS_185, t. e. 105, ovoj 136, št. 483 in 3554. SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, a. e. 1693, št. 411, 17. 7. 1920.

³¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 6871, Razglas, 26. 3. 1921; št. 9386.

³² SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 684; 703; 740.

³³ O koleri gl. tudi Šimac in Keber, »*Patriae ac humanitati*«, str. 166–187.

³⁴ SI_ZAL_LJU/0014, t. e. 43, ovoj 225, 1914, Spomenica o koleri.

naj bi temeljito čistili stanovanja, še posebno kuhinje in stranišča, uporabljali čisto vodo (iz vodovoda ali prekuhano) itd.¹

Od okužbe do izbruha bolezni je prišlo v razponu od pol dneva do pet dni, najvidnejša znaka bolezni sta bila driska in bruhanje. Oboleli so bili pogosto neznosno žejni in hripavi, poleg izčrpanosti so čutili močne krče v mečah. Prisotnost bolezni je bilo mogoče dokazati le z bakteriološko preiskavo. Bolniki naj bi čim hitreje odšli v samoizolacijo ali bolnico. Osebe, ki so prihajale iz krajev, »okuženih po koleri«, so bile pet dni podvržene samoizolaciji.² Kljub strahu so v Ljubljani leta 1915 zabeležili en smrtni primer kolere, leta 1916 pa obolelih in umrlih za kolero ni bilo.³

V Ljubljani je bilo med vojno zabeleženih več primerov davice in škrlatinke.⁴ Veliko se je govorilo o nevarni vojni vodenici (nabiranje tekočine v telesnem tkivu in/ali votlinah), ki se je zaradi podhranjenosti pojavljala po večjih krajih, zlasti med zahodnočeškimi industrijskim delavstvom. Bolezen je povzročila popolno oslabeledost, brez ustreznega zdravljenja je povzročila smrt.⁵ Za Ljubljano podatkov o njej nisem zasledila.

Za konec nekaj besed namenjam španski gripi.⁶ *Slovenec* je 6. julija 1918 v prispevku Španska bolezen ima hitre noge poročal, da se je pojavila tudi v Ljubljani. V Deželni bolnici so zaradi španske gripe prvo pacientko sprejeli 16. avgusta 1918, le mesec kasneje pa so se že nakazovale kritične razmere, ki so vrhunec dosegle oktobra. *Slovenec* je 10. 10. zapisal: »Cele družine so bolne. Posamezne trgovine in gostilne so zaprli, ker je vse osebje zbolelo. Za šole ni niti misliti, da bi mogle poslovati, ker je bolezen jako nalezljiva.«⁷

Inkubacijska doba je trajala od enega do devetih dni. Simptomi so bili glavobol, mrzlica, bolečine v mišicah, trganje po kosteh, pa tudi bruhanje in driska. Pogosto je bilo vnetje dihalnih poti in sluznice, obolele sta mučila suh kašelj in visoka telesna temperatura. Mnogim je gripa prešla v pljučnico. Bolniki z blažjo obliko gripe so okrevali v dveh, treh dneh, mnogi, ki jih je doletela težja oblika, so bili v življenjski nevarnosti. Najpogostejši vzrok smrti je bila odpoved srca in pljuč. Zdravstveno osebje se je proti

¹ Prav tam.

² Prav tam.

³ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovovj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

⁴ Gl. npr. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 514.

⁵ Delavec, 2. 3. 1918, str. 1, Vojna vodenica (oedem).

⁶ Več o španski gripi v Ljubljani gl. Keber, »O španski bolezni«; Keber, Španska gripa; Omahen, Koliko življenj je vzela epidemija; Omahen, Koliko življenj je vzela epidemija (2. del); Pirc in Keber, Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače. O tem, kako so bili o epidemioloških razmerah obveščeni Ljubljančani in kaj so oblasti naredile za njihovo varnost, gl. Šorn, Epidemija španske gripe v Ljubljani.

⁷ Slovenec, 10. 10. 1918, str. 4, Dnevne novice. Španska hripa divja. Več o bolezni med učenci in dijaki ter zaprtju šol gl. Keber, Epidemija v šolskih klopeh.

»španki« v glavnem borilo z aspirinom in acetil-salicilno kislino, pa tudi s kisikom (za inhaliranje).

Ker zakon o infekcijskih boleznih influence ni štel med bolezni, ki jih je bilo treba prijavljati oblastem, lahko o številu obolelih le ugibamo. V Ljubljani naj bi samo v zadnjih treh tednih oktobra za špansko gripo zbolelo več tisoč oseb, predvsem mlajših. Zatem je gripa začela izgubljati na moči. Deželni zdravstveni svet je ocenil, da bi ukrepi, ki bi presegali prepoved obiskovanja šol, npr. zaprtje kinematografov, gledališč itd., prišli v poštev šele, »če bi se bolezen znova hujše pojavljala. Vsekako pa je občinstvu nujno nasvetovati, da se v lastnem interesu izogiba na hripi bolnih ljudi in sploh vseh prilik, kjer se zbira veliko ljudstva.«⁸

V Ljubljani, ki je v zadnjem četrletju leta 1918 štela 51.397 prebivalcev,⁹ je umrlo 1410 oseb¹⁰ (podatek ne vključuje žrtev med vojniki, njihovo število za zdaj ostaja neznano)¹¹ oziroma 414 Ljubljančanov¹² (zgolj za primerjavo: v vojnem letu 1916 je v Ljubljani umrlo 800 njenih prebivalcev).¹³ Španska gripa je bila v Ljubljani prisotna še leta 1920.¹⁴

Posledice vojnih razmer in pomanjkanja

V Ljubljani, kjer se je preskrba drastično poslabšala že kmalu po začetku vojne,¹⁵ je bil leta 1917 posameznik deležen le še okoli 600 do 800 kalorij (racioniranih živil) na dan,

⁸ *Slovenec*, 30. 10. 1918, str. 3, Dnevne novice. Deželni zdravstveni svet o španski hripi.

⁹ Keber, »O španski bolezni«, str. 50.

¹⁰ Zupanič Slavec, Ivo Pirc, str. 58.

¹¹ Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«.

¹² Keber, »O španski bolezni«, str. 50. Keber, Španska gripa, str. 74, 76.

Nina Kalčič navaja podatek o 403 umrlih, ki ga je pridobila iz matičnih knjig za Ljubljano (Nadškofijski arhiv Ljubljana) za obdobje od septembra 1918 do februarja 1919. – Kalčič, Španska gripa, str. 30.

Podatki o umrlih, ki so jih priobčili tako mestni fizik kot dnevnik *Slovenec* in *Slovenski narod* za obdobje od septembra do novembra 1918 (s poudarkom na oktobru, mesecu, v katerem je v Ljubljani in tudi po svetu za »španko« umrlo največ oseb), so precej nižji, verjetno so zajeli zgolj osebe, ki so umrle (in bile obducirane) v bolnišnici. Gl. poročilo mestnega fizika dr. Krajca o zdravstvenem stanju prebivalcev Ljubljane za leto 1918. – SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 119, knjiga 77 (1919), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, 19; *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, str. 5, Zdravstvo v Ljubljani; *Slovenec*, 24. 10. 1918, str. 4, Ljubljanske novice, Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske.

¹³ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

¹⁴ To izkazuje preglednica zdravstvenega stanja v Ljubljani za teden od 1. do 7. 2. 1920. – *Slovenski narod*, 19. 2. 1920, str. 4, Dnevne vesti. Zdravstveno stanje mestne občine ljubljanske. Gl. tudi *Slovenski narod*, 10. 2. 1920, str. 4, Dnevne vesti, kjer je objavljena notica o tem, da je nekaj dni kasneje za špansko boleznijo umrl triletni deček Kamilo Zitterschlager, sin skladiščnika strojne tovarne in livarne v Ljubljani.

¹⁵ Več Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, str. 17–155.

kadar je dovoz hrane izostal, celo samo 300 kalorij na dan.¹⁶ Ljudje so bili izčrpani od pomanjkanja in lakote, pa tudi od razburjenja vojnih dni, ko so iskali načine, kako pridobiti nekaj živeža in s tem poskrbeti za preživetje: »Zdaj se začenja gospodinji dan s skrbjo: Kaj bomo danes jedli? — Ni masti, ni krompirja, ni moke, ni kruha. /.../ Navaditi se ne moremo nikakor na to, ne moremo ozdraveti, se umiriti, kajti vedno nove, posebno umne odredbe nas vsak čas razburjajo in tako /.../ postajamo nezmožni bodisi za dušno ali telesno delo. Razburjenje, ki sledi dan za dnevom, je naš grobokop, vedno pogostejše slišimo o nagli smrti ljudi, človek pravzaprav ne umrje več, kar zgrudi se in ga ni.«¹⁷

Kot se je pokazalo med vojno, Ljubljancem v pešanje, bolezni in smrt niso vodile le akutne nalezljive bolezni, česar so se ob začetku vojne bali mnogi, temveč predvsem pomanjkanje, lakota,¹⁸ trpljenje, strah, stiska in napor.¹⁹ V Ljubljani je leta 1914 umrlo 1155, leta 1915 1123 in leta 1916 1262 civilnih oseb (806 Ljubljancem in 456 oseb iz drugih krajev).²⁰ Splošna umrljivost je leta 1918 narasla na 18,1 promila, medtem ko je bila v zadnjem petletju pred vojno 14,9 promila.²¹ Zdravju so najbolj grozile pljučne bolezni, spodbujene zaradi pomanjkanja hrane in posledično telesne oslabelosti.

Po začetku vojne je primat obdržala jetika oziroma sušica, »po učeno tuberkuloza«,²² ki je že v letih poprej povzročila ogromno smrtnih slučajev.²³ Strokovnjaki so

¹⁶ Delavec, 2. 3. 1918, str. 1, Vojna vodenica (oedem).

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916; Ó Gráda, *Famine*, str. 3.

¹⁹ Gl. Healy, *Vienna and the Fall*, str. 41; Robert, Paris, London, Berlin on the eve of the war, tabele A7–A15 o smrtnosti v treh prestolnicah. Gl. tudi Winter, *Surviving the war*.

²⁰ SI_ZAL_LJU/0708, t. e. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

²¹ Podatek o splošni umrljivosti za Ljubljano (mesto) za leto 1921 je 15,7 promila. Do konca 20. let 20. stoletja je splošna umrljivost iz leta v leto upadala. Gl. Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 485. Na področju kasnejše Republike Avstrije je leta 1914 umrlo 117.104 oseb, če odštejemo dojenčke, 91.044; leta 1915 je umrlo 132.799 oseb, če odštejemo dojenčke, 106.895; leta 1916 je umrlo 126.014 oseb, če odštejemo dojenčke, 108.018; leta 1917 je umrlo 135.970 oseb, če odštejemo dojenčke, 119.753; leta 1918 je umrlo 154.471 oseb, če odštejemo dojenčke, 137.543. Smrtnost na Madžarskem je bila znatno nižja; če izhajamo iz dejstva, da je bila smrtnost leta 1914 100 %, je bila leta 1917 v Avstriji 116,1 % in na Madžarskem 87,4 %, leta 1918, ko je žrtve že terjala španska gripa, pa je bila v Avstriji 131,9 %, na Madžarskem pa 107,6 %. Gl. Schmied-Kowarzig, *Die wirtschaftliche Erschöpfung*, str. 497 isl. Gl. tudi Stener in Ponte, *Muggia nella Grande guerra*, ki ponujata vpogled v zdravstveno stanje in mortaliteto v Miljah za obdobje 1914–1924.

²² Breclj, *Jetiki – boji*, str. 6.

²³ Leta 1911 je na Dunaju od vseh smrtnih primerov skoraj polovica odpadla na žrtve tuberkuloze. V: Luschitzky, K vprašanju tuberkuloze, str. 5. Breclj ocenjuje, da je na Dunaju za tuberkulozo na leto umrlo okoli 10.000 oseb, kar je pomenilo tretjino vseh smrtnih slučajev (Breclj, *Jetiki – boji*, str. 33), vendar so podatki iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana vsaj za leto 1916 (zgolj za to leto so ohranjeni podatki za vseh 53 tednov) bližje podatkom, ki jih je objavil

bili prepričani, da so najbolj rizična skupina mladi ljudje, predvsem ženske med 18. in 35. letom starosti;²⁴ pri njih se »tuberkuloza kaj rada razpase in razširi po drugih organih«, še posebej v vojnem času, času slabih življenjskih razmer in pomanjkanja ter neustrezne zdravniške oskrbe.²⁵ Jasno je bilo, da bodo vojne razmere položaj mnogih samo še poslabšale, neizbežno je bilo povečevanje števila obolenih in smrtnih žrtev. Kljub temu da o »zavratnem in nevarnem zlu«²⁶ ob začetku vojne niso pisali prav dosti, so časopisi ta manko vsaj delno nadoknadili v letih, ki so sledila. Bralce so poučili, da je mit o tem, da je jetika posledica razuzdanega in nezdravega življenja, dokončno opuščena. Heinrich Hermann Robert Koch (1843–1910), nemški zdravnik in mikrobiolog, ki je zaslovel z odkritjem povzročitelja tuberkuloze (1882) – bacila, ki v naše telo »prihaja od zunaj«, po navadi z zrakom – in je za svoje delo na tej bolezni leta 1905 prejel Nobelovo nagrado,²⁷ je menil: »Ta drobni bacil se po navadi že v zgodnji mladosti, večinoma potom dihal, prenese na človeško telo, kjer se naseli v prsni ali vratni žlezi. V mnogih slučajih povzroča potem pri otrocih skrofulozo, ki ni nič drugega, kakor nekoliko manj opasna tuberkuloza žlez. Tu moramo precej naglašati, da se tuberkuloza nikakor ne loti le pljuč, temveč da na njej lahko oboli vsak organ, tako razen pljuč oprsna in trebušna mrena, žleze, kosti, koža, črevo, možganska opna itd. V večini slučajev premaga otroški organizem vrinjene bacile; ti se zakotijo v žlezah, ne da bi napravili posebne škode. Taki otroci ostanejo zdravi, če imajo v nadaljnjih mladostnih letih možnost, živeti v ugodnih in zdravih odnosih. Ako pa jih tlačijo neugodne razmere, kakor uboštvo, lakota, nesnaga, vlažna stanovanja, naporno delo in delo v prašnih delavnicah, tedaj se bacili v žlezah zopet ožive, tuberkulozno obolenje se iznova razvname in razširi na pljuča ali pa se bacili iz žlez celo raztrosijo po krvi, povzročuje po raznih organih tuberkulozna obolenja.«²⁸

V Avstriji so smernice zdravljenja in zatiranja tuberkuloze obravnavali konec leta 1916 na t. i. avstrijskih dnevih tuberkuloze, ki so potekali na Dunaju. Glavna tema je bila vojna in tuberkuloza, obravnavali so razvoj ustanov za zdravljenje tuberkuloze in potrebne ukrepe za boj proti njej.²⁹ Na Kranjskem je delovalo Deželno društvo za pomoč pljučnim bolnikom, njegov glavni tajnik je bil sanitetni inšpektor

Luschitzky. Tega leta je na Dunaju za tuberkulozo umrlo 9.838 oseb od skupaj 22.727 umrlih oseb. V: SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I., t. e. 1871, a.e. 170, ovoj XI-233/II, št. 308-360, 1-53, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle 1916.

²⁴ Winter, *Surviving the war*, str. 520.

²⁵ Gl. Jaunig in Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*.

²⁶ *Slovenec*, 15. 9. 1916, str. 3, *Tuberkuloza*.

²⁷ *Robert Koch*. Gl. tudi Sakula, *Robert Koch*.

²⁸ *Slovenec*, 16. 9. 1916, str. 2 in 3, *Tuberkuloza in vojna*.

²⁹ *Laibacher Zeitung*, 6. 12. 1916, str. 2024, 2025, Lokal- und Provinzial-Nachrichten.

dr. Demeter Ritter von Bleiweis. V okviru društva je potekala akcija »protituberkuloznega gibanja«, ki je vključevala ozaveščanje, zdravljenje lažjih bolnikov in oskrbo težje bolnih.³⁰ Društvo se je zavzemalo za vključevanje bolnih v zdravstvene centre, zdravilišča in kolonije, oziroma za postavitev namenskih objektov za tuberkulozne bolnike. *Laibacher Zeitung* je junija 1917 zapisal, da je društvo poslalo »v uk tri sestre, da se bodo ukvarjale z bolnimi v ustanovi za pljučne bolnike. Dokler se ne najde zdravnika, bo za bolne skrbel Bleiweis.«³¹ Društvo je dobilo nalogo, da grad na Golniku (Gallenfels), ki so ga sredi prve svetovne vojne začeli uporabljati kot zdravilišče za ranjene in bolne vojake s soške fronte, po vojni preuredi v ustanovo za zdravljenje pljučnih bolezni z 200 posteljami.³² V Ljubljani, kjer deželna bolnica spomladi 1918 ni razpolagala niti z enim prostorom, ki bi nudil izolacijo težjim tuberkuloznim bolnikom,³³ so na osnovi poročila primarija dr. Ivana Jenka začeli z gradnjo pljučno-tuberkuloznega paviljona z 80–100 posteljami.³⁴

Pomembno vlogo v boju proti tuberkulozi so pripisovali ne le državi in deželi, ampak tudi ženskam. Članek v *Slovenecu* je sporočil: »Slovenske žene in dekleta, Vam je napisal dr. Anton Breclj prepotrebno knjižico, *Jetiki boj!*« in opomnil, »da mora biti ena prvih dolžnosti prave gospodinje in dobre matere zdravje v hiši in družini«. Pisec prispevka je menil, da se je treba boja proti tuberkulozi lotiti z vsemi sredstvi, saj je konec koncev ozdravljiva: »Ko si prečitata to knjigo, ti zraste pred duševnimi očmi pošastna podoba polna temnih, grozotnih peg, a ne brez milejših potez in svetlih, razveseljivih točk.«³⁵

Breclj je v svojem delu na prvem mestu svetoval razkuževanje, pri čemer je natančno popisal razkužila za roke in druge dele telesa, tudi usta, in opozoril: »Razkuževati se pravi, kužnost odpravljati, kužne kali pokončevati. /.../. Da se omogoči izvrševanje te temeljne zdravstvene zapovedi, je treba prav povsod, kjer bivajo ljudje, primernih priprav za pljuvanje – pljuvalnikov.« Svetoval je, naj bodo pljuvalniki po domovih, tovarnah, delavnicah, gostilnah, šolah in cerkvah, vlakih itd. Gospodinje niso smele pozabiti na to, da morajo s kuhanjem v lugu, milnici ali sodi razkuževati perilo, pljuvalnike in jedilni pribor obolelih. Bolniške prostore naj bi redno zračile in jih skupaj s predmeti v njih čistile z razkužilom. Posebna navodila

³⁰ *Laibacher Zeitung*, 16. 6. 1917, str. 898, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

³¹ *Laibacher Zeitung*, 18. 6. 1917, naslovnica, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

³² *Laibacher Zeitung*, 20. 6. 1917, naslovnica, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

³³ SI AS 185, š. 105, ovoj Laibach Lungenheilstätte, mapa 26200, št. 859.

³⁴ SI AS 185, š. 105, ovoj Laibach Lungenheilstätte, mapa 26200, št. 859 in mapa 8594/s/1-1917, št. 8594; *Laibacher Zeitung*, 10. 1. 1918, str. 48, Lokal- und Provinzial-Nachrichten. Der Stand der Tuberkulosebekämpfung in Österreich.

³⁵ *Slovenec*, 11. 9. 1918, str. 5, »Jetiki boj«.

je Breclj izdelal za strežnice oziroma strežnike, ki naj bi pri oskrbi nosili »plašč ali predpasnik z rokavoma, ki ga pokriva razen glave, rok in čevljev popolnoma. Na vratu in v zapestju naj se plašč ali predpasnik tesno zapenja.« Priporočal je tudi primerno pokrivalo, ki je moralo biti prav tako kakor halja iz gosto tkanega blaga, da ne bi trpelo pri pogostem razkuževanju. Pomemben je bil še nasvet glede dihanja: »V okuženih prostorih je dihati samo skozi nos, dobro je imeti v posebno nevarnih prostorih tudi dihalne, zrak čisteče priprave na nosu in ustih.«³⁶

Tudi nasveti za pomoč tuberkuloznim bolnikom drugih avtorjev so bili pestri. Eden izmed njih je svetoval, da je treba nabrati borovih ali smrekovih vejic, jih razsekati na drobne kosce, z njimi napolniti osem do deset košar in te razpostaviti ali obesiti po bolnikovi sobi: »Ta duh čisti pljuča in jih krepi. Na tak način so se pozdravili že jetičniki, ki so le še s palico mogli hoditi.« V drugem priporočilu beremo o čajih iz češminove skorje, lapuha in odganjkov robide, ki naj bi pregnali vročino in nadležno potenje ponoči ter bolniku omogočili mirno spanje, »ki je nepreračunljive vrednosti«. Hvalili so tudi sirup iz brinjevih vršičkov, trpotca, kopriv, šentjanževih rož, angelike, papeževe sveče (lučnika), grenkuljice, poprove mete, jetičnika, plininskega mahu, pljučnika, janeža in kumine kačnikovih listov ter bezgovih korenin in korenin divjega janeža, ki bi ga moral bolnik zaužiti vsako uro po eno žlico. Nič manj moder ni bil namig, naj bolnik, kadar je lepo vreme, »brez vetra in prahu«, zapusti bivališče in se poda »na prosto, tam se postavi najboljše pod kako smreko, z odprtimi ustmi prav globoko vdihne zrak vase, roke pa iztegne v podobi križa, da se prsni koš razširi. Nato pa se z rokam počasi bliža prsim in zdihaje iztisne zrak kar iz pljuč.« Od deset do dvanajst ponovitev naj bi preprečilo širitev bolezni na zdrave predele pljuč.³⁷

Skromni napor oblasti oziroma obsežne posledice izrednih razmer so rezultirali v visoki smrtnosti, v zadnjih letih vojne je tuberkuloza po številu žrtev presegla vse druge bolezni. Leta 1916 je v Ljubljani zaradi tuberkuloze umrlo 260 oseb, od tega 126 domačinov in 134 nedomačinov,³⁸ leta 1918 pa je za tuberkulozo umrlo 161

³⁶ Breclj, *Jetiki – bojl*, str. 42–46. O nasvetih tuberkuloznim bolnikom tudi SI_ZAL_LJU/0015, t. e. 39, ovoj 410, Kako se ubranimo jetike?.

³⁷ *Ilustrirani glasnik*, 15. 5. 1918, str. 296, Zdravstvo.

³⁸ *Laibacher Zeitung*, 21. 2. 1917, str. 268, Lokal- und Provinzial-Nachrichten. Zur Sanitären Lage in Laibach. Podatek, da je leta 1916 za tuberkulozo umrlo 126 Ljubljančanov, tudi v SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 6. 2. 1917, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani v letu 1916. Podatki v SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1871, a. e. 170, ovoj XI-233/II, št. 308–360, 1.–53, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle 1916 izkazujejo, da je v Ljubljani v tem letu umrlo 877 oseb, od teh 222 za tuberkulozo. V letih od 1900 do 1916 je v Avstro-Ogrski za tuberkulozo umrlo 2,5 milijona oseb.

Ljubljančanov, kar je pomenilo, da je od umrlih skoraj vsak šesti podlegel prav tej bolezni.³⁹

Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915 število rojstev začelo upadati, česar ni mogoče pripisati le odsotnosti moških, temveč tudi nezadostni prehrani in izrednim razmeram. Leta 1915 je bilo zabeleženih 993 živorojencev, leta 1916 953 in leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko je bilo na leto rojenih povprečno 1028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojencev na 1000 prebivalcev, neznatno.⁴⁰

Slaba prehrana se je odražala pri ranljivejših skupinah, še posebej pri otrocih in mladostnikih. Hkrati z upadanjem in nizkim številom rojstev je naraščalo število umrlih otrok; leta 1918 je v Ljubljani v starosti enega meseca umrlo 79, v prvem letu starosti pa 167 otrok, otrok, starih do pet let, je umrlo 262, otrok v starosti od pet do petnajst let pa 91. Mestni fizik je v poročilu kot glavnega krivca označil nepravilno in nezadostno prehrano, ki je oslabilo odpornost in postala usodna za otroško telo.⁴¹ Večina otrok, ki je pomanjkanje preživela, pa je posledice nosila vse življenje.

Dostopni podatki o zdravstvenem stanju dunajskih otrok kažejo, da so bili v času vojne dvanajst- do štirinajstletni fantje videti kot bolehní osem- do desetletniki.⁴² Medicinska študija, izvedena spomladi 1918 na 56.849 dunajskih otrocih, pa je pokazala, da je bilo le za 4.637 mladih posameznikov ugotovljeno, da so povsem zdravi! Primerljivih podatkov za Ljubljano nisem zasledila.

Zdravstveno stanje po končani vojni

Po končani vojni je ministrstvo narodnega zdravja poročalo, »da je pegavec zapustil neizbrisne sledove, da je tuberkuloza šele sedaj zadobila moč in neusmiljeno besni med izgladnelim ljudstvom; da spolne bolezni prete s svojo ogromno infekcijo, da iste zatro potomstvo; in da jim alkoholizem v ogromni meri pri tem pomaga, z eno besedo, da je zdravstveno stanje našega naroda dovedeno v veliko vprašanje.«⁴³ Minister

³⁹ SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta Ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

⁴⁰ Upad živorojenih otrok je razviden tudi iz podatkov v *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, str. 125. O formulah rojstev, umrljivosti in naravnega prirastka podrobneje B. Pirc in I. Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 9–23.

⁴¹ SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta Ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

⁴² Watson, *Ring of Steel*, str. 338.

⁴³ SI_ZAL_LJU/489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 598 (14. 7. 1919).

Uroš Krulj⁴⁴ se je poleti 1919 obrnil na pokrajinske vlade oziroma njihove zdravstvene odseke ter okrožne fizikate in prosil, naj širijo »med narod popularno-higijenske liste /.../; neuki svet je treba privedi na principe za čuvanje zdravja in mu iztrebiti predsodke in prazneverje, a vsem in vsakemu razložiti sovražnika, koji se v obliki raznih bolezni skrivaj približava hiši in njenim stanovalcem«. ⁴⁵ Vse zdravnike je pozval, naj ukrepajo na področju preventive in »da ob vsaki priliki v dotiku z narodom drže poučna predavanja iz vseh panog nauka o zdravstvu, a zlasti o tuberkulozi, veneričnih boleznih in alkoholizmu, kot o boleznih, ki se v tem kraju v večji meri pojavljajo«. ⁴⁶

Da so zdravje in življenje ljudi še več mesecev po vojni še naprej ogrožale številne nalezljive bolezni, pokaže dokument, s katerim se je decembra 1919 Narodna vlada SHS v Ljubljani obrnila na vse občine, tudi na ljubljansko, z interventno uredbo, da je treba še posebej v primeru pegavice, koz in kolere nemudoma ukrepati, da se bolezni ne bi širile. Kljub vsemu je v povojnih letih med nalezljivimi boleznimi vse do leta 1924 prevladovala griža, ki je v letih 1920 in 1921 v Sloveniji terjala več kot 4.500 smrtnih žrtev. ⁴⁷

Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro je 19. marca 1921 poslal mestnemu magistratu v Ljubljani poveden dopis: »Z ozirom na dejstvo, da so se v zadnjem času zopet začele pojavljati koze, da se vsako poletje v večjem številu pojavi griža in da je treba misliti tudi še na druge kužne bolezni, ki se lahko занesejo čez mejo, ⁴⁸ je državna zdravstvena uprava mnenja, da je treba vprašanje o nastanitvi in izolaciji infekcijsko bolnih, odnosno osumljenih oseb v Ljubljani, nemudoma povoljno rešiti, ker bi sicer zdravstveno stanje ljubljanskega prebivalstva utegnilo postati občutno ogroženo. Pokazalo se je, da splošna bolnica ljubljanska za infekcijske bolezni v splošnem ni primerno zidana, ni dovolj velika in za epidemije, tudi če se v manjšem obsegu pojavijo, neporabna, ne glede, da ima po obstoječih, še sedaj veljavnih zdravstvenih predpisih občina dolžnost, skrbeti za izolacijo infekcijsko bolnih oseb. V zavesti te dolžnosti je mestna občina ljubljanska svoječasnó zgradila na ljubljanskem polju severno od južnega kolodvora takozvano bolnico za kolero, ki je o priliki raznih epidemij tudi že bila v uporabi. Od vojen sem pa je bila zasedena po železničarjih in se ni mogla uporabljati in šele povodom zadnje endemije koz v Zeleni jami je dal mestni magistrat po prizadevanju zdravstvenega odseka poslopje docela izprazniti. Po tuuradnem mnenju bi to poslopje sploh vedno moralo biti pripravljeno, da se v slučaju epidemije takoj lahko zasede z bolniki; odsek

⁴⁴ Uroš Krulj, * 1875; † 1961, srbski zdravnik in politik. – *Uroš Krulj* – *Vikipedija*.

⁴⁵ SI_ZAL_LJU/489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 598 (14. 7. 1919).

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Pirc, *Razvoj in delo*, str. 506.

⁴⁸ Gl. npr. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1885, št. 725.

pa uvideva težave in bremena, ki bi jih imela mestna občina, ako bi morala vzdrževati v zavodu permanentno pripravljenost. Bolj pa še pride v poštev okolnost, da poslopje ni racijonelno zidano, da ne odgovarja sedanjim zahtevam moderne znanosti, in da ni zlasti uporabno za več vrst kužnih bolezni istočasno.«⁴⁹ Zdravstveni odsek je ljubljanski magistrat prosil, naj razmisli, ali in pod kakšnimi pogoji bi mu bil pripravljen prepustiti mestno infekcijsko bolnišnico, saj bi bila s tem med drugim »občina rešena bremena, ki ga očitno ne more brez velikih žrtev zmagovati, dočim bi to bilo državni upravi, ki ima že itak ves bolnični aparat na razpolago, lažje mogoče«.⁵⁰

21. aprila 1921 je bil na mestni magistrat naslovljen dopis, ki izpričuje, da je Zdravstveni odsek v Ljubljani prevzel mestno bolnišnico za kolero v svojo upravo »v svrhu nastanitve infekcijsko bolnih oseb in bo skrbel v slučaju epidemije za izolacijo in lečenje kužnih bolnikov v okolišu mestne občine ljubljanske«.⁵¹

Prikaz zdravstvenega stanja po končani prvi svetovni vojni zaključujem s tuberkulozo kot najpogostejšim vzrokom smrti vse do leta 1929.⁵² Brecelj je leta 1928 zapisal, da »z nezmanjšano krutostjo pa nas kosi tuberkuloza /.../, ki je najvernejša slika naše zdravstvene bede«; za to boleznijo je namreč vsako leto umrlo več kot 2000 oseb,⁵³ v Ljubljani leta 1920 249, leta 1921 241, leta 1922 253 in 1923 238 oseb, od teh 145 Ljubljančanov. V uradnem zdravstvenem poročilu za leto 1923 je Mavricij Rus zapisal, da je vzrok »iskati predvsem v slabih nehigijenskih stanovanjih, v splošni draginji, ki ovira zdravo zadostno prehrano«.⁵⁴ Brecelj pa je pripomnil, »da te številke ne pomenjajo več kakor komaj polovico vseh žrtev tuberkuloze, ker naši priprosti mrliški ogledniki zaznamujejo le obče znane, dolgotrajne primere pljučne jetike, ne pa naglih oblik, ki so posebno pri mlajših pogostni in nastopajo v podobi kratkotrajnih smrtnih obolenj«.⁵⁵

Nova oblast se je poenotila, da je pravi cilj v boju proti tuberkulozi tisti, ki ga je zasledovala Pirquet-Hamburgerjeva šola. Ta pa ni bil nič drugega kot radikalna, a kljub vsemu racionalna profilaksa: »Dokler se ne bomo spoprijaznili s to konsekvenco moderne higiene in jo skušali vsepovsod uvesti, bo naš boj rezultiral le prazen fiasko.« Bistvo antituberkuloznega gibanja naj bi postala oskrbovališča (*dispensaires*), ki bi jih po ameriškem in skandinavskem zgledu sistematično ustanavljali po vseh večjih mestih. Zaposlovati bi morala dobro usposobljene zdravnike in strežnice, razpolagati pa

⁴⁹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 3583.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2032, a. e. 1884, št. 4499.

⁵² Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 488. Za Pariz, London in Berlin gl. Rollet, The »other war« II, str. 468–480.

⁵³ Brecelj, Zgodbe našega zdravstva, str. 446.

⁵⁴ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1715, št. 2749, Uradno zdravstveno poročilo za leto 1923, str. 2.

⁵⁵ Brecelj, Zgodbe našega zdravstva, str. 446.

predvsem z diagnostičnimi sredstvi, saj bi imela vlogo odločevalca, ali bolnika zdraviti ambulantno ali ga izolirati v bolnišnico oziroma zdravilišče. Glede na to, da do leta 1919 oblastem ni uspelo postaviti niti temeljnega kamna tuberkuloznega paviljona v deželni bolnici, o katerem so pogovori tekli že leta, obljuba vlade, da bo za boj proti tuberkulozi čim prej izdelala podroben načrt ter vanj vključila dobrodelna društva in prostovoljce, za marsikoga ni bila prepričljiva.⁵⁶

Zaključek

Danes vemo, da je prva svetovna vojna za seboj pustila velike človeške izgube; če izvezamemo smrtno žrtve španske gripe, s katero se je v letih 1918–1920 po svetu okužilo več kot pol milijarde ljudi,⁵⁷ po ocenah jih je od teh v letu dni umrlo med 50 in 100 milijoni,⁵⁸ v Evropi okoli 2 milijona, je bilo vojaških žrtev okoli 10 milijonov (5,5 milijona na strani antantnih sil in 4 milijone na strani centralnih sil), civilnih pa več kot 6 milijonov. Večino slednjih so povzročile množične deportacije, lakota in bolezni.⁵⁹

V dvojni monarhiji je po dosedanjih ocenah umrlo okrog dva milijona oseb – 1.500.000 vojakov in 465.000 civilistov kot indirektnih žrtev (posledice (nalezljivih) bolezni, pomanjkanja oziroma lakote), od teh v Avstriji približno 351.000.⁶⁰ Maureen Healy je na vprašanje, ali so Dunajčani dejansko umirali od lakote, odgovorila, da so medicinske študije pokazale, da je bilo ob koncu prve svetovne vojne kar 91 % šolo-obveznih otrok podhranjenih; v začetku leta 1919 so mestni zdravniki potrdili, da je bila za 7–11 % dunajskih smrtnih žrtev neposreden vzrok lakota, botrovala pa je pri smrti tisočih in tisočih.⁶¹

Tudi za Ljubljano, ki je tako kot Dunaj beležila porast smrtnosti, zaradi fluktuacije prebivalstva in pomanjkljivih oziroma neohranjenih statistik ocene smrtnosti neposredno zaradi lakote ali bolezni, povezanih z njo, ter konkretnije ocene o tem,

⁵⁶ Luschnitzky, K vprašanju tuberkuloze, str. 5.

Na Štajerskem, ki je tako kot Koroška beležila manj obolelih za tuberkulozo kot Kranjska, je leta 1913 za to boleznijo umrlo 3617 ljudi, leta 1916 pa že 5094. – Prav tam.

⁵⁷ Keber, Epidemija v šolskih klopih, str. 67. O španski gripi v Istri gl. Doblanović Šuran et al., Kretanje i uzroci smrtnosti, str. 76–78.

⁵⁸ Keber, Epidemija v šolskih klopih, str. 67; Gerwarth, *The Vanquished*, str. 48; Gl. tudi Rollet, *The »other war«* II, str. 480–486; Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe, str. 183, predvsem op. 1. Gl. tudi Svobljak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub, str. 236–237, ki navaja konkretnije podatke.

⁵⁹ Kershaw, *To Hell and Back*, str. 91; Gl. tudi Gerwarth, *The Vanquished*, str. 7, 8. Več o problematiki civilnih žrtev vojne v Svobljak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub.

⁶⁰ Schmied-Kowarzik, *War Losses*.

⁶¹ Healy, *Vienna and the Fall*, str. 41; Gl. Watson, *Ring of Steel*, str. 341.

koliko ljudi je umrlo neposredno ali posredno zaradi lakote, za zdaj ni mogoče podati.⁶² Lahko pa zaključimo, da sta med vojno in neposredno po njej Ljubljancane v smrt bolj kot akutne nalezljive bolezni vodila pomanjkanje in lakota ter njune posledice.

Prvi odraz vojnih razmer, zniževanja življenjskega standarda in pomanjkljive prehrane je bilo poleg psihičnih travm hujšanje: »Kako smo shujšali. /.../. Če je vsak Ljubljančan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov.«⁶³ Izguba telesne teže je pri mnogih vodila v oslabeledost organizma in večjo dovzetnost za razne bolezni.

Zaradi številčno skromnih in vsebinsko nezadostnih virov ter odsotnosti zdravniških poročil oziroma študij z ocenami ali interpretacijami vzrokov smrti, ki so jih neposredno po vojni izvedli zdravniki za nekatera druga evropska mesta, interpretacija položaja javnega zdravstva v Ljubljani temelji na podatkih iz mrliške knjige za župnijo Marijinega Oznanjenja.⁶⁴ Vzorec zajema v Ljubljani bivaajoče osebe, pri čemer vojaki niso šteti. Analiza vpisov za leti 1918 in 1919 pokaže visoko, prevladujoče število smrti zaradi pljučnih bolezni, ki so bile v številnih primerih posledica nezdravih življenjskih razmer, podhranjenosti in oslabeledosti. Od januarja do vključno septembra 1918 je v župniji Marijinega Oznanjenja umrlo v povprečju petnajst oseb na mesec, največ smrti je terjala tuberkuloza. Oktobra 1918 je umrlo trikrat več oseb (45), poleg tuberkuloze in pljučnice je zabeleženih še veliko smrtnih primerov zaradi »influenca«, »influenca-pljučnice« in »španske influenza«. Čeprav se ti izrazi do oktobra niso pojavljali kot vzrok smrti, ni nujno, da gre pri (vseh primerih) prvih dveh za špansko gripo, a ne glede na to podatki kažejo na začetek drugega, za bolnike nevarnejšega, smrtonosnega vala španske gripe. Smrt zaradi (španske) influenza-pljučnice je bila močno prisotna do konca leta 1918, zaslediti jo je mogoče tudi v naslednjih letih, a v znatno manjši meri, kar pa ne velja za tuberkulozo, ki je divjala še leta po končani veliki vojni.

⁶² Gl. Svoljšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 142; Healy, *Vienna and the Fall*, str. 42.

⁶³ Milčinski, *Dnevnik*, str. 212–213, 21. 11. 1916.

Nemški nutricionist R. O. Neumann se je od novembra 1916 do maja 1917 načrtno prehranjeval zgolj s hrano, ki jo je posameznik prejel na karte, in izgubil četrtno teže – v sedmih mesecih je shujšal s 76,5 kg na 57,5 kg. Gl. Offer, *The First World War*, str. 33.

⁶⁴ NŠAL 29, Mrliška knjiga 1918–1945.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

MNZS, ZRP – Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Zbirka razglasov in plakatov.

NŠAL 29 – Nadškofijski arhiv Ljubljana, Mrliška knjiga 1918–1945.

SI AS 185 – Arhiv Republike Slovenije, Fond C. kr. ministrstva za notranje zadeve (Predsedstveni spisi II.).

SI_ZAL_LJU/0014 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Občina Vič.

SI_ZAL_LJU/0015 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Občina Zgornja Šiška.

SI_ZAL_LJU/0488 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Cod. III.

SI_ZAL_LJU/0489 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Reg. I.

SI_ZAL_LJU/0708 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Mesto Ljubljana. Mestni fizikat.

Časopisni viri

Delavec, 1918.

Ilustrirani glasnik, 1914, 1915, 1918.

Laibacher Zeitung, 1916–1918.

Slovenec, 1916, 1918.

Slovenski narod, 1918, 1920.

Literatura in tiskani viri

Brecelj, Anton: *Jetiki – boji! Opis ljudske bolezni in obrambe*. Ljubljana: Nova založba, 1918.

Brecelj, Anton: Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. *Slovenci v desetletju 1918–1928*.

Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine (ur. Josip Mal). Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 437–483.

Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und die Erste Weltkrieg. 2: Weltkriegsstatistik Österreich–Ungarn 1914–1918. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2014.

Doblanović Šuran, Danijela in Braić, Gabriela in Flego, Mirjana in Salihović, Davor in Zuprić, Monika: Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt* (ur. Petra Svoljšak). Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 76–78.

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 22. 2. 1915.

- Gerwarth, Robert: *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London: Penguin Books, 2017.
- Govekar, Fran in Zarnik, Miljutin (ur.): *Ljubljana po potresu (1895–1910)*. Ljubljana, 1910.
- Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Jaunig, Senta in Zupanič Slavec, Zvonka: Tuberkuloza, naša ljudska, delavska in kmetijska bolezen. *Zgodovinski časopis* 66, 2012, št. 3–4, str. 362–385.
- Kalčič, Nina: *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, ravnotako tudi influenčni bakterij. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa«: diplomsko delo*. Ljubljana, 2001.
- Keber, Katarina: »O španski bolezni, hripi posebne vrste«. Ljubljanska izkušnja s pandemijo španske gripe. *Acta Histriae* 28, 2020, št. 1, str. 41–55.
- Keber, Katarina: Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika* 65, 2017, št. 1, str. 67–76.
- Keber, Katarina: Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018, str. 71–77.
- Kershaw, Ian: *To Hell and Back. Europe 1914–1949*. London: Penguin Books, 2016.
- Luschitzky, Karel: K vprašanju tuberkuloze. *Slovenec*, 16. 3. 1919, str. 5.
- Milčinski, Fran: *Dnevnik 1914–1920* (ur. Goran Schmidt). Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Milovan Delić, Iva: »Liječenje« španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskega bolniškega mortaliteta. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt* (ur. Petra Svoltšak). Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 183–208.
- Ó Gráda, Cormac: *Famine. A Short History*. Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2009.
- Offer, Avner: *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- Pipp, Lojze: Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, št. 1, str. 66–72.
- Pirc, Bojan in Pirc, Ivo: *Zdravje v Sloveniji, I. knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*. Ljubljana: Higijenski zavod v Ljubljani, 1937.
- Pirc, Ivo: Razvoj in delo higienske organizacije v Sloveniji. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 506–517.
- Pirc, Ivo: Zdravstveno stanje in demografski podatki. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 481–489.
- Robert, Jean-Louis: Paris, London, Berlin on the eve of the war. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 24–53.
- Rollet, Catherine: The »other war« I: protecting public health. *Capital Cities at War. Paris,*

- London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 421–455.
- Rollet, Catherine: The »other war« II: setbacks in public health. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 468–480.
- Sakula, Alex: Robert Koch. Centenary of the Discovery of the Tubercle Bacillus, 1882. *The Canadian Veterinary Journal / La Revue vétérinaire canadienne* 24, 1983, št. 4, str. 127–131.
- Schmied-Kowarzig, Anatol: Die wirtschaftliche Erschöpfung. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und die Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg* (ur. Helmut Rumpler). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016, str. 487–542.
- Schmied-Kowarzig, Anatol: War Losses (Austria-Hungary). 1914–1918–Online. *International Encyclopedia of the First World War* (ur. Ute Daniel et al.). <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964> (pridobljeno 21. 6. 2020).
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortsrepertorium von Krain*. Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.
- Stener, Franco in Ponte, Euro: Muggia nella Grande guerra: malattie, fame e morte. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolest, smrt* (ur. Petra Svoljšak). Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 247–272.
- Svoljšak, Petra: Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni. *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer* (ur. Mojca Šorn). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008, str. 133–146.
- Svoljšak, Petra: Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- Šimac, Miha in Keber, Katarina: »Patriae ac humanitati«. *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Šimac, Miha: »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«. V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918. *Na fronti*, 2008, št. 5, str. 20–28.
- Šorn, Mojca: Epidemija španske gripe v Ljubljani: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, 2021, št. 3.
- Šorn, Mojca: *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Štepec, Marko: *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2018.

- Watson, Alexander: *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London: Allen Lane, 2014.
- Winter, Jay: Surviving the war: life expectation, illness, and mortality rates in Paris, London, and Berlin, 1914–1919. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 487–523.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem. »Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod«. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 201–210.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Ivo Pirc. *Na fronti*, 2008, št. 5, str. 52–59.

Spletni viri

- Omahen, Rok: »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani. Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem«. *MMC RTV SLO*, 24. 1. 2021. <https://www.rtv slo.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani/549913> (pridobljeno 3. 5. 2021).
- Omahen, Rok: »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani (2. del). Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem«. *MMC RTV SLO*, 31. 1. 2021. <https://www.rtv slo.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani-2-del/549926> (pridobljeno 27. 5. 2021).
- Pirc, Tatjana in Keber, Katarina: *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače* [Elektronski vir]. Ljubljana: Radiotelevizija Slovenija javni zavod, 2020. <https://val202.rtv slo.si/2020/04/nedeljski-gost-206/> (pridobljeno 23. 8. 2021).
- Pravilnik o prijavi nalezljivih bolezni in posebnih ukrepih za njihovo preprečevanje in obvladovanje*. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV765>, (pridobljeno 29. 10. 2021).
- Robert Koch – *Biographical*. *NobelPrize.org*. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1905/koch/biographical/> (pridobljeno 29. 10. 1921).
- Uroš Krulj — *Vikipedija*, slobodna enciklopedija. https://sr.wikipedia.org/srrel/%D0%A3%D1%80%D0%BE%D1%88_%D0%9A%D1%80%D1%83%D1%99 (pridobljeno 29. 10. 2021).

“One Does Not Really Die Anymore, but Simply Collapses and Is Gone” Health Situation in Ljubljana during and Immediately after the First World War

In Ljubljana, no exotic diseases were recorded in the years before the First World War and no infectious diseases were in an expansive stage. Nonetheless, at the outbreak of the Great Conflict, many of its inhabitants wondered whether Europe was faced with the danger of serious (infectious) diseases due to massive movements of troops and civilians.

The first part of the article focuses on the preventive measures to combat acute diseases at the state, provincial, and municipal levels, and the second part, drawing on archival and newspaper sources and the literature, shows that during and immediately after the First World War Ljubljana registered the first-ever cases of spotted typhus in Slovenia, along with dysentery, smallpox, cholera, diphtheria, and scarlet fever. In 1918, the Spanish flu took a heavy toll; however, because the Infectious Diseases Act did not designate influenza as a notifiable disease, we can only guess the number of persons affected.

Despite the morbidity and mortality caused by infectious diseases, it was mainly scarcity and hunger, and their consequences that drove the inhabitants of Ljubljana to poverty, illness, and death; the article focuses in particular on the problem of tuberculosis.

For Ljubljana, which, like Vienna, also experienced an increase in mortality, population turnover and inadequate or unreported statistics still make it impossible to give an estimate of the mortality directly caused by famine or famine-related diseases, and a more specific estimate of how many people died as a direct or indirect result of famine.

Prisotnost malarije v Sloveniji v obdobju med svetovnima vojnama*

Uvod

Malarija je vročinsko obolenje subtropskega in tropskega pasu, ki ga povzroča parazit plazmodij. Malarijo prenašajo samice komarja iz rodu *Anopheles*. Ko samica piči človeka, se plazmodiji prenesejo v človekov krvni obtok in se razmnožujejo v jetrih. Od tu se sprostijo v krvni obtok, kjer okužijo rdeče krvničke. Tudi v rdečih krvničkih se delijo, dokler eritrocit ne počí. To dogajanje se klinično odrazi z bolezenskimi znaki pri bolniku.¹

Malarija načelno velja za bolezen tropskega in subtropskega pasu, a se lahko v endemični obliki pojavi tudi v zmernejših podnebnih pasovih in tu občasno povzroči celo epidemije. Opisano se je zgodilo po prvi svetovni vojni. K temu so prispevali vračajoči se vojaki, ki so se okužili v malaričnih krajih, kot je bilo območje solunske fronte (1916–1918) oziroma balkansko bojišče, in vojni ujetniki. Kot klicenosti so pomenili veliko nevarnost za širjenje bolezni. Vir novih infekcij pri malariji je le bolan človek, ki je vzrok, da se anofeli okužijo, ko ga pičijo. Okoli bolnega človeka se začnejo s pomočjo anofelov tvoriti malarična ognjišča. Najprej zbolijo osebe iz iste ali sosednjih hiš (t. i. »hišne epidemije«), čez nekaj mesecev se bolezen razširi po vsej ulici ali delu vasi.² Malarija je kronična bolezen, ki ob takojšnjem in sistematičnem zdravljenju traja nekaj tednov ali mesecev, v primeru nesistematičnega zdravljenja ali celo nezdravljenja pa nekaj let in v končni fazi lahko povzroči tudi smrt.

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280: Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

¹ <http://www.drustvo-bpnb.si/index.php/nalezljive-bolezni/232-malarija> (pridobljeno 22. 11. 2021).

² Dobaja, Kraljevina Jugoslavija, str. 118.

V Kraljevini Jugoslaviji je bila ena najvažnejših nalog zdravstvene službe zatiranje malarije, ki je bila v južnejših delih države že predvojni problem. Ukrepe proti malariji so izvajali v kontekstu izgrajevanja povsem nove zdravstvene politike, ki je v središče zanimanja postavljala javnozdravstvene probleme in preventivo.³

Dr. Valentin Meršol (1894–1981), primarij internističnega oddelka Splošne bolnišnice Ljubljana, je v članku iz leta 1933 *Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije s posebnim ozirom na dravsko banovino* navedel podatek, da je bilo v Kraljevini Jugoslaviji letno približno milijon malaričnih bolnikov.⁴ Malaria je bila razširjena predvsem v Vardarski, Zetski in Primorski banovini. V veliki meri je bila prisotna tudi v slavonskem in bosanskem Posavju ter ob Donavi in Tisi.⁵ Na omenjenih območjih so bili ugodni pogoji za razmnoževanje anofelov, torej prenašalcev povzročitelja bolezni. Glede na svoj značaj malaria ni povzročila le zdravstvenih težav, ampak tudi gospodarsko škodo. V Vardarski banovini, ki je bila žarišče malarije, so bila številna polja opustošena, saj je v času največjih poljskih del malaria onesposobila veliko število kmečkega prebivalstva.⁶ Zato jo lahko štejemo za socialno bolezen, ki pa ima za razliko od tuberkuloze in drugih nalezljivih bolezni, ki so jih vzpodbudili socialno-ekonomski dejavniki, v endemskem smislu zgodovino dolgega trajanja.⁷ Pri širjenju okužbe so se namreč geoklimatski pogoji v veliki meri dopolnjevali s socialnimi razmerami.⁸

Po Zakonu o pobijanju malarije iz leta 1931⁹ Dravska banovina sicer na splošno ni sodila med malarična območja. Zakon je malarične kraje razdelil v dve skupini: v prvi skupini so bili tisti, v katerih je bilo obolelih najmanj 10 % prebivalstva in je bolezen pomenila velik zdravstveni in socialni problem. V drugi skupini so bili kraji, v katerih je bilo obolelih manj kot 10 % prebivalstva in je bil boj z malarijo tako uspešen, da ni pomenila resnejšega zdravstvenega in socialnega problema.¹⁰

Kljub temu da Dravska banovina ni sodila v te okvire, je imela po besedah dr. Meršola dovolj razlogov, da se z vprašanjem malarije širše ukvarja.¹¹ Strokovnjaki, kot npr. omenjeni dr. Meršol in dr. Ivan Matko (1885–1945),¹² so ugotavljali, da je v zvezi s to

³ Več o tem prav tam, str. 117–139.

⁴ Meršol, *Glavni principi*, str. 276.

⁵ Prav tam.

⁶ Černy, *Malaria*, str. 16. Černy navaja podatek o vplivu malarije na smrtnost otrok do prvega leta starosti v Vardarski banovini. Od 70 otrok jih je v prvem letu življenja umrlo 40. V: Prav tam.

⁷ Radošević, *Smrt na krilima siromaštva*, str. 153.

⁸ Dobaja, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 121.

⁹ *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 18. 6. 1931, Zakon o pobijanju malarije.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Meršol, *Glavni principi*, str. 276.

¹² Od septembra 1918 do konca vojne je bil vodja osrednje bolnišnice za malarijo v Hietzingu ter vodja postaje za malarijo v okviru oddelka za interne bolezni vojaške bolnišnice 47. pešpolka v Mariboru. Postaja je bila

bolezni na območju Slovenije še veliko neznank, predvsem glede zgodovine malarije v naših krajih, števila neozdravljenih primerov malarije med nekdanjimi vojaki, števila primerov avtohtone malarije in njenega točnega nahajališča ter glede vprašanja anofelizma, torej natančnega preučevanja komarjev, prenašalcev povzročitelja malarije. Tudi v literaturi obravnavanega obdobja se Dravska banovina z vidika vprašanja malarije ne omenja. Tako npr. dr. Risto Jeremić v knjigi *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja 19. veka*, Zagreb, 1935 v poglavju o malariji ni navedel ničesar o zgodovini malarije v Sloveniji, čeprav je ljubljanski mestni zdravnik Marko Grbec (1658–1718) že v drugi polovici 17. in prvi polovici 18. stoletja pisal o tej pereči bolezni.¹³ Na zapostavljenost Dravske banovine je opozoril tudi dr. Mirko Karlin (1900–1977), ki je v obravnavanem obdobju služboval na Golniku. Za XI. mednarodni kongres za zgodovino medicine, ki je leta 1938 potekal v Jugoslaviji in je kot osrednjo temo obravnaval zgodovino malarije, je dr. Karlin napisal prispevek *Malaria v Ljubljani pred sto leti*.¹⁴ Bralce je spomnil na Lipičevo¹⁵ topografijo mesta Ljubljana (*Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach*, 1834), v kateri je avtor osvetlil tudi problem malarije v okolici Ljubljane.¹⁶ Izvor bolezni je bilo močvirje okoli mesta. V obdobju 1828–1832 je zbolelo 564 domačinov, od katerih sta 2 umrla, in 152 tujcev.¹⁷ Z obsežnimi asanacijskimi deli pri izsuševanju Barja je bila bolezen v glavnem zaustavljena. Malaria je bila v preteklosti v endemični obliki prisotna tudi v Prekmurju, Posavju (V kroniki mesta Brežice iz 17. stoletja je zabeleženo, da je v mestu razsajala malaria, ki je poimenovana »Schwarzwasserfieber«),¹⁸ na Dravskem polju in v okolici Črnomlja. Malarijo v okraju Črnomelj je prvič omenil Janez Vajkard Valvasor (1641–1693): »Die Luft ist dort chrobatisiert – man bekommt Fieber und muss sich an die Luft gewenen.«¹⁹ Proti koncu 19. stoletja se je malaria v okolici Črnomlja postopoma prenehala pojavljati, verjetno zaradi izsekavanja velikih površin hrastovega gozda, v katerem so bile prej velike mlake in umazana voda, torej leglo komarjev. Za zdravljenje so že takrat uporabljali kinin. Do leta 1871 je bila malaria prisotna tudi na

konec maja 1919 spremenjena v centralno bolnišnico za malarijo. Istega leta je postal primarij internega oddelka Splošne bolnišnice Maribor. Svoje raziskovalno delo je v naslednjih letih usmeril predvsem v raziskovanje jetike. V: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi353568/> (pridobljeno 23. 11. 2021) in Krajnc, Klinični oddelek, str. 113.

¹³ Karlin, *Malaria v Ljubljani*, str. 141.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Dr. Fr. Viljem Lipič (1799–1845), po rodu Dalmatinec, je v letih 1823–1834 služboval kot mestni in policijski zdravnik v Ljubljani, kjer je po vzoru takratnih uradnih zdravnikov napisal rezultate 10-letnega delovanja. V: Karlin, *Malaria v Ljubljani*, str. 141.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Karlin, *Malaria v Ljubljani*, str. 232.

¹⁸ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 677.

¹⁹ Prav tam.

območju tedanjega okraja Krško. Tega leta so pričeli z reguliranjem potokov in izgradnjo kanalov za odvajanje vode na območju Krakovskega gozda. Po letu 1877 ni bilo primerov malarije na tem območju.²⁰ V Prekmurju je bila malarija prisotna predvsem v vaseh ob Muri in ob nereguliranih potokih. Z regulacijo potokov se je intenziteta malarije zmanjšala, tako da so se pojavljali le posamezni primeri. Na Dravskem polju je bila malarija med ljudmi poznana in se je pojavljala glede na vremenske razmere.²¹

Pojavljanje te bolezni v 19. stoletju v slovenskih deželah je bilo (in je še) slabo raziskano, še vedno pa je bila prisotna v zavesti ljudi. Poglejmo primer. V času prve svetovne vojne so imeli prebivalci Spodnje Šiške povsem »nevojno težavo«. Soočali so se z umazano stoječo vodo, ki so jo Ljubljanci videli kot »javno obč. greznico«.²² Mestni zdravstveni svet so pozvali, naj mestno sramoto odstrani z izsušitvijo. V nasprotnem primeru so videli nevarnost, »da si n. pr. malarija izvoli ta kraj za svoje glavno bivališče in operacijsko središče«.²³ Prva svetovna vojna je obudila zavedanje o nevarnosti malarije. Vojskujoče se strani v malaričnih krajih so obolevale za to boleznijo. Obstajala je nevarnost razširitve bolezni tudi v zaledje, med civilno prebivalstvo, zato so lokalne oblasti ljudi opozarjale na nevarnost »mrzlice«, kakor so malarijo pogosto poimenovali. Tako je okrajno glavarstvo v Kranju županstva opozorilo, da so avstro-ogrske čete prisotne tudi ob reki Piavi, kjer je mnogo močvirja in s tem nevarnost malarije.²⁴ Z namenom preprečevanja bolezni je notranje ministrstvo 14. marca 1918 odredilo, da se mora vsak pojav te bolezni v zaledju, pri vojaški ali civilni osebi, naznaniti vojaškemu poveljstvu ali županstvu.²⁵ Podoben problem širjenja malarije med civilnim prebivalstvom je bil tudi v drugih delih Evrope. Zaradi vračanja vojakov in begunskih gibanj se je malarija pojavila na nemalaričnih območjih, tako npr. na severu Nemčije, v vzhodnih predelih Anglije in v Italiji.²⁶

²⁰ Prav tam.

²¹ Prav tam, str. 677–678.

²² SI_ZAL LJU 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, t. e. 2324, Slavni mestni zdravstveni svet v Ljubljani, 27. 4. 1915. Stojęća voda je bila posledica meteornih voda s Šišenskega hriba, ki niso imele možnosti odtoka. V: ZAL LJU 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, t. e. 1609, Poročilo o projektu za odstranjenje poplav na Celovski cesti v Spodnji Šiški, 14. 4. 1915.

²³ SI_ZAL LJU 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, t. e. 2324, Slavni mestni zdravstveni svet v Ljubljani, 27. 4. 1915.

²⁴ SI_ZAL, enota Kranj TRŽ1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1340, Vsem županstvom!, C. kr. Okrajno glavarstvo v Kranju, 8. 4. 1918. Območje ob reki Piavi je bilo znano kot malarično območje s klimatskimi preddispozicijami, velikim številom stojećih voda in pogostimi poplavami. Topovski izstrelki so ustvarjali globoke kraterje, v katerih se je ob deževju nabirala voda, kar je ustvarjalo nova gojišča komarjev. Obe vojskujoči se strani in civilno prebivalstvo so bili izpostavljeni malariji, za katero je na območju med Benetkami in reko Tigliamento leta 1919 zbolelo 33.000 oseb, od katerih jih je umrlo 156. V: Radošević, *Smrt na krilima siromaštva*, str. 197.

²⁵ SI_ZAL, enota Kranj TRŽ1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1340, Vsem županstvom!, C. kr. Okrajno glavarstvo v Kranju, 8. 4. 1918.

²⁶ Boualam et al., *Malaria in Europe*. V: <https://www.frontiersin.org/articles/>.

Malarija je bila po številu obolelih avstro-ogrskih vojakov v prvih treh letih vojne na četrtem mestu za spolno prenosljivimi boleznimi, tuberkulozo in tifusom.²⁷ Največ smrti je v prvih treh letih vojne povzročila kolera.²⁸ Sledila je smrtnost zaradi tuberkuloze in tifusa.²⁹ Nalezljive bolezni so se v vojnem času širile hitreje, kot bi se sicer. K temu so pripomogli nenehni vojaški premiki z različnih bojišč ter intenzivnejše gibanje in mešanje prebivalstva (vojaki, begunci, vojni ujetniki).³⁰ Glavni razlog za širjenje nalezljivih bolezni so bile slabe higienske razmere tako v življenju vojaštva kot civilnega prebivalstva. Zaradi motene preskrbe s pitno vodo ter pogosto okužene vode in hrane so se hitro širili zlasti tifus, kolera in griža.³¹

Tabela 1: Število obolelih avstro-ogrskih vojakov 1914–1917.³²

Bolezni	Število obolelih
Spolno prenosljive bolezni	1.275.885
Tuberkuloza	433.517
Tifus	402.314
Malarija	331.721 ³³
Griža	120.000
Kolera	76.000

Upoštevajoč podatke v tabeli, malarija v primerjavi z drugimi boleznimi med vojno na splošno ni pomenila grožnje, razen na izrazito malaričnih območjih. Ivan Matko navaja nižje število za malarijo obolelih avstro-ogrskih vojakov, pri čemer navaja podatek za celotno vojno obdobje, in sicer 270.000, od tega 15.000–20.000 Slovencev.³⁴ Iz vira ni razviden izvor teh izračunov.

²⁷ Gril, Celje, mesto, str. 32. V: <https://www.knjiznica-celje.si/raziskovalne/>. Avtorica navaja podatke za prva tri leta vojne 1914–1917 (op. avtorice).

²⁸ Primer posledic zaradi kolere: Po uradnih podatkih je leta 1915 v avstrijskem delu monarhije za kolero zbolelo 32.537 oseb, od katerih jih je umrlo 17.921, to je 55 %. Na Ogrskem je bilo 5.853 obolelih, od tega jih je umrlo 3.137. V: Šimac, Keber, »Patriae ac humanitati!«, str. 169–170.

²⁹ Gril, Celje, mesto, str. 32.

³⁰ Šimac, Keber, »Patriae ac humanitati!«, str. 166.

³¹ Prav tam.

³² Gril, Celje, mesto, str. 32.

³³ Prav tam. Iz vira ni razvidno, ali se število obolelih nanaša na vsa »malarična« bojišča ali samo na balkansko bojišče (op. avtorice). Prav tako ni razviden primarni vir.

³⁴ Matko, *Osnovna navodila*, str. 3. O smrti nekaterih vojakov zaradi malarije je poročalo tudi dnevno časopisje. Tako je časnik *Slovenec* poročal o smrti Ljubljancana I. P. v rezervni vojaški bolnišnici v Proseku pri Trstu. V: *Slovenec*, 7. 10. 1918, str. 5, Ljubljanske novice.

Komarjev strup

Četudi nisi podkovan v parasitologijo, gotovo dobro veš, kako zopni so komarji s svojo vsiljivostjo, vsepričnostjo, napadovnostjo in krvoločnostjo, za namerčak pa še nevarni. Saj je s poskusi dokazano, da prenašajo močvirsko in žolto mrzlico kakor tudi druge kužne bolezni. Drugo pa je z vprašanjem, ali proizvajajo svoj poseben otrov, kakor ga imajo gad, osa, pačjek. Na prvi pogled bi človek kar pritril. Marsikak občutljivec, ki je ležal v sobi, koder nevshečno brné komarji (*Culex pipiens*), namreč vstane s težko glavo in poln oteklin po polti. Drugi »seveda komaj opazijo. Sicer pa je z vsomi strupi taka: vsakemu bitju ne škodijo v enaki meri.

Komarštega strupa dolgo niso mogli dognati. Vsi strokovnjaki so enodušno domnevali, da izhaja iz sline, ki nam jo tak zajedavec spusti skozi vbod pod kožo. Toda podmeno, pa bila še tako, verjetna, so morali overoviti, kar ni prav lahka stvar: sluzne žleze so pri živalci jako neznatne. Profesorju Brücku pa je pred leti vendar uspelo, razumiti te neznansko majkine organe ter izveči iz njih precej nedoločeno trivilo, ki je vcepljeno pod kožo izzvalo iste znake kakor komarjev pik. Ker pa so bili poskusi narejeni z majhno količino, so bili izsledki negotovi, čeprav zanimivi.

Tedaj se je lotil problema dr. Mac Kinley z upom, da bi dosegel serum proti ročenemu otrovalu. Začel je z ameriško širokopoteznostjo. Onemislil si je tisoč moskitov iz vrste *aedes Aegypti*: 2000 slinavk, s tem se da že kaj opraviti. Zmešcal, precedil in steriliziral je, nato pa z iglo vceplil otrov raznim osebam. Učinek je bil zdaj boji ali manj hud, zdaj nedolžen, včasih neposreden, včasih počasen ali celo nič —

kakor če bi komarec sam deloval s svojim ritčkom.

Opravičeno je Kinley smatral, da je naposled osamil prošlji jad. Kazalo je še poiskati, bi se li dale dovzetne osebe cepiti s postopnimi dozami, da bi bile varne pred okužbo. Izid je bil negativen. Tega se je bilo nadejati, saj komarjevih pikov se ne navadiš. Deseti, dvajseti zabod ima vselej iste posledice ko prvi. Američan pa se še ni dal odlašati. Hoteč dobiti varovalni serum, je vbrizgal prvotni otrov kuncem, češ, da bi se v njih krvi stvorili antitoksini, pa zaman. Navzlic naporom imenitno opremljene, tankovestne znanosti črva ta vražja zalega še nadalje svoje postolanke nasproti kralju stvarstva. Nekam poniževalno se nam vidi, da umni človek nima drugega orožja proti tem drobnim krvosesom, kakor da se jih pridno otepa.

E. G.

Slika 1: »Komarjev strup«.

Seznanjanje z nevarnostjo komarjev v poučni reviji *Življenje in svet* (10. 1. 1930, let. 4, št. 2, str. 41).

Kakšne razsežnosti v obolenosti so imela izrazito malarična bojišča, nazorno prikaže primer solunske fronte (1916–1918). V drugi polovici leta 1916 je bilo npr. 30.000 britanskih vojakov okuženih z malarijo.³⁵ V začetku septembra 1917 se je število obolelih povečalo na 70.000.³⁶ Avtorica navaja podatke, da je bilo 4.500 obolelih na teden.³⁷ Britanska stran (in tudi druge vojskujoče se strani) je pričela izvajati preventivne ukrepe in januarja 1918 dosegla padec števila obolelih na 650 tedensko.³⁸ To število se je marca ponovno dvignilo na 1.500 obolelih tedensko in naraščalo do sredine junija. Do konca decembra se je število obolelih vojakov znižalo na 500 tedensko.³⁹ To nihanje v obolenosti je bilo verjetno povezano z aktivnostjo anofelov v različnih letnih časih. Vojska je z organiziranim zdravstvenim varstvom omejevala bolezen, medtem ko civilno prebivalstvo v tistem času še ni bilo deležno organiziranega zdravstvenega

³⁵ Topuzovska, Malaria vo Makedonija.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

varstva za zajezitev malarije. Ocenjujemo, da je kar 95 % prebivalstva tega območja bolehalo zaradi malarije.⁴⁰

Po prvi svetovni vojni – razširjenost malarije

Območje današnje Slovenije je bilo po dolgotrajni vojni močno prizadeto. Zaradi lakote in vojne izčrpanosti so se širile nalezljive bolezni. Ob koncu vojne je smrtonosni pohod pričela španska gripa. Množične migracije vojakov, beguncev in vojnih ujetnikov so povzročale prenašanje nalezljivih bolezni. Obstajala je nevarnost izbruha epidemij.⁴¹ Takšne razmere so Narodni svet spodbudile, da je v Narodni vladi za Slovenijo ustanovil oddelek za zdravstvo, ki pa ni deloval kot samostojni organ. Narodna vlada je zdravstvene zadeve podredila poverjeništvu za notranje zadeve.⁴² Zdravstvenemu oddelku je načeloval nekdanji referent pri deželnem predsedstvu, dvorni svetnik dr. Franc Zupanc (1853–1922).⁴³ Kot posvetovalni organ tega oddelka je bil imenovan deželni zdravstveni svet.⁴⁴ Opisana organizacija zdravstvene službe je obstajala do spomladi 1919. Z reorganizacijo javne uprave je večino področij prevzela osrednja vlada v Beogradu, tako tudi zdravstvo. S sklepom ministrskega sveta z dne 29. aprila 1919 je bil ustanovljen Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro, ki je bil neodvisen od Deželne vlade in neposredno podrejen Ministrstvu narodnega zdravja. Bil je edina pristojna ustanova v vseh zdravstvenih zadevah.⁴⁵ V začetku ga je vodil dr. Demeter Bleiweis (1871–1928).⁴⁶ Zdravstveni odsek je bil ukinjen, ko sta bili oblikovani ljubljanska in mariborska oblast z velikima županoma. Pri vsakem velikem županu je bil imenovan referent za sanitetno policijo in okrožne zdravnike, in sicer v Ljubljani dr. Ernest Mayer⁴⁷ in v Mariboru dr. Ivan Jurečko (1884–1964).⁴⁸

Zdravstvena služba je ob koncu vojne sprejela preventivne ukrepe za preprečevanje prenosa nalezljivih bolezni z vojakov na civilno prebivalstvo. V prvi vrsti je bilo pomembno, da so bili vračajoči se vojaki in vojni ujetniki pred odhodom v domače okolje zdravniško pregledani, okopani in ostriženi, njihova oblačila in prtljaga pa razkuženi.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Šega, Nevarni ples, str. 40.

⁴² Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 39.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam, str. 40.

⁴⁶ Šega, Nevarni ples, str. 41.

⁴⁷ V virih in literaturi nisem zasledila njegove letnice rojstva in smrti (op. avtorice).

⁴⁸ Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 42.

Vsak, ki je šel skozi ta postopek, je prejel ustrezno potrdilo. Za tiste, ki tovrstnega postopka niso bili deležni, bodisi so prišli sami ali pa so predčasno izstopili z vlaka, so morale poskrbeti domače občine.⁴⁹

Pomembno dopolnilo tovrstnih postopkov je bila propagandna dejavnost o pomenu preventivnih higienskih ukrepov. Boj z nalezljivimi boleznimi je bil dolgotrajen, tudi v jugoslovanskem okviru. Če se osredotočimo na malarijo v slovenskem prostoru po prvi svetovni vojni, viri potrjujejo navedbe že omenjenih strokovnjakov o odprti vprašanih in pomanjkanju podatkov o tej bolezni. Zdi se, da je bila malarija kljub prisotnosti v obravnavi zanemarjena. Verjetno je k temu prispevalo prav dejstvo, da v slovenskem prostoru ni pomenila takšne nevarnosti kot tuberkuloza, griža, tifus in vrsta otroških bolezni.

Iz uporabljenih virov lahko sklepamo, da malarija v slovenskem prostoru ni bila bolezen, ki bi v kritičnem obsegu ogrožala prebivalce v zdravstvenem in socialnem smislu, tako kot je bilo v drugih delih jugoslovanske države. V Sloveniji je bila namreč prisotna malarija terciarna, kar pomeni, da je bil potek bolezni lažji, zaradi česar številni verjetno niso poiskali zdravniške pomoči, ampak so si sami kupili kinin v lekarni, zato tudi pomanjkanje natančnejše statistike obolelih. V Sloveniji namreč ni bilo/ni klimatskih pogojev za razvoj težjih oblik malarije.

Usmeritev v širši jugoslovanski prostor pa pokaže drugačno sliko, saj »nihče ni pričakoval«,⁵⁰ da bo malarija dosegla takšne razsežnosti, zlasti v Makedoniji, Dalmaciji, Mačvi, Posavini in delih Črne gore, predvsem okoli Skadarskega jezera.⁵¹ Za protimalarične akcije je ministrstvo za narodno zdravje potrebovalo večje število zdravnikov, ki so imeli izkušnje z zdravljenjem malarije. Takšen poziv ministrstva je prejel tudi Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro.⁵² Odsek je tiste zdravnike na svojem območju, ki so bili med vojno zaposleni v bolnišnicah za malarične bolnike, pozval, naj se javijo ministrstvu za narodno zdravje. Zdravniki s tovrstnimi izkušnjami so imeli možnost ministrstvu navesti svoje zahteve, višino plače in kraj, kjer bi želeli opravljati delo.⁵³ Tovrstne ugodnosti so očitno odraz »obupanosti« ministrstva pri spopadanju z malarijo in s pomanjkanjem strokovnega kadra. V virih nisem zasledila podatka o odzivnosti slovenskih zdravnikov na razglas.

⁴⁹ Šega, *Nevarni ples*, str. 41.

⁵⁰ *Socijalna medicina*, str. 166.

⁵¹ Dobaja, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 123–128.

⁵² SI_ZAL LJU 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, t. e. 1693, Razglas, 23. 8. 1920. Razglas je podpisal takratni sanitetni šef Zdravstvenega odseka za Slovenijo in Istro dr. Ivan Oražen (1869–1921) (op. avtorice).

⁵³ Prav tam.

Vzrok prisotnosti malarije v slovenskem prostoru je bilo tudi dejstvo, da so Slovenci v okviru nove jugoslovanske države vojaški rok služili tudi v malaričnih krajih južne Srbije, v Dalmaciji, Makedoniji, Črni gori, Hercegovini ter v krajih ob spodnjem toku Drave, Save, Donave in Tise. Izvor bolezni so bile tudi zanemarjene regulacijske naprave, zaradi česar so nastajala močvirja, ki so bila legla komarja Anofelesa. K temu so pripomogle tudi vremenske razmere. Močno deževje in poplave so namreč prispevali k hitrejšemu razmnoževanju komarjev. Navedeni razlogi so povzročili obuditev malarije na območjih, kjer je bila v preteklosti že prisotna, in nastanek t. i. »domače malarije«, če uporabimo izraz Iva Pirca.⁵⁴

V 30. letih je opazen porast števila obolenj na Dravskem polju, v murskosoboškem, lendavskem, ljutomerskem in krškem okraju ter v okolici Črnomlja ob potoku Dobljica.⁵⁵ Primer izbruha malarije leta 1931 v rudarski koloniji neposredno ob potoku Dobljica in na močvirnatem terenu pri Kanižarici je nazoren prikaz širjenja bolezni zaradi prisotnosti okužene osebe in terena, ugodnega za razvoj komarjev, prenašalcev povzročitelja malarije. V rudnik Kanižarica je namreč prišel okužen delavec iz Šentjanža. Isto leto je bilo med delavci 50 okuženih.⁵⁶ V naslednjih dveh letih se je število še povečalo, tako da je bilo leta 1933 približno 200 obolelih oseb.⁵⁷ Malarija se je postopno razširila po celotnem črnomeljskem okraju. Okrajni sanitetni referent je ugotovil prisotnost komarja *Anopheles maculipennis*, pregled krvi obolelih v Higienškem zavodu v Zagrebu pa je pokazal prisotnost malarije terciarne.⁵⁸ Razmere so se na območju Črnomlja izboljšale, ko je banska uprava leta 1937 asanirala umetno močvirje v Kanižarici.⁵⁹

Na Dravskem polju se je malarija prav tako ponovno pojavila v večjem obsegu, pri čemer je ugodne pogoje za razvoj komarjev iz rodu *Anopheles* nudilo močvirje v okolici Pragerskega. Leta 1937⁶⁰ je bilo samo v okolici Pragerskega 17 primerov malarije. Maja istega leta je Splošna bolnišnica Maribor poročala o primerih endemične malarije v občini Zgornja Kungota.⁶¹

Malarija se je v večjem obsegu razširila tudi v lendavskem okraju, predvsem zaradi zanemarjenosti regulacijskih naprav, posledica česar je bil nastanek močvirja, ki je

⁵⁴ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 681.

⁵⁵ Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 74.

⁵⁶ Meršol, *Glavni principi*, str. 281.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 678–679.

⁵⁹ Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 74.

⁶⁰ Edini vir, ki daje podrobnejši vpogled v prisotnost malarije v Sloveniji v obdobju med svetovnima vojnoma, je osrednje delo dr. Iva Pirca, ki navaja število obolelih za leto 1937 (op. avtorice).

⁶¹ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 679.

bilo leglo komarjev. Za regulacijske naprave je skrbela Vodna zadruga Lendava, ki pa jih zaradi pomanjkanja sredstev ni mogla ustrezno sanirati. Leta 1937 je bila malarija na tem območju precej intenzivna tudi zaradi izredno deževnega vremena in s tem poplavljanja potokov. Zdravniško pomoč je poiskalo le 300 bolnikov,⁶² čeprav jih je bilo, kot rečeno, več. Malaria je pomenila precejšnjo nadlogo tudi v murskosoboškem okraju. Vzrok za endemično malarijo v tem okraju je bila močvirna zemlja ob Muri in nereguliranih potokih. Ob močnem deževju je nastalo veliko stoječih mlak, ki so bile leglo komarjev. Zdravniki so v tem okraju leta 1937 prijavili 83 primerov malarije.⁶³ Očitno je bilo to leto neugodno glede vremena. Večinoma je deževalo, pogosti so bili nalivi z nevihtami, ki so povzročili poplave. Nastajale so obsežne mlake.⁶⁴ Takšni pogoji so bili ugodni za razmnoževanje komarjev, tudi za vrsto anofeles. Na območju murskosoboškega okraja je bilo vsako leto nekaj primerov malarije, leta 1937 pa se je to število izredno povečalo. Četrtno zdravniško poročilo navaja 58 primerov bolezni z opombo, da so iz tega števila izvzeti tisti, ki so se zdravili v bolnišnici. Poročilo hkrati ugotavlja, da številni niso poiskali zdravniške pomoči, zato predvideva več obolelih.⁶⁵ Takšno odločitev nekaterih povezuje z dejstvom, da je bila malaria domačega izvora terciana lahkega značaja, saj jo je bilo mogoče hitro ozdraviti s kininom.⁶⁶ Sreski sanitetni referent je v enem svojih poročil zapisal, da prebivalci bolezni poznajo; imenujejo jo »trešlika« in ji ne pripisujejo resnosti.⁶⁷ Verjetno iz tega razloga se malaria v zdravstvenih poročilih murskosoboškega okraja za ostala leta ne omenja.

Deževno leto 1937 je bilo usodno tudi za okraj Ljutomer, kjer so bila malarična obolenja sicer redkost. Pojavljala so se predvsem pri povratnikih s služenja vojaškega roka iz južnih delov države in pri osebah, ki so bile tam kako drugače zaposlene. Obilica deževja in posledično poplave so ustvarili ugodne pogoje za razmnoževanje komarjev, prenašalcev malarije. Posebno so bile prizadete občina Štrigova in občine v okolici Ljutomera. Vasi v gornjem delu okraja malaria ni tako prizadela, ker je bila tam reka Mura regulirana. Leta 1937 je bilo v prizadetih delih okraja prijavljenih 200 primerov te bolezni.⁶⁸ Dejansko število naj bi bilo »najmanj dvakrat toliko«.⁶⁹

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam, str. 679.

⁶⁴ Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, TE6-ovoj-6-14, Četrtno poročilo o zdravstvenih razmerah v srezu Murska Sobota za leto 1937, 29. 9. 1937.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, TE6-ovoj-6-14, Nedatirano poročilo o zdravstvenih razmerah v srezu Murska Sobota. Predvidevam, da gre za drugo polovico leta 1937 (op. avtorice).

⁶⁸ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 680.

⁶⁹ Prav tam.

Vzroki ponovnega pojava malarije v krškem okraju so bili predvsem razpad asanacijskih naprav v Krakovskem gozdu, obrasli potoki in zasuti kanali; ob deževju so namreč nastajale poplave, ki so ustvarjale močvirnat teren, ugoden za razmnoževanje anofelov. Največja prisotnost malarije je bila v krajih vzdolž reke Krke.⁷⁰ Številke prijavljenih obolelih v primerjavi z drugimi okraji niso bile zaskrbljujoče. V obdobju 1930–1937 je bilo v občini Cerklje 5 oseb obolelih za malarijo, v Kostanjevici 8, v Sv. Križu 7 in v občini Št. Jernej 4.⁷¹

V ptujskem okraju pojavov domače malarije ni bilo do pomladi 1937, ko je obilno deževje očitno ustvarilo ugodne pogoje za pojav prenašalcev malaričnega parazita. V tem letu je bilo po Pirčevih podatkih 7 primerov mikroskopsko ugotovljenih avtohtonih infekcij in 27 klinično ugotovljenih.⁷² Število je presenetljivo visoko glede na podatek, da v okraju do takrat ni bilo primerov domače malarije.

Podobne razmere so bile v novomeškem okraju; sprva torej ni bilo primerov domače malarije. Od leta 1925 je opazna prisotnost komarjev, prenašalcev povzročitelja malarije, ki jih je bilo vsako leto več.⁷³ Vir ne navaja razloga za njihovo nenadno pojavljanje, ki je bilo verjetno povezano z vremenskimi razmerami. Na prehodu iz pomladi v poletje leta 1937 je v okraju 5 oseb zbolelo za malarijo terciarno.⁷⁴ V viru je premalo podatkov, da bi lahko oblikovali sklep, kaj je to število obolelih pomenilo za okraj.

Po prvi svetovni vojni so bili v Ljubljani in njeni okolici posamezni primeri malarije zaradi okužbe v južnih krajih skupne države, o čemer je že bil govor. Glede na poročilo mestnega fizikata v mestu in okolici do leta 1928 ni bilo primerov domače malarije. Leta 1928 pa je mestni fizikat v Ljubljani in okolici (Polje, Dobrunje, Studenec) ugotovil primere malarije in zapisal, da je okužba »nedvomno nastala v mestu ali okolici sami«.⁷⁵ Števila obolelih ni navedel. Pojav malarije je povezoval z vremenskimi razmerami, ki so pogojevale začasno naselitev anofelov v močvirnatih predelih. Omenjena »malarična epizoda« je bila očitno kratka, saj je ostra zima leta 1929 uničila ves zarod komarjev.⁷⁶ Kljub kratkotrajnosti pa je opozorila, da so potrebni preventivni ukrepi, saj za Ljubljano in okolico malarija ni bila popolna neznanka. Mestni fizikat je odgovorne deležnike pozval, naj uredijo regulacijo zastajajočih potokov in močvirnih predelov, zlasti na

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam, str. 681.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ SI _ ZAL LJU 708 Mesto Ljubljana, mestni fizikat 1874–1946, t. e. 3, a. e. 15, Letno poročilo o zdravstvenih razmerah v Ljubljani za leto 1937, str. 14.

⁷⁶ Prav tam.

območju občin Vič in Zgornja Šiška.⁷⁷ Malarija se je v naslednjih letih pred drugo svetovno vojno pojavila le še leta 1938.⁷⁸ Prijavljena sta bila 2 primera te bolezni, in sicer pri osebah, ki sta se okužili na območju mesta.⁷⁹ Vzroka ponovnega pojava anofelov mestni fizik Mavricij Rus ni navedel, je pa ponovno opozoril na nujnost nadaljevanja asanacije močvirnatih predelov mesta in bregov stoječih oziroma počasi tekočih voda, ki so bili ugodni za razvoj anofelov.⁸⁰

Kljub pojavljanju malarije na območju mesta Ljubljana in okolice je bilo malo znanega o prenašalcih povzročitelja malarije in njihovem razmnoževalnem ciklu. »Tako blizu nas, pa toliko neznank,« je zapisal Meršol.⁸¹ Razen dejstva, da je bil na tem območju prisoten prenašalec parazita malarije, komar iz rodu *Anopheles maculipennis*, ni bilo nič znanega: kje so legla tega komarja in kako se razmnožuje. To pomeni, da bi bilo treba na splošno poglobiti znanje o prenašalcih bolezni in se poučiti o uničevanju njihovih legel.⁸²

V Sloveniji prisotnost malarije ni pomenila takšnega zdravstvenega in gospodarskega problema kot v drugih delih jugoslovanske države in v nekaterih drugih državah (npr. Bolgarija, Italija). Zavedanje o tem je bilo prisotno, kar je razvidno tudi iz časopisja. Tako je Slovenski gospodar bralce opozarjal na nevarnost komarjev prenašalcev bolezni in jim posledice malarije (zdravstvene in gospodarske) predstavil s konkretnimi primeri.⁸³ Lahko beremo, da je bila na nekem malarijskem območju v Južni Srbiji⁸⁴ s 16.500 prebivalci potrebna stalna prisotnost 30 zdravnikov, 18 sester pomočnic in 31 razdeljevalcev kinina.⁸⁵ Gospodarske posledice malarije časnik ponovno predstavi s primerom. Sardinija je zaradi malarije izgubila okoli 500.000 delovnih dni na leto.⁸⁶ Uspešno obrambo zoper malarijo prispevek vidi v uničevanju legel komarjev z zasutjem jarkov in močvirij, torej območij, kjer so se prenašalci malarije razmnoževali. Kot uspešno sredstvo za uničevanje legel predlaga tudi petrolej.⁸⁷ Časopisni članki o

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ SI_ZAL_LJU 708 Mesto Ljubljana, mestni fizikat 1874–1946, t. e. 3, a. e. 20, Letno poročilo o zdravstvenih prilikah v Ljubljani 1944, str. 20.

⁷⁹ SI_ZAL_LJU 708 Mesto Ljubljana, mestni fizikat 1874–1946, t. e. 3, a. e. 18, Letno poročilo o zdravstvenih prilikah v Ljubljani 1941 (strani niso oštevilčene, op. avtorice).

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Meršol, Glavni principi, str. 282.

⁸² Prav tam.

⁸³ *Slovenski gospodar*, 5. 10. 1932, str. 6–7, Škodljivost komarjev.

⁸⁴ Verjetno je mišljena Makedonija, saj se v virih obravnavanega obdobja za to območje uporablja termin Južna Srbija. Območje Makedonije je bilo žarišče malarije (op. avtorice).

⁸⁵ *Slovenski gospodar*, 5. 10. 1932, str. 7, Škodljivost komarjev.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Prav tam.

malariji so navajali pomembne zgodovinske dogodke, ki jih je krojila malarija ter o katerih so pisali starogrški in starorimski pisci;⁸⁸ bralce so opozorili na smrt odkritelja povzročitelja malarije, Angleža Ronalda Rossa, ki je umrl leta 1932 v starosti 75 let,⁸⁹ in poudarjali uspešnost zdravljenja s kininom, katerega uporabo je mednarodna komisija za malarijo priporočila tudi preventivno v času malaričnega obdobja.⁹⁰ Časopisni članki, večinoma objavljeni v časopisu Slovenski gospodar, »listu ljudstvu v pouk in zabavo«, so bili informativne narave in niso izpostavljali malarije kot problema v slovenskem prostoru.

Ukrepi proti malariji

Ukrepe proti malariji so izvajali v kontekstu izgrajevanja javnozdravstvene službe po načelih socialne medicine. Začetni procesi na področju javnega zdravja v povojni Evropi so zajeli tudi novooblikovano jugoslovansko državo. V skladu s tedanjimi smernicami, po katerih so vlade evropskih držav ustanovljale ministrstva, v domeni katerih je bila skrb za ljudsko zdravje, je tudi jugoslovanska država oblikovala ministrstvo narodnega zdravja v Beogradu.⁹¹ Začetnika socialnomedicinskih nazorov v jugoslovanski državi sta bila dr. Milan Jovanović Batut (1847–1940), prvi dekan beograjske medicinske fakultete, in dr. Andrija Štampar (1888–1958), dolgoletni načelnik ministrstva narodnega zdravja.⁹² Batut, utemeljitelj socialne medicine v Srbiji, je imel velik vpliv na oblikovanje Štamparjevih socialnomedicinskih nazorov.⁹³ Štampar je svoje poglede na vlogo medicine v družbi oblikoval v publikaciji *Pet let socialno-medicinskega dela v Kraljevini SHS*, v kateri je poudaril, da skrb za nacionalno zdravje ni monopol zdravnikov,

⁸⁸ Slovenski gospodar, 10. 8. 1938, str. 5, Malarija zadržuje dobrobit človeštva.

⁸⁹ Slovenski gospodar, 28. 9. 1932, str. 1, Odkritelj povzročitelja malarije.

⁹⁰ Slovenski gospodar, 10. 8. 1938, str. 5, Malarija zadržuje dobrobit človeštva.

⁹¹ Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 23. Ministrstvo je leta 1929 izgubilo samostojnost in se priključilo resorju za socialno politiko. V: Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 20.

⁹² Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 19.

⁹³ Andrija Štampar je po koncu prve svetovne vojne na pobudo Narodnega sveta države SHS prevzel funkcijo zdravstvenega svetnika v poverjeništvu za socialno skrbstvo. V tej funkciji si je prizadeval za oblikovanje novih zdravstvenih temeljev in vzpostavljanje zdravstvenih ustanov dispanzerskega tipa. Leta 1919 je bil izvoljen za predsednika Zbora liječnika Hrvatske. Istega leta je Državo SHS zastopal na kongresu Društva narodov v Parizu, kjer je predaval o zaščiti otrok. Njegova prizadevanja za spremembe in uveljavljanje socialnomedicinskih nazorov so naredila močan vtis na Milana Jovanovića Batuta, ki ga je predlagal za načelnika Oddelka za raso, javno in socialno higieno pri ministrstvu narodnega zdravja v Beogradu. V: Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 25. Več o nalogah omenjenega oddelka v Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 40–41.

temveč so zanj odgovorni vsi ljudje. Da bi to odgovornost dosegli, pa je pomembno osveščanje ljudi o pomenu preventivnih ukrepov za preprečevanje bolezni.⁹⁴ To je v praksi pomenilo, da mora imeti zdravnik občutek za socialna vprašanja in da mora najti pot do bolnika, pri čemer ne sme delati razlik med bogatimi in revnimi.

Za praktično izvajanje omenjenih načel je Štampar potreboval večje število izobraženih in enako mislečih sodelavcev, ki bi se aktivno vključili v delo na terenu. V Sloveniji si je Štamparjeva socialnomedicinska načela prizadeval izvajati dr. Ivo Pirc (1891–1967), ustanovitelj Higienškega zavoda v Ljubljani, prvega tovrstnega zavoda v jugoslovanski državi.⁹⁵

Prvenstvena naloga tedanje jugoslovanske zdravstvene politike je bila nadzor nad nalezljivimi boleznimi in preprečevanje epidemij. Glede na to, da so se posamezna območja precej razlikovala po gospodarski razvitosti, socialnem položaju in organizaciji zdravstvene službe, ta naloga ni bila lahka. Zdravstvena služba v slovenskem delu jugoslovanske države se je razvijala in usmerjala po normah nekdanje avstrijske zdravstvene zakonodaje. Bila je tako močno zasidrana v svojem delovanju, da je bilo prilagajanje zdravstveni organizaciji v drugih delih jugoslovanske države postopno.

Na izgrajevanje javnega zdravstva so vplivali tudi tuji zgledi. Že leta 1919 je skupina jugoslovanskih zdravnikov obiskala Združene države Amerike z namenom preučiti tamkajšnje zdravstvene razmere in ustanove.⁹⁶ Rockefellerjeva fundacija⁹⁷ je podpirala domača prizadevanja pri izgrajevanju javnega zdravstva in boju proti nalezljivim boleznim ter bila zaslužna za modernizacijo jugoslovanskega zdravstva.⁹⁸ Štamparjeve ideje so fundacijo navdušile, zato je financirala vrsto zdravstvenih projektov, tudi v boju proti malariji, in pustila odločilni pečat pri obvladovanju malarije. Fundacija je v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS)/Jugoslavijo pošiljala vrsto svojih predstavnikov, ki so ji poročali o poteku preventivnih ukrepov za zatiranje nalezljivih bolezni in sploh o poteku izgrajevanja javnozdravstvene mreže. Izstopajo zlasti poročila Selskarja M. Gunna (1883–1944), nastala v letih 1924–1931.⁹⁹ Njegovo

⁹⁴ Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 42–43.

⁹⁵ Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 253.

⁹⁶ Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 20.

⁹⁷ John Davidson Rockefeller (1839–1937) je bil naftni mogotec, ki je finančno podpiral vrsto zdravstvenih projektov v različnih državah. V: Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 263. Prvi stik fundacije z območjem bodoče Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil leta 1915, ko je Rockefellerjevo poverjenišтво za vojno pomoč obiskalo Kraljevino Srbijo z namenom ocenitve zdravstvenih razmer v državi. Poverjenišтво je ugotavljalo, da kraljevina trpi zaradi epidemije tifusa in kolere, ter organiziralo pomoč. Po koncu prve svetovne vojne je fundacija pokazala velik interes za novo jugoslovansko državo. Več o tem Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 43–44.

⁹⁸ Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 20.

⁹⁹ Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 60.

Slika 2: Selskar M. Gunn, (Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 52).

najobsežnejše poročilo *Javno zdravstvo v Jugoslaviji* je nastalo leta 1924 ob njegovem drugem obisku Kraljevine SHS.¹⁰⁰ Imelo je pomembno vlogo pri sodelovanju na širši osnovi. Po tem poročilu se je fundacija odločila za korak naprej v sodelovanju in finančni pomoči posameznim zdravstvenim projektom. Tako je pričela s programom finančne pomoči pri izgradnji Šole narodnega zdravja v Zagrebu in dokončanju Centralnega higienskega inštituta.¹⁰¹ Zanimivo je, da je Gunn potovanje pričel v Ljubljani, kjer je obiskal različne socialnomedicinske institucije. Od tu je odpotoval v Celje, kjer je obiskal tamkajšnjo bakteriološko postajo, ambulatorij za venerične bolezni in Pasteurjev zavod. Sledil je obisk Topolšice, kjer je bilo zdravilišče za tuberkulozne bolnike. Njegovo strokovno potovanje se je nato usmerilo v Zagreb ter dalje v Kvarner, Dalmacijo in južnejše dele države. Med drugim je na otoku Krk spremljal potek terenskega zdravstvenega izobraževanja o malariji.¹⁰² V Trogirju se je seznanil z delovanjem Inštituta za preučevanje in zatiranje malarije, ki je bil z naredbo ministrstva za zdravstvo in ob

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam, str. 60–61.

pomoči Rockefellerjeve fundacije ustanovljen leta 1922.¹⁰³ Gunn je v poročilu posebno poglavje namenil boju proti malariji v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in Kosovu ter rezultatom raziskovanja te bolezni.¹⁰⁴

Njegovi predlogi za nadaljnje delo v jugoslovanski državi in podpora Štamparjevemu programu dela so predstavljali okvir, po katerem so bili oblikovani bodoči zdravstveni programi v Kraljevini SHS/Jugoslaviji.¹⁰⁵

Praktično delo pri zatiranju malarije je opredeljeval že omenjeni Zakon o pobijanju malarije iz leta 1931.¹⁰⁶ Zakon je državo razdelil na tri kategorije, in sicer zdravi kraji, anofelične pokrajine, v katerih so bili anofeli, a ni bilo endemične malarije, in malarični kraji.¹⁰⁷ Kategoriziranje posameznih pokrajin je izvajalo ministrstvo za socialno politiko in narodno zdravje na predlog pristojnega higienskega zavoda. Metode zatiranja malarije so potekale po dveh smernicah, in sicer zdravljenje s kininom ter preprečevanje razvoja anofelov v vseh stadijih in njihovo uničevanje.¹⁰⁸

Kljub »spregledanosti« slovenskega prostora kot malaričnega območja je bila Dravska banovina vpeta v postopke za zatiranje malarije z ustanavljanjem antimalaričnih postaj (Maribor, Črnomelj, Brežice, Dolnja Lendava), asanacijskimi deli in zdravljenjem s kininom.¹⁰⁹ Sanitarnotehnični oddelek Higienskega zavoda je s poglobljanjem strug in urejanjem rečnih bregov preprečeval poplavljanje rek, močvirjenje terena in s tem pojavljanje malarije.¹¹⁰ Viri o malariji v Sloveniji v obdobju med svetovnima vojnima, uporabljeni za potrebe prispevka, dajejo zgoraj zapisane osnovne podatke o preprečevanju malarije. Vsi so si edini, da ni jasnega pregleda nad to boleznijo, zato obstaja vrsta odprtih vprašanj. Meršol in Pirc sta opozarjala na potrebo nadzora nad boleznijo, po Pirčevih besedah »sistematične perlustracije vsega prebivalstva«.¹¹¹ Predlagal je pregled vseh šolskih otrok, ki bi pokazal indeks okuženosti. Te preglede bi izvedli le v predelih, ugodnih za razmnoževanje anoflesa in parazita, povzročitelja malarije. Vsi ugotovljeni okuženi bi pričeli z zdravljenjem, ki bi moralo biti obvezno, brezplačno in temeljito, saj v nasprotnem primeru uspeha ni mogoče pričakovati. V tistih delih, ki bi izkazali določeno stopnjo okuženosti, je Pirc predlagal obvezno

¹⁰³ Prav tam in Dobaja, Kraljevina Jugoslavija, str. 131.

¹⁰⁴ Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 62.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 63.

¹⁰⁶ *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 18. 6. 1931, Zakon o pobijanju malarije.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Več o tem v Dobaja, Kraljevina Jugoslavija, str. 129.

¹⁰⁹ Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 75.

¹¹⁰ Prav tam, str. 133.

¹¹¹ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 682.

preventivno jemanje kinina tudi za neokuženo prebivalstvo.¹¹² Meršol je opozoril na pomen aktivnega nadzora pristojnega sanitetnega referenta nad tem, ali se okužene osebe resnično zdravijo oziroma ali so že ozdravljene.¹¹³

Ivan Matko je videl problem tudi v pomanjkanju pregledne, enostavne literature za laike o zdravljenju malarije. Literature na to temo je bilo dovolj, le, kot je zapisal Matko, »tako zmedeno in nepregledno sestavljene, da se v njej skoraj samo večak spozna«.¹¹⁴ Leta 1919 je napisal brošuro *Osnovna navodila za zdravljenje malarije*, v kateri je podrobneje predstavil štiri osnovne načine zdravljenja malarije s kininom (gre za različno odmerjanje kinina glede na stopnjo obolevosti) in poudaril pomen racionalnega zdravljenja obolelih s kininom, saj s tem preprečimo ne samo širjenje malarije, ampak tudi gospodarsko škodo. Matko je naredil izračun, po katerem bi Slovenija izgubila 9–12 milijonov kron na leto, če bi vsak bolnik en mesec v letu oboleva za malarijo.¹¹⁵ Temelji tovrstnega izračuna iz vira niso razvidni, prav tako tudi drugi viri ne nudijo podatkov za primerjavo stroškov drugih bolezni, ki so jih zdravili v bolnišnicah. Za približno primerjavo lahko vzamemo podatek, da je bilo v proračunu za leto 1931/32 določenih 9,4 milijona din za oskrbne stroške siromašnih bolnikov v javnih zdravstvenih zavodih in za zdravljenje prebivalcev Dravske banovine v drugih banovinah, ki jih je morala prevzeti banovina.¹¹⁶

O pomenu kinina kot odločilnega sredstva proti malariji je prebivalstvo seznanjalo tudi časopisje. Slovenski gospodar je posredoval mnenje mednarodne komisije za malarijo, da je najuspešnejše zdravljenje proti tej bolezni dnevno jemanje 1–1,2 g kinina, in sicer 5–7 dni.¹¹⁷ Kot preventivo pa je komisija priporočala jemanje 0,4 g kinina dnevno ves čas malarične sezone.¹¹⁸ Strokovnjaki so sicer priporočali različno doziranje kinina. Gre za medicinsko strokovno vprašanje, ki ni predmet prispevka. Z navedbo omenjenega podatka želim poudariti, da je kljub različnim mnenjem o količini doziranja kinina in metodah obstajala skupna želja ozdraviti bolnike in predvsem obvladati bolezen. V ta prizadevanja je bilo treba pritegniti širši sloj prebivalstva. Pirc je poudarjal pomen aktivne udeležbe prebivalstva pri uničevanju legel anofelov

¹¹² Prav tam.

¹¹³ Meršol, Glavni principi, str. 282.

¹¹⁴ Matko, *Osnovna navodila*, str. 4.

¹¹⁵ Prav tam, str. 3.

¹¹⁶ Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita*, str. 25.

¹¹⁷ *Slovenski gospodar*, 10. 8. 1938, str. 5, Malaria zadržuje dobrobit človeštva.

¹¹⁸ Prav tam.

s pariškim zelenilom,¹¹⁹ nafto in naselitvijo ribic gambuzij v tekočih vodah,¹²⁰ ki se prehranjujejo z ličinkami komarjev.

Meršol je v prispevku *Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije s posebnim ozirom na dravsko banovino*¹²¹ podal osnovne zakonitosti širjenja malarije in dejavnike, ki jih je treba upoštevati pri raziskovanju te bolezni. Na ta način je želel širiti vedenje o bolezni z namenom njenega obvladanja. O zakonitostih širjenja malarije smo že govorili, morda še nekaj osnovnih podatkov o načelu raziskovanja malarije v določenem kraju, na kar je opozoril Meršol. V prvi vrsti je bilo pomembno poznati kraj, ki je bil predmet obravnave. Meršol je opozoril na pomen pridobitve osnovnih podatkov o kraju, in sicer podatke o nadmorski višini, značilnostih voda, agrikulturnih razmerah, klimatskih pogojih, prebivalstvu, stanovanjskih razmerah in prometnih povezavah.¹²² Svetoval je upoštevanje vseh dejavnikov, ki ustvarjajo možnosti za razvoj anofelov.

Pirc je opozoril tudi na vedno glasnejše zahteve, naj vojaških nabornikov iz nemalaričnih krajev ne pošiljajo v malarične kraje vse dotlej, dokler niso malarični kraji asanirani do te mere, da je možnost okužbe minimalna.¹²³ Očitno je bila prisotna tudi zahteva, da se okuženi vojaki vrnejo na domove le popolnoma ozdravljeni.¹²⁴ V kolikšni meri so te zahteve upoštevali, iz virov ni razvidno. Vsekakor pa bi v primeru dejanskega izvajanja pomembno prispevale k omejevanju širjenja malarije.

Uspešnost antimalaričnih akcij je Pirc pogojeval tudi z zadostnimi državnimi in banovinskimi sredstvi. Na sejah ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora in banskega sveta malarije niso posebej izpostavljali. Vključena je bila v skupino vseh bolezenskih nadlog, za zaježitev katerih sta oblasti in kasneje banovina namenili velik del proračunskih sredstev.¹²⁵ Če ponovno vzamemo za primer proračun za leto 1931/32, vidimo, da so bila proračunska sredstva v okviru zdravstvene preventive namenjena asanaciji vasi, adaptaciji zdravstvenih domov in šolskih poliklinik, zatiranju nalezljivih bolezni, plačevanju stroškov zdravljenja siromašnih v zdraviliščih in zdravil revnim dijakom ter dodatnemu izobraževanju in štipendiranju zdravstvenega osebja.¹²⁶

¹¹⁹ Bakrov(II) acetoarsenit, anorganska spojina, ki kristalizira v strupen zelen prah. V: [https://hr.wikipedia.org/wiki/Bakrov\(II\)_acetoarsenit](https://hr.wikipedia.org/wiki/Bakrov(II)_acetoarsenit).

¹²⁰ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 682.

¹²¹ Meršol, *Glavni principi*, str. 276–283.

¹²² Prav tam, str. 277–279.

¹²³ Prav tam.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Več o tem Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita*, str. 25–74.

¹²⁶ Prav tam, str. 25.

Uspešnost antimalarične akcije je bila odvisna tudi od sodelovanja različnih institucij in strokovnjakov, predvsem pa samega prebivalstva.¹²⁷

Jugoslovanski državi v obdobju med svetovnima vojnama ni uspelo zatreti malarije, ji je pa uspelo zmanjšati njeno intenziteto s kurativnimi in preventivnimi ukrepi. V Jugoslaviji je bila malarija izkoreninjena šele v 70. letih 20. stoletja, in sicer predvsem po zaslugi uporabe novega kemičnega sredstva, insekticida DDT.¹²⁸

Zaključek

Malarija je bolezen, ki jo v prvem trenutku povezujemo s tropskimi kraji in se nam zdi daleč stran. Podrobnejši pregled virov pa pokaže, da je bila malarija v obdobju med svetovnima vojnama velik gospodarski in socialni problem jugoslovanske države. Zakon o malariji iz leta 1931 in jugoslovanska strokovna literatura Slovenije nista obravnavala kot malaričnega območja, čeprav so bolezen omenjali že starejši pisci. Malarija na območju Slovenije ni pomenila hujšega zdravstvenega, socialnega in gospodarskega problema, zato je zavedanje o njeni prisotnosti tudi v tem delu jugoslovanske države stopilo v ozadje. Slovenski strokovnjaki iz obdobja med svetovnima vojnama so opozarjali, da glede malarije v Sloveniji ostaja vrsta odprtih vprašanj; predvsem ni bilo pregleda nad boleznijo, kar so pripisovali njenemu značaju, saj ni povzročala hujših obolenj. Na območju Slovenije je bila namreč prisotna malarija terciana. Kljub odprtim vprašanjem in nepreglednosti v zvezi s to boleznijo se je slovenski del jugoslovanske države v preventivne postopke proti bolezni vključil z ustanavljanjem antimalaričnih postaj in asanacijskimi deli. Ta dela so potekala v kontekstu izgrajevanja javnozdravstvene službe, katere temelji so bili socialnomedicinski.

¹²⁷ Meršol, Glavni principi, str. 283.

¹²⁸ Topuzovska, Malaria vo Makedonija. DDT oziroma 4,4-diklorodifeniltriklorometan je insekticid, ki so ga uporabljali za zatiranje komarja, prenašalca malarije. Njegova uporaba je bila razširjena zlasti med drugo svetovno vojno, ko so z njim posipavali vojake in civiliste, da bi preprečili širjenje tifusa in malarije. Po vojni se je uporaba razširila zlasti v kmetijstvu. V: <https://eucbeniki.sio.si/kemija3/1256/index5.html>.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

ZAL LJU 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura.

ZAL LJU 708 Mesto Ljubljana, mestni fizikat 1874–1946.

ZAL, enota Kranj TRŽI, Občina Tržič 1850–1945.

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, TE6-ovoj-6-14.

Časopisje

Slovenec, 7. 10. 1918, let. 56, št. 230, str. 5, Ljubljanske novice.

Slovenski gospodar, 5. 10. 1932, let. 66, št. 41, str. 6–7, Škodljivost komarjev.

Slovenski gospodar, 28. 9. 1932, let. 66, št. 49, str. 1, Odkritelj povzročitelja malarije.

Slovenski gospodar, 10. 8. 1938, let. 72, št. 32, str. 5, Malarija zadržuje dobrobit človeštva.

Tiskani viri

Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, 18. 6. 1931, Zakon o pobijanju malarije.

Spletni viri

<http://www.drustvo-bpnb.si/index.php/nalezljive-bolezni/232-malarija> (pridobljeno 22. 11. 2021)

<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi353568/> (pridobljeno 23. 11. 2021).

[https://hr.wikipedia.org/wiki/Bakrov\(II\)_acetoarsenit](https://hr.wikipedia.org/wiki/Bakrov(II)_acetoarsenit) (pridobljeno 20. 12. 2021).

<https://eucbeniki.sio.si/kemija3/1256/index5.html> (pridobljeno 20. 12. 2021).

Literatura

Boualam, Mahmoud A. in Pradines, Bruno in Drancourt, Michel in Barbieri, Remi: Malaria in Europe: A Historical Perspective. *Frontiers in Medicine, Sec. Pathology*, vol. 8, 30. junij 2021. DOI: 10.3389/fmed.2021.691095

<https://www.frontiersin.org/articles/> (pridobljeno 31. 3. 2023).

Černy: Malarija i borba protiv nje u SHS. *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog Liječničkog Vjesnika*, 49, 1927, br. 1, str. 16–17.

- Dobaja, Dunja: Kraljevina Jugoslavija v boju proti malariji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 61, 2021, št. 3, str. 117–139.
- Dobaja, Dunja: *Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919 do 1945 na območju Dravske banovine: doktorska disertacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Filozofska fakulteta v Ljubljani, 2013.
- Dobaja, Dunja: *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Dugac, Željko: *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Gril, Ana: Celje, mesto, ki je v svet poslalo vojake, prejelo pa ranjene in obolele. Raziskovalna naloga, 2018, str. 32. V: <https://www.knjiznica-celje.si/raziskovalne/> (pridobljeno 1. 12. 2021).
- Karlin, Mirko: Malaria v Ljubljani pred sto leti. *Zdravniški vestnik: strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini*, 10, 1938, št. 4, str. 141–148.
- Krajnc, Ivan: Klinični oddelek za interno medicino. *Splošna bolnišnica Maribor 1799–1999* (ur. Cirila Toplak). Maribor: Univerzitetna knjižnica Maribor, 2001, str. 112–118.
- Matko, Ivan: *Osnovna navodila za zdravljenje malarije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1919.
- Meršol, Valentin: Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije s posebnim ozirom na dravsko banovino. *Zdravniški vestnik: strokovno glasilo slovenskega zdravništva*, 5, 1933, št. 8–9, str. 276–283.
- Pirc, Ivo: *Zdravje v Sloveniji II.: zdravstvene prilike in delo higijenskih ustanov v Sloveniji 1922–1936*. Ljubljana: Higijenski zavod v Ljubljani, 1938.
- Radošević, Milan: *Smrt na krilima siromaštva. Tuberkuloza i malaria u Istarskoj provinciji 1918–1940*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.
- Socijalna medicina: Zdravstvena politika naše države. *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«*, 47, 1925, br. 7, str. 166–167.
- Šega, Judita: Nevarni ples nalezljivih bolezni. *Slovenci, začenjajo se novi časi... (1918–1920)* (ur. Judita Šega). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2018, str. 40–43.
- Šimac, Miha in Keber, Katarina: »Patriae ac humanitati!«: *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Topuzovska, Gabriela: Malaria vo Makedoniji vo periodot od prvata svetska vojna do nejzinoto iskorenivanje vo 1973 godina, posredovala avtorica aprila 2020.
- Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

Malaria in Slovenia between the World Wars

The article deals with the occurrence of malaria in the Slovenian part of Yugoslavia during the period between the world wars. Malaria was already present in Slovenia before that: Marko Grbec, a town physician of Ljubljana, wrote about it at the turn of the eighteenth century, and Johann Weikhard von Valvasor was the first to write about malaria in the area of Črnomelj in the seventeenth century. Malaria also affected Prekmurje, the Lower Sava Valley, and the Drava Plain. Although it gradually declined with the draining and regulation of streams and remained dormant until the First World War, it was still present in people's consciousness. The First World War led to a mixing of populations (soldiers, refugees, prisoners of war) and constant military movements from various battlefields, which contributed to the spread not only of malaria but of all infectious diseases. The area of modern Slovenia was severely affected by disease, famine, and overall battle fatigue after the prolonged war. Soldiers returning from malaria-infected areas (e.g., the Balkan and the Piave battlefields) acted as carriers and a source of further infections. The re-emergence of malaria in Slovenia was also linked to the outbreaks of 'domestic malaria' in weather conditions favourable for the breeding of anopheles mosquitoes, the vectors of the parasite causing malaria in humans. The Malaria Eradication Act of 1931 did not regard the Drava Banovina as a malaria risk area because the disease did not pose the same health, social, and economic problems in Slovenia as in malaria areas elsewhere in Yugoslavia. Slovenia was affected by tertian malaria, a milder form of the disease that could be cured quickly with early quinine treatment. This is precisely why there was no detailed statistical overview of the disease in the interwar period. The sources only provide the number of cases reported by doctors, stating that this is an approximate figure. Many people cured themselves with quinine, which was readily available in pharmacies. Nonetheless, this was not the reason why the disease was overlooked. Malaria was present, and experts warned of the need for disease surveillance, quinine treatment, the destruction of breeding sites for anopheles larvae, and sanitation work. Slovenia joined anti-malaria campaigns as part of Yugoslavia. Preventive procedures were carried out in the context of building a public health system on the foundations of social medicine.

BLAŽ ŠTANGELJ

Slovenska centralna vojno partizanska bolnica*

Začetki in značilnosti Slovenske centralne vojno partizanske bolnice (SCVPB)

Spomladi 1942 se je zaradi intenzivnejše dejavnosti partizanske vojske pokazala potreba po ureditvi stalne zdravstvene oskrbe za partizanske ranjence in bolnike. Postopoma je do konca maja 1942 iz okupirane Ljubljane odšla prva skupina zdravstvenih delavcev (15 zdravnikov, 1 medicinec in 1 zobotehnik), ki so se pridružili partizanski vojski. Začetek organizacije zdravstvene oskrbe za ranjence in bolnike v Kočevskem rogu je pomenila konferenca v začetku junija 1942 v Tisovcu v Suhi krajini, kjer so se nekateri zdravniki srečali s predstavniki vodstva partizanske vojske. Dr. Pavla Lunačka - Igorja so na tem srečanju določili, naj v Kočevskem rogu najde primeren prostor in tam uredi bolnico. Odločil se je za gozdarsko kočo na Daleč hribu, kjer so do sredine junija 1942 uredili bolnico ter nato sprejeli prve ranjence. Formalno je bila ta bolnica ustanovljena 22. junija 1942 kot sanitetna postaja 11. Določena je bila za sprejemanje težjih ranjencev in imenovati so jo začeli Centralna. Delovala je do 16. avgusta 1942, ko jo je med ofenzivo našla in požgala italijanska vojska. Osebe in pacienti so se pred tem umaknili v skrito vrtačo pod Daleč hribom in tam brez žrtev preživeli ofenzivo.¹ Ta je bila znak, da je treba bolnice graditi na skritih lokacijah v gozdovih, stran od

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0281: *Politična zgodovina*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

¹ Lunaček, Kako sem prišel v partizane, str. 119–120, str. 122–127. Jarc, *Partizanski Rog*, str. 246–250. Konjajev, *Zvestoba Hipokratu*, str. 86–87, str. 90–92. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev v SCVPB*, str. 14–15, str. 33–34. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 38–41, str. 45–47. Novak, *Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe*. Knjiga 1, str. 18–22.

objektov, studencev in znanih kraških jam, vrisanih na vojaške zemljevide.² Graditi so začeli konspirativne partizanske bolnice, ki »so bile ure hoda oddaljene druga od druge, nekatere so stale na težko dostopnih mestih, druge pa komaj za lučaj od poti – skratka tam, kjer bi jih najmanj pričakoval. V tem je bila njihova varnost.«³

Za prikrivanje objektov bolnice, poti do njih in sledi hoje ter prinašanje materiala in ranjencev so izvajali vrsto ukrepov, ki so jih imenovali konspiracija. Njihovo dosledno izvajanje je omogočilo največjo varnost vsake bolniške postojanke.⁴ Pot v bolnico, ki se je odcepila od znane steze ali kolovoza, je morala biti neopazna. Tako so prvi del skrivne poti v bolnico naredili skozi gosto grmovje, čez ležeč hlod ali skale brez mahu, pomagali so si tudi z deskami. Morebitne sledi so zakrili oziroma zakamuflirali.⁵

Slika 1: Dvižna lestev za dostop do ene od postojank v Kočevskem rogu (Foto: neznan. Hrani: MNZS, inv. št. 1094/36).

V snegu so izvajali posebne ukrepe za prikrivanje sledi ali pa so bolnice zasnežili. To je pomenilo, da so jih napolnili s pacienti, založili s potrebščinami in hrano ter nato ves transport do njih prekinili do pomladi oziroma dokler sneg ni skopnel. Ukrep zasnežitve bolnice so določili za vsako bolnico posebej ali za več skupaj, glede na število ranjencev, potrebe in zaloge hrane. Za dostop do bolnice v snegu so naredili krožne poti, ki bi morebitnega sovražnika odvedle stran od bolnice. Skrita pot v bolnico se je

² Jarc, *Partizanski Rog*, str. 251. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 21.

³ Milčinski, *Mi pa nismo se uklonili*, str. 409.

⁴ Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 35. Rifelj, Saje, Štangelj, *Zdravljeni v zavetju gozda*, str. 25. AS 1860, š. 14, p. e. 281, Okrožnica, 6. 12. 1943.

⁵ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 251, 259. AS 1860, š. 42, p. e. 730, Uprava SCVPB, 1. 7. 1943, Hišni red na postojanki.

odcepila od krožne poti. Odcep je moral biti še posebno zakrit. Pri tem so si pomagali tudi z dviznimi mostički ali lestvami. Sledi so zakrivali s sejanjem snega skozi sito ali mrežo za posipavanje peska ali pa so ga zgladili z metlo. Pri tem je bila potrebna iznajdljivost, da ni bilo mogoče opaziti razlike med nasutim in naravno zapadlim snegom.⁶

Gradbeni material za postavitev lesenih objektov bolnic in njihovo opremo so pridobili iz gozda (smrekova debla za bruna in skodle, lubje) in opuščenih ter požganih vasi (žebliji, okna, vrata, opeka in plošča za štedilnik).⁷

Osnovni objekt bolnice je bila baraka za ranjence. Od začetka je bilo v njej tudi osebje. V prvih dveh konspirativnih bolnicah, ki sta bili zgrajeni jeseni 1942, je baraka v tlorisu merila 6 x 6 metrov.⁸ Ugotovili so, da te mere osnovne barake niso najustreznejše. Spomladi 1943, ko so gradili nove bolnice, so gradili osnovno barako za ranjence v velikosti 10 x 7 metrov, z ločenimi ležišči, dvignjenimi od tal, mizo na sredini, polico nad ležišči ter policami za sanitetni material in instrumente.⁹ V tistem času se je oblikoval način gradnje oziroma tip barak, ki so jih izdelovali v konspirativnih partizanskih bolnicah v Kočevskem rogu, kar dr. Janez Milčinski - Peter opiše takole: »*Le ta je bila okrog 10 metrov dolga, do 7 metrov široka in 2 do 3 metre visoka. Streha je na obeh daljših straneh segala skoro do tal; na enem koncu so bila vrata, na drugem okno. Razen okna na koncu so bile vir dnevne svetlobe še line v strehi. Stene so bile iz grobo obtesanih debel, streha iz skodel. Takšna baraka, postavljena v dno globače, pokrita povrh strehe s smrečjem, je res mogla ostati neopažena, dokler nisi z nosom trčil ob njo.*«¹⁰

Vsako bolnico je sestavljalo več lesenih barak oziroma objektov, ki so jih gradili postopoma, v skladu s potrebami in materialom, ki je bil na voljo. Poleg osnovne barake so zgradili kuhinjo, skladišča, nadstreške in barako za osebje. V nekaterih bolnicah so leta 1944 zgradili tudi operacijsko barako in dodatne barake za paciente. V okolici bolnic so zgradili podzemna skrivališča oziroma bunkerje za primer nevarnosti. Število objektov se od bolnice do bolnice razlikuje.¹¹

Pozornost so posvečali tudi dimu, ki bi bolnico lahko izdal. Temu so prilagodili čas kuhanja in kurjenja peči za ogrevanje. To so morali občasno omejiti na nočni in zgodnji

⁶ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 251. Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 409. Lunaček, Kako sem prišel v partizane, str. 130. Rifelj, Saje, Štangelj, *Zdravljeni v zavetju gozda*, str. 26–27. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 21–22. AS 1860, š. 14, p. e. 287, Okrožnica Glavne uprave SVPB VII. korpusa, 27. 11. 1944. AS 1860, š. 16, p. e. 337, Uprava SCVPB, 17. 11. 1943, Postojanki Jelenbreg, navodila v snegu.

⁷ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 407–408.

⁸ Lunaček, Kako sem prišel v partizane, str. 127–128.

⁹ AS 1860, š. 85, p. e. 961, Lunaček: Kako sem prišel v partizane, str. 18.

¹⁰ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 407–408.

¹¹ AS 1860, š. 87, p. e. 989, Tehnično poročilo o gradnji konspirativnih bolnic. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 35. Jarc, *Partizanski Rog*, str. 264.

jutranji čas. Pomagali so si tudi tako, da so dim po ceveh speljali med skale, pokrite z dračjem in mahom. Dim se je tako ohladil in se ni dvigal nad drevesne krošnje. Les za gradnjo in kurjavo so morali prinesiti iz daljne okolice bolnice, da bi bližnja okolica bolnice ostala nespremenjena in da bi nanjo kazalo čim manj sledi. Obenem je bila težava v tem, da so se v okolici bolnice povečale sledi, ki so kazale na njeno prisotnost.¹²

Sprejem ranjencev in bolnikov je potekal prek javk. To so bila dogovorjena mesta, do koder je vojaška enota prinesla ali z vozovi pripeljala ranjence in bolnike. Iz javke do bolnice jih je, z zavezanimi očmi, preneslo ali pospremila osebje bolnice. Ozdraveli so na isti način, v zgodnji jutranjih urah, pred sončnim vzhodom, odhajali iz bolnice.¹³

Na območju Kočevskega roga je med oktobrom 1942 in majem 1945 delovalo več konspirativnih bolnic, ki so jih večinoma imenovali postojanke ali oddelki. Različno oddaljene druga od druge so bile postavljene na območju s premerom 15 kilometrov. Vsaka je imela svoje vodstvo, bolničarje in pomožno osebje. Povezane so bile pod nazivom Slovenska centralna vojno partizanska bolnica (SCVPB) in imele enotno upravo, torej Upravo SCVPB. SCVPB je imela več razvojnih stopenj. Uvajali so razne izboljšave, tako pri zdravljenju ranjencev in bolnikov kot pri opremljenosti in gradnji posameznih postojank. Uprava SCVPB je skrbela za organizacijo postojank, pošiljala razne dopise in navodila, razporejala zdravstveno in pomožno osebje ter obveščala postojanke o nevarnosti prihoda sovražnika. Vodila sta jo upravnik, ki je bil zdravnik,¹⁴ in politkomisar. Enako sta posamezno postojanko vodila vodja postojanke, ki je bil navadno zdravnik, lahko tudi dobro izučen bolničar, in politkomisar. Vodstva postojank in Uprave SCVPB so se srečevala na mesečnih konferencah, na katerih so obravnavali tekoče medicinske in organizacijske zadeve. Vsaka postojanka je imela različno število bolničarjev in pomožnega osebja. SCVPB so povečini sestavljale konspirativne bolnice oziroma postojanke, v določenih obdobjih pa je imela tudi le delno konspirativne.¹⁵ Bolnice so imele skrita, zavajajoča imena.¹⁶

¹² Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 415–416. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 30.

¹³ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 414. AS 1860, š. 42, p. e. 730, Uprava SCVPB, 1. 7. 1943, Hišni red na postojanki ... Lašče. AS 1860, š. 41, p. e. 716, Dopis Uprave SCVPB, vsem oddelkom, 19. 1. 1944. Lunaček, *Naše partizanske bolnišnice*, str. 133. Jarc, *Partizanski Rog*, str. 259–260.

¹⁴ Upravniki SCVPB po časovnem vrstnem redu: dr. Pavel Lunaček - Igor, dr. Rudolf Obračunč - Cedrik, dr. Igor Tavčar - Mita, dr. Ruža Šegedin - Meta (Jarc, *Partizanski Rog*, str. 273. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 41–42).

¹⁵ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 273. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 32–42. Ferenc, *Baza 20 in bolnišnica Jelendol in Zgornji Hrastnik*, str. 21. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 16–17.

¹⁶ Lunaček, *Naše partizanske bolnišnice*, str. 133. AS 1860, š. 42, p. e. 730, Uprava SCVPB, 1. 7. 1943, Hišni red na postojanki ... Lašče.

Slika 2: Objekti partizanske bolnice Jelendol. V ospredju je baraka za ranjence (Foto: Blaž Štangelj, 23. 4. 2022).

Postojanke Slovenske centralne vojno partizanske bolnice in njihovo delovanje

SCVPB so sestavljale naslednje bolnice oziroma postojanke. Prva konspirativna bolnica v Kočevskem rogu je bila bolnica Jelenbreg, ki je bila dograjena oktobra 1942. Konec oktobra 1942 je bila zgrajena še bolnica Jelenžleb.¹⁷ Leta 1943 so bile zgrajene naslednje konspirativne bolnice: Vinica, Spodnje Lašče, Pugled, Jelendol, Stari Log, Zgornje Lašče (po koncu oktobra 1943 so jo imenovali Lašče), Lesen Kamen in njen posebno zakrit del, imenovan Gaj, Zgornji Hrastnik in Spodnji Hrastnik. Bolnico Jelenžleb so aprila 1943 opustili, saj so ocenili, da ni na najbolj varnem kraju. Odtlej so jo uporabljali za skladišče. Leta 1943 sta bila vzpostavljena dva oddelka za okrevajoče oziroma rekonvalescente. V opuščeni in deloma požgani vasi Smrečnik je februarja 1943 začel delovati oddelek Hrastnik, v opuščeni in deloma požgani vasi Štale pa poleti 1943 oddelek Škrilj. Prazen oddelek Hrastnik je junija 1943 požgala in uničila italijanska vojska. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 so uredili tako imenovani dolinski bolnici v Toplicah (danes Dolenjske Toplice) in vasi Novi Tabor pri Črmošnjicah. Dolinski bolnici sta bili potrebni zaradi večjega števila ranjencev, ki bi sicer preobremenili konspirativne postojanke SCVPB v Kočevskem rogu. Prav tako

¹⁷ Lunaček, *Kako sem prišel v partizane*, str. 127–128. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 34, 42–43. Jarc, *Partizanski Rog*, str. 252–254. Štangelj, *Bolnica Jelenbreg*, str. 6, 14–16.

bi lahko poslabšali konspiracijo postojank SCVPB. Dolinski bolnici sta delovali do nemške ofenzive v drugi polovici oktobra 1943. Med to ofenzivo je nemška vojska našla in požgala skladišče v nekdanji bolnici Jelenžleb, izpraznjen oddelek Škrilj, izpraznjeno bolnico v Novem Taboru in izpraznjeno bolnico Spodnje Lašče. Našli so tudi bolnico Pugled, v kateri je ostalo 21 nepremičnih ranjencev, ki jih zdravstveno osebje ni moglo rešiti. Nemška vojska je ranjence pobila in skupaj z bolnico zažgala. Decembra 1943 je bila dograjena postojanka Draga, ki pa kot bolnica ni bila uporabljena. Nekaj časa je bil v njej Sanitetni oddelek Glavnega štaba. Spomladi 1944 so v vasi Planina uredili oddelek za rekonvalescente. Ime oddelka je bilo identično imenu vasi. Avgusta 1944 je začela delovati še konspirativna bolnica Ajdovec. Imela je še posebno zakrito enoto, imenovano Novi ali Mali Ajdovec, ki je prve težke ranjence sprejela sredi novembra 1944. Ob zadnjem vdoru nemške vojske v Kočevski rog aprila 1945 je ta odkrila in požgala bolnico Ajdovec in bolnico Zgornje Lašče. Ti bolnici od začetka marca 1945 nista več sprejemali ranjencev in so ju postopoma izpraznili.¹⁸ K SCVPB so 26. marca 1945 priključili še konspirativno bolnico Kremen. Ta je pred tem spadala v Slovensko vojno partizansko bolnico Bobovec (SVPB-B), ki pa so jo 20. marca 1945 ukinili kot samostojno bolnico ter osebje in material priključili SCVPB.¹⁹ Za zbiranje ranjencev ter oskrbo ranjencev, bolnikov in invalidov, ki so bili namenjeni za evakuacijo z zavezniškimi letali, so v SCVPB leta 1944 uredili evakuacijsko bazo v Srednji vasi.²⁰

Postojanke SCVPB je s hrano in drugimi potrebščinami oskrbovala Intendanca SCVPB. Ustanovljena je bila januarja 1943 v vasi Poljane (danes Kočevske Poljane). Njen sedež so spomladi 1943 prenesli v Stare Žage. Februarja so jo preimenovali v Ekonomat SCVPB.²¹ Bolnice oziroma postojanke SCVPB so bile od poletja 1943 razdeljene na zahodni in vzhodni sektor, vsak s svojim nadzornim zdravnikom. To je bil izkušen zdravnik z znanjem kirurgije, ki je redno hodil po postojankah svojega sektorja, svetoval, pomagal pri načinih zdravljenja in organizacijskih zadevah ter o tem poročal na konferencah vodstev SCVPB.²² Sektorja sta prinesla tudi postopno oblikovanje posebnih bolniških oddelkov, kjer so obravnavali določeno vrsto pacientov, ki so prek triaže prihajali vanje. Začetki diferenciacije bolnic segajo v poletje 1943, dokončno pa je bila vzpostavljena poleti 1944. Občasno omenjene razdelitve niso mogli

¹⁸ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 255–256, 258, 262–271. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 37–39, 44–59. Ferenc, *Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrastrnik*, str. 22–23. Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 34, 113–117.

¹⁹ Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 18, 192.

²⁰ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 275. Milčinski, *Mi pa nismo se uklonili*, str. 451. Ravnihar, *Oris razvoja Slovenske centralne vojno partizanske bolnišnice*, str. 83.

²¹ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 275. AS 1860, š. 40, *Dopis Uprave SCVPB*, 11. 2. 1944.

²² Milčinski, *Mi pa nismo se uklonili*, str. 453–455. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 38–39. Jarc, *Partizanski Rog*, str. 273. AS 1860, š. 85, p. e. 961, Lunaček: *Kako sem prišel v partizane*, str. 21.

izvajati zaradi zime in s tem povezane konspiracije ali zaradi prihoda velikega števila ranjencev.²³ Kot je zapisal dr. Janez Milčinski - Peter, »so prednosti diferenciacije očitne: uvedba enotne doktrine in specialnejših metod zdravljenja, lažja razporeditev zdravnikov, večja udobnost za bolnike, preprečevanje epidemij v bolnišnicah«.²⁴

Bolnike z nalezljivimi boleznimi so sprva zdravili v bolnici Vinica, kjer so v ta namen od 1. decembra 1943 imeli izolirano barako za 8 bolnikov. Bolnike je oskrboval bolničar, ki je bil ločen od ostalega bolniškega osebja. V tej baraki so tudi kuhali dietno hrano ter prali perilo bolnikov z nalezljivimi boleznimi.²⁵

Bolnica Lesen kamen je bila od poletja 1943 do jeseni 1944 določena za oskrbo invalidov in tuberkuloznih bolnikov ter zdravljenje lažjih ranjencev, kjer se je pričakovalo dlje časa trajajoče zdravljenje.²⁶ V drugi polovici oktobra 1944 so iz bolnice Vinica v bolnico Lesen kamen preselili bolnike z nalezljivimi boleznimi.²⁷ Odslej so se v tej bolnici zdravili le tovrstni bolniki, med katerimi so prevladovali oboleli s trebušnim tifusom.²⁸

Rekonvalescenti iz konspirativnih bolnic so bili od pomladi 1944 nastanjeni v postojanki Planina. Poleg tega so oskrbeli lažje ranjence in imeli v izoliranih barakah nameščene bolnike z odprto pljučno tuberkulozo.²⁹ Bolnice Vinica, Zgornji Hrastnik,

²³ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 453–455.

²⁴ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 455.

²⁵ Novak, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe. Knjiga 1, 310, Kronika bolnice Vinica, 3. 3. 1944. Kalinšek, Zdravljenje ranjencev, str. 44.

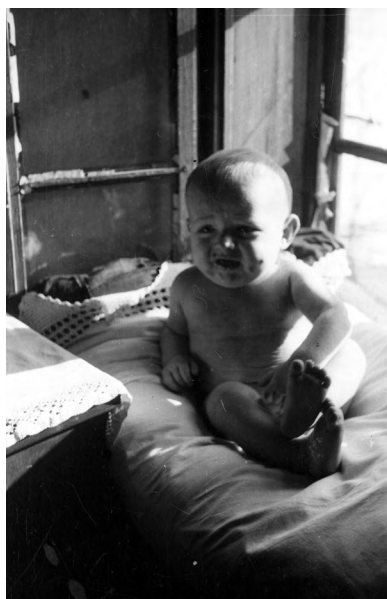
²⁶ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 453–454. Jarc, Partizanski Rog, 469. AS 1860, š. 30, p. e. 611, Številčno stanje pacientov, nov. 1943–avg. 1944. Novak, Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe. Knjiga 2, 8, Poročilo nadzornega zdravnika vzhodnega sektorja SCVPB, 1. 7. 1944.

²⁷ AS 1860, š. 12, p. e. 238, Dopis Uprave SCVPB vodstvu post. Vinica, 15. 10. 1944. Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 454. Kalinšek, Zdravljenje ranjencev, str. 60.

²⁸ AS 1860, š. 30, p. e. 611, Številčno stanje pacientov, nov. 1944–mar. 1945. AS 1860, š. 15, p. e. 306, Dopis post. Vinica za Upravo SCVPB, 10. 4. 1945.

Trebušni tifus je »kužno obolenje, ki ga povzroča posebni bacil, bacil tifusa ali tifusni bacil. [...] Tifus se širi ali z neposrednim dotikom bolnika ali z njegovimi iztrebki. Bacili pridejo na povrtnino, na sadje, v studence in vodnjake; tako se bolezen širi ter se včasih razplamti v epidemijo. Najnevarnejši raznašalci tifusa so bacilonosci. [...] Bacili tifusa se drže v sluznici črevesa in tam povzročajo razjede. Bolniki imajo ponajveč drisko, le včasih so zaprti. Tifusni bacili izločajo strupe, ki preidejo v druge organe, povzročajo glavobol, živčnost, nespečnost, neješčost, zbitost, vročino do 40°, ki se polagoma dviga ter ostane na višini nekako dva tedna, nakar polagoma pada. Bolezen traja kake štiri tedne, toda bolnik mora tudi po tem času še ležati in biti pod zdravniškim nadzorstvom, ker se bolezen rada povrne in povzroči komplikacije [...]. [...] Zdravljenje tifusa obstoji prvenstveno v ležanju in v lahki hrani. Proti vročini se rabijo mlačne kopeli in celotni ovitki. Ob epidemijah je potrebno zaščitno cepljenje« (Černič, Zdravstveni priročnik, str. 219).

²⁹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 453–454. Jarc, Partizanski Rog, str. 470. Kalinšek, Zdravljenje ranjencev, str. 59.

Slika 3: Otrok, rojen v porodnišnici Spodnji Hrastnik (Foto: Janez Milčinski - Peter, pomlad 1944. Hrani: MNZS, inv. št. 1226/39).

Jelendol in Ajdovec so bile namenjene težjim ranjencem, ki so potrebovali kirurško zdravljenje.³⁰

V bolnico Spodnji Hrastnik so sprejemali lažje ranjence in interne bolnike. Med aprilom 1944 in začetkom maja 1944 so zgradili posebno barako, v kateri so uredili porodnišnico. Sestavljena je bila iz porodne sobe, kopalnice in dnevnega prostora, kjer je bilo 12 postelj za matere in 12 posteljic za dojenčke.³¹ Med majem 1944 in marcem 1945 se je v porodnišnici Spodnji Hrastnik rodilo 45 otrok, od katerih so trije umrli. Skupno se je v SCVPB rodilo 54 otrok. Pred ureditvijo omenjene porodnišnice se je v SCVPB rodilo 8 otrok, in sicer leta 1943 (avgust in oktober) dva otroka v bolnici Jelenbreg, januarja 1944 dva in aprila 1944 eden v bolnici Vinica ter aprila 1944 trije otroci v bolnici Zgornji Hrastnik. V tej bolnici se je en otrok rodil še januarja 1945.³²

³⁰ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 454. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 60. AS 1860, š. 12, p. e. 233, Dopis Uprave SCVPB vodstvu Ekonomata SCVPB, 11. 11. 1944. AS 1860, š. 15, p. e. 306, Dopis post. Vinica za Upravo SCVPB, 16. 10. 1944. Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 58.

³¹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 454. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 182–183. Grosman, *Partizanska zdravnica*, str. 47–48. Grosman, *Nekoč je bilo*, str. 53–55. Rifelj, Saje, Štangelj, *Zdravljeni v zavetju gozda*, str. 53–55.

³² AS 1860, š. 37, p. e. 671, Seznam novorojenčkov. AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik. Štangelj, *Bolnica Jelenbreg*, str. 44–46.

Dr. Božena Grosman v spominih zapiše, da je bilo v porodnišnici Spodnji Hrastnik rojenih 53 otrok. Podatek se razlikuje s seznamom novorojenčkov v SCVPB. Podatki iz tega seznama so uporabljeni v besedilu zgoraj (Grosman, *Partizanska zdravnica*, str. 52).

Organizacijsko so bile postojanke SCVPB podrejene vodstvu slovenske partizanske vojske. Od julija 1941 je bil pri Glavnem poveljstvu slovenskih partizanskih čet za saniteto zadolžen sanitetni referent. Večje potrebe in vojaške razmere so septembra 1943 privedle do reorganizacije, pri kateri je bil 12. septembra ustanovljen Sanitetni odsek Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS), ki se je kmalu preimenoval v Sanitetni oddelek. Od novembra 1943 ga je vodil dr. Franc Novak - Luka, njegov namestnik in glavni kirurg pa je bil dr. Bogdan Breclj. V okviru tega odseka oziroma oddelka je delovala tudi sekcija za bolnice, ki jo je vodil dr. Pavel Lunaček - Igor.³³ SCVPB je bila tej sekciji upravno podrejena do 22. julija 1944, ko jo je prevzela novoustanovljena Glavna uprava slovenskih vojnih partizanskih bolnic (SVPB) sedmega korpusa. Ta je delovala v okviru Sanitetnega odseka sedmega korpusa, ki pa je bil podrejen Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS.³⁴

Postojanke SCVPB so delovale do konca aprila 1945, ko so jih povečini izpraznili. Osebe, ranjenci in bolniki so skupaj s sanitetno upravo sedmega korpusa preko Srbskih Moravic v Gorskem Kotarju, Kočevja in Ribnice okoli 9. maja 1945 prišli v Ljubljano. Paciente so namestili v objekte vojne bolnišnice na Zaloški cesti in v stavbo Mladike.³⁵

Ocenjujemo, da se je v postojankah SCVPB med letoma 1942 in 1945 zdravilo več kot 10 tisoč ranjencev in bolnikov, pri čemer so za 7475 od njih ohranjeni popisi bolezni in potek zdravljenja.³⁶ Po podrobni analizi teh dokumentov je dr. Ivan Kalinšek prišel do sledečih rezultatov zdravljenja v SCVPB: *»4569 ali 61,1% jih je odšlo ozdravljenih v svojo enoto, 1099 ali 14,7% začasno ali trajno v lažjo službo v zaledje, 1473 ali 19,7% jih je bilo evakuiranih in potrebnih nadaljnjega specializiranega zdravljenja ali invalidov, 195 ali 2,6% jih je umrlo, za 139 ali 1,9% zdravljenih v SCVPB pa izid zdravljenja ni znan.«*³⁷

Operacije in operacijske sobe

V prvih mesecih delovanja konspirativnih bolnic SCVPB so bili za kirurško zdravljenje v njih značilni naslednji postopki. Uporabljali so mokro sterilizacijo kirurške opreme,

³³ Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 35, 65–68. Konjajev, *Zvestoba Hipokratu*, str. 113–115. Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, str. 345.

³⁴ Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 151, 154–155. Novak, *Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe*. Knjiga 2, str. 135–136, Odredba Sanitetnega oddelka Glavnega štaba, 22. 7. 1944.

³⁵ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 276–277.

³⁶ Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 65, 169–170.

³⁷ Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 170.

torej so prekuhaval rokavice, obvezila in operacijsko perilo. Na rane so polagali obkladke, ki so bili namočeni v razredčeno žganje. Držali so se načela, naj bo ranjenec vsaj tri dni po prihodu v bolnico brez trde hrane in naj uživa le tekočino, saj naj bi se rane tako manj gnojile in hitreje zdravile. Pri manjših operacijah so za intravenozno anestezijo uporabljali morfij.³⁸ Večina poškodb ranjencev v tem času je bila septičnih, tj. povezanih s sepsa, torej z zastrupljanjem krvi. Zdravljenje ran je potekalo po načelu konservativnosti, kar pomeni zdravljenje brez operativnih posegov. Z manjšimi konservativnimi kirurškimi posegi so predvsem odstranjevali površinska omrtvičena tkiva in tujke (na primer drobce min, granat in zdrobljene delce kosti) ter izvajali kirurške zareze pri zdravljenju zagnojenih ran.³⁹

Kirurške operacije so izvajali v baraki za ranjence; zanje je služila dolga miza, ki je bila postavljena na sredini v hodniku med ležišči za ranjence.⁴⁰ Poleg kirurškega dela je ta miza z dvema klopema služila za prehranjevanje premičnih ranjencev, pa tudi kot središče njihovega družabnega življenja, kjer so se pogovarjali in igrali igre, kot na primer šah, in si tako krajšali čas.⁴¹ Kirurško delo je potekalo pred očmi ranjencev, kakor se je spominjal eden od njih, ki se je leta 1943 zdravil v bolnici Jelendol: *»Ob takih priložnostih se je večina ranjencev morala spraviti na svoje pograde, od koder smo zvedavo opazovali, kaj se godi na mizi. Ta razgled je bil zelo zanimiv. Na tisti surovi leseni mizi so opravljali vse mogoče operacije od navadnega iskanja drobcev bomb in granat po telesu, do amputacij, odpiranja trebuškov, glav itd. Res so bili vsi pripomočki kar se da skromni in preprosti, obenem pa tako skrbno pripravljeni in sterilizirani, da so v tej siromašni baraki uspevale tudi operacije, ki bi bile v ponos vsaki kliniki.«*⁴² Marija Jeras, ki je asistirala pri operacijah,⁴³ se je spominjala še ene oteževalne okoliščine operiranja pred očmi vseh ranjencev: *»[...] in štirideset parov oči je preplašeno zrlo s pogradov na zdravnika in bolničarje, ki so se pripravljali na operacijo. Vse mogoče opazke, ki se jih gledalci niso mogli vzdržati, so spravljale bolničarski personal v zadrego, delale zdravnika nervoznega, skratka, potreba po pravi operacijski sobi je postala nujna.«*⁴⁴ Dr. Božena Grosman se je tako spominjala operacij na mizi sredi barake: *»Ranjenca so z jermeni privezali na mizo,*

³⁸ Šivic, *Hronike o radu sanitetske službe*. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«, str. 331–332.

³⁹ Šivic, *Hronike o radu sanitetske službe*. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«, str. 332. Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 411. Černič, *Zdravstveni priročnik*, str. 58, 76, 98, 134, 145, 190, 252. Šegedin, *Slovenska centralna vojno partizanska bolnišnica*, str. 90–91.

⁴⁰ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 410. Lunaček, *Naše partizanske bolnišnice*, str. 132. Zupan, Dr. Pavel Lunaček, str. 75.

⁴¹ Lenček, *Med ranjenci*, str. 440. Zupan, Dr. Pavel Lunaček, str. 75.

⁴² Lenček, *Med ranjenci*, str. 439–440.

⁴³ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 432.

⁴⁴ Šivic, *Hronike o radu sanitetske službe*. »Jeras-Milčinski: Moje delo v saniteti NOB«, str. 343.

nekaj tovarišev pa ga je pomagalo držati. To je bilo res videti surovo, a žal ni šlo drugače. Najvažnejše nam je bilo, da smo imeli sredstva za narkotiziranje, to je omamljanje, in zdravila za omiljenje bolečin.»⁴⁵

Partizanski zdravniki so se spominjali, da je bilo kirurško zdravljenje uspešno, in to kljub težkim in slabim pogojem za to ter improvizacijam za uspešno opravljen poseg.⁴⁶ Zahtevnih pogojev za operacije v baraki za ranjence in njihovega uspešnega izida se je dr. Janez Milčinski - Peter spominjal takole: *»Poleg slabe luči je večkrat oviral delo še mraz pa tudi curljanje dežja skozi streho. Zgodilo se mi je, da je polh izpod strehe izpustil vodo na operacijsko polje; drugič so mi med operacijo omrzile noge. Vendar tudi te skrajno neugodne delovne okoliščine niso onemogočile uspešnega dela. Sam sem bil priča, ko je Igor julija 1943, opremljen zgolj s prekuhanimi operacijskimi oblačili in obvezili, uspešno opravil zapleteno trebušno operacijo v navadni bolniški baraki. Po operaciji sva z Vojkom za bolnika pripravila infuzijo. Vodo sva morala vzeti edino, ki je bila v dosegu - iz mlake. S ponovnim filtriranjem se je res precej zbistrila, toda na koncu vsega precejanja in prekuhanja so vendar spet plavale v njej smrekove iglice.»⁴⁷*

Razmere za kirurško zdravljenje pacientov v bolnicah SCVPB so se začele postopoma izboljševati leta 1944, in sicer najprej v bolnici Zgornji Hrustnik. Prvi trije objekti te postojanke so bili postavljeni sredi leta 1943 in namenjeni za zasilno bivanje rekonvalescentov (okrevancev), in sicer dve nizki baraki s skupnimi ležišči (za osebje in paciente) ter pod nadstreškom odprta kuhinja. Vodenje te bolnice je 29. decembra 1943 prevzel dr. Janez Milčinski - Peter.⁴⁸ Naslednji dan je opravil dve operaciji, delovne pogoje je opisal takole: *»Okoliščine so obupne. V nizki bolniški baraki, kjer je med ležišči komaj meter prostora in je v napoti še čevljarska mizica, položimo pacienta na dve deski. Narkotizer kleče na ležišču, od koder se je moral umakniti ranjenec. Posode z instrumenti in prekuhanimi kompresami tudi kar na pogradih. Asepsa za deveto goro. Pa že ne gre drugače ...»⁴⁹* Zaradi pomanjkanja prostora v bolniški baraki je dr. Janez Milčinski - Peter večje operacije z asistenco opravljal v baraki za osebje, ki je bila nekoliko večja, a v zimskih mesecih tudi hladnejša. Edino leseno mizo na tej postojanki z eno manjkajočo nogo so prenesli iz kuhinje in jo uporabili za operacijsko mizo. Tako je dr. Janez Milčinski -

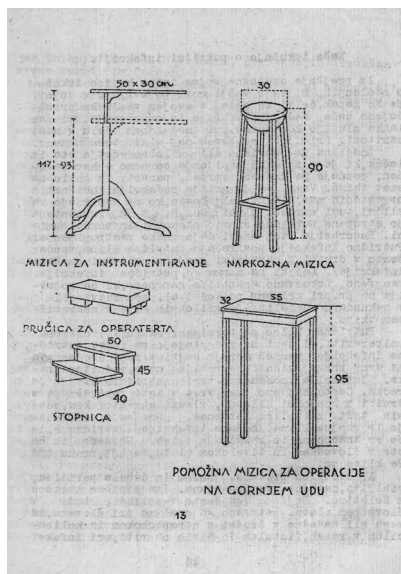
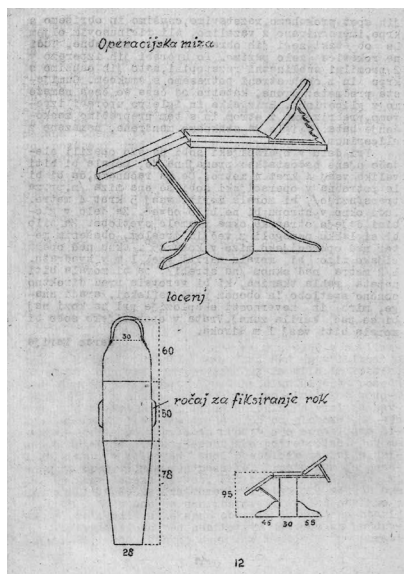
⁴⁵ Grosman, *Nekoč je bilo*, str. 32.

⁴⁶ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 410. Lunaček, *Naše partizanske bolnišnice*, str. 132. Šivic, *Hronike o radu sanitetske službe. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«*, str. 332. Zupan, Dr. Pavel Lunaček, str. 75.

⁴⁷ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 410.

⁴⁸ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 411–412, 421–422. Ferenc, *Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrustnik*, str. 36–39. AS 1860, š. 85, p. e. 943, *Kronika postojanke Zgornji Hrustnik*.

⁴⁹ AS 1860, š. 85, p. e. 943, *Kronika postojanke Zgornji Hrustnik*. Ferenc, *Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrustnik*, str. 38.

Slika 4A in 4B: Načrt operacijskega pohištva, ki ga je narisal dr. Janez Milčinski – Peter (Partizanski zdravstveni vestnik, maj 1944).

Slika 5: Operacijska miza v partizanski bolnici Zgornji Hrastnik leta 1944 (Foto: Dr. Janez Milčinski – Peter. Hrani: MNZS, inv. št. 1884/32).

Peter 8. januarja 1944 opravil prvo večjo operacijo v bolnici Zgornji Hrastnik, in sicer amputacijo noge. V to bolnico so začeli prihajati novi ranjenci, med njimi tudi težje ranjeni. Po dogovoru z dr. Pavlom Lunačkom - Igorjem je bilo sklenjeno, da bodo bolnico Zgornji Hrastnik izboljšali z novim lesenim objektom za težje ranjence in operacije. Med 15. in 25. januarjem 1944 so tesarji iz gradbene ekipe postavili operacijsko barako, veliko 5 x 6,5 metra. Imela je štiri ločene postelje, lončeno peč za ogrevanje in leseno operacijsko mizo z njej pripadajočo opremo. Operacijsko pohištvo je po načrtu dr. Janeza Milčinskega - Petra v bolnici Zgornji Hrastnik izdelal član osebja te bolnice, mizar Jože Malnarič. Boljšo svetlobo za operacije sta zagotavljali dve krili oken v steni ter strešna lina, pod katero je stala operacijska miza.⁵⁰ Ta je bila izdelana »iz 5cm debelega ploha, 90 cm visokega in 30 cm debelega obeljenega smrekovega štora. Dvižni 60 cm dolg in 44 cm širok vzglavni del je s tečaji vezan s fiksnim 50 cm dolgim srednjim, ta pa z 78 cm dolgim sklopnim vznožnim delom.«⁵¹ Miza je imela na zgornjem delu locenj, na sredini železna ročaja za roke in blazino, krojeno po obliki mize, s pleteno tridelno prevleko ter s trakovi povezano skupaj. Leseno opremo operacijske sobe so sestavljale še dvižna mizica za kirurške instrumente, ki so jo pri operacijah dvignili nad noge pacienta, pručka za operaterja in pručka z dvema stopnicama, pomožna mizica za operacije na gornjem udu in 90 cm visoka narkozna mizica. Ta je imela spodaj polico za ledvičasto posodo, zgoraj pa lesen obroč s pritrjeno plitvo platneno vrečko.⁵²

Med gradnjo prve nove operacijske barake v bolnici Zgornji Hrastnik sta upravnik bolnice dr. Janez Milčinski - Peter in upravnik SCVPB dr. Rudolf Obračunč - Cedrik sklenila zgraditi še eno večjo barako z operacijsko sobo v prizidku za ranjence s septičnimi poškodbami (septika), medtem ko je bila prva namenjena aseptičnim pacientom. Tako je v partizanski medicini prvič prišlo do ločitve med septičnimi in aseptičnimi poškodovanci ter njihovim kirurškim zdravljenjem.⁵³ Aseptika je zdravljenje ran na sterilni način, torej brez okužbe, kar dosežemo z natančnim čiščenjem in razkuževanjem okolice rane ter to pokrijemo s sterilnimi obvezili. Sterilni oziroma brezkužni morajo biti tudi vsi predmeti, ki pridejo v stik z rano.⁵⁴ Janez Milčinski - Peter se je tako spominjal uspešnih učinkov zdravljenja v prirejenih aseptičnih pogojih v leseni operacijski baraki bolnice Zgornji Hrastnik: »V tej 'aseptični' baraki je bilo v

⁵⁰ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 421-422, neoštevilčena priloga fotografij. Ferenc, Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrastnik, str. 37-39. Rifelj, Saje, Štangelj, Zdravljeni v zavetju gozda, str. 39, 61, 74, 92-93. AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik. Jarc, Partizanski Rog, str. 267. Šivic, Hronike o radu sanitetske službe. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«, str. 335-336.

⁵¹ Partizanski Zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, Jeras Marija: Naša operacijska soba, str. 10.

⁵² Partizanski Zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, Jeras Marija: Naša operacijska soba, str. 10.

⁵³ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 422. AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik.

⁵⁴ Černič, Zdravstveni priročnik, str. 16.

predpenicilinski in večidel predsulfamidni dobi opravljenih izključno ob improvizirani substerilizaciji operacijskega perila okrog 60 operacij. Med temi so bile tudi plastike kit, sekundarni šivi živcev, artrotomije, operacije hernij. Vse operacijske rane so se primerno zacelile in nikdar nismo opazili kakršnih koli znamenj, ki bi kazala na pomanjkljivosti pri sterilizaciji. [...] Z dosledno ločitvijo operacijskih pripomočkov za aseptične operacije smo dosegli, da so se operacijske rane navzlic neugodnim razmeram celile brez gnojenja.»⁵⁵

Septično barako za ranjence (septika) so gradili med 26. januarjem in 28. februarjem 1944, do 9. marca je bil dograjen še prizidek, v katerem je bila septična operacijska soba. Gradnjo so ovirali sneg, nizke temperature in pomanjkanje materiala.⁵⁶ Septika je bila za tiste razmere solidno urejena, dr. Janez Milčinski - Peter pa je tako opisal njeno notranjost: *»V mnogočem je bila boljša od dotedanjih; bila je šest metrov široka in deset dolga. Imela je dvajset ločenih ležišč in sredi med njimi dva metra širok hodnik. Baraka je bila skoraj tri metre visoka in ena cela stena je bila v oknih. Stene so bile izolirane s strešno lepenko in pod je bil vzdignjen od tal. Za vsa ležišča smo imeli žimnice, rjuhe in dobre odeje.»⁵⁷* Septična operacijska soba je bila velika 3 x 3 metrov. Zaradi boljše svetlobe je bila pobeljena, imela pa je dve krili oken. V njej je bila lončena peč, izolirana pa je bila s strešno lepenko.⁵⁸ V njej je bila tudi operacijska miza, njej pripadajoče pohištvo pa je bilo izdelano po enakem načrtu kot za aseptiko.⁵⁹ Ostalo opremo septične operacijske sobe bolnice Zgornji Hrastnik je Marija Jeras opisala takole: *»Prostora ni veliko zato smo namestili pod strop široko polico, ki zavzema tri stene. Nanjo zložimo operacijske plašče, komprese, koške, napolnjene s steriliziranimi operacijskimi potrebščinami in z obvezili. V kotu stoji leseni umivalnik na treh nogah, spodaj ima polico za posodico s sublimatom, v kateri izpiramo rokavice. Nad umivalnikom je na steni obešena lesena policička za milo in krtače, nad to pa italijanska nahrbtna aluminijasta posoda (drži 10 l) s pipico spodaj, ki nam služi kot vodovod pri umivanju rok. Poleg umivalnika visi na kavlju obešena platnena vreča (55 cm globoka), ki jo zgoraj drži odprto lesen obod; v njo spravljamo čisto tkanino in druge operacijske potrebščine. Ob umivalniku je pritrjen tudi obešalnik za halje, brisače in operacijske predpasnike. Prosta nam je ostala še ena stena in kot. Kot izpopolnjuje miza, ki nam služi lahko za instrumentarijstvo pri večjih operacijah. Ob steno pa smo postavili veliko stalažo s petimi policami za lekarno obvezil in instrumentarij.»⁶⁰*

Operacijsko pohištvo po načrtu dr. Janeza Milčinskega - Petra je postalo tipsko,

⁵⁵ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 423.

⁵⁶ AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik.

⁵⁷ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 424.

⁵⁸ Partizanski Zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, Jeras Marija: Naša operacijska soba, str. 9.

⁵⁹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 424.

⁶⁰ Partizanski Zdravstveni vestnik, št. 5, maj 1944, Jeras Marija: Naša operacijska soba, str. 10.

Slika 6: Operacijska miza v partizanski bolnici Vinica, poleti 1944 (Foto: Dr. Janez Milčinski – Peter, hrani: MNZS, inv. št. 1344/18).

tako da so ga izdelovali tudi za druge bolnice SCVPB.⁶¹ Iz ohranjenih predmetov in fotografij je razvidno, da so omenjene tipske operacijske mize imeli še v bolnicah Vinica, Jelendol (operacijska baraka je bila zgrajena jeseni 1944) in Lesen Kamen.⁶² Dve operacijski sobi (septiko in aseptiko) je imela tudi bolnica Ajdovec, manjša operacijska soba pa se omenja tudi v njeni dislocirani enoti Mali Ajdovec.⁶³

Specializiranih kirurgov je v SCVPB primanjkovalo. Partizanski zdravniki so se priučili kirurških tehnik zdravljenja. Inštruiral jih je tudi kirurg dr. Bogdan Breclj, ki je junija 1943 odšel iz okupirane Ljubljane in se pridružil partizanski saniteti. K boljši vojni kirurgiji v SCVPB sta prispevala tudi dr. Lindsay Rogers (član angleške vojne misije), ki je vodil bolnico Ajdovec, in dr. Vasilij Timofejevič Leonov (član ruske vojne misije), ki je vodil bolnico Vinica. Oba sta bila kirurga, ki sta se v drugi polovici

⁶¹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 423, 424.

⁶² Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 455. Čepič in Guštin, *Podobe iz življenja Slovencev*, str. 330. Pavlin, *Zdravstvo*, str. 27. Jarc, *Partizanski Rog*, str. 260. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 98. Rifelj, Saje, Štangelj, *Zdravljeni v zavetju gozda*, str. 60–62, 74, 92. Ferenc, *Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrastnik*, str. 28. Novak, *Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe*. Knjiga 2, str. 7–8, Poročilo nadzornega zdravnika vzhodnega sekt. SCVPB, 1. 7. 1944.

⁶³ Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 23, 26–28, 34–35, 37–38.

leta 1944 pridružila slovenski partizanski saniteti. Operativno zdravljenje sta opravljala tudi po drugih bolnicah SCVPB ter svetovala in učila partizanske zdravnike.⁶⁴

Bakteriološka preiskovalnica

Delovanje bakteriološke preiskovalnice oziroma »partizanskega laboratorija« je omogočil mikroskop. Partizani so ga našli v Novem mestu v zapuščini italijanske vojske, ki je to mesto zapustila ob kapitulaciji septembra 1943. Skupaj z velikimi količinami sanitetnega materiala je bil tudi mikroskop poslan partizanski saniteti. Najprej so ga odpeljali v t. i. dolinsko bolnico Nova vas, ki je delovala v vasi Novi Tabor in jo je vodil dr. Janez Milčinski - Peter. Z mikroskopom so začeli v manjši meri izvajati preiskave urina in vzorcev iz gnojnih ran. Mikroskop je ostal tu do evakuacije bolnice pred ofenzivo nemške vojske v drugi polovici oktobra 1943. Takrat so ga odnesli v bližino postojanke Draga pri Travniku v Kočevskem rogu, ga zavili v povoščen papir in zakopali. Tako skrit je ostal do konca ofenzive, nato pa so ga skupaj z drugim tovorom na muli prenesli v bolnico Zgornje Lašče, kjer je bil dr. Janez Milčinski - Peter imenovan za upravnika.⁶⁵ Poti mikroskopa do te bolnice in njegove (ne)uporabe se je tako spominjal: *»Po ofenzivi je napravil na hrbtu mule dolgo pot na drugi konec Roga k bolnišnici Zgornje Lašče in ko se je mula nazadnje zgrudila, so odvezali mikroskop od tovara in ga nesli v rokah do bolnišnice. Tam je stal mesec dni na polici pri oknu in je bil le malo v rabi: smreke pod oknom so skrivale nebo in niso pustile do zrcala toliko svetlobe, da bi se dalo delati. Zunaj pa je kar naprej snežilo.«*⁶⁶ Dr. Janez Milčinski - Peter je 29. decembra 1943 prevzel vodstvo bolnice Zgornji Hrastnik.⁶⁷ Njegov spremljevalec France je v to bolnico v nahrbtniku prenesel mikroskop skupaj z medicinskimi instrumenti. Bolnica Zgornji Hrastnik je bila postavljena skoraj pod vrhom hriba, kar je omogočalo boljšo svetlobo, previdnejši pa so morali biti pri zakrivanju bolnice.⁶⁸ Na začetku niso vedeli, kako bi lahko mikroskop služil pri delu v partizanski bolnici, prav tako niso imeli dovolj objektovnih stekelc, s katerimi bi pod mikroskopom opazovali preparate. Na kosu

⁶⁴ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 417–418. Šegedin, Slovenska centralna vojno partizanska bolnišnica, str. 91, 93–96. Šivic, Hronike o radu sanitetske službe. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«, str. 336. Zupanič Slavec, Zgodovina zdravstva, str. 347–348, 355. Grosman, Partizanska zdravnica, str. 44–45.

⁶⁵ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 416–419, 421, 442–443, 446–447. Šivic, Hronike o radu sanitetske službe. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«, str. 333.

⁶⁶ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 442.

⁶⁷ AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik.

⁶⁸ AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik. Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 420–421, 442.

razbitega okenskega stekla so pod mikroskopom občasno opazovali razmaze gnoja iz kake neobičajne rane.⁶⁹ Enega prvih takih preparatov za mikroskopiranje je dr. Janez Milčinski - Peter v tej bolnici pripravil v večernih urah 8. januarja 1944 iz rane na pacientovi nogi, potem ko je moral amputirati zaradi malignega edema.⁷⁰ Ščasoma so v bolnico Zgornji Hrustnik po kurirskih poteh dobili še nekatere pripomočke za mikroskopiranje, nekatere pa so iznajdljivo izdelali sami, kar je dr. Janez Milčinski - Peter opisal takole: *»Nekaj barvil je prišlo po dolgi poti iz Trsta, stekelca so prinesli kurirji čez Savo iz rajha. Iz fiole od tablet in kapalk za oči smo naredili stekleničke za barvila, iz zelenke brez dna izpiralnico.«*⁷¹ Mikroskop je tako v tej bolnici začel služiti kot pomoč pri zdravljenju pacientov. Z njim so preiskovali naslednje preparate iz okuženih ran: *»gnoj iz ran pri hudih okužbah, cele vrste razmazov gnoja iz podkožja, iz mišičevja in iz sklepov.«*⁷² Dr. Janez Milčinski - Peter je tako 29. marca 1944 v bolnici Zgornji Hrustnik zasnoval centralno bakteriološko preiskovalnico.⁷³ Mikroskopiranje je prekinila tehnična težava, ko se je *»prednja leča iz imerzijskega objektivna izluščila in ostala v gostem cedrovem olju na preparatu.«*⁷⁴ Poziv za imerzijski objektiv so po skritih kurirskih poteh poslali v Ljubljano, prek zavezniške misije pa je šel poziv za ta pripomoček tudi v Kairo. Želeni objektiv za mikroskop so dobili v Toplicah v zapuščini pokojnega zdravnika dr. Konstantina Konvalinke (umrl oktobra 1943).⁷⁵ Dr. Janez Milčinski - Peter se je tako spominjal obiska svojcev pokojnega zdravnika in prošnje za medicinske pripomočke: *»Na Rogu smo izvedeli, da je v dolini [...] v večjem kraju na meji osvobojenega ozemlja umrl ugleden star zdravnik. [...] Pokojni zdravnik je imel – to smo vedeli – ordinacijo; po njegovi smrti je ostala prazna. Pri nas pa taka potreba! [...] Nato pozvonim. Vdova in svakinja rajnega zdravnika mi odpreta. In prednje povem, čemu sem prišel, se razveselita, da sem ju obiskal. [...] Pa saj ni zame, ranjenci potrebujejo ... In začnem: Rajni doktor da je nemara ... imel razne stvari ... in zdaj, hm, ne bodo več služile ... Bolnišnice pa brez vsega ... [...] Da ni rajni doktor slučajno imel mikroskopa in da ni morda še v hiši? Gotovo sem pri tem vprašanju zelo milo gledal, kajti zadeva z mikroskopom me je zadevala tudi osebno, čustveno. In če se srečata eden, ki ne zna lagati, in drugi, ki ne zna zahtevati, potem odgovor pa ne more biti drugačen kot sem ga dobil. 'Imel je mikroskop, že davno; toda... zdaj ga ni več ... Ne, kot bratu vam povem, še ga imamo ... skritega. A zelo težko bi ...*

⁶⁹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 442.

⁷⁰ AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrustnik.

⁷¹ »Fiola je trebušasta steklena posoda z dolgim tankim vratom« (Černič, Zdravstveni priročnik, str. 58).

⁷² Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 442.

⁷³ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 443.

⁷⁴ AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrustnik.

⁷⁵ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 443.

⁷⁶ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 443, 457. Marguč, Zdravnik iz Dolenjskih Toplic, str. 138.

Spomin, ki bi ostal pri zdravnikovih v družini ... A če že mora biti, naj gre ...“; ‘Samo za en objektiv gre, imerzijo, ki se navadno najmanj uporablja. “O, to bi pa šlo! In mikroskop, skrbno zavarovan, pride iz podzemeljskega skrivališča. Imerzijski objektiv zapusti svojo matično opremo in se preseli v globok žep. Zdaj že res skoraj ni več ostalo. Zadnji hip se mi prilepijo oči še na lično instrumentalno mizico v kotu. Že jo vidim, kako stoji kot po meri narejena v septični operacijski in znova začnem staro pesem: Morda bi vam bilo ne težko ... tale mizica tukaj bi bila za nas zelo važna ... Vdova se samo z milim pogledom poslovi od mizice, ki jo je bila vajena dolga leta gledati v ordinaciji. Naj bo, za partizane!’⁷⁷

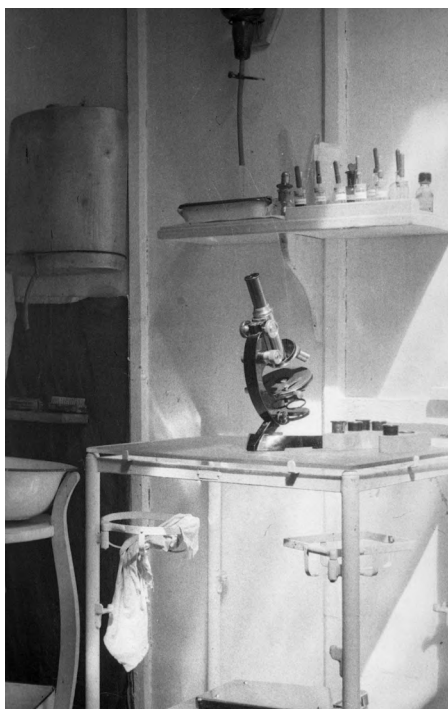
Laboratorijski kotiček v bolnici Zgornji Hrustnik je bil postavljen v prizidku barake za ranjence, imenovane septika, kjer je bila tudi operacijska miza. Do sredine junija 1944 so zbrali dovolj potrebščin za mikroskopiranje (stekelca in barvila), da so lahko preiskave začeli izvajati v večjem obsegu. Z delom je tako 15. junija 1944 začela bakteriološka preiskovalnica.⁷⁸ Dr. Janez Milčinski – Peter je v začetku julija 1944 prek Uprave SCVPB poslal dopis vsem bolniškim postojankam SCVPB in zdravstvenim ustanovam na osvobojenem ozemlju z vabilom, da lahko na preiskavo pošljejo naslednje snovi: »urin na beljakovino in sediment; brise iz grla pri sumu na difterijo; razmaze gnoja; razmaze sumljivih primerov tetanusa in malignega edema; uretralni sekret na gonorejo; krvne razmaze na malarijske parazite; sputum na tuberkulozo (Kochov bacil).«⁷⁹ Priprava mikroskopskega preparata za bakteriološko preiskavo je bila predvidena na naslednji način. Vsaka postojanka je prejela 4 objektna stekelca. Na dve stekelci so razmazali sumljivo snov in jo pustili, da se je posušila na zraku. Nato so posušen razmaz trikrat potegnili nad plamen špiritnega gorilnika in ga tako fiksirali. Preparatu je bilo treba dodati pismo, v katerem so zapisali ime pacienta, oznako snovi (na primer gnoj), mesto na telesu pacienta, kjer je bil vzet vzorec (na primer grlo, kolenski sklep itd.), in sum, za katero bakterijo oziroma bolezen gre. Tako pripravljen material za bakteriološko preiskavo so oddali na Upravi SCVPB, v nujnih primerih pa ga je v bolnico Zgornji Hrustnik prinesel zanesljiv kurir, ki je lahko počakal na rezultat preiskave. Po preiskavi

⁷⁷ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 456–458.

⁷⁸ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 443. Ferenc, Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrustnik, str. 40, 43. AS 1860, š. 85, p. e. 943; Kronika postojanke Zgornji Hrustnik.

⁷⁹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 443–444. AS 1860, š. 38, p. e. 680 in š. 40, p. e. 706, Vabilo na bakteriološke preiskave.

»Difterija ali davica je nalezljiva bolezen, ki jo povzroča bacil difterije. Glavni njeni znaki so: obloge na nebnicah in v grlu; edem je bolezensko nabiranje tekočine v tkivu; maligne je zločest, zlotvoren, npr. novotvorba, t. j. rak in raku podobna obolenja; uretra ali sečnica; sekret ali izloček; sputum ali izmeček so izločki iz dihal. Kochov bacil je bacil tuberkuloze, ki je povzročitelj jetike« (Černič, Zdravstveni priročnik, str. 39, 51, 79, 82, 113, 189, 227).

Slika 7: Laboratorijski kotiček v partizanski bolnici Zgornji Hrastnik (Foto: Janez Milčinski - Peter, julij 1944. Hrani: MNZS, inv. št. 1232/21).

so postojanki vrnili ali nadomestili objektna stekelca. Če jih je primanjkovalo, so lahko uporabili kose tankega okenskega stekla.⁸⁰

Mikroskopske preiskave so beležili v zvezek, v katerega so vpisovali tekočo številko, postojanko, ime pacienta in njegovo enoto, preiskovani material in rezultat preiskave. Ohranjena sta dva zvezka s seznamom mikroskopskih preiskav. V prvem je zapisanih 190 preiskav, ki so jih izvedli med 10. julijem in 31. oktobrom 1944. Največ preiskav so izvedli na vzorcih, ki so jih dobili iz drugih postojank SCVPB, in sicer Vinica, Planina, Lesen Kamen in Spodnji Hrastnik. Nekaj vzorcev so v preiskovanje dobili tudi iz Uprave SCVPB in civilne bolnice OF v Kanižarici. Največ mikroskopskih preiskav v enem dnevu so opravili 15. avgusta 1944, ko so pregledali 30 mikroskopskih preparatov.⁸¹ Dr. Janez Milčinski - Peter je tako opisal rezultate dela bakteriološke preiskovalnice v bolnici Zgornji Hrastnik: »Odziv je bil živahen. V ohranjenem zvezku, ki sega do konca oktobra, je vpisanih 190 preiskav raznega materiala iz vseh delov osvobojenega

⁸⁰ AS 1860, š. 38, p. e. 680 in š. 40, p. e. 706, Vabilo na bakteriološke preiskave.

⁸¹ MNZS, ZOPD, š. 3, Janez Milčinski - Peter, Zvezek laboratorijskih preiskav, 1944.

ozemlja. Tako je bilo odkritih nekaj primerov odprte tuberkuloze, diagnosticirana večkrat gonoreja in malarija, razkrinkan je bil bacilonosec, ki je nič hudega sluteč trosil davico⁸² na bazi Izvršnega odbora.⁸³ To je bilo na Bazi 20⁸⁴ v Kočevskem rogu. V bakteriološki preiskovalnici so 15. in 16. avgusta 1944 preiskali 28 preparatov (prvi dan 25, drugi dan pa še 3) suma na davico in med njimi odkrili nezavednega prenašalca te nalezljive bolezni.⁸⁵ V drugem laboratorijskem zvezku je vpisanih še 26 bakterioloških preiskav preparatov iz bolnic Lesen kamen, Spodnji Hrastnik in Jelendol, ki so bile opravljene med 1. novembrom in 3. decembrom 1944. Skupno je bilo v bakteriološki preiskovalnici v bolnici Zgornji Hrastnik med 10. julijem in 3. decembrom 1944 opravljenih 216 mikroskopskih preiskav.⁸⁶

Bolnico Zgornji Hrastnik je 19. julija 1944 obiskal novozelandski kirurg dr. Lindsay Rogers.⁸⁷ V svojih spominih je ta obisk, pri čemer sta ga presenetili urejenost bolnice in njena bakteriološka preiskovalnica, opisal takole: »Čez pol ure smo prišli v Petrovo bolnico. Peter je bil patolog, ki ga je Bogdan izučil za kirurga, in njegova bolnica visoko na planini je bila zame pravo odkritje. Imel je brezhiben majhen laboratorij, v katerem mi je pokazal stekelca z novim tipom plinovodnega organizma, ki ga je izoliral iz skupine sedmih primerov. Razkazal mi je svoje instrumente, prav dobro zbirko, vendar pa z njo ni bil čisto zadovoljen. Imel je septični in aseptični oddelek, v veliki bolniški sobi so na oknih visele pisane zavese iz padalske svile. Petrova žena Marija, ki je bila tudi njegova glavna sestra, je imela vse zasluge za to, da se je ta gozdna koliba spremenila v moderno bolnico, tja do svilenih zaves na oknih.«⁸⁸

Mikroskop je bil v bolnici Zgornji Hrastnik do konca leta 1944, nato pa so ga prenesli v Žumberak, kjer sta delovali Slovensko-hrvaška vojno partizanska bolnica in Sanitetna šola (SHVPB-SŠ). Tja je bil sredi novembra 1944 premeščen tudi dr. Janez Milčinski - Peter. Kotiček zanj so našli v eni sobi te bolnice in šole ter ga uporabljali

⁸² Davica ali difterija je »nalezljiva, največ otroška bolezen, ki jo povzroča bacil difterije. Glavni njeni znaki so: obloge na nebnicah in v grlu. Bolezen prenaša neposredno bolnik ali posredno predmeti, ki so v bližini bolnika. Tudi bacilonosci so pogostni prenašalci davice. Čas od okužitve do izbruha bolezni traja 2 do 7 dni. Bolezen se začneja z glavobolom, bljuvanjem in vročino. Na nebnicah in na nosni sluznici se pojavijo sivkaste obloge, ki se težko odstranijo, pri čemer se pokaže kri. Te obloge se dobe tudi v grlu in sapniku [...]« (Černič, Zdravstveni priročnik, str. 39).

⁸³ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 444.

⁸⁴ Baza 20 je bila med aprilom 1943 in decembrom 1944 sedež političnega vodstva slovenskega odporiškega gibanja (Ferenc, Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrastnik, str. 8–9, 11, 14).

⁸⁵ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, 444. MNZS, ZOPD, š. 3, Janez Milčinski - Peter, Zvezek laboratorijskih preiskav, 1944.

⁸⁶ MNZS, ZOPD, š. 3, Janez Milčinski - Peter, Zvezek laboratorijskih preiskav, 1944.

⁸⁷ AS 1860, š. 85, p. e. 943, Kronika postojanke Zgornji Hrastnik.

⁸⁸ Rogers, Partizanski kirurg, str. 206.

predvsem za določevanje krvnih skupin tečajnikov.⁸⁹ V zvezku mikroskopskih preiskav so zabeleženi še štirje primeri pregleda preparatov s sumom na gonorejo, ki so bili opravljeni v SHVPB-SŠ.⁹⁰

Ob koncu vojne so mikroskop skupaj z drugimi medicinskimi potrebščinami z vozom odpeljali v Ljubljano. Za njim se je izgubila sled in ni znano, kje so ga uporabljali v letih po končani drugi svetovni vojni.⁹¹ Prav tako se je izgubilo vedenje, da je bil to, kot je zapisal dr. Janez Milčinski - Peter, »*naš prvi partizanski mikroskop*«. ⁹²

Čudežno zdravilo – penicilin

Penicilin (*»Prvo odkriti naravni antibiotik. Antibiotik pa je naravni produkt mikroorganizmov, ki zavira razmnoževanje drugih organizmov ali jih ubija, uporablja se za zdravljenje okužb.«*)⁹³ je leta 1928 med delom v laboratoriju bolnišnice v Londonu po naključju odkril škotski bakteriolog Alexander Fleming. Po opravljenih raziskavah in preizkusih so ga leta 1941 začeli uporabljati v britanskih bolnišnicah, leta 1942 tudi v ZDA. Množična proizvodnja penicilina se je začela za potrebe britanske in ameriške vojske. Proizvodnja se je postopoma povečevala. Septembra 1943 je zaloga penicilina zadostovala za potrebe zavezniške vojske. Poimenovali so ga tudi čudežno zdravilo.⁹⁴

Partizanske bolnice so z zdravili in sanitetnim materialom oskrbovale skrite terenske apoteke. Te so imele razpredeno mrežo aktivistov, ki so omenjene potrebščine pridobivali iz lekarn v večjih okupiranih mestih (na primer Ljubljana, Novo mesto, Trst, Karlovac, Ozalj). Drugi način zbiranja teh potrebščin pa je potekal prek zavezniških pošiljk pomoči, ki so jih spuščali z letal.⁹⁵ Tako je v bolnice SCVPB prišlo tudi nekaj penicilina. O začetku njegove uporabe v teh bolnicah imamo dve različni informaciji. Veterinar Lojze Gunde - Rok, ki je leta 1943 nekaj časa upravljal bolnico Jelendol,⁹⁶ se je leta 1961 spominjal, da je poleti 1943 v bolnici Jelendol »*ležal mlad partizan z drobcem granate v lobanji. Ranjenec je izgubil dar govora*«. ⁹⁷ Bolnico je takrat obiskal vodja

⁸⁹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 444, 458. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 17, 186, 188–190.

⁹⁰ MNZS, ZOPD, š. 3, Janez Milčinski - Peter, Zvezek laboratorijskih preiskav, 1944.

⁹¹ Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 444.

⁹² Milčinski, Mi pa nismo se uklonili, str. 444.

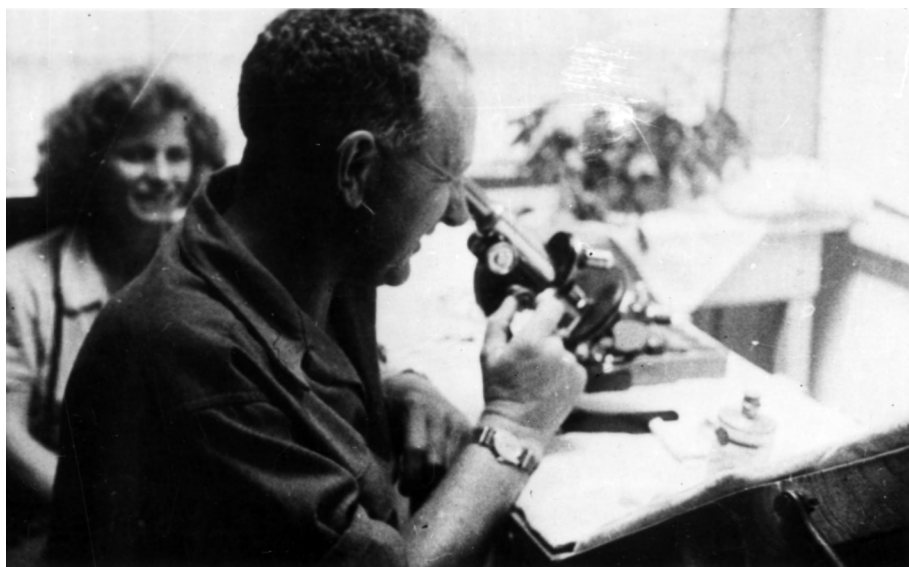
⁹³ *Slovenski medicinski slovar*, 5. izd., s.v. »Penicilin« in »Antibiotik«.

⁹⁴ *Encyclopaedia Britannica*, s.v. »Penicilin«. Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 368–369. Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 99.

⁹⁵ Varl, *Preskrbovanje z zdravili*, str. 59–62, 69–71.

⁹⁶ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 264–265, 280.

⁹⁷ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 265.

Slika 8: Dr. Lindsay Rogers z mikroskopom v partizanski bolnici Zgornji Hrastnik (Foto: Janez Milčinski - Peter, julij 1944. Hrani: MNZS, inv. št. 1884/27).

angleške misije William Jones. Ob pogledu na tega ranjenca je ob navzočnosti dr. Pavla Lunačka - Igorja in Lojza Gunda obljubil, da bo prek radiograma poslal prošnjo za novo zdravilo, s katerim bodo lahko zdravili tega ranjenca in podobne primere. To zdravilo je bil penicilin, ki so ga zavezniki skupaj z drugim materialom odvrgli v naslednji noči. Dostavili so ga v bolnico Jelendol in ranjenec je ozdravel. To naj bi bila prva uporaba penicilina na Slovenskem, vendar še nima potrditve v arhivskem gradivu ali drugih spominskih virih.⁹⁸

Druga skupina virov postavlja prvo uporabo penicilina v bolnicah SCVPB in s tem tudi na Slovenskem v čas delovanja zavezniškega kirurga dr. Lindsayja Rogersa. Ta je julija 1944 prišel v Belo krajino in po seznanitvi z organizacijo sanitete avgusta 1944 prevzel vodenje novozgrajene bolnice Ajdovec v Kočevskem rogu. Skupaj z letalskimi pošiljkami sanitetnega materiala je prejel tudi penicilin.⁹⁹ S tem novim zdravilom se je seznanil že leta 1943, ko je deloval ob bojišču v severni Afriki, ter ga uporabljal tudi spomladi 1944 v partizanski bolnici v okolici Drvarja v Bosni.¹⁰⁰ V svojih spominih je opisal primer ranjenca, ki je bil sprejet v bolnico Ajdovec. Imel je poškodbo glave,

⁹⁸ Jarc, *Partizanski Rog*, str. 239, 265. Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 102–105.

⁹⁹ Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 99–102, 122–124.

¹⁰⁰ Rogers, *Partizanski kirurg*, str. 59, 152, 187, 211–212.

zaradi katere je oslepel. Dr. Lindsay Rogers je s svojimi bolničarji opravil kirurški poseg. Rano so oskrbeli in nanjo posuli penicilin, s katerim so ranjenca zdravili tri dni. Čez 15 dni se mu je delno povrnil vid, po mesecu dni pa skoraj v celoti.¹⁰¹ Uporaba penicilina za zdravljenje ranjencev v bolnici Ajdovec se septembra in novembra 1944 omenja v pisnih opisih zdravljenj. Manjše količine penicilina je dr. Lindsay Rogers 19. julija 1944 prinesel tudi v bolnico Zgornji Hrastnik, kjer je to zdravilo avgusta in septembra 1944 uporabljal dr. Janez Milčinski - Peter za zdravljenje nekaterih ranjencev v tej bolnici.¹⁰²

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1860, Fond Slovenske vojne partizanske bolnišnice, 1942–1987.

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije

MNZS ZOPD, Zbirka osebnih podatkov in dokumentov, š. 3, dr. Janez Milčinski - Peter.

Objavljeni viri

Novak, Jože, ur. *Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem 1941–1945*. Knjiga 1. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1982.

Novak, Jože, ur. *Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem 1941–1945*. Knjiga 2. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983.

Partizanski zdravstveni vestnik, glasilo sanitetnega odseka Glavnega štaba NOV in POS.

Maj 1944, št. 5. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-WBWKFSH> (Dostop: januar 2022).

Šivic, Albin, ur. *Hronike o radu sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945. Slovenija*.

XI. Sveska. Beograd: Vojnomedicinska akademija, odeljenje vojnog saniteta, 1967.

¹⁰¹ Rogers, *Partizanski kirurg*, str. 211–212. Štangelj, *Bolnica Ajdovec*, str. 99–102. Kalinšek, *Zdravljenje ranjencev*, str. 80–81.

¹⁰² Milčinski, *Mi pa nismo se uklonili*, str. 417–418. Šegedin, *Slovenska centralna vojno partizanska bolnišnica*, str. 94–95. Mikuž, *Oris partizanske sanitete*, str. 163. AS 1860, š. 19, Kartotečni listi. Šivic, *Hronike o radu sanitetske službe*. »Milčinski: Kronika bolnišnic in šol«, str. 337.

Spletni vir

Encyclopaedia Britannica, s.v. »Penicilin«. <https://www.britannica.com/science/penicillin>
(Dostop: januar 2022).

Literatura

- Borisov, Peter: *Zgodovina medicine*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
- Čepič, Zdenko in Damijan Guštin: *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Černič, Mirko: *Zdravstveni priročnik*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1951.
- Ferenc, Mitja: *Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrastnik*. Maribor: Obzorja, 1992.
- Grosman, Božena: *Nekoč je bilo*. Ljubljana: Borec, 1967.
- Grosman, Božena: *Partizanska zdravnica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985.
- Jarc, Janko: *Partizanski Rog*. 2. izdaja. Maribor: Obzorja, 1977.
- Kalinšek, Ivan. *Zdravljenje ranjencev v SCVPB*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975.
- Konjajev, Zora: *Zvestoba Hipokratu. Spomini in pričevanja partizanskega zdravnika dr. Luke akademika Franca Novaka (1908–1999)*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 1999.
- Lenček, Mirko: Med ranjenci. O življenju v SCVPB – Slovenski centralni vojno-partizanski bolnici v Kočevskem rogu. *Borec*, 16, 1965, št. 4, str. 438–444.
- Lunaček, Pavel: Kako sem prišel v partizane. *Slovenski zbornik 1945* (ur. Juš Kozak). Ljubljana: DZS, 1945, str. 115–130.
- Lunaček, Pavel – Igor: Naše partizanske bolnišnice. *Spomini na partizanska leta* (ur. Ferdo Godina). Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946, str. 131–139.
- Marguč, Maša: *Zdravnik iz Dolenjskih Toplic, dr. Konstantin Konvalinka*. Dolenjske Toplice: Kulturno kongresni center, 2011.
- Mikuž, Metod: *Oris partizanske sanitete na Slovenskem*. Ljubljana: Borec, 1967.
- Milčinski, Janez – Peter: Mi pa nismo se uklonili ... *Poslanstvo slovenskega zdravnika* (ur. Franjo Smerdu). Ljubljana: Slovenska matica, 1965, str. 402–503.
- Pavlin, Mile: *Zdravstvo med našim osvobodilnim bojem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980.
- Ravnihar, Božena: Oris razvoja Slovenske centralne vojno partizanske bolnišnice – SCVPB v Rogu. *Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem*. Ljubljana: Zdravstveni vestnik. Glasilo slovenskega zdravništva, 1973, str. 73–86.
- Rifelj, Matej, Jože Saje, Blaž Štangelj: *Zdravljeni v zavetju gozda: partizanske bolnice v Kočevskem rogu. Katalog razstave*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2017.
- Rogers, Lindsay: *Partizanski kirurg*. Prevedla Alenka Puhar. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.

- Slovenski medicinski slovar*. 5. izdaja. Ljubljana: Medicinska fakulteta Univerze v Ljubljani in Zdravniška zbornica Slovenije, 2014.
- Šegedin, Ruža: Slovenska centralna vojno partizanska bolnišnica na Rogu. *Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem*. Ljubljana: Zdravstveni vestnik. Glasilo slovenskega zdravništva, 1973, str. 87–98.
- Štangelj, Blaž: *Bolnica Ajdovec v Kočevskem rogu in njen kirurg dr. Lindsay Rogers*. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2020.
- Štangelj, Blaž: *Bolnica Jelenbreg – postojanka Slovenske centralne vojno partizanske bolnice*. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2016.
- Varl, Janez: Preskrbovanje z zdravili in medicinskim priborom partizanskih enot in bolnišnic na teritoriju VII. korpusa na Dolenjskem in Notranjskem. *Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem*. Ljubljana: Zdravstveni vestnik. Glasilo slovenskega zdravništva, 1973, str. 59–72.
- Zupan, Jože, ur.: *Dr. Pavel Lunaček, ob stoletnici rojstva*. Ljubljana, Šentrupert: Karantanija in OŠ dr. Pavla Lunačka, 2000.
- Zupanič Slavec, Zvonka: *Zgodovina zdravstva in medicine. Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija*. Ljubljana: Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2017.

Viri fotografij

Muzej novejšje zgodovine Slovenije (MNZS), Ljubljana.
Zasebni arhiv avtorja.

The Slovenian Central Military Partisan Hospital

The Slovenian Central Military Partisan Hospital (SCVPB) was a set of hospitals that operated under a single administration in Kočevski Rog during the Second World War. Its origins date to June 1942, when Dr Pavel Lunaček set up the first partisan hospital on Daleč Hrib Hill, where wounded members of the Slovenian resistance (Partisan) movement were treated. The hospital was set up in a forester's cabin, marked on military maps. In August 1942, the Italian army found the hospital on Daleč Hrib Hill abandoned. After that, most hospitals built in Kočevski Rog were well hidden, with their safety crucially resting on keeping their operations clandestine. A number of ingenious measures were carried out to conceal hospital facilities and trails leading to them. Each hospital consisted of several wooden cabins, such as a hospital ward, a doctors' office, and a kitchen. Additional cabins were built when necessary. From its

humble beginnings in 1942, the SCVPB grew and developed in medical, personnel, organisational, and facilities terms. Surgical treatment of the wounded was initially carried out in modest conditions and in full view of the other patients in the hospital ward. In 1944, some hospitals (starting with that of Zgornji Hrastnik) constructed wooden surgery cabins and equipped them with wooden operating tables. These hospitals then became surgical bases to treat seriously wounded. That same year, a bacteriological testing station was set up at Zgornji Hrastnik to conduct microscopic analyses of urine samples, blood and pus smears, and various kinds of swabs. The laboratory test results helped in the treatment of these patients. The SCVPB also provided care to pregnant women. A total of 54 babies were born in its four hospitals, most of them at Spodnji Hrastnik, where a well-hidden and properly equipped maternity ward was built in the spring of 1944. Furthermore, the SCVPB treated patients with infectious diseases and built a hospital for convalescents. Although the differentiation of hospital wards enabled better specialised treatment, it could not be implemented consistently because of the large number of new patients and the associated measures to ensure the secrecy of hospital operations. From the second half of 1944 onwards, Dr Vasily Timofeyevich Leonov, a surgeon from the Soviet military mission, and Dr Lindsay Rogers, a surgeon from the British military mission, worked at the SCVPB. They helped to improve the surgical treatment of the wounded and trained the Partisan doctors. The British medical aid shipments supplied the Partisan hospitals in Kočevski Rog with a new medicine, the antibiotic penicillin, which came to be called the miracle drug due its high effectiveness in treating wounds.

Seznam avtorjev

Dr. Miha Kosi

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
miha.kosi@zrc-sazu.si
<https://orcid.org/0009-0005-0222-5523>

Dr. Mija Oter Gorenčič

ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
mija.oter@zrc-sazu.si
<https://orcid.org/0000-0002-9285-1894>

Dr. Vanja Kočevar

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
vanja.kocevar@zrc-sazu.si
<https://orcid.org/0000-0002-1177-2319>

Dr. Matjaž Grahornik

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
matjaz.grahornik@zrc-sazu.si
<https://orcid.org/0000-0001-8761-6315>

Dr. Hrvoje Petrić

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
hpetric@ffzg.hr
<https://theta.ffzg.hr/ECTS/Osoba/Index/4694>

Nikola Ostojčić

nikola.ostojcic@gmail.com

Filip Draženović

filip.drazenovici@gmail.com
doktorski študent na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani

Dr. Urška Bratož

ZRS Koper, Inštitut za zgodovinske študije
urska.bratoz@zrs-koper.si
<http://orcid.org/0009-0005-5047-3572>

Dr. Robert Devetak

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana
robert.devetak@inv.si
<https://orcid.org/0000-0002-5098-5392>

Dr. Petra Svoljšak

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
petra.svoljsak@zrc-sazu.si
<https://orcid.org/0000-0001-5814-6748>

Dr. Iva Milovan Delić

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
iva.milovan.delic@unipu.hr
https://ffpu.unipu.hr/ffpu/iva.milovan_delic

Dr. Mojca Šorn

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
mojca.sorn@inz.si
<https://orcid.org/0000-0002-4457-1118>

Dr. Dunja Dobaja

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
dunja.dobaja@inz.si
<https://orcid.org/0000-0001-8501-8573>

Blaž Štangelj

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
blaz.stangelj@inz.si
<https://www.inz.si/sl/Znanstvenoraziskovalni-oddelek/Stangelj-Blaz/>

Pristopi k tematiki so heterogeni in obravnavajo zgodovino zdravstva in epidemij z gledišča socialne, gospodarske, okolijske in umetnostne zgodovine, pa tudi zgodovine organizacije zdravstva in zdravstvenih ustanov. S posameznimi študijami primerov se s tako večplastnimi epistemološkimi pristopi zapolnjujejo marsikateri vrzeli na področju obravnave srednjeveških in novoveških epidemij, epidemij kolere v 19. stoletju in širjenju oz. zaježitvi malarije v 20. stoletju. Poudarek je tudi na zdravstvenih izzivih, ki jih prineseta obe svetovni vojni, lakote in bolezní starosti, ki prednjačijo v demografskem preobratu sodobne zgodovine.

KORNELIJA AJLEC

Monografija uspešno zapolnjuje nekatere vrzeli v preučevanju epidemij srednjega in novega veka, epidemij kolere v 19. stoletju in širjenju malarije po prvi svetovni vojni. Prav tako obravnava zdravstvene krize, ki so bile posledica obeh svetovnih vojn, bolezní zaradi pomanjkanja hrane ter bolezní starostnikov. Prav vsa poglavja v knjigi predstavljajo izvirno in v slovenskem prostoru novo zgodovinsko vsebino, ki le delno nadgrajuje dosedanje manjše zgodovinske raziskave, saj večinoma prinaša povsem nova zgodovinska spoznanja.

MONIKA KROPEJ TELBAN

Moj brat, moj brat, moj brat /.../. Kaj naj rečem? Kje naj začnem? Kam naj se obrnem? Od vsepovsod trpljenje! Od vsepovsod groza! /.../ O brat, da bi se ne bil nikoli rodil ali da bi bil že mrtev! /.../ To leto, 1348, ki ga objokujem, nas ni oropalo samo naših prijateljev, ampak cel svet njegovih ljudstev. /.../ Je že kdaj kdo kaj takega videl ali vsaj slišal praviti o čem takem? Kje je kdo kdaj v analih prebral, da so bile hiše opuščene, mesta izpraznjena, njive neobdelane, polja prekrita s trupli in celotna zemeljska obla neskončna strašljiva puščava? Obrni se na zgodovinarje: molčijo. Vprašaj zdravnike: otrpnejo. Išči nasvet pri filozofih: skomigajo z rameni, se mrščijo in molčijo naprej, medtem ko polagajo prst na ustnice. Prihodnji rodovi, boste to verjeli /.../?

FRANCESCO PETRARCA

34 €

9 789610 508083

zalozba.zrc-sazu.si

Založba ZRC